A BIHARI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

XII–XIV.

BERETTYÓÚJFALU, 2009

A BIHARI MÚZEUM ÉVKÖNYVE, XII–XIV.

A BIHARI MÚZEUM ÉVKÖNYVE

XII–XIV.

BERETTYÓÚJFALU, 2009

Szerkesztette:
KÁLLAI IRÉN
SÁNDOR MÁRIA

Felelős kiadó:
A HAJDÚ-BIHAR MEGYEI MÚZEUMOK IGAZGATÓSÁGA

Felelős vezető:
LAKNER LAJOS
megyei múzeumigazgató

Technikai szerkesztő:
KÓSA TIBOR

A kötet megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap Múzeumi Szakmai Kollégiuma

nka
Nemzeti Kulturális Alap

HU ISSN 0133-7653

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József ügyvezető

TARTALOM

FORRÁSKÖZLÉS – QUELLENNACHWEIS

Bél Mátyás
Bihar vármegye leírása (fordította: P. Szalay Emőke, jegyzetekkel ellátta Csorba Csaba) 7
Mátyás Bél: Die Beschreibung des Komitates 73

Sándor Mária – Török Péter
Rebeka néni szakácskönyve – Egy százesztendős kéziratos receptgyűjtemény Csökmőről 75
Eine hundertjährige handschriftliche Rezeptsammlung aus Csökmő 100

TÖRTÉNELEM – GESCHICHTE

Török Péter
Bihar vármegye 1706. évi limitatiója 101
Limitierung des Komitats Bihar aus dem Jahre 1706 128

Seres István
Források Zöld Marci életéhez – A betyár első bűnperének iratai 1810-ből 129
Quellen zum Leben des Marci Zöld 152

NÉPRAJZ – VOLKSKUNDE

Vajda Mária
A szőlőművelés szokáshagyományai Álmosdon 153
Die Überlieferungen des Weinbaus in Álmosd 188

Magyari Márta
Görög katolikus húsvéti hagyományok Létavértesen 189
Griechisch-katholische Osterbräuche in Létavértes 196

Kolozsvári István
Egy bihari falu építészeti hagyományainak átalakulása a XX. században – Pocsaj népi építészete és változó faluképe 197
Veränderungen in den baulichen Traditionen eines Dorfes in Bihar während des 20. Jahrhunderts 243

IRODALOMTÖRTÉNET – LITERATUR

Bakó Endre
Egy bihari polihisztor – Simon István élete 255
István Simon – ein Polyhistor aus Bihar (1860 Gáborján – 1945 Debrecen) 284

MEGEMLÉKEZÉSEK – NACHRUF

Csorba Csaba
Emlékezés Jakó Zsigmondra (1916–2008) 285
Erinnerung an Zsigmond Jakó (1916-2008) 290

Csorba Csaba
Emlékezés Dankó Imrére (1922–2008) 291
Erinnerung an Imre Dankó (1922-2008) 301

MUZEOLÓGIA – MUSEOLOGIE

Kállai Irén – Sándor Mária
A Bihari Múzeum három éve: 2006–2008 303
Das Biharer Museum zwischen 2006 und 2008 324

Bél Mátyás: Bihar megye leírása

Fordította: P. Szalay Emőke, bevezetés és jegyzetek: Csorba Csaba

Bevezetés[1]

A magyar helytörténet két legfontosabb, országos vonatkozású kéziratos adatgyűjteménye Bél Mátyás és Pesty Frigyes nevéhez fűződik. Mindkét munkának eddig csak kis része jelent meg nyomtatásban, legnagyobb része kéziratban maradt.[2] Mindkét gyűjteményt azonban kéziratos formában is meglehetősen régen használja a történeti, néprajzi, régészeti, nyelvészeti stb. kutatás, értékeit osztatlanul elismerik. A szövegek közzététele mégis csak lassan halad, hasonlóan a másik XVIII. századi értékes adatgyűjteményhez, a II. József kori katonai országleíráshoz.

Jelen közlemény Bél Mátyás Bihar megyét leíró történeti földrajzi kéziratának magyar fordítását tartalmazza. A latin nyelvű kéziratot az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi.[3]

Bél Mátyás (1684–1749) életének és műveinek ismertetésétől bízvást eltekinthetünk, hiszen a vonatkozó adatok és irodalom különféle lexikonokban könnyen föllelhető.[4] Bél Mátyás, a pozsonyi líceumi igazgató, majd evangélikus lelkész 1723-ban készítette el Magyarország akkori képe történeti szempontú feltárásának tervezetét (Hungariae antiquae et novae prodromus). Ennek a munkának, amelybe tanítványait és fiait is belevonta, eredménye 10 vármegye nyomtatásban is megjelent leírása[5] és további kéziratos megyeleírások, így Bihar megye leírása is.

Bél Mátyás Bihar megye kézirata eddig „Csipkerózsika" álmát aludta, a kutatás – úgy tűnik – nemigen vett róla tudomást. A XVII–XVIII. század fordulójának Bihar megyéjéről monográfiát író Mezősi Károly sem használta adatait.[6]

Az MTA II. osztálya már 1956-ban egyik súlyponti kérdésnek tekintette Bél Mátyás kéziratos művének kiadását. Ám a következő évben megjelent, az esztergomi járás

[1] A bevezető a Bihari Múzeum Évkönyvének II. kötetében (Berettyóújfalu, 1978) megjelent írás részben javított újraközlése.

[2] Matthias Bel: Hungariae novae historico-geographica. Partis I. Tom. I–IV. Partis II. Tom. V. (Viennae, 1735–1742.) A kéziratban maradt megyeleírások az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban, ill. az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában. Pesty Frigyes: Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. I. köt. (Bp. 1888.) A kéziratos anyag az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában.

[3] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. Lat. 3379, ff. 1–49.

[4] Magyar életrajzi lexikon I. köt. (Bp. 1967.) 163. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái. I. köt. (Bp. 1891.) 780–783. Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. II. köt. Bp. 1940. 922-923. – Bél Mátyás magyar származására lásd Szalatnai Rezső: Bél Mátyás ifjúsága. In: Szalatnai Rezső: Arcképek, háttérben hegyekkel. (Bratislava, 1969.) 5–22. Új magyar életrajzi lexikon I. Bp., 2001. 575 – 576.

[5] Lásd 2. jegyz.

[6] Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). (Bp. 1943.)

leírásának magyar fordítását tartalmazó kötetet kivéve[7] másfél évtizedig nem jelent meg újabb közlemény (Savaria – Szombathelyre vonatkozó rövid szövegrész kivételével). Majd Vas megye leírásának folytatólagos magyar fordítását tette közzé a Vasi Szemle, és a Pest megyei rész is napvilágot látott. Időközben Soós Imre fordításában külön kötetben jelent meg – sajnos nem szó szerinti fordításban, hanem kisebb kihagyásokkal, hasonlóan a vasi közleményhez – Heves megye leírása.[8]

Pesty Frigyes kéziratos anyaga még kevésbé kiadott,[9] a legutóbb megjelent részletek (Baja környéke, illetve Tolna megye) közreadása Kőhegyi Mihály és Gaál Attila érdeme. A kecskeméti és szolnoki megyei könyvtárak nagyszerű közös vállalkozása a Jászkunság anyagának közreadása.[10]

Mind Bél, mind Pesty Bihar megyére vonatkozó kéziratos gyűjteményét 1970-ben, mint kezdő muzeológus az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárából xerox, illetve mikrofilm-másolat formájában megrendeltem a debreceni Déri Múzeum részére. Azóta több mint fél évtized telt el, s a kettő közül elsőként, Szalay Emőkének köszönhetően Bél Mátyás Bihar megyéje jelenhet meg. Bízunk benne, hogy előbb-utóbb Pesty Frigyes gyűjtésének kiadására is sort keríthetünk.[11]

Bél Mátyás kéziratának jelentőségét általában szép szavakkal írta le Szalatnai Rezső. Megállapításaiból idézünk néhány mondatot, melyek a kézirat Bihar megyei részére is vonatkoztathatók: „Mennyire népibb Bél korai sorozata, mint a Borovszky-féle ezredévi sorozat, mely ugyancsak befejezetlenül látott napvilágot. Borovszky kötetei a nemességben, főleg a főurak családi krónikáiban vélték megtalálni Magyarország ezeréves társadalmi hagyományát. Bél, a kuruc idők kortársa, viszont a népben találta meg, a nép munkájának, országépítő kedvének és gyakorlati tudásának szakszerű és pontos felsorolásában."[12]

[7] Bél Mátyás: Esztergom vármegyéről írt kiadatlan művének szemelvényes magyar fordítása. Fordította Prokopp Gyula, bevezette és jegyzetekkel ellátta Zolnay László. (Tatabánya, 1957.)

[8] Bél Mátyás: Vas vármegye leírása. Fordította Tihanyiné Szálka Irma. Az előszót írta, a fordítást átnézte, jegyzetekkel és irodalommal ellátta Bendefy László. Vasi Szemle 1976. 1–2. sz. – Heves megye ismertetése 1730–1735. (Eger, 1968.) – Pest megyéről. (Szentendre, 1977.)

[9] Kőhegyi Mihály–Solymos Ede: Észak-Bácska földrajzi nevei. (Baja, 1973.) Gaál Attila–Kőhegyi Mihály: Tolna megye Pesthy Frigyes helynévtárában. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve II–III. 1971–1972. 271–332. IV–V. 1973–1974. (Szekszárd, 1975.) 297–339. VI–VII. 1975–1976. 279–322. Összesített mutató: uo. 323–360. – Asztalos István: Galga-völgy földrajzi nevei Pesty Frigyes kéziratos helységnévtárában. (Aszód, 1976.) 82 p. – Bognár András: Jászkunság. (Kecskemét–Szolnok, 1978.) 406 p.

[10] Bognár András: Jászkunság. (Kecskemét–Szolnok, 1978.) 406 p.

[11] Pesty Frigyes Bihar megyei anyagát évkönyvünk III. kötetében kívánjuk közreadni. (A szerk. megjegyzése – 1978.) Valójában azonban csaknem két évtizeddel később jelentették meg, a Debreceni Egyetem jóvoltából a gyűjteményt (Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából 1864. Bihar vármegye I–II. Közzéteszi: Hoffmann István és Kis Tamás. Debrecen, 1996.)

[12] Szalatnai i. m. 17.

Lássuk, melyek a főbb értékei a bihari kéziratnak: Régészeti szempontból érdekesek a puszta falvakra, azok helyének látható nyomaira vonatkozó megállapítások. A várak XVIII. század eleji állapotáról is értesülünk a műből (Várad, Szentjobb, Székelyhíd, Adony, Pocsaj, Körösszeg, Sólyomkő, Papmező és Fenes váráról). Különösen részletesen foglalkozik a megye mezőgazdaságával Bél Mátyás. Az egyes vidékek fő terményeinek leírása mellett a gazdálkodás módját is gondosan bemutatja. Főleg a szőlőművelést (oltás, metszés, nyitás, borfajták stb.), a dohánytermesztést, ami elsősorban néprajzosok és gazdaságtörténészek számára hasznosítható. A még kéziratos fordítás szőlőművelésre vonatkozó részét máris jól fölhasználhatta az érmelléki szőlőtermesztést bemutató kismonográfiájában Varga Gyula. A városok közül érdekes képet fest Debrecenről és Nagyváradról, a Várad melletti fürdőkről (a XVIII. század eleji magyar fürdőkultúra igen fontos dokumentuma is ezáltal a kézirat); a váradi fürdők ma is igen népszerűek, nemzetközileg is, nemcsak országos viszonylatban. A nemzetiségek közül különösen részletesen foglalkozik a mű a románsággal, érzékletesen mutatva be megdöbbentő nyomorukat, elmaradottságukat, sanyarú körülményeiket. Ehhez képest a magyarokról adott kép viszonylag sablonos és rövid. Az egyes népek bemutatását értékelve feltétlenül szükséges azt megjegyezni, hogy Bél Mátyás nemzetiségi vonatkozásban elfogulatlan volt. A XVIII. század első harmadában, amikor a Magyarország leírása készült, a nemzetiségi ellentétek a Kárpát-medencében még korántsem voltak hangsúlyosak.

Bél Mátyás leírásai – mint a kéziratban többször történik utalás erre – személyes élményeken alapultak, és megfelelnek a valóságnak. A szüretre, a bányászatra és a mezőgazdaságra vonatkozó megjegyzésekből következtethetőleg – valamennyinél az 1726. évet említi különböző eseményekkel kapcsolatban a kézirat – arra következtethetünk, hogy ezen évben, az év második felében járhatott Biharban, és akkor készített jegyzeteiből az 1720/30-as években szövegezhette Bihart bemutató művét.

A kéziratban persze találunk pontatlanságokat is. Ma már olykor megmosolyogtatók a naiv névetimológiák, egészében azonban igen nagy értékű történeti forrás Bihar megye leírása. Csak azt sajnálhatjuk, hogy a többi megye anyagához képest a kézirat viszonylag szűkszavú, és kissé aránytalan. A szőlőművelés leírása, a románok, továbbá Debrecen és Várad, valamint a fürdők bemutatása, a váradi püspökök felsorolása, az 1552. évi adóösszeírás közlése mellett egyébre, a viszonylag kis terjedelmet figyelembe véve, alig maradt hely. Így a települések jelentős részét a kézirat nem is említi (erre többször olvashatunk benne utalást is), sok falunak a nevén és földrajzi fekvésén kívül

egyéb ismertetőjelét mellőzi. Ez annak tudható be, hogy a nagy kiterjedésű megye soksok településéről nem tudott részletesebb adatokat beszerezni.

A falvak leírása pontos földrajzi sorban követi egymást, szemléletesen, a térképen is jól követhetően.

A kiadás módjáról annyit, hogy a latin nyelvű kéziratot kihagyás nélkül, teljes szövegében lefordította Szalay Emőke, s a fordítást hiánytalanul közreadjuk, hasonlóképpen a kézirathoz kapcsolódó, Bél Mátyás készítette jegyzeteket is. A szövegkiadáshoz szükséges, általunk készített kritikai apparátus a Bél-féle jegyzeteket különállóan követi, s elsősorban a helynevek feloldására szorítkozik, megjelölve a mai hivatalos nevet, Romániához tartozó településeknél az 1918 előtti magyar és a mai hivatalos román nevet. Ezenkívül elsősorban földrajzi vonatkozásokat magyaráztunk, pontosítottunk, tárgyi magyarázatoktól helyhiány miatt is el kellett tekintenünk. A kritikai munka e tekintetben egyes témakörök kutatóira vár. A magyarázó jegyzetek az egyszerűség kedvéért a Bél-féle kézirat fejezetbeosztása szerint követik egymást, fejezeteken belül is a kézirat sorrendjéhez igazodva.

A történeti vonatkozások tekintetében, mind a megye, mind egyes települések esetében jól áttekinthető monografikus feldolgozásokhoz utalhatjuk az olvasót: Jakó Zsigmond, Mezősi Károly műveire gondoltunk elsősorban, de haszonnal forgatható Bunyitay Vince munkája a váradi püspökség történetéről, K. Nagy Sándor művei, a Borovszky-féle és a Nadányi Zoltán szerkesztette megyei monográfia. Bibliográfiai tekintetében Bodor Antal helyismereti könyvészete stb.[13] Az 1552-es adójegyzékben szereplő települések helyhez kötésétől eltekinthetünk, mert ez Jakó, illetve Mezősi említett munkájában megtalálható.

Reméljük, a helytörténet, a néprajz, a gazdaságtörténet és más tudományágak művelői haszonnal forgathatják Bél Mátyás több mint két évszázaddal ezelőtti gyűjtőmunkájának immár nyomtatásban is megjelenő, magyar fordításban olvasható művét. Bízunk benne, hogy a tekintélyes múltra visszatekintő Bihar-kutatások ösztönzéséhez a Bihari Múzeum megalapítása és meginduló kiadványai sorában Bél Mátyás kevesek ismerte megyeleírásának megjelentetése is hozzájárul.

[13] Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. sz. Bp. 1940. Mezősi i. m. Bunyitay Vince: A váradi püspökség története alapításától a jelenkorig. I–III. köt. Nagyvárad, 1883–1884. K. Nagy Sándor: Bihar vármegye földrajza. Nagyvárad, 1886. K. Nagy Sándor: Bihar-ország. 2. jav. és bőv. kiadás. Nagyvárad, 1884–1888. (hasonmás kiadás Nagyvárad/Oradea, 2008). Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. köt. Bp. 1890. Borovszky Samu szerk.: Bihar vármegye és Nagyvárad. Magyarország vármegyéi és városai. Bp. é.n. Biharvármegye. Szerkesztette Nadányi Zoltán. Magyar városok és vármegyék monográfiája. XXV. Bp. 1938. Bodor Antal: Magyarország helyismereti könyvészete. Bp. 1944. Csomor Tibor: Magyarország honismereti bibliográfiája. 1. köt. Bp. 1972. Csorba Csaba: A régi Sárrét világa. (Bibliográfia). Békéscsaba, 1974. Stb.

Bihar megye története

FŐ RÉSZ

Fizikai fejezet

Bihar megye fekvéséről, természetéről és alkalmasságáról

Kivonat

I. §

Nevét *Bihar*ról, ennek a vidéknek a legmagasabb hegyéről kapta. Mások a hunok nagyon régi váráról nevezik Bihar megyének, amelynek magas sáncai még látszanak *Bihar* város felett. De mi inkább a hegyről, amelyet Bihornak neveznek, eredeztetjük a nevét. Ugyanis Bihor kétséget kizáróan a szlávok *Pryhory* szavából maradt fenn hangvesztéssel, amely azt jelenti, mint hegyek mellett. Valóban ez a megye csaknem alatta fekszik az igen magas hegyeknek. Ezért nevezik Bonfini (a), Bethlen (b) és mások is Bihor megyének.

II. §

Békés megye határaitól kelet felé Erdélyt érinti, északon Kraszna és Szatmár megyékkel határos, délről pedig Zaránd a szomszédja. Majdnem olyan hosszú, mint amilyen széles, ugyanis Debrecentől a Bihor hegyig 16 mérföldet számlál, míg Sarkadtól Piskotig eggyel kevesebbet. Az utóbbiak közül ez a falu Szatmár megye határán van, az pedig Békés és Zaránd határán.

III. §

Ennek a megyének a természeti fekvése Zarándhoz hasonlóan hegyekre és mezőkre oszlik. Azon a részen, amelyet a zarándi, szabolcsi, békési és szatmári határok fognak körül, üres térséget mutat, itt-ott erdőkkel és mocsarakkal tarkítva, ezek a falvak romjai és maradványai fölé csak az utóbbi időkben nőttek; amint azt Zaránd megyében is feljegyeztük. Világosan látszanak ugyanis a barázdákkal elválasztott szántóföldek, amelyeket a sűrű erdők elfoglaltak.

IV. §

Azon a részen, amely Erdélyt érinti, a Kárpátok hegyei fogják körül. Ugyanis vidékünket Zaránd megyétől a Kraszna vidékéig a hegyek bérceik összefüggő

sorozatával övezik. Ezek között a bihari a legmagasabb, teteje olyan magas csúcsba emelkedik fel, hogy a legritkábban lehet látni az örökké felhőkbe burkolt hegycsúcsot. Oldalát hó borítja, amelyen át igen régi föld alatti nyílások látszanak, többnyire rézbányáké, amelyeket itt régen használtak. Ehhez a bérchez legközelebb a *Czap* van, amely magas ugyan, de a biharinál alacsonyabb, bár hegyesebb és meredekebb. Míg az előbbinek a teteje kopár és csupasz, addig ennek az oldalát a csúcsáig lucfenyők, tiszafák és más fenyőfajták borítják. A *Margó* hegy a harmadik a sorban, az előbbinek szomszédja és csak bércének hasadásával válik el tőle. Magasságban nem marad el a Czap hegytől, kevéssel magasabb is és csupaszabb, de nem olyan meredek. Ezt követi a *Belyénes* hegy, amely *Belyénes* városával szemközt fekszik. Ehhez csatlakozik a *Fekete Réz* alacsonyabb bércével, lejtősebb elágazásaival és a síkságra lágyan ráhajló oldalaival. Itt van a *Papmező*, termékeny és erdővel borított hegyek. Ezekhez kapcsolódnak a Kárpátok, különösen *Kalotaszög* és *Meszes*, ezeket más szerzők is feljegyezték (c). Közöttük ereszkedik be a megyébe a *Vörös Réz* hegység, ez Erdély határaitól észak felé fordulva bércek sorozatával vonul a Kraszna folyóig, magas és meredek ugyan, de az előbbieknél alacsonyabb. Csúcsait bőségesen borítja tölgy és lucfenyő, amelyek tűzifának és épületfának egyaránt igen alkalmasak.

V. §

A szőlőültetésre alkalmas hegyoldalak a Vörös Réz hegységnél kezdődnek, körbe mennek a Sebes-Körös folyó mellett *Püspek* városáig, innen észak felé forduló gerincekkel a Kraszna folyóhoz futnak, itt-ott patakokkal, völgyekkel tarkítva. Nincs táj, mely kiesebb lenne e domboknál. Mivel szélesen kitárulkozó síkságból emelkednek a magasba köröskörül, olyanok, mintha a mezőkből kelnének ki, belsejükben a Vörös Réz hegységig tarka dombokat mutatnak. Erdők nem borítják, majdnem teljesen csupaszak, hacsak a ritkás cserjéket nem számítjuk, amelyek a szőlőültetéseket néhol megbontják. A földjük egyébként fekete, porhanyós és kövér, mivel különfélék, így különböznek a borok is, amelyeket adnak. Ezért az egyik oldal jobbat, a másik silányabbat terem.

VI. §

A folyók közül a legnagyobb a két Körös, az egyik a *Sebes-Körös*, a másik a *Fekete*. Ez a belényesi járásban ered a Bihor hegy mellett a Chrischor vagy Krischor hegynek az oldalában – amely mintegy Chrisii origo – ahogyan a románok, ennek a vidéknek a lakói csonkult és parasztosan összevont szóval nevezik. Kis forrás bocsátja ki, bő vizű és örökké folyik. De amint befolyik a különböző völgyekbe, mind nagyobb

lesz az egymást kölcsönösen érintő hegyek aljából sűrűn beleömlő patakocskákból. Mivel arannyal kevert homokot szállít, minél bővebben folyik, annál gazdagabb. Amikor *Poiana*hoz, az oláhok falujához ér, amely egy völgyben helyezkedik el, olyan bő vizű, hogy ezeket az egyszerű embereket a gazdagság keresésére csábítja. Mondják, hogy itt az igen egyszerű oláhok a körbe folyó patakocska homokjából a legtisztább aranyat kaparták ki. Innen a sok kapzsi munkától felkavart Körösünk szűk völgyön át *Szűlyeste* falu felé fut tovább. Ezen túl már síkság van, Belényes nagyon kellemes vidéke, amelyet hosszába metsz ketté a beleömlő patakokból megnagyobbodott medrével. Ugyanis mihelyt Szülyeste felett a hegyek közül kiérkezik, miként tömlöcből szabadabb mederrel folyik ki, *Lehesén* mellett fut el, majd *Kelpenyeden* megy át, mikor *Vaskoh* faluhoz ér, a *Boi* patakkal találkozik, amely a közeli hegy oldalából folyik ki igen bő vizűen, szolgálva a partján levő kovácsműhelynek minden nagyobb munkáját. Mivel a *Boi* patak felmelegszik, ezért a Körössel találkozva, olyan a vizük, hogy semmilyen fagy nem fogja be. Azt tartják, hogy ez a patak a *Boj* hegyen túl – ettől kapta nevét – a dési járásban ered, innen a hegyek alatt barlangokat találva, azok titkos járatában hömpölyög, míg a Boj hegyet alámosva kijáratot nyit magának. Bármint is legyen, én magam is láttam, hogy annyira bő vizűen folyik ki ez a patak annak a hegynek a lábából, hogy valóban olyan, mintha nem tudom milyen hosszú üregeken át a hegyek legalsó mélyéből jönne ki ide. A kijövetele is barlanghoz hasonló, nem annyira magasságban, mint szélességben, hogy az éppen kiömlő folyó egy alig harminclépésnyire fekvő malmot forgat körbe szünet nélkül. Minél távolabb hömpölyög, annál bővizűbb lesz ennek a hegynek az aljából hasonlóan felszínre jövő patakocskáktól, még több malmot hajt. Amikor *Vaskoh*hoz érkezik, találkozik a Körössel. Közéjük esik egy igen kellemes fekvésű halmocska, ennek végénél folynak egybe. Itt a patak bővelkedik pisztrángokban, amelyeknek jeles bőségét halásztam ki magam is a váradi püspök őrállóival egy fél óra alatt. Ugyanennyi a számuk az egészen eddig folytonosan eső Körösben is. Vaskohn túl *Barest*, *Siit*, *Lunka* falukon folyik át. Innen *Hatar*, *Gigishin* és *Voien* felé siet, ahol a *Rézbányá*tól jövő folyócska ömlik bele. Azután *Petrillen*hez ér *Kakacsény*, *Köszvényes* és *Lazur* mellett: e hely alatt ömlik bele a rivus reginae, a *Kérálnyé pataka Szudrics* falunál egyesülve a Körössel. Amikor *Tatar* falu mellett folyik el, ismét egy másik patakot fogad magába, amely a hegyekből ereszkedik le. Azután *Nyegerfalu* és *Belyenes* mellett folyik el, a város alatt egyesül a *Belényesi* patakkal, innen *Janosfalvához* fut, ahol a *Pocola* folyóval találkozik, amely a hegyekből eséssel fut alá. Így halad a hegyek összeérő lába között és mossa *Sonkolyos*, *Örvényes*, *Borzik*, *Szent Miklós*, *Kápolna*, *Geszta* falvakat, ahol

véget ér a belényesi járás. Azután sűrű erdők ligeteibe ér, és amikor *Bélfenyér* felé hömpölyög, három ágra szakadt medrével ingoványos, mocsaras utat vág magának. Ezután ismét több ágra szakad, amelyek közül egy mocsárrá szélesülve terül el a síkon, ahol inkább állni látszik, mint menni: a két másik nagyobb ág *Nagy-Zerind*, *Anth* és *Sarkad* irányában lép át *Békés* megyébe.

A *Sebes-Körös* nevét vizének sebességétől kapta. Ugyanis annyira gyorsan fut, hogy rohanni hiszed, nem pedig folyni. Valósággal lerohan Erdély hegyeiből, és *Feketetónál* lép be Bihar megyébe. Amint a hegyeket elhagyta, erősen kanyargó folyással a megye legkellemesebb részét öntözi, nevet is ad neki: *Keres-vidéke*. Elsoroljuk a helyeket, amelyeket érint: *Lore, Csernohaza*, *Baratka*, *Sonkolyos*, *Bonlaka*, *Rév*, *Gögény*, *Kakucs*, *Tinód*, *Élesd*, *Lugos*, *Czécske*, *Örvény*, *Telki*, *Posalaka*, *Pusztaújlak*, *Telegd*, *Vásárhely*. Majd innen Váradhoz közelít, és azután *Vadász*, *Keresztszegh*, *Komádi* és más falvakon keresztül folyik át Békés megyébe. Halban bőséges, de ásványokkal van teli, ezért ivásra egészségtelen. A váradiak úgy tartják, hogy a sok érc miatt egészségtelen ez a folyó.

A vidék patakocskája a *Pecze*. A Papmezőn ered kettős forrásból, az első a Püspökfürdőből, a *Somló*-hegy aljánál buggyan ki meleg vízzel: a másik hideg vizet bocsát ki a Félix-fürdő felett a belényesi út mellett levő völgyecskében, de amikor a fürdőhöz érkezik, keveredve a fürdő vizével, melegedni kezd és miután Sz. Márton falu mellett egy másik forrással keveredik, vize már egészen meleg lesz. Bár minél távolabb megy, annál inkább lehűl, de Váradig még, amely fél mérföldre van, olyan langyos, hogy a jég, hacsak nem elviselhetetlen a hideg, a legritkábban szokta borítani. Ezért a régiek Kalonda-vizének nevezték, az oláhok által megváltoztatott latin szóval, akik egykor a meleget nevezték így. Várad alatt összefüggő mezőket választ szét szép medrével, és papírmalmokat hajt, majd *Vadász* és *Palota* falukat mossa, ott ömlik bele a Sebes-Körösbe. Ahol meleg a vize, ott hiányoznak a halak. Míg Váradon folyik, több malmot forgat.

A *Berettyó* mocsaras és lápos folyó. A Risius-hegy bocsátja ki, a magyarok ezt *Vörös Réz*nek nevezik. Amíg a hegy hajlásaiban nyomul előre, egyenes mederrel hasítja a partot, de amikor a síkságra ér, szélesen szétterül. Elsőként a magyaroktól *Margita*nak nevezett helyet érinti, azt *Vörös Abrany* követi, túl rajta *Sz. Job*, majd *Szent Imre*, utána a másik oldalon *Szalard*. Ezen az oldalon *Vaida* távolabb van, míg a másikon *Hodos* közelebb. Itt már igen erősen kezd kiszélesedni, a sekély meder miatt sok pocsolyát és iszapot teremt. Kivált akkor létesít náddal, sással és kákával belepett mocsarat, amikor *Félegyház* faluhoz érkezik. Itt egyáltalán nem mély, de tele van áthatolhatatlan sárral.

A falu alatt már a dombok közül a síkságra hömpölyög, amelyeknek kettémetszett völgyeit és hullámzó földjeit eredetétől egészen eddig folyvást öntözte. Ezután minél távolabbra folyik, annál sárosabb földet talál, amelyben összefüggő mocsárhoz hasonló medret váj. Ugyanis ott ágakra szakadásával, szélesen szétterülő vizével inkább állni látszik, mint folyni, bár középen folyna, míg két oldalon a partok mintegy tartóztatják a lusta és tunya vizet. *Félegyházá*tól egészen *Pelbardhidá*ig messze kiterjedt mezőket és szántóföldeket szel át, ennek vége *Kismáriá*nál és *Pocsaj*nál van, ahol az *Ér*rel, egy hozzá teljesen hasonló patakkal egyesül, és innen még jobban szétterjedve folyik tovább *Esztár* mellett *Gáborjá*nig, majd *Berettyóújfalu*ig, és amikor *Bakonyszögh*höz érkezik, végtelen mocsárban szétömölve megszűnik folyni, kivéve az év esős időszakát. Ez utóbbi hely körül tengeri gyöngyökhöz hasonlókat terem. Nekem Károlyi Sándor főispán mesélte, aki saját szemével látta, hogy egy Rapolczi nevű debreceni református pap a Berettyó tiszta gyöngyeiből, amelyet Bakonyszöghnél szedett, leányának pártát készített, azt régi szokás szerint viselik a magyarok. Rákokkal és teknősbékákkal tele folyik, nem hiányoznak a potykák, csukák és más halfajták sem, kiváltképp táplálja a lápi csíkot, mivel sáros és mocsaras. Nem is beszélek a vízimadarakról, a récékről, a szárcsákról, amelyeknek végtelen sokasága beborítja és beárnyékolja itt a vizeket.

*Ér*nek nevezik a magyarok azt a folyót, amely a Berettyóhoz mindenben hasonló. Ez ugyanis nem más, mint valamifajta mocsár a *Craszna*-pataktól kettémetszve, amely a szatmári mezőkről hozza a vizét erre a vidékre. A megyébe *Tarcsa* falunál lép be, szétterülő vízzel igen lassan folyik *Ottomány* és *Keserö* felé, azután *Székelyhid*at mossa, azon túl *Diószeg* mezőit öntözi, ahol hatalmas területet áraszt el, ott ömlik bele Pocsajnál a Berettyóba. Nagyon híres a halak és madarak nagy számáról. Lápi csíkban nagyon bővelkedik, ezt a lakosok főként megfőzik. Miután fejüket levágták, vízbe dobják őket vagy hideg ecetbe. Megfőzve nagyon kellemes ízűek és kék színt kapnak. A folyó itt már a legtöbb évben majdnem teljesen kiszárad, és hacsak nincs eső, a folyó névre nem szolgál rá. *Gyepes* és *Köleser* a Kettős-Körös folyói, belőle erednek, *Janosda* és *Anth* mellett elmenve, Békés megye határánál folynak vissza a Körösbe. A Gyepes halakat, kiváltképp potykákat táplál, kövérek és jó ízűek.

VII. §

Elsősorban *Sárrétyet* dicsérik, mint a megye legtermékenyebb mezőit, földjei feketék, a Berettyó és az Ér teszi csodálatosan termékennyé. Bármilyen fajtájú gabonából sokat hoznak ezek a földek. Nagyon értékes takarmány is terem ezen a vidéken. Igen közel van ide az *Érmelyéke*, ennek mezőit az Ér öntözi. Ezeket is a

legjobb és legtermékenyebb földek között láttam. A fekete, porhanyós, sík, kövér földön a gabonának minden fajtája igen bőségesen terem. Elsősorban a dohánynak nagy itt a dicsősége. A diószegi dohánynak egész Magyarországon elterjedt a híre. De nem terem ennél gyengébb a székelyhídi, félegyházai és tamáshídi földeken sem. A harmadik híres föld a váradi. Ez a Köröstől és egyéb sűrűbb patakocskáktól öntözve nagyon termékeny, árpát, búzát bőven terem, de rozsot nem, mert az a sok vizet nem szereti. A negyedik helyre tettem volt a belényesi mezőket. Ezek az 1726. évben, mikor másutt minden megfogyatkozott, bőséges aratást hoztak.

VIII. §

Bor a vidék egy járásában terem, magas fekvésű helyen, a Vörös Réz-hegység lejtőin, amely Erdély határait érintve egészen Szatmár megyéig *Pusztaújlak* mellett *Telegd*et, *Vásárhely*t, *Várad*ot, *Püspek*it, *Bihar*t, *Félegyház*át, *Diószeg*et, *Székelyhid*at, *Kiskerek*it, *Asszonyvásár*át, *Ottomány*t és más falvakat mintegy körbe fogja. Mivel az ég és a föld különböznek, ez a termést megváltoztatja. Vannak, akik a termékenység rendjét úgy állítják fel, hogy első helyre az asszonyvásári szőlőket helyezik, utánuk a diószegieket teszik, majd a székelyhídiakat, utánuk a margitaiakat, azután a vajdaiakat, továbbá a szentimreieket, majd a csatáriakat, a bihariakat, utánuk a püspökieket, továbbá a váradiakat, végtére a vásárhelyieket, legutolsóként pedig az újlakiakat. Mások három osztályt állítanak fel. Az első osztályba sorolják az erős borokat, ezek a többieknél tüzesebbek, ilyenek véleményük szerint a csatári, püspöki, bihari, váradi, vásárhelyi szőlőkben teremnek; a másodikba a kissé kellemesebb ízű, különlegesebb borokat helyezik, ezt a dicsőséget a vajdai, szentimrei, diószegi boroknak adják; harmadik osztályúnak mondják a székelyhídi, asszonyvásári, margitai és újlaki borokat, amelyeket mérsékelt erejűeknek, de kellemes ízűeknek tartanak. Osztályozása tudniillik: A) osztály: diószegi, vajdai, asszonyvásári, vásárhelyi, szentimrei, püspöki, újlaki. B) osztály: csatári, bihari, margitai, székelyhídi, váradi. C) osztály: szalacsi, ottományi, telegdi, micskei, ezek sorát a sarkadi zárja, amely elsőként érik meg, ezért ezek a szőlőskertek szüretelnek először, ez idő szerint a legnagyobb nevet és hírt az alispánnak, Budai Zsigmond úrnak kell adni, amelynek ízével ..... megaszúsodik. Bármint legyen is, ízleléssel nem lehet pontosan megállapítani, senki sem tudta könnyen eldönteni, hogy a váradi borok az erősebbek, jóllehet az asszonyvásáriak nem nagyon engednek nekik, míg a székelyhídiak tartósabbak, a vásárhelyiek pedig édességben múlják felül a többieket. Az ok a nap állásában van, amely ezt dél felől állandóan éri, míg a többiek napkeletre, részben pedig napnyugatra fekszenek. A bihariakat

állandóan éri, a diószegiek és a székelyhídiak nyugatra tekintenek, az asszonyvásáriak keletre fordulnak.

IX. §

A borok nagyobb része fehér, kisebb a vörös, ezeket kevesen szokták termelni, míg azok, amellett, hogy erősebbek, változatosságukkal is gyönyörködtetnek. Egyébként két-három éven túl nem erősödnek, sőt ha melegebb az idő, már két év után megecetesednek, meglágyulnak. A búza igen nagy hasznot hoz a sárréti, érmelléki és a váradi területeken, ahol a rozs termése kevés, ez a belényesi járásban már jobb. Ott ugyanis a búza mellett a rozs, az árpa és a zab is igen szépen megerősödik. Az a dohány pedig, amely Diószegen és a szomszéd falvakban terem, mégpedig Félegyházán, Székelyhidán, Keserőben és más helyeken, nemcsak a megyében, de egész Magyarországon méltán híres. Ugyanis mind a levelek nagyságával, mind színével és erejével szerfölött kínálja magát. Tudniillik a levele nagy és széles, sárga színű, erős és kellemes ízű. A törökbúza szerte mindenütt igen kövéren nő. De míg különösen a gabona termékenysége igen nagy mindenütt, mégis Szatmár megye határa, amely a nyírfás *Nyírség*et érinti, kevésbé termékeny, a termés is kevesebb.

X. §

Nagyon jó dinnye terem a sárréti és a szomszédos debreceni járásban, nemkülönben az érmellékiben, a váradiban már hitványabb, kivéve, ami Innánd falu körül és Szalontán, a Gyepes partján terem. Alma legnagyobb bőségben a belényesi járás szőlőhegyein van. A lakosok az összes fajta közül legtöbbre becsülik azt, amelyet *Búza almá*nak neveznek, ez mala triticea, zöld színű, savanyú ízű; hasonló a *Kormos alma*, ezek erős héjúak, amikor megérnek sárga színűek, nagyon ízletesek, gyümölcsük kemény, kerek és közepes hozamúak. Az íz kiválóságában egyik sem múlja felül a ....., ezzel lehet összehasonlítani azt, amelyet a németek Türkische Weindling-nak neveznek, ha a színét nézed. A szilvafajták közül elsősorban a kemény héjú duránczai barack, ami igen nagyra nő. Szerfölött javaslom a sárgát, nemcsak színének ritkasága miatt, ami birsalmához hasonló, hanem kellemes íze és levesessége miatt is. Nincs olyan gyümölcs, amely ennek a vidéknek a földjét ne szeretné. Úgy vélem, hogy egykor itt a gyümölcsfáknak nagyobb volt a bősége és jobban művelték, mert szerte az erdőkben, amelyek a falvak romjain nőttek, gyümölcstermő, ültetett fákat jegyeztem fel, amelyek igen hamar kivénültek. Gesztenyéket ritkán lehet látni.

XI. §

A csordáknak, amelyek éjjel-nappal kint vannak, legnagyobb a száma a sárréti és a szomszédos debreceni járásban. A barmok szépek, nagyok, egészséges, erőteljes testűek, színük fehér és szürke, fejüket illendő nagy szarvak övezik. Az itt felnövő lovaknak dicséretben másokat elébe helyezni egész Magyarországon nem lehet. Ezekről a vidékekről viszik nemcsak az ökrök, de a lovak közül is a legtöbb és legszebb állatot Bécsbe. A disznók sehol sem járnak olyan nagy haszonnal, mint a Szalonta körüli erdőkben. Itt ugyanis nagy berkeket járnak körbe, amelyek makkban igen gazdagok, ezért disznóhizlalásra nagyon alkalmasak. Nem tévedek, ha azt, amit különböző megyékből más városokról mondanak, én a megyénk három mezővárosáról vagy városáról mondom.

Várad embernek.

Debreczen Ökernek.

Szalonta Sertésnek.

Ez azt jelenti: Várad az embernek borral szolgál, Debrecen a marháknak abrakkal, Szalonta a disznóknak makkal. A marhák között a magyar juhok nagy száma táplálkozik. Több ezret lehet látni a legsűrűbb nyájakban, az eleséget és a pásztorok terheit hordozó szamarak járják őket körül. De ezt csak a mezőkről mondtam volt. A hegyekben az ökröknek, a lovaknak és a juhoknak a mezeiek-től erősen eltérő fajtái láthatók. Ezek ugyanis kisebbek, és testük olyan könnyű, hogy a hegyek szikláin és nagy meredélyein macskák módjára bolyonganak és legelésznek. Megrettensz, amint a völgy aljából megpillantod, hogy a sziklák meredekjén és a hegyek csúcsain a tehenek, juhok és disznók nem kapaszkodnak, hanem futkosnak, szökdelnek, ugrálnak. És bármilyen távoli berket és hegyoldalt bolyonganak be könnyedén, a pásztor egyetlen jelére mégis engedelmesen úgy összegyűlnek, hogy láthatóan egy sem hiányzik közülük. Ezért a mezei fajtáknak alakjuk és nagyságuk nagyobb ugyan, de ügyességben és ízletességben ezek megelőzik őket. A húsuk ugyanis jobb ízű és egészséges, mert válogatott, hasznos füveket legelnek. Ezért jobban meghíznak, több sajtot és vajat adnak.

XII. §

A vadászat mindenütt szabad. Emiatt ott, ahol katonák telelnek, vagy nyaralnak, kevesebb a vadállat. Ezek örökös vadászatai miatt, amelyeket többnyire időtöltés céljából űznek, alig néhány tud megmaradni. Egyébként a távolabbi mezőkön és hegyekben könnyűszerrel végrehajtott vadászaton látható, hogy a szarvasok, őzek, rókák, nyulak csapatostól futnak elő. Szinte hihetetlen a madarak sokasága és

változatossága. A fácánok közül különösen a félegyházi és a székelyhídi mezőkön és szőlőskertekben élők követelik maguknak a dicsőséget. A lakosok télen a hóval belepett mezőkön szoktak madarászni. Gyakran annyit fognak össze, hogy teli szekérrel szállítják Bécsbe.

XIII. §

A folyókban és a mocsarakban igen sok a hal. Különösen a Körösök szolgáltatnak sok jó ízű pontyot, csukát és harcsát. A Berettyóban és az Érben sárosabbak, mivel mocsaras vízben és sárban hemperegnek, de bőségben és számban még az előbbieket is felülmúlják. Kellemes az ízük, ha a vizet, amelyben megfőzik, itteni szokás szerint hagymával ízesítik. Magam is kipróbáltam, és hosszú használattal megtapasztaltam, hogy ennek a vidéknek a halai nem szorulnak mások mögé. Rendkívüli nagyságot mutatnak a lápi csíkok. Emlékezzünk meg a Berettyó és az Ér folyó rákjairól és teknősbékáiról. Sok ezret szállítanak innen évente Bécsbe. A hegyekben a Kárpátok lábánál a Körösök bővelkednek pisztrángokban és lazacokban. Én magam is halásztam itt, kellemesen töltve az időt. Összefoglalva: nincs a természetnek olyan adománya, amely ebben a megyében hiányozna. Bor, kenyér, hús és más eledelek felülmúlnak sok megyét.

XIV. §

Erdély határán több barlang van. A két legnagyobb közül az egyik *Eskelő* falunál van, a másik Belényesben, *Fonác*cnál. Amaz a Sebes-Körös mellett majdnem háromezer lépéssel Várad felett látható. A mélyből nem nagy, de széles nyílással nyílik, és megy a hegy belsejébe előbb szűkebb, majd szélesebb járattal. Egy tiszta, hideg és egészséges vizű patakot bocsát ki magából, amely pisztrángokban gazdag, de nem hiányoznak a lazacok sem belőle. Vizének bő folyása miatt nem könnyű megállapítani, milyen mély és széles. A másik barlang Belényes vidékén van, Fonacz falu mellett. Bal kéz felé vezet az út hozzá egy kis völgyön és hegylejtőn keresztül. Bejárata szűk, de nem járhatatlan, még lovasok is befémek rajta. Velünk, amikor ebben a barlangban voltunk, a gyalogosokat kivéve, akik nagy számban kísértek bennünket, tíz lovas is volt. Amikor felértünk, a bejáratban kapu módjára szikla állt velünk szemben, azonban mellette lovon ülve léphettünk be a barlangba. Itt miután megkötöttük a lovakat, elhatároztuk, hogy megtisztítjuk a nyílást. A barlang észak–déli irányban egyenesen futott három vagy négy öl széles nyílással, 186 öl hosszan. Föld alatti járathoz hasonló, de tágasabb annál, amit bányákban szoktak csinálni. Mélye oktalan állatok és emberek csontjaival van tele. Úgy vélem, hogy háborúk idején a lakosok iderejtőztek barmaikkal és állataikkal, és ezek

csontjai kerültek elő. A sziklából kiszivárgó nedv különböző alakzatokat alakított ki. Lehet látni itt szobrokhoz hasonló formákat, amelyek vadállatokat, szarvas állatokat, mindkét nembeli embereket, asztalokat, székeket, padokat mutatnak. A nedvességgel bevont sziklafalak felül boltozatot alkotnak. Róluk mindenütt alakzatok csüngenek le, itt oltárok, ott orgonák, amott pajzsok és szószékek. Változatosságuk a belépők szemét gyönyörködéssel tölti meg. Ezért idegen emberek jönnek ide nézelődni. Vannak, akik azt mondják, hogy a rómaiak bányája volt, de közelebb áll az igazsághoz, ha úgy véljük, hogy a természet vájta ki a barlangot.

XV. §

A szomszéd hegyekben mindenfelé bányák vannak. A Bihar hegy oldalában tátong egy nagyon régi, már beomlott rézbánya szája. A barlang melletti hely rézkohóként szolgált, ezért a magyarok Rézbányának hívják, ami ezt jelenti. A fejedelemség egykor szépen megépített, de már leomlott bányaművének romjai láthatók ott. Körülötte hegyek vannak, amelyek a sűrű föld alatti járatoktól összeomlottak, közülük a legjobbakat a rézbányaiak az eminenciás kardinális Csáky váradi püspök kezdeményezésére most 1726-ban kezdték megújítani és a bányákat helyreállítani. Az ő parancsára és utasítására készítenek a Körös mellett a Vaskohnak nevezett helyen vasat, ez a rézbányáktól félmérföldnyire van. Más fém is található itt, az arany és ezüst igazolja ezt, hogyha keresnének, aranyat és ezüstöt is lehetne bányászni.

XVI. §

Aranyat egykor ebben a megyében a bányák mellett többféleképpen kerestek. A folyóknak a hordalékait, ahogyan a Körösökben, árkokkal fogták meg, ezekbe vezették a hegyek meredek lejtőiről a vizet, és ott pokrócokat, gyapjúrongyokat és posztókat terítettek szét, hogy visszatartsák az aranyhomokot. Néhányan, bár nem sokan, ezt a módszert a mai napig megtartották, így a belényesi *Poyana*ban lakók, akik nem annyira szorgalomból és életük fenntartása céljából, minthogy munkával töltsék el az időt, mintegy játszva mossák és választják külön az árkokba leülepedett homokot. Egyébként ezek a folyók igen gazdagok és alkalmasak aranyszállításra. Miután kimosták a fövenyt, előtűnik az aranyszemcse, amely különböző alakú lehet, kölesnyi, lencse nagyságú vagy babfeketényi és egy részük korpaszemcsényi, esetleg szinte alakot utánoznak. Mondják, hogy vannak, amelyek a mederben a fövennyel együtt születnek. Amikor – mondja Köleséri – *a) a görgő aranymolekulákat a föld fövenyes, iszapos, homokos részei felfogják, mintegy szitán mennek keresztül és a porból különféle alakokká nőnek.*

Általánosabb azonban az a vélekedés, hogy az aranyat az aranytermő hegyekből a záporesők és a vízfolyások sebes rohanású mosásai hozzák le, ezt erősíti a gyakorlat is és a parasztok szokása, akik az ilyen aranyat felkutatják és megszerzik. Ők akkor mossák legszívesebben a folyót, amikor a zivataroktól felduzzadt. Miután az visszaszívja a vizet, ami előző nap kicsapott belőle, rögtön a partra sietnek, deszkákat helyeznek mellé, és a lejtős gyapjúdarabokon keresztülöntik a vízzel kevert homokot, hogy leülepedjék az, amit a hegyekből kimosott és az áradással lezúdított – hiszik. Maguk a minap megkérdezett pojanaiak, akik a mosást végezték, válaszolták, hogy most nem tudják, mert a Körös a nagy szárazság miatt leapadt. Ez az 1726. év volt, amikor a Körös olyan alacsony és keskeny volt, hogy át lehetett gázolni az alig folyó habokon. Nemigen tetszik ez az igen kiváló *Kölesér*inek. *Az aranyat ugyanis* – teszi hozzá – *b) amelyet a folyók partjainál vagy magukban az aranyat hozó folyókban találnak, alig látszik hihetőnek, hogy a zivatarok mossák ki az aranytermő hegyek lábaiból, és rohanásukkal gördülnek le, mivel nem könnyű egyedül a víz folyásával a mélyből kimosni vagy kiszedni az aranyat, sem vízzel olyan messzire szállítani. Csalhatatlan ítéletet nyújtanak a folyami arannyal kevert fekete, vastartalmú üledékek, amelyet a mágnes kő is bizonyít, amelynek jótéteményéből megtisztulnak, készségesen ráfüggeszkedve, jóllehet vasérceket aligha lehet találni a szomszédságban. Ezen kívül, ami biztos ítéletét adja az aranytól súlyos homoknak a távolról nézők számára is, részben a színe, részben az anyaga. Azt pedig, hogy a súlyosabb göröngyökben a föld külső felületén gyakran található arany, bizonyára egyformán lehet a súlyosabb részek tapadásának és más különféle okoknak felírni.* Előhoz a helyek közül, ahol aranyat mosnak olyan hegyeket, amelyekben meddő és érc nélküli nagy közök vannak, az arany, amit a folyókban találnak, különbözik attól alakban, mivel leveles, ez pedig kicsiny és alig különbözik a liszttől (c). Bármelyik is legyen, az igazat lehet bizonyítani. Nyilvánvalóan nem tagadom, hogy az arany a folyók medrében születik, de nem megyek bele annak tagadásába, hogy a záporeső mossa ki ömlésével és viszi bele a folyókba, amelyek a víz útjába akadnak a hegyekben. És ha nem is tudja kioldani és kimosni egyedül a víz folyásával a mélyből; de odaszállítani az aranymosó folyókba nem nehéz, amint a fövenyt szállító záporok mutatják. Ámbár zivatar után olyan erővel rohannak le a vizek, hogy nemcsak homokot, de sziklákat is leszakítanak és visznek magukkal. De ki nem ismeri a hegyek lejtőin a kövekkel kevert fövenyt? *A kövek kavicsai között gyakran akad arany* – mondja Plinius. d) Kiváltképp ahol omlások és hasadékok vannak, amelyeket mosnak az esők. Ugyanis gyakran olyan vad folyással rohannak, hogy semmi nem állhat ellent nekik, elviszik, amibe beleütköznek, messze

távoli folyókba. Amennyire bizonytalan, hogy honnan hozzák az aranyat, annyira nem lehet kételkedni, hogy a fekete üledék, amit *Köleséri* vasat hordozónak nevez, az az arany fövenye, ami záporesővel zúdul le, és keveredik össze. Tudjuk, hogy Magyarországon vannak bányák, ahol az aranyat vassal együtt bányásszák. Ha pedig a föveny, amelyet mosnak, a hegyekből jön, az arany, amit belőle elkülönítenek, miért nem hasonló sem színben, sem anyagban, sem más tulajdonságban. És nem a hegyekben mosott arany különbözősége okozza, hogy nem hisszük, a folyami arany is a hegyekből származik. Eltér ugyan alakban, és hogy a folyókban parányi csak, annak az az oka, hogy nem tudja másként kimosni, csak a nagyobb részek szétmállasztásával.

Politikai rész

A lakosokról és a hivatalokról

Kivonat

I. §

A dákok az elsők között lakták ezt a vidéket: ezért Ptolemaeus Dacia néven jegyzi fel azt a területet, amely a Kárpát hegynél kezdődik, nyugatról a Tisza folyó, délről a Duna, északról a szarmata Európa zár be: feljegyzése szerint az erdélyieket, székelyeket, románokat és a magyarok nagy részét, akik a Lengyelország felé kitárulkozó földet lakják, dákoknak nevezi. Bár a galatákat, scordidusokat, akiket Athenius Laziumnál említ, nekem ide kellene helyeznem, de hazugságba nem akarok kerülni, mivel csak annyi biztos, hogy ezeken a részeken található egy hegy, amelyet a lakosok *Kalotaszögnek*, mint a galaták szöglete, neveznek, de valójában nem lehet azt hinni, hogy a magyarok Kalotája a galatáktól hátrahagyott szó lenne. Biztosabb az, hogy amikor a hunok Attylával Magyarországot keresték, ide jutottak; és nem kétséges, hogy az utódaik, amikor Chaba megosztotta őket, itt álltak meg. (a) Bármint is legyen, amíg Magyarországot itt a dákok és a gepidák, ott a jazigok birtokolták, ebben a részben is változtak a lakosok: a visszatért hunok pedig, miután elfoglalták Erdélyt, midőn látták, hogy Pannóniában Nagy Károly kegyetlenkedik, nem keltek át a Tiszán, hanem a part mentén helyezték el táborukat, és egészen addig ott maradtak, amíg Nagy Károly halálhírére felserkenve a szerencse reményét magukba nem fogadták. Miután pedig meghódították Magyarországot, ezeket a részeket Sabolcz vezér és Kendi szállta meg.

II. §

A magyarok, akik ennek a vidéknek legnagyobb részét birtokolják, kétségkívül az ő utódaik. Attól az időtől kezdve, hogy Sabolcz vezér a nemzetségét ideplántálta,

utódai, akiket igen sok háború pusztított, a megyét szolgálták, kiváltképp a váradi vár védelmét, amit igen gyakran ostromoltak, majd visszafoglaltak. Másokat is befogadtak, akik a városukhoz akartak tartozni. Ha valakik a Tiszántúlon elsők között voltak a műveltségben és a gazdagságban, ennek a megyének a magyarjai azok. Nemcsak a gazdagok, de a szegények is munkát adnak a betűknek. Békére törekedve háborút nem csináltak, hacsak nem kényszerültek. A jó gazdálkodást nem nézik kevesebbe, mint a hírnevet. A paráznaság főbenjáró bűn, az asszonyokat bármilyen kis vád fővesztésre vagy elválásra ítéli. A leányok mint másutt, tizenkét évesnél alig nagyobbak, amikor férjhez adják őket. A városiaknak és a parasztoknak az öltözéke ugyanaz, nem nagyon különbözik ettől az sem, amelyet a nemesek viselnek. Leginkább a kék színt kedvelték. Az asszonyok mégis többre becsülik a zöldet, főként a fiatalok, ezeknek az öltözéke legtöbbször zöld. Sarukat, csizmákat viselnek, mint a férfiak; ámbár a nemesek közül sokan nemcsak az öltözéket, hanem a pompát is a germánoktól kölcsönözték. Többnyire barna vöröses színűek, erős testállásúak, vegyesen magasak és közepesek, *vidám lelkűek és szorgalmasak.* Nincs jobb paraszt mint a magyar. Gazdag falvakban élnek, csinos házakat építenek, eszközeiket a szükséglet szerint díszítik. Legtöbben ökrökkel és marhákkal kereskednek, de nem hanyagolják el a szőlőket és a földeket sem.

III. §

A szőlőskertek, amint mondják, egy vidéken vannak, magasabb fekvésű földjeikkel elválnak a mezőktől és a hegyektől is, mintegy összekapcsolják azokat. De ahogyan különbözik a földek minősége, úgy mindegyik a megfelelő munkát kívánja. Mégsem különböznek nagyon, sőt a szőlőművelésben mind megegyezik.

IV. §

A szőlőt oltóágakról ültetik, Sturzreben, amelyeket vagy az anyáról frissen lemetszve tüstént elültetnek, vagy egy kevés ideig földdel lefedve őriznek, nem úgy, ahogyan a pozsonyiaknál szokás, hanem egyszerűen a levegőtől elzárva nem engedik kiszáradni. Mindegyiket sorba ültetik, még pedig a szőlő hosszába húzott vonalba, de míg egyesek összefüggő barázdákat vezetnek a föld elejétől a végéig, egymástól három láb távolságban levő sorokban, mások a vonalat megtartják ugyan, de nem összefüggő barázdákat használnak, hanem abban a rendben, ahogyan a barázdák lettek volna, árkocskákat ásnak, amelyek körülbelül két láb hosszúak és egy láb szélesek, az árkokat hosszúságban két, szélességben három láb választja el egymástól. Az ebben a rendben ültetett szőlővesszőkről azt lehet hinni, hogy összefüggő sorokban helyezték el őket.

Az árkoknak és a barázdáknak a mélysége általában ugyanolyan, ritkán haladja meg a két lábat, ezekbe helyezik be az oltóágakat, és a kihányt földdel trágya nélkül fedik be, ámbár vannak, akik trágyát is adnak hozzá, így a váradiak, püspökiek, bihariak, diószegiek és mások, míg az asszonyvásáriak megelégednek a kihányt földdel.

V. §

Az így elültetett szőlőtöveket, mihelyt megerősödnek, az anyatőről lenyomott vesszőkkel szaporítják, úgy, hogy a venyigéket egyenként az anyató körül, annak ágyába nyomják be és kötik le, úgy, hogy belőlük csak két rügy maradjon a föld felett. A szaporításnak ezt a módját a magyarok *homletás*nak nevezik, mivel így a venyigéket teljesen lenyomják, vagy lealacsonyítják.

VI. §

A szőlőnek nem egy fajtája van, de míg vannak, akik a több és különféle fajtát kedvelik, mások egy fajtával megelégedve dolgoznak a szüret reményében. A szegényebbek a *bakator szőlőt* szeretik, egy vörös szőlőfajtát, a Columellánál is szereplő helvola-hoz hasonlót, amely nem bíbor színű, de nem is fekete, hanem téglaszínű. Színe alapján valamennyire megegyezik a pozsonyiak vörös színű moschajaval, de ízben nagyon eltér attól, fürtjei nagyobbak, kerek, nem sűrű, hanem inkább ritkábban függő szemekkel, a héja is erősebb és nagyobb szemekre nő meg. Gyümölcsben, fürtben, szemben, termékenységben leginkább a tokaji vöröshöz lehet hasonlítani, bár színben halványabb, emiatt sokan úgy vélik, hogy a szőlőt, amit bakatornak nevezünk, ha a tokaji földbe átültetik, piros rózsaszínűvé változik. Akárhogyan is van, ahogy mondják, bárhol legyen is, kivéve az erősen hideg éghajlatot, bőséges termést hoz, jó ízű bort ad, és édességben felülmúlja a többi fajtát. Ha külön kezelik, aranyhoz hasonló bort ad, ezért fehérrel keverik, hogy szebb színűt kapjanak. Evésre sem jobb nála egy szőlő sem. Az *erdei*nek nevezett szőlőt mindenki nagyon kedveli, ezt az elnevezését nem azért használják, mert hasonló az erdei gyümölcsökhöz, hanem mert erdők módjára középszerű földeken is bőségesen terem. Bora elég jó, de könnyebb, mint az előzőé, sűrű fürtöket hoz. Gyümölcse fehér, kerek, közepes szemű, sűrű, olyan bő termést hoz, hogy a szegények számára nem lehet ennél hasznosabbat találni. A semproniai fehértől alig különbözik, termékenységben egyenlő és színben hasonló, de fürtjei nagyobbak és sűrűbbek és evésre is alkalmasabb. A harmadik szőlőfajta, amit a magyarok *Borosfejér*nek hívnak, fehér és bortermő, eléggé nedvdús szemű, bővebben terem ugyan, mint a hasonló tokaji fehér, de keményebb héjú és savanyú ízű, evésre alkalmas. Következik a *farok* szőlő, a magyarok *Juhfark*nak nevezik, mivel juhfarokhoz

hasonló fürtöket terem. Fehér fürtjei az előbbieknél apróbbak és erősebb héjúak, de valamennyi között a legédesebb. Ezt a négy fajtát mindenki elsősorban keverten ülteti, sokan *Furmidulas*t is adnak hozzájuk, ezt a tokajiak *Furmint*nak nevezik. A tokaji vidéken kiváltképp ezek szolgálnak rá a dicséretre, mert termékenyek és édes bort adnak, ezeken a szőlőhegyeken azonban ritkábban fordulnak elő, és nem olyan édes a boruk. A *kecskecsecsűt, öregkecskecsecsűt, szagosat* és több más fajtát evésre kedvelik. A feketék közül a *Bodonszőlő*nek nevezett fajtát szeretik. Nagyobbacska szemű, nagyobb fekete fürtű, de savanykás ízű. Néhányan ültetnek *Jenősző*lőt, ezt dicséretükkel ajánlják. Nem marad ki az *Angusta* és több más fajta, amelyeket nem akarok felsorolni.

VII. §

Tavasszal, amikor a hó alól kilátszik a föld, újból megmetszik. Az anyatőről az összes vesszőt két vagy három szemre metszik vissza, és nem hagynak csak két-három venyigét, még akkor sem hagynak többet, ha az anyák elég nedvdúsak és erősek. Új szőlőt csak két vagy három évvel hoz az ültetés után.

VIII. §

Háromszor kapálják a felnyitást kivéve, amellyel a télre befedett szőlőtöveket kibontják, ezt a munkát *nyitás*nak vagy felnyitásnak, kibontásnak nevezik. Először tavasszal, amikor kibontják a szőlőt, mozgatják meg és ássák fel a földjét, ez nem számít a kapálások számába. Az első kapálás április hónapban van, a második húsvét után, Keresztelő Szent János napja körül. Amikor felássák a földet, nem egyengetik el a talajt, hanem a szőlőtő mindkét oldaláról összevonják a földet, egyenes oldalú árkokat húznak, úgy hogy a szőlők közei legyenek barázdáltak, és így szinte lemélyítve, míg a szőlőtőkéket a föld magasabban takarja.

IX. §

Karózzák, mint másutt, tüsténT az első kapálás után, leginkább tölgyfa karókkal, amelyeket a Réz hegyről hoznak a hiány pótlására, míg a többit Felső-Magyarországról, a Tisza segítségével. A többi munkát a tokajiakhoz hasonlóan végzik.

X. §

Szüretelni októberben a legbölcsebb, így 1726-ban is október 10. napján kezdődött a munka, és elnyúlt a hónap 22. napjáig. A szüretelés szokásai nem különböznek, kivéve, hogy a kisajtolást nem mindenütt csinálják. Vannak, akik a szőlőfürtöket a

tőről leszedve, zsákban gyűjtik össze, alsó részébe töltve, majd kádban lábbal addig tapossák, míg csak a szőlőszemekben csepp nedv sem marad. Később a zsákból kivéve azonnal sajtó alá helyezik, ahol teljesen kinyomják a levét. Mások kádban lábbal, de zsákok nélkül tapossák, és miután megtelt a kád, a lét vesszőkosárral kiemelik és így helyezik sajtó alá. Ezt a módot sokan előnyben részesítik, mivel úgy hiszik, hogy ez nem olyan seprőt ad, mint amit zsákban nyomnak ki; a zsákot pedig azok kedvelik inkább, akik gyorsabb munkát akarnak végezni. Ugyanis, amit zsákban nyomnak ki, azt tüstént lehet edénybe önteni, viszont lassabban megy, mintha kádban taposnák ki, és kisebb munka a fürtök sajtolással való kipréselése a kádban való taposásnál.

XI. §

Mindkét fajta munka után, akár zsákban taposták ki, akár kádban, egyformán kipréselik, a szegények pedig, hogy lőrét kapjanak, a kipréselt szőlőszemekhez vizet öntenek, és másfél-két napig a vízben hagyják, ezután ismét kisajtolják, ezt nevezik *Lora*nak, amit megisznak, miután lehúzzák a bort. Mások nem préselik ki a szőlőszemeket, miután vizet adtak hozzá, hanem a hordóban hagyják addig, míg teljesen megérik, és azután isszák a nedvet.

XII. §

A mértékek különbözők. A nagyobb mértéket, amit mi vödörnek nevezünk, a magyarok *Akó*nak hívják, ezt hatvannégy meszely tölti meg. A kisebbet a magyarok *Csöber*nek nevezik, ebbe ötvennél több nem fér. A mértékegységek különbségének megfelelően vannak X és XII vödörtől XX, XXI, és XXII vödörig edények. Itt nem kénezik a hordókat, hanem szőlőleveleket főznek meg, és ezek levével mossák ki a hordókat, mielőtt beletöltenék a mustot. A mustnak két fajtája van, egyiket lábbal tapossák ki, a másikat sajtóval préselik ki a szárából és a héjából. Vannak, akik a kettőt összeöntik, mások külön tartják más hordóban.

XIII. §

Amíg forr a bor, a kamrában a prés mellett őrzik, azután helyezik a pincébe. A legtöbb embernek az erdőben van pincéje, ahol keményebb a föld, föld alatti üreg módjára földbe ásva. A pincéknek ez a fajtája jobb, mint amilyen biztonságos. Ugyanis nemcsak a hideget mérsékli, hanem a fák gyökerei is hasznára vannak a bornak, jobbá teszik, illatosítják. De ezek az erdőkben levők a tolvajoktól nincsenek elég biztonságban. Bár az ajtókat úgy szokták elrejteni, hogy ne maradjon nyomuk, mégis néha ennek ellenére megtalálják, ahogyan elénk tárul egy Félix fürdő melletti

pincében, ahova későn érkeztünk. Ebből a pincéből a kiváló bort éjszaka kiemelték és elvitték.

XIV. §

A bort különböző helyekre viszik, elsősorban Temesvárra és Nándorfehérvárra. Csöbörje, hacsak nem különlegesen érett, négy, öt esetleg hat máriás. Nem áll el sokáig, egy-két éven túl alig lehet romlás nélkül megőrizni.

XV. §

A sík és kövér földeket szántóföldeknek használják. Háromszor szántanak. Mihelyt az idő melegedni kezd, felszántják a földet. Június hónapban feltörik, Mihály-nap előtt harmadszor szántják. Trágyázni nem szükséges, csak a belényesi járásban, ahol elmaradnak a sík, kövér, porhanyós, omlós szántók, itt a földek a hegyeken vannak és nehezen művelhetők. A harmadik szántás után vetnek a magasra emelt ormók közötti barázdákba – a két barázda közötti felmagasított földet nevezik *ormónak* –, ez a vetés a gabona szárát megnyújtja. Mélyen szántanak, a szántás három vagy négy összekötött eke mélységével egyenlő. A sík vidéken tiszta búzát vetnek rozs nélkül, a belényesi földeken keverik, mert így valamivel silányabb ugyan, de többet terem. A törökbúzát nem a felszántott, hanem a felkapált földbe inkább ültetik, mint vetik, bár a mezőkön búzavetéshez hasonlóan hányják. A dohányt ültetik, először, mint palántát kerti növényként, azután, amikor megnőtt, kiviszik a feltört földre, sűrű árkocskákat készítve káposzta módjára ültetik bele. Amikor megnőtt, a gyökérhez legközelebbi leveleket leszedik, a magasabban lévőket fent hagyják, amíg megerősödnek. Ezt addig csinálják, amíg a fagy meg nem csípi a növényeket. A leszedett leveleket először halomba rakják, és annyi ideig tartják lefedve a kamrában, míg sárgulni kezdenek. Amikor megsárgult, a levél szárát, ahol az anyáról leszakították, átszúrják és hosszú sorban cérnaszálra függesztik. Olyan helyre teszik, ahol eső nem éri és a nap hevét megfelelően kapja. Ezért a tető koszorúja alatti falakra rögzítik, úgy hogyha esne, a fölfüggesztett leveleket a csepegő ereszaljak ne tudják átnedvesíteni. Így tartják őket, amíg megfonnyadva barna színt öltenek, akkor száruknál fogva marokba szedik, és alkalmas száraz helyen őrzik néhány évig. Ugyanis abban az évben, amikor termett, nem adják el, hanem csak a második vagy a harmadik, vagy az azt követő években. Minél tovább tartják az olajhoz hasonlóan, annál erősebb lesz. Babot ritkán vetnek, de lencsét és borsót sokat. A dinnyét mindenek felett szeretik, és így nem mulasztanak el semmit, amiről úgy vélik, hogy növekedését serkenti.

XVI. §

Az otthoni vendégszeretetben minden más népet felülmúlnak, vagy legalábbis egyenlők velük. A katonáknak pedig, akik náluk telelnek, a mindennapi zsold mellett ételt szabadon adnak, hogy megőrizzék a békét velük. A szükségletnek megfelelően tisztességes házat építenek. Inkább takaros, mint kevélykedő bútorokat tartanak. Fiatal korban házasodnak, kiváltképp a nők, akik közül sokan alig tölti be a 11. évet, amikor férjhez mennek. A házasságtörést annyira gyűlölik, hogy halálbüntetéssel sújtják. Vannak, ezt az élőktől tudom, akinek a feleségét emiatt fővesztésre ítélték.

XVII. §

A belényesi járást és a szomszédos területeket a románok lakják. De a magyarok sem hiányoznak, velük elvegyülve élnek. Eredetüket már másutt említettük. Nevük a szarmatáktól látszik eredni, akikkel keveredtek, ugyanis amikor egy Flaccus nevű római polgártól és hadvezértől a Flaccus colonusai nevet kapták, a szarmaták Vlachinak hívták őket. A nép nyelvén a F V-re változott, majd később a magyarok a V és az L betű közé A-t szúrva be Valachi-nak nevezték őket. Ugyanis a magyar száj nem tudja az összetorlódott mássalhangzókat magánhangzó közbevetése nélkül kimondani. Nyelvük más, a latin, olasz, szláv és magyar beszéd keverékét használja, bár az olasz szavak vannak túlsúlyban. Egyszerű nép, a hajlék, amit építenek, kunyhóhoz hasonlít inkább, mint házhoz. Nincsenek kenyérsütő kemencéik, helyén náluk kürtőtűzhely van. Ez alatt a tüzet örökösen égni hagyják, éjjel főként a poloskák miatt, mivel úgy vélik, hogy a fényben csípéseiket elkerülhetik. Mindnyájan a házban alszanak, néhány embert kivéve, akik tüzet gyújtva az udvaron őrködnek. Mivel a tisztaságra nem törekednek, az ágyakban, amelyekről azt lehet hinni, hogy festett, mert olyan piszkos, a háziak igen nagy sokasága alszik. A házakban csak rongyok és pokrócok vannak, ezek már nem hiányozhatnak. Akinek pénze van, a hegyekben elásva vagy a fákba rejtve őrzi. Az egész házban nem lehet találni olyan eszközt, ami tíz garast érne.

Kecskebőrt viselnek, kecskeszőrből vagy fekete gyapjúból maguk szövik ruhájukat. Fejüket is bőrből készült süveg fedi, ezt a magyarok *Kucsmá*nak nevezik. Az alig két-három napos fekete bárány bőrét lenyúzzák, és süveg formájára alakítják. A süvegnek ezt a fajtáját minden magyarországi nép kedveli, bár alkalmasabb formával, mint a román. Néha ők is készítenek más formájúakat. Az ilyenek felülhaladják a náluk szokásos süvegeket, de nem csinosabbak annál. Nincsenek bocskoraik, lenyúzott bőröket kötöznek a lábukra. Ugyanilyen az asszonyok lábbelije is. Csak kecskeszőrből készült ruhába öltöznek, kivéve a kenderruhát, amely a nemeket különbözteti meg. A

mi törökbúzánk a táplálékuk. Ebből nemcsak kenyeret sütnek, ezt málénak nevezik, édes, aranysárga és szokatlanul kellemetlen, de nekik annyira jóízű, hogy ha bőven van gabonájuk, azt eladják, hogy törökbúzát vehessenek, emellett péppé is megfőzik, és másfajta ételeket is készítenek belőle. Vallásuk miatt, mivel a görög rítust követik, hússal ritkán élnek. Halat nem mernek enni, csak a bűnbánat napjaiban, ezt csak olajjal, vagy ha ez nincs, akkor ecettel és sóval főzik meg.

Bármilyen keményen élnek is, arcuk piros, testük állása erős és arányos. Semmit sem viselnek el nehezebben, mint az igazságtalanságot. Amikor tudnak, azonnal bosszút állnak azokon, akik megsértették őket. A szülők halálukhoz közeledvén testamentumban hagyják meg gyermekeiknek, hogy három éven belül álljanak bosszút az ellenségen. A haragtól felindulva érzéseiket a dühben megkettőzik: *cine mente*, ezeket el kell kerülni, mert a veszedelmet keresik. A gyermekeket hanyagul nevelik. A tízévesnél nagyobb fiúk még nem tudják, hogy van Isten, és milyen könyörgéssel lehet hozzá imádkozni. Sőt a felnőttek sem ismerik az imádságokat. A gonosztevők között volt olyan, aki, amikor halálra ítélve felszólították, hogy imádkozzon, azt válaszolta, nem tud. Amikor szomszédai erőltették, hát sohase imádkozott, azt válaszolta, valóban sohasem imádkozott, azért vannak a papok, hogy imádkozzanak érte. Papjaik az egyszerű népből származnak, akik a lecturán kívül mást nem értenek. A templomba összegyűlve szokás szerint himnuszokat énekelnek elő, néha magyarázatokat adnak a prédikációhoz, de csak amelyek a böjtre, a táplálkozás módjára és mértékére, csökkentésére vonatkoznak. A nép engedelmeskedik nekik, de szerfölött egyszerű és vad életet él. Elsősorban állatokra vágynak, mert állattartó életet szoktak meg. A lovakat és a teheneket úgy tudják ellopni, hogy a jelenlevő tulajdonosok sem veszik észre. Igen járatosak a bűvölés tudományában, állataikat meg tudják őrizni a farkasok rablásaitól. A farkasok és az üszők egy nyájban bolyonganak és egymással nem ellenségesek.

A szénát a fákra helyezik, hogy ne rothadjon el a nedvességtől, és ne egyék meg az állatok. Itt-ott a földek között emelkedő fák ágain asztagok módjára láthatók a szénák. Nagyon szeretik az almát, ezért bőven termő fákat ültetnek. Semmit sem tudnak a vendégeknek úgy dicsérni, mint az almából és szilvából készített aszalványokat. Borban nem bővelkednek, ezért almából, szilvából és más gyümölcsből tűz segítségével italt készítenek, ezt a magyarok pálinkának nevezik. A táplálkozásukhoz szükséges élelmiszerek nagyon csekély értékűek. Az ökör negyedrészét egy forintért lehet megvásárolni, ennek húsa jobb ízű, mint azé, amelyik a mezőkön él. A vadállatok nagy bőségben élnek, mint már mondtam, a valachok a böjt miatt ritkán esznek húst. Valamivel nagyobb értékű náluk a bor, de kevesen isszák, ámbár amikor

a valachjaink nekibátorodtak, rettentően ittak, és a legkisebb okból is veszekedést kezdtek, és könnyen megölték azt, aki velük szembeszegült. Van két ökröm, inkább ezeket hiányoljam, minthogy ellenségem büntetlenül éljen. Egyébként a földet jól megművelik, és nem dolgoznak akkor sem hanyagul, ha más munkához fognak. Igen fiatalon és fiatallal házasodnak, ahogyan a magyarok. A vőlegény első éjszaka nem hál a menyasszonyával, a szüzesség megőrzése kedvéért, hanem a barátai közül bárkivel, vagy egy vénasszonnyal. Amikor a menyasszonyt hazavezetik, az ajtó előtt bőséges vízleöntéssel fogadják, a bőséges szerencse kívánás jeleként. Külön-külön táncolnak. Miközben a férfiak elfoglalt helyükön ritkán mozgatják magukat, a nők szökdécselve járják őket körül.

XVIII. §

Kevés rácot lehet találni, inkább csak a városokban, kereskedés céljából. A románokkal közös vallást követnek. Másokkal békében élnek, és sokaknak előtte állnak a tiszta élet mutatásában, mivel erényes és hasznos életet élnek. Árukat szállítanak Germániából, Lengyelországból és Törökországból, bár emiatt sok haragosuk van.

XIX. §

A vidék legmagasabb főtisztviselője a váradi főpap, ezt a tisztséget most Eminenciás bíboros Csáky Imre gróf viseli. A megyei hivatalokat a püspököknek Corvin Mátyás király idejében engedte át, aki először Vitéz Jánosnak, atyja iránti szolgálatáért örökösen neki adományozta. Előtte világiak kormányoztak, akik közül Moch ispánnak Imre idejéből dicsérik az emlékét, akit 1199-ben helyeztek a megye élére. Utána András uralkodása alatt 1217-ben volt Heuca, majd Mica, aztán Nimcha és végül Dénes, hogy a többieket ne említsem. A konvent élén tehát ma a püspök ül, amikor nincs jelen, a helyettese viseli ezt a tisztséget, aki az első a Szent Szenátusból vagy Káptalanból, közönségesen fővikáriusnak nevezik. Egy alispán van, *Budai Zsigmond*, és helyettese *Bucsy Mihály*. A nótárius *Bakay Ádám*. A nemeseknek négy bírája van, a megye járásai szerint. Az érmelléki járásban *Andrássy* ítélkezik. A sárrétiben *Fodor Pál*, a váradiban *Beliczay László*. A belényesi járásban *Ferdini Ferenc*. A legtöbb gyűlést Várad Olaszinak nevezett részében szokták tartani, kevesebb van Püspökiben, Biharban és másutt. A megye pecsétjeit az alispán őrzi, közös lenyomata itt látható. A természet összes adományát mutatja, amelyeket csak nyújt a megye, hegyeket, mezőket, vizeket, halakat, gabonát, bort *Sigillum Inclyti Comitatus Bihariensis* felirattal.

XX. §

Egykor híres volt ez a vidék, nem földje kiválósága miatt, hanem a főnemeseiért, akiket nevelt. Azon kívül, hogy a királyok székének a hírében áll, elöljárói között is voltak királyi törzsből sarjadtak. Közöttük első Kálmán volt, I. Nagynak nevezett Géza és idősebb testvére Szent Lászlónak a fia, ámbár vannak, akik tévedésből azt mondják, hogy II. Géza király fia volt. Valójában II. Géza 1161-1191-ig uralkodott, míg I. Géza, a mi Kálmánunk atyja már 1076-ban meghalt. Ugyanis Szent László, amikor Géza örökébe lépett, magának fia nem lévén, bátyja két fia közül az Álmos nevűt jelölte ki örökösének, a másikat, Kálmánt pedig, akit, mint mondják, isteni intésre kegyetlennek látott, megparancsolta, hogy a váradi Szent Ecclesia felszentelt püspökévé válasszák, de amikor meghalt László, ennek az ellenkezője történt. Ugyanis a magyarok visszahívták Kálmánt Lengyelországból, és Álmosnak a beleegyezésével királlyá koronázták. Utána aztán a főpapi méltóságban valaki névtelen következett 1100-ban. Majd az alábbiak következtek abban a rendben, ahogyan Szentiványi elősorolja.

Mercurius	1156 körül
Másik névtelen	1170 körül
Miklós	1174
I. János	1180
Vatha	1186
Elvimus	1189
Simon a törvények doktora	1214
Sándor	1220
I. Benedek	1232
Vince	1232
Zozimus	1259
Ladomér	1271 utána esztergomi érsek
Tamás	1281
Bartholomaeus	1284
II. Benedek	1201
I. Imre	1300
Ivanka	1318
Báthori I. András	1329
Demeter	1346

I. Domonkos	1373
II. Zudar Imre	1376
László	1378
II. János	1383
Lukács	1397
Eberhard	1406
II. András	1414
III. János Milánóból a törvényszék	1426. ápr. 22-én
doktora, megerősítették	1427. júl. 23.
Jakchi Dénes megerősítették	1436
IV. János	1440
V. János	1447
VI. János	1466, utána esztergomi érsek
VII. János Alemann	végül salisburg.
VIII. János	1475. szept. 3-án
Farkas Valentin	
II. Dominicus	1497
Szakmári I. György	1501, aztán és végül esztergomi érsek
Thurzó Zsigmond	1506
Perényi Ferenc	1519, a mohácsi csatában halt meg
Czibak Imre b.	

Akkor a szekularizáció a püspökséget meggyengítette és Zápolya Jánostól nyerte vissza, aki ezt a tartományt nagy igyekezettel irányította, meghalt végül Erdélyben 1534-ben, amelynek akkor elöljárója volt. Itáliában lévő Liguria Cibo családjából származott?

II. György Ferenc kardinális	1539, meghalt 1550.
Zebesti Mátyás megerősítve	1554. aug. 3-án.
Forgács Ferenc c.	1557. utána esztergomi érsek-kardinális, megerősítve 1560. júl. 14-én.
Radeci István	1568. utána egri püspök.
Bornemisza György	1570

Pethe Márton váci püspökből, megerősítve	1589. jan. 16-án
Mica Miklós zágrábi püspökből megerősítve	1600. dec. 15-én
Telegdi János	1613
Biber János	1622, utána egri püspök.
Losi Imre	1625, utána esztergomi érsek, megerősítve 1630. dec. 19-én
Muszotoci László megerősítve	1639. ápr. 22-én.
Kisdi Benedek megerősítve	1647. utána egri püspök
Zongor Zsigmond megerősítve	1649. jún. 19-én.
Pálfalvay János	1659
Bársonyi György	1660. utána egri püspök.
Lusinszki Joachim megerősítve	1678. máj. 7.
Benkovich Ágoston	Szent Pál közönséges szolgáló rendjének elöljárója, érdemes, megerősítve 1682-ben

XXI. §

A főrendek közül itt élt Mogh vagy Moch bácsi ispán, aki Imre király idejében a főrendek közös akaratából lett a magyar királyság nádora. Nagy jelentőségűek, akár itteniek, akár csak itt éltek a Csáky, Zolyomy, Imrefy, Ártándy, Veér, Bebek, Rédey, Telegdy, Pázmán, Bocskay, Baiomiy, Bornemisza, Esztari, Aprod, Czibak, Ugray, Nadányi, Drágffy, Kornisch családok és többen mások, akik az idők forgatagában elpusztultak, csak kevesen maradtak fenn.

SPECIÁLIS RÉSZ

I. Fejezet

A városokról, várakról és mezővárosokról

I. Debrecen

Az a vélemény, hogy Debrecen eredetét a szarmatáktól veszi, akik, amikor ezekre a földekre értek, a föld termékenysége és mindenfajta gyümölcs bősége miatt, amelyeket termett a vidék életét *Dobri dzen* jónapotnak nevezték, a germánok szokása szerint,

akiknél a jó nap, ein guter Tag, örömet és szerencsés életet jelent, mint mondják: last einen guten Tag machen, ez: cselekedj, hogy örömet szerezhessünk magunknak, ugyanez wir haben lauter gute Tage.: Életünket boldogan és csupa szerencsében éljük. Mások inkább a *dobra cena*-ból veszik Debrecen eredetét – ez kis érték – tudniillik, amikor a szarmaták megérkeztek ide, azt láthatták, hogy mindent alacsony áron kínáltak eladásra, a *Dobra cena* anyanyelvi szavukat messze széthordva, a helyen rajta hagyták, vagy rátették az elnevezést. Bármint is véljük, igencsak úgy van, hogy a szarmaták népe, amely egykor elpusztult a népek oly nagy vándorlásában, ha nem is építette fel Debrecent, miután elhelyezte itt a kalyibáit, feltétlenül itt maradt és valameddig itt élt. Ugyanis egyáltalán nem volt azonnal a nagysága olyan, mint most, hanem először kalyibák voltak, itt-ott elhelyezkedve a mező síkságán, azután úgy vélem, a szomszédság miatt egyre inkább kölcsönösen összekapcsolódva a város egyetlen testébe forrtak össze.

II. §

Nagyságban mindig felülmúlta a Tiszántúl többi városát. De azért, mivel nagy volt, az idők sok viszontagságainak kitéve, különféle nyomorúságokat próbált. Gyakran háború, máskor tűzvész pusztította el. Nem kell beszélnem a kunok és a tatárok háborúiról, amelyek Debrecent végszükségbe vitték, akárcsak a későbbi időkben az 1564. év körül Balassa Menyhért, amikor Erdély fejedelmének, akit akkor szolgált, igyekezvén kedvében járni, csapott le rá, csaknem teljesen felégette Debrecent[a]. Miután megerősödött, 1640-ben gyújtogatók ismét tüzet dobtak rá, több mint nyolcszáz házat emésztettek meg a lángok. Eközben belháború lángolt fel, amelyben Strasoldo a katonai erény példáját adta, amikor a kémek jeladását, akiket, mint saját erőit Debrecenbe becsempészett, észrevette, késedelem nélkül összehívta német és magyar katonáit, és ámbár előbb megesküdött a polgároknak, mégis ellenségnek tekintve őket, kényszerítette és lerohanta, nem kis csapást hozva ezzel a vidékre. Mit mondjak a pusztításról, amellyel Caraffa ideérkezve sújtotta a polgárokat. A közeli polgárháborúban még gyakrabban dobtak tüzet, amely most itt, majd ott pusztította el a város nagy részét. A minap is kétszer szenvedett tűzvészt, helyrehozhatatlan kár keletkezett. Tudniillik 1719-ben harmadrésze pusztult el tűztől, amikor felépült szépen, 1727. márc. 17-én 71 házra dobtak tüzet a gyújtogatók, majd ugyanennek a hónapnak a 27. napján többé-kevésbé 200 ház, a legújabban szép toronnyal épített templom pusztult el sajnálatos módon. Egykor szabad királyi város volt, de szabadságának dokumentumait az idők viszontagságaiban elvesztette, 1715-ben Szatmárral és Pozsonnyal együtt nyerte vissza.

III. §

Egyébként nagy és gazdag város, Magyarországon nincs nagyságban hozzá hasonló. Kerülete egy német mérföld, nem hosszabb, mint amilyen széles, kerek vagy inkább ovális formát mutat. Apró házai vannak, amelyeket, ha valamilyen csapás ér, rövid idő alatt földdel, amiből vannak, kijavíthatnak. Minél kisebbek, annál nagyobb számban készülnek. A város belsejében, elsősorban a piactéren, amely tágas, jelesebb téglából épült házak is láthatók. Legfőképpen a városháza és a körülötte álló házak nem maradnak el más városok hasonló épületeitől. Négy temploma van, a katolikusoké kettő, az egyik a ferenceseké, a másik a piarista iskoláé, amelyet főtisztelendő Csáky kardinális alapított 1720-ban és a következő évben. Kettő pedig a helvét vallású protestánsoké, egyik nagyobb, másik kisebb, ez a múltkori 1719. és 1727. évi tűzvészben elpusztult. Akkor sok kárt szenvedett a város, mert kevéssel a végzetes tűzvész előtt az épületet toronnyal együtt felépítette, órával és értékes harangokkal ellátva feldíszítette, végzetes kárban az egész ismét elpusztult. A régebbi templommal a kollégium van összekapcsolva, ahol több mint háromszáz a tanulók száma, akiknek fele részét a saját fizetéséből tartja fenn a város, a másik félrész nevelésből él tisztességes életet. Öltözetük bokáig érő violaszínű, kék, egyeseknek zöld színű tóga, amelyet a rómaiak szokása szerint a hátukról csüngetve viselnek. A Kollégium első rektora Csorba István volt, társa Noghery János, akik az 1588. és 1589. matrikulában fel vannak írva, ott olvashatók. Ma a tudományoknak három professzora van. Első Szilágyi Márton, aki teológiát, a másik Szilágyi István filozófiát, a harmadik Tabajdi a keleti nyelveket csepegteti az ifjúságba. Természetesen van még a protestáns egyháznak szemináriuma, amelyben a lelkipásztorok, nem kevésbé polgár férfiak nagy számban találhatók. A város utcára, vagyis inkább hat nagyobb térre van felosztva: közülük az elsőt *Czegléd utzá*-nak hívják, a másik *Varga utza*, a harmadik *Piatz utza*, a negyedik *Hatvan utza*, az ötödik *Péterfi utza*, a hatodik *Csapó utza*, a többi kisebb utca a nagyobbakból kiágazik.

IV. §

Egykor Szabolcs megyéhez tartozott fele részében, az összekapcsolása után az egész Bihar megyében van. Egy főbíró irányítja 12 melléje rendelt szenátorral, akik közül mindegyiknek megvan a saját feladata. Van itt négy királyi törvényszék, katolikus vallású, annak ellenére, hogy katolikus vallást követőt alig lehet találni. Legalábbis a polgárok között eddig egy katolikus sincs, mindannyian a protestáns vallások közül reformátusok, tanult egyházfi férfiakkal és példákkal felszerelve. Mind magyarok, kézművességből és ökörkereskedésből tartják fenn elsősorban életüket. A férfiak

színe barna, erős, közepes testalkatúak, öltözékük többnyire kék, viola és vörös színű; szemben a női nem fehér és piros színű, ékes és díszes, testének egész felépítése szép és kellemes, öltözete takaros, többnyire vörös és zöld. Fejüket fátyol fedi, fehér és lenge, főkötőt csak az asszonyok viselnek, míg a leányok fejüket nem fedik, hanem díszesen befont és szépen bekent hajukra gyöngyből és zsinórokból készült pártát helyeznek, felékesítve a szüzesség jelzésére, amelyet erősen őriznek, mielőtt férjhez mennek, míg utána a szabadabb életet nyilvánosan vetik a szemükre. Tizenkét évesnél alig nagyobb korban mennek férjhez. Ugyanis aki a húsz évet felülhaladta, tévesen azok közé a lányok közzé sorolják, akik már nem szülhetnek. Ezért siettetik a házasságot, ámbár a férjek gyakran harmincévesnél idősebbek, amikor megházasodnak. Ezért minél fiatalabbak a menyecskék, annál inkább pajkoskodnak, miután a férjek elgyengülnek és elerőtlenednek. Általában udvariasak, vendégszeretők és kedvesek mindenkihez, különösen, ha a nyelvüket beszéli. Minden igen csekély értékű, maguk kevéssel is megelégednek, könnyen megosztják az élet hasznait az idegenekkel.

Hatszor tartanak évente hetivásárt, az előadó és vevő népnek akkora a sokasága, hogy Magyarország tiszántúli felvásárló helyének lehet, sőt kell mondani. Egykor gazdag és tehetős polgárai voltak. Oláh Miklós megemlékezik az ő idejében egy polgárról. *Bíró Gáspár* volt a neve, akinek több mint százezer ökre volt. Ki csodálkozik? Öntötte ugyanis a bőséges legelő. A föld mindenütt kövér és termékeny mindenféle gabona számára, a búza különösképp dicséretre érdemes. Olyan nagy a termékenysége vagy a haszna, hogy búzaalja helyett búzát ad. A réteknek olyan a bujasága, hogy a növények nagy magassága miatt gyakran a hátrább menő nem látja az előtte haladó szekeret. A föld trágya nélkül sem szűkölködik, ezért, ahogy az érett naptól felmelegedik, és azután a záporeső megöntözi, minden gyümölcs nevelésére alkalmas. Hogy ha a szicíliai vetéseket és Gangarát, más költők gondolataiban megénekelt helyeket hasonlítod össze, bárhogy is, akár Gades szigetéről, akár Ida csúcsáról Mylere fordítva a dicsőséget, ezekről minden csak mese, Debrecenről viszont a lehető legbiztosabb és kétségtelen. Ezért a természet annyi jótéteményével felruházott városnak egykor gazdag és igen tehetős férfiai voltak, akik azonban az idők méltatlansága miatt úgy lecsúsztak, hogy ha egyiket vagy másikat tehetősebbnek lehet is tartani, az összes többi szegény, alig bírnak többet, mint amennyi az életük fenntartásához szükséges és a kivetett királyi adóra elég. Ugyanis a királytól és a főrendektől távol lévén, szerencsétleneket kimondhatatlan módon gyötrik.

V. §

Azonkívül fában szenvednek hiányt. Ami erdőjük a város határain kívül van, az épületek szükségleteire és valamiféle díszként őrzik. Tudniillik észak felől simul hozzá szépen, míg többi részein szétszórt kertek övezik, gyümölcsfákkal és szőlővel teleültetve. Innen asztali fogyasztásra elég kellemes bor kerül ki. Folyóvíz hiányzik ugyan, de vannak egészséges és hideg forrásai. A várost csekély mélységű árkok övezik, a mélyükről felemelt sáncokkal, amelyeket hat kapu metsz át. A város egész birtoka a legszebb síkságon terül el, kerülete 15 mérföld. Itt bolyonganak a polgárok állatai, kunyhókkal szétválasztva, hogy azt lehet hinni, ezek tulajdonképpen falvak. Ha ezt a várost nem bántanák, Magyarországon mind közül a legnagyobb és a leggazdagabb lenne.

II.

Várad

I. §

Város Magyarország határán, azon a részen, ahol Erdély Provincia a Körös – mint mondják, a Sebes – völgyén keresztül csatlakozik. László úr alapította, mint mondják, isteni közbenjárással megintve, amikor ezen a földön vadászott. Ugyanis amikor szerencsésen befejezte a háborúkat, amelyeket részint a kunok, részint a lengyelek ellen viselt, úgy vélte méltónak, hogy magát teljesen testben és lélekben egyenlő odaadással isteni szolgálatnak szenteli. Ezért vadászás közben, amikor erre a helyre ért, először szentélyt emelt az Isteni Szűznek, majd fényesen megnagyobbította, papot adván neki, aki kultuszát vezeti. Azután várost alapított, elég erősen megerősítve, amelyet ezért *Várad*nak nevezett, ami a magyarok nyelvén várat jelent, vagyis castrumot, püspöki székhelyhez méltót. Az utódok *Nagy Várad*nak nevezték, ami: Varadinum Magnum, a németeknek Groszwaradain, azért, mivel a másik *Kis Várad*, népiesen *Kis Varda*, parvum Varadinum szabolcsi földön található. Vannak, akik azt vallják, hogy Váradunk már István királytól vette eredetét.[b] De biztosabb, hogy Szent László tette szerencsésé, gyakran látogatott ide, és itt is akart temetkezni. Salamon idejében fényesen cselekedett sok dolgot, gyakran vágta le a kunokat,[c] akik ezeket a vidékeket pusztították. Így a csapat is, amelyet vezetett, ennek a vidéknek a fiatalságából került ki. És nem érdemtelenül helyezte erre a vidékre, amelyet szeretett, és amelyet annyi egyházi épülettel díszített, saját maga síremlékét. A csodákat, amelyek a sírjánál történtek, Bonfini mesélte el. Ugyanis, amikor a kísérők aludtak, a halott testével a

szekér önmagától mozogva ökrök nélkül Várad alá ment, hogy a kísérők felserkenve, követni tudták, merre ment a szekér. A többit mellőzöm. Onnan először 1600-ban vitték el a szent király (bepólyált) fejét, miután 1443-ban a leomlott torony romjai alatt két karjával és többi csontjával együtt megőrződött. Egyáltalán nem akarom tagadni, hogy mielőtt László a székesegyházat emelte, egykor már püspökség volt itt, mert Bonfini, aki ezt hagyományozza, megemlékezik a váradi püspökről[f] és leányáról,[g] akik Salamon idejében éltek, aki azonban mégis a bazilikát és a várost Salamon után Lászlótól alapítottnak jegyzi fel,[h] Ennek az oka az az ércszobor, amely a három király alakjával sokáig a városban állt.

II. §

Annyira kedves volt ez a hely László utódainak, hogy többen itt választottak sírhelyet. II. István Magyarország királya, habár Egerben halt meg, holttestét szerzetesi ruhába öltöztetve Váradon temették el.[i] Hasonlóan a kegyes Beatrixnak, I. Károly feleségének, VII. Henrik római császár leányának a sírját is a váradi bazilikában lehet megtekinteni.[k] Zsigmond király és császár, még életében elrendelte, hogy holttestét Váradra vigyék, mivel ahogyan Bonfini mondja, magát mindig Szent László segedelmébe ajánlotta.[l] Sírverséül ezt helyezték:

Császár és Rómától felszentelt birodalom, a tied vagyok,
Uralkodtam, nem karddal, hanem a kegyesség segítségével
Miután hármat elvetettem, megválasztottam egy pápát,
Megtisztítottam a világot, megtagadva az eretnekséggel a rosszat.

III. §

A városnak a képe akkor megerősített helyhez hasonlított inkább, mint várhoz. Ugyanis a Szent Szűz bazilikájából állott, nagyszerűen, és a királyi költségekből méltó palánkkal feldíszítve. Tartozott hozzá igen közel város is. A szent épülethez kapcsolódott a főpap háza, fölékesítve a legbőségesebb jótéteményekkel, az isteni tisztelet kegyelméből. Mindezek utódai idejében még jobban terjeszkedve, nagy kiterjedésű falunak mutatták a várost akkor,[m] ahogyan Bonfini mondja. Árokkal és fakerítéssel, nem fallal volt körülvéve, míg a vár sokkal védettebb, sánccal és árokkal és fabástyával eléggé biztosnak látszott. Kint és bent kolostorok voltak, és templomok egyrészt a püspöknek, másrészt különböző rendű papságnak, akik tekintélye miatt virágzott a városban a csodálatos tüzesvas próba, amelynek hordozásával szokták volt a perlekedők között a vitát eldönteni a királyság szokása szerint, háromszáznegyven

éven keresztül. Ugyanis, akiknek az ügye kétséges volt, ide a papsághoz küldettek, vagy saját maguktól mentek, a másikat törvényre szólítva, előbb elfogyasztván a szent lakomát, a szentelt vízzel meghintett és a szokott szavakkal felszentelt forró vasat a nyilvánosság előtt megragadták, miután kezét bepecsételték, valóban megragadta és hordozta. Ily módon, aki égés nélkül hordozta, azt feloldozták, viszont elítélték, aki megégett.[a] Adtak itt forró vizet is, amint írja Révai Péter.[b] (?) Az esküvés szentségét pedig Szent László király sírja felett cselekedték kétség nélkül a váradi káptalan előtt, ahogyan ezt F. György váradi püspöknek a könyve mutatja, amelyet *Az igazság kipróbálásának szokása* címmel írt.[c] A hely többi emlékeit mellőzöm. Egészen a tatárok bejöveteléig virágzott, amikor is IV. Béla alatt megrohanták, a legkegyetlenebbül kifosztották és elpusztították. Először a városra rohantak, miután lekaszabolták a polgárokat, felgyújtották, aztán húszezer lépésnyire eltávolodtak, míg azok, akik a városban voltak, úgy vélték, hogy az ellenség visszavonult, a felégetett várost már nem félve felépítették, azok váratlanul visszatértek, megrohanták a békés polgárokat, és a vár falain, amelyeket hasonlóképp a minap javítottak ki, áttörve, az egész védőhelyet elfoglalták, sem a bazilikát, sem a templomokat, sem azokat, akik bennük voltak, akár papok, akár világiak voltak, nem kímélték, sőt nemre, korra, papságra való tekintet nélkül mindenkit ledöftek, megöltek, legyilkoltak és elpusztítottak, egyedül a szegény Rogerius maradt meg a papi testületből, aki elmenekülve ezt az igen szomorú bajt az utódoknak, ahogyan ő látta, elmesélte.

IV. §

Azokban az időkben akkora baj sújtotta ezt a vidéket, a tatárok úgy elárasztottak mindent, hogy kevesen, szinte senki sem maradt meg a lakosok közül.[d] Ugyanis három évig pusztította ez a legdögletesebb nép az országot, majd az éhség a földművelés megszűnése miatt, majd az éhezés miatt döghalál támadt, annyira, hogy aki a halált és a fogságot elkerülte, azt az éhség vagy a betegség ragadta el. És amikor egy kevéssé megnyugodott az ország, ismét háborúk, egyrészt a tatárokkal, másrészt polgárháború nyomorgatta. Ugyanis a tatároknak egy másik pusztítása is ismeretes, majd pedig Kun László alatt a kunok háborgatták a vidéket.[e] Ismeretes II. András, I. Károly és Otho idejében az ország lakosainak titkos ellenségeskedése, ami igen ellene volt annak, hogy ez a vidék megerősödhessen. Lajos, Zsigmond és Ulászló uralkodása idején aztán egy kicsit csendesebb volt a tiszántúliak helyzete, Várad is kezdett lassankint felépülni. Legelsőben Mátyás király ajándékából a Szent László királytól Szent Szűznek felajánlott váradi székesegyház szerzett legtöbbet és gazdagodott meg. Tudniillik

Vitéz János váradi püspököt az atyjához való hűségéért ezzel a legbőségesebb és leggazdagabb megyével örökösen megajándékozta, hogy ő és az utána következő püspökök törvényesen éljenek vele és használják. A privilégiumot, ahogyan Bonfini leírja,[f] *Mátyás magas trónon ülve, a szent koronára, a királyi pálcára és az almára nézve saját szájából kijelentette, így hangzott: Amikor Vitéz János, akire atyánk haldokolva mindenekfelett hagyott, és aki velünk a szerencse forgandóságait elviselni nem vonakodott, és ugyanazzal a bűnnel került velünk együtt fogságba, szabadult ki a cseh börtönből, otthon és künn tanácsával s munkájával mindig segítségünkre volt, ellenségeskedéseket és háborúkat hárított el, Csehországban, Törökországban, erdélyi és boszniai hadjáratokban, akár jelenlétével, akár bőséges tanácsokkal való segítségével, mindig táborunkat szolgálta, és végül a követség teljes tisztéből a legnehezebb terheket is szerencsésen végrehajtotta és most a szent koronát hosszú megtalálás után hazahozta, nekünk és az összegyűlt rendeknek úgy tetszik, hogy őt és utódait, az egyedüli vallás miatt, a Szent Szűzanyára és László nevére megjutalmazzuk, Bihar megyével örökösen megajándékozzuk, hogy hűségének ezen kötelezettségeit még hasznosabban tudja megőrizni, mi pedig a hűtlenség jeleit elkerülve, a méltó erényt méltóan fizessük meg.*

Annak okáért a nagy tekintéllyel rendelkező következő főpapok Váradot nemcsak megőrizték, hanem napról napra inkább díszítették és gazdagították. Ragyogását Thurzó Zsigmond bizonnyal nem kevéssé emelte, amikor nagyszerű épületeket épített. Ezt a fényt nemcsak Perényi Ferenc őrizte meg sok igyekezettel, aki Lajos királlyal együtt Mohács mezején pusztult el, hanem Czibak Imre püspök is. Ezért, amikor a két király János és Ferdinánd vetélkedése között, majdnem valamennyi püspökség nemcsak az isteni dolgok hallatlan megsértésével, hanem az emberiek legrosszabb példájaként mindenfelé széthúzva megkisebbíttetett, mondják,[g] hogy a váradi papság egyedülállóan gazdag és bővelkedő volt,[h] mivel György barát a remeték rendjéből való istenfélő – mindent összehordott. Ugyanis igen nagytekintélyű férfi volt, így nem keveset fordított székhelye méltó földíszítésére.

V. §

Az 1556. év volt az, amikor Izabella a várban telepedett meg, amelyet neki Ferdinánd bizonyos okokból ajánlott fel, addig szinte semmit nem szenvedett a bajoktól, sőt felette igen virágzott. Nemcsak a vár volt a kornak megfelelően megerősítve, és a kiterjeszkedett város a különböző szent épületekkel és szerzetesrendekkel díszes, hanem úgy látszott, hogy a művészetek minden ágának székhelye is ide helyeztetett.

Amikor Bebek és Petrovics János Zsigmondot, Zápolya János fiát, akinek oltalmazói voltak a királyság feladatainak viselésére, a katonai dolgokra akarták felkészíteni, nem máshova, hanem Váradra hozták, úgy gondolva,[k] hogy itt lesz a legjobb lehetőség az irodalom és a művészetek elsajátítására, melyek fejedelemhez illőek. Abban az időben Izabella birtokolta, halála után János Zsigmond, aztán Báthori István, majd Kristóf, végül Báthori Zsigmond, majd Sziléziába való száműzése után ismét Miksához került. A száműzetésből hazatérve Báthori Zsigmond sokat fáradozott visszafoglalásán,[l] azonban szándékának elérése nélkül kellett távoznia, mivel Quiralius és Carloniczius György, akire a vár védelme volt bízva, ellenállt.

VI. §

Közben 1548. okt. 4-én, jött a barbár, emlékezetre méltó az, hogy nemcsak ugyanebben az időben, de ugyanannak a napnak az órájában fogta körül Váradot a török, Budát pedig a mieink, és harmincnapi ostromlás után mindkét vár ugyanazon a napon vált szabaddá, miután az ostrom nem sikerült.[m] Eközben a város sok csapást szenvedett és sok nyomorúságot. Falai egy részen, amelyet a barbárok faltörő ágyúkkal ostromoltak, megtört és leomlott, a templom nagyon magas tornya ledőlt, az ércharangok leszakadtak, nagy zengéssel és zörgéssel lehullottak, és mindent, ami a közelükben volt, lenyomtak. Szinte csodához volt hasonló – mondja *Istvánffy*[n] –, hogy annyi sok megszámlálhatatlan ágyúgolyó csapása között, amelyek nappal és éjjel szünet nélkül ide-oda repdestek, Szent vagy I. Lászlónak, Magyarország királyának lovas szobra, amely a nagyobb templom előcsarnokában állt, csodálatos és ékes művészettel ércbe öntve, márvány talapzatra helyezve, sértetlen és érintetlen maradt, míg körülötte, felette és mellette a falak mindenütt sok ütéstől áttörtek. Miután a belső város tűztől pusztult el, a polgárok részben a várba, részben a szomszédos vidékekre menekültek. Ugyanis az történt, hogy az ellenség szüntelen rablásai és fosztogatásai miatt az egész vidék népe a félelemtől reszketve elhagyva hajlékait, a szatmári részekre és más békésebb helyekre, Erdély távolabbi részeibe távozott, átkeltek a hegyeken és az erdőkön, magukkal vive feleségüket és gyermekeiket, hogy úgy látszott, innen Kolozsvárig, onnan pedig Várdáig, és a Tiszán túl minden hely száműzöttekkel és menekülőkkel van teli.

VII. §

Majd a következő években, 1603-ban és 1604-ben a föld ismételten megmozdult, megszállást és a Bocskay-féle rajtaütéseket jegyezték fel.[o] Tudniillik, ugyanabban a negyedik évben polgárháború támadt, amelynek a vezére köztudottan Bocskay volt,

aki Váradot, amely birtokával szomszédos volt,[p] többször próbálta megszállni és elfoglalni, és csaknem az egész vidéket kényszerítette parancsainak engedelmeskedni. Ezt csak Concinius Cyprianus védelmezte a császár nevében. Végül Béccsel szerződést kötöttek, amelynek értelmében Bocskaynak átadták.[q] Azonban ismét visszatért a császárhoz Bocskay halála után[r] miközben Homonnay és Bocskay Miklós titkon szövetkeztek, azonban Thurzó György és Forgács Zsigmond intelmei után alávetették magukat a császár parancsának.[s] Alig hat évig engedelmeskedett a császárnak, amikor Géczi András, a vár császári parancsnoka, elárulva a császár iránti hűségét, azt megint Báthori Gábornak, Erdély fejedelmének, Lippával és Jenővel együtt átadta,[t] úgy gondolva, hogy a török Achmet segítségével Erdély fejedelemségét elnyeri. Amikor azonban Báthori meg akarta akadályozni, elkülönözésük, cseleik és csalárdságaik miatt, amelyekkel Bethlen Gábor vádolta őket, akit előzőleg ő ítélt ellene irányuló összeesküvés miatt halálra, majd száműzetésre, ezen erdélyi hívei legyőzték és Váradon kegyetlenül megölték.[u]

Nyomába Bethlen lépett, akit Mátyás császár erősített meg; amikor emiatt a szultán fenyegetésekkel dorgálta, Lippa mellett Jenőt és Aradot, és Váradot is átadta volna a törököknek, ha a Homonnai és közte levő visszavonások és akadály ellent nem állt volna. A törököt Esztergomig kergette, s kényszerítette, hogy ajándékokat adjanak a császárnak.

Bethlen Váradot körülbelül harminc évig birtokolta, ezen idő alatt a vár falait vagy teljesen felépítette, vagy pedig helyreállította. Bizonysága az a felirat, címerekkel, azon a bástyán, amelyet Bethlennek neveznek, azon a részen, ahol a várkapunál észak felé fordul, négyszögletű kőbe vésve, melynek ez a szélén van: A falakon belül láthatók a paloták, amelyeket szintén Bethlen építtetett, kiváltképp az, ahol a parancsnok lakik, északon, a kápolnácska mellett. Ugyanis ennek középső boltozatában teljesen kifaragott magyar alak látszik, kerek fejű, kövérkés, haja és bajusza mellett borotvált, teljes, kerekded mellel, dolmányba öltözve egészen az övéig, az alak körül koszorú módjára elhelyezett ékes felirattal: GÁBRIEL DEI GRATIA S; R; IMP; TRANS. PRINCEPS. amelyet az általános hagyomány Bethlen Gáborhoz kapcsol. Lehetséges, hogy már a püspökök formálták olyanná a várat, amilyen az alakja, a háborúk sok csapása miatt, de különösen miután Erdély fejedelmeihez került, akik újólag sokkal jobban megerősítették, alakját és formáját, amit most bír, tőlük nyerte, kiváltképp Báthori és Bethlen Gábortól, akik mindketten hadakozók voltak,[a] ámbár Rákóczi György sem hanyagolta el teljesen,[b] aki Bethlen Gábort követte,[c] sem pedig a másik György, az előbbinek fia és utóda, akit a törökök Kolozsvárnál megsebesítettek. Váradra hozták, itt halt meg.

VIII. §

Várad képe akkor olyan volt, ahogyan Bethlen leírta,[d] kettős várú: A külső, öt igen nagy téglából készült bástyával, ha a régiek munkáját szemléljük, mérték szerintiek, rajtuk kívül széles és mély árokkal, amely az ellenség megfélemlítésére vízzel volt teli, védte. A napkeletről lévőt *Vörös bástyá*nak nevezték, ennek szomszédja észak felől az *Arany bástya*, ezt követte ugyanezen az oldalon a *Csonka* vagy *Rontott bástya*, majd északon *János király bástyája* helyezkedett el, és végül nyugaton a *Bethlen bástya*. A belső várnak ugyanennyi bástyája volt, de a falai is a magasba emelkedtek, palotáknak és várnak egyaránt szolgált. Délről és keletről igen tágas város, vagy inkább falu tartozott hozzá (semmilyen fallal nem volt megerősítve). A tudományoknak műhelye volt, nemcsak népes gimnáziumot tartott fenn, hanem nyomdával és különféle papi rendekkel is ékeskedett.

IX. §

Így virágzott Várad, egészen 1660-ig, amikor Rákóczi halálával megváltoztak a város dolgai, a barbár azt, mivel saját erejéből, mert segítséget sehonnan nem kapott, tovább tartani nem tudta, feladással szerezte meg, minden díszt rútul és rettenetes módon kifosztott. Ugyanis, amikor Rákóczi meghalt, a török azonnal Várad alatt termett. A védők nem voltak többen, mint 850-en. Ezért a város megőrzésének gondjától űzve, előbb Barcsayhoz, akit fejedelemmé választottak, majd a császárhoz fordultak segítséget kérve, hiába. Miközben a török már a várat ostromolta, a császári sereg Tokajnál habozott idesietni. A török három helyre állítva táborát, az erősséget ijesztően körülvette, majd alacsony árkokkal és felhányt sáncokkal itt a vörös bástyát keletről és északról, ott az Arany bástyát keletről, a védők hatalmas pusztításával rontotta. Majd István és Péter úr magaslatán elhelyezett faltörő ágyúkkal a belső várat támadta, és azt remélte, hogy a várost körülvevő csatornákból a vizet lebocsátva gyorsabban meg tudja hódítani, két föld alatti árkot vezettek, egyet az Arany bástyához, a másikat a Bethlen bástyához, az árkokat részint a Körösbe, részint a Pecébe vezették: eközben az Arannyal szomszédos Csonkának vagy Rontottnak nevezett bástya előtt sáncot készítettek, mindkettőnek a védőit úgy megszorították, hogy csak alig néhányan tudtak megmaradni. Azonban nem hagyják ezt a délről épített sáncot, az Arany bástya védői lerombolták, haszontalanná téve a munkát: hasonló kimenetellel a negyedik, János királyról elnevezett bástyát is ostromolta: és miután az Arany és a Csonka bástyán belül sáncokat helyezett el, a városra támad, kétségtelen, hogy elfoglalták volna a várat, hacsak a védők közbe nem vetik tüstént magukat, és visszaverve nem

kényszerítik az ellenséget helye elhagyására. Nem volt egyetlen védett hely sem az ostromlók állandó lövései és rajtaütései miatt. Ehhez járult a fegyveres ház végzetes esete, amely a parancsnok gondatlanságából gyulladt ki. Ettől megerősítve, a barbár már reménykedni kezdett az erődítmény elfoglalásában, hacsak Ibrányi, a nemesek legbátrabbika elébe nem veti magát. Azért az elszánt ellenség itt föld alatti ásással, ott csapásokkal készíti a veszedelmet, azonban hiába, mert a behatoló ellenségnek elébe futva nemcsak a férfiak, de az asszonyok is forró vizet öntenek rájuk. Mégis látva az elkerülhetetlen veszedelmet, és miután a védők majdnem ötszázan elpusztultak, augusztus 26. napján, miután július 4. óta vitézül védték magukat, a béke jelét zászlókkal felmutatva, akaratuk ellenére megadták magukat az ellenségnek.[b] Akkor annyi csapást szenvedett Várad, hogy nem könnyű azt összegyűjteni.

X. §

Ugyanebben az időben, de már az 1660. év végén lángoló üstökös volt látható Váradon, a holdon állva, mellette két kard jelent meg, a holdat mintegy kettévágva, hasonlóképp egy kard, amely alatt a nap képe és Magyarország jelvényei látszottak, nem messze azoktól, ez a kard is a holdba akarta beledöfni magát. Ezt a csodát meg lehet találni az európai diáriumban: e miatt a következő, 1661. évben a váradi elöljáró, a törökök basája, a váradi tartományt hűségére kényszerítette, háromévi szabadságot ígért nekik, és nem többet, mint azelőtt, egy arany pénzt kérve tőlük évenként. Akkor Bihar megye, vidékeivel együtt, olyan népes volt, hogy amikor a török Váradot elfoglalta, több mint négyszáz falu tartozott a birtokába, csaknem kétszázezer lakost mutattak ki, akik adójából és segítségével a város falait még ugyanebben az évben helyre állították. A védelem ötezer emberből állt, számukba beletartoztak többen, akik hitehagyottak lettek, őket magyarjaink nagyon gyakran zavarták rajtaütésekkel, a szomszédos Kalló és Szatmár várából, de nem tudták megakadályozni, hogy a barbár nép a keresztényeket, akiknek parancsolt, napról napra jobban ne gyötörje. Hogy nem homályosan jövendölt, megmutatkozott abból, hogy egy Váradtól nem messze levő forrás, amely máskor a legtisztább volt, abban az évben vérszínűvé változott, sokaknál, akiknél palackokba volt töltve, a valóság jelét adta elő. Az 1662. évben a mieink semmit sem szalasztottak el, sőt Várad alá futva, a védelemből néhány embert megöltek. Ugyanezen év július hónapjában a magyarok rajtaütés közben néhány előkelőbb asszonyt, akik vigyázatlanul kijöttek, a város mellett elfogtak. A védők közeledése miatt reményüket elvesztették, hogy el tudnak vonulni, mindannyiukat lenyakazták. A védők közül is, akik üldözték őket, körülbelül háromszázat leterítettek. Hogy a csapást megbosszulja, a basa rajtaütést hajtott végre, amely során több mint

150 embert állatok nagy csapatával október hónapban elhurcolt. Mivel pedig a mieink a csapást meg akarták bosszulni, a török nyelvet tudó katonák egy kis csapatával a városhoz mentek, és amikor kikémlelték, hogy az elöljáró nincs a városban, sötét éjjel a kapuhoz közeledve, törököknek adták ki magukat, a visszatérő prefektus előőrseinek, kérték, hogy nyissanak nekik kaput. Miközben azt az őrség elhitte, a kaput kinyitották nekik, berohantak és leterítették a rájuk támadókat. Tíz gyalogost, janicsárt, ahogyan nevezik, fogolyként magukkal vittek. Nem sokkal ezután *Aly Bassa*, a vár parancsnoka, mivel a katonái segítségével fösvényen a keresztényekből az adót kicsikarta, ajándékkal megrakva, saját emberei által megöletett. Annyi török szenvedte Váradot, hogy Zalánkemény ostromakor szállóigeként terjedt, a császár szemét két bőr homályosította el, közülük az egyiket Váradon vesztette el, a másikat Zalánkeménynél. Ezért 1664-ben békét kötöttek a barbárral és Váradot és Újvárt meghagyták nekik.[f]

XI. §

Így Várad a törökök hatalmában maradt egészen 1691-ig, bár egyáltalán nem háborúságok és nyugtalanságok nélkül, amelyeket növeltek a mieink örökös támadásai. Míg a királyságot mind a Rákóczi és Thököly-féle polgárháborúk, mind a törökök pusztították, a mieink mindkét részről összefutva, amikor csak tehették, tüstént Várad alatt termettek. Legjobban 1685-ben és 1686-ban gyötörte *Heisler*, elvévén a törököktől a gabonát, amelyet a városba igyekeztek bevinni. Nem kevésbé nyomorította meg őket 1688-ban, amikor parancsot adott Várad körülzárására, akit a sáncra állított, a törökök elpusztították, ezért háromszázat megölt közülük, győzelmet aratott, noha azelőtt is azokat a részeket Nigrellius tartotta megszállva, a töröktől sokszor vett el gabonát, állatot, búzát, többnyire nem öldöklés nélkül. Akkor a váradi vár volt Thökölynek nyomorúságába szorulva, hadi tetteiben a segítsége. Ugyanis 1686-ban Egerben elfogták, Váradon át Belgrádba vitték. Amikor kiszabadulva, ismét visszatért, Váradon január 23-án kiáltványt bocsátott az ország főrendjeihez, amellyel magához akarta vonni őket, nem is csekély eredménnyel, hacsak Caraffa szembe nem száll vele, amikor ki akart vonulni Váradról, tüstént visszakényszerítette.[g] Nem sokkal ezután 1688-ban Heisler Thökölyt ismét visszanyomta Telegdig, két mérföldre Váradtól a Sebes-Körös partján,[h] A várost, miután megszállták, erősen vigyázták a megszállók. Corbellius, hogy szorosabban körülzárhassa a várost, a közel fekvő Feketebátort hirtelen megtámadta, és amikor a parancsnok menyegzőn távol volt, a sereg nagyobbik részét zsákmányra küldve, könnyedén elfoglalta.[i] Már az éhségtől, Corbellius vezértől végsőkig kényszerített törökök a feladáson gondolkoztak, hacsak Thököly vezérnek Erdélybe való azonnali betörése vissza nem adta volna

merészségüket. Ugyanis azzal a tettel, hogy Corbeliusra, amikor a katonáival Badeni vezérhez hívták, hátulról rátámadtak, ámbár fényesen visszaverték, Schlikius kissé szorosabban bezárta. A baj 1692-ig folyton erősödött, amikor is Váradot visszakapták ismét a mieink.

XII. §

Mert Badeni gróf, miután Szalankánál és Péterváradnál legyőzve a törököket, egészen Váradig szorította őket, ott sáncokat állított fel, a város alját tűzzel elpusztította, és a vár árkáig vitte a faltörő ágyúkat, a vár tetejét a falakkal együtt úgy összerontotta, hogy nem lett volna nehéz betörni, hacsak a gróf közben el nem határozta volna, hogy fáradt katonáit kíméli. Ezért levelekkel megadásra szólította fel a védőket, a tél közelítő és elviselhetetlen szélvészei miatt, a várat sáncokkal vette körül, és körülbelül kétezer katonát őrségül hátrahagyva, a többieket téli táborba osztotta.

Miközben Várad teljesen körül volt zárva, egy elpártolt janicsár szökött ki, aki elmesélte, hogy a legutóbbi támadáskor hat basa, két aga, tizenkét tűzmester, és hatszáz védő pusztult el, alig maradt 1400 védelemre alkalmas ember, a fegyveres ház is úgy összeomlott, hogy alig lehet kinyitni a porhullás miatt, és csak azért nem akarják feladni a várat, mert azt hallották, hogy a mieink a barbárok bekövetkező támadásától félnek. Amikor az áruló ezt a mieinknek elmesélte, azok annál inkább akartak Váradra támadni. Amikor minden hegyet hó borított, Szent Jób templomától Debrecen felé menve a 6. német hadsereg teljesen és szorosan körülzárta, mégis egy basa nyolc társával behatolt a városba, a katonák zsoldját kifizetve, a majd bekövetkező segítség biztos reményével úgy megerősítették a lelküket az ellenállásban, hogy többen teljesen reménytelenül kicsaptak, ámbár csapásaik nem ingerelték az ostromlókat. A dolgot megtudva Auersperg, a megszállás vezetője, összevont egynéhány német és magyar csapatot, Gyulát kiragadta a váradiak elől, és a foglyokat elvezetve Várad ostromához kezdett. A császár ösztönzi Haiislert is, ennek az ostromnak a vezetőjét, több csapatot küldve ide, hogy minél gyorsabban vívják meg Váradot. Ezért Haiisler máshonnan hozatott ide hatalmas faltörő ágyúkat, szüntelen csattogással és dörgéssel rontja a várost. Miután áttörték a falakat, 1692. június 5-én betörést határoz el, az ellenálláshoz egyenlőtlen erejű törökök önként megadást ajánlanak fel, miután megegyeztek a sértetlenségben, majdnem két évszázad után az első püspökével az Úr dicséretét énekelve, az ostromlott várat elfoglalták.

XIII. §

Ezután a Rákóczi polgárháborúnak támadtak csapásai, a harmadik és a negyedik évben, és még tovább csak erősödtek, a magyarok állandó rajtaütéseikkel zavarták Váradot. Azután a védett hely sebesen elhajtott jószágai is azt mutatták, hogy ellenségük, akit a követő katonák gyakran fél mérföldre kergettek. A rácok vagy a könnyű fegyverzetű trákok a várat az ellenségtől megvédelmezték.

XIV. §

Miután a csapások elcsendesedtek, a szabadságot visszaállították, a várost ismét elkezdték újjáépíteni. Kellemes helyen fekszik, majdnem az egész megye közepén. Keleten egyenes domboldalakon különböző benyúló erdőkre pillant, amelyeknek másokkal együtt elsősorban a fürdők szolgálnak díszül, a várostól félezer lépésre keletre és délre elhelyezkedve, majd észak felé szőlőtermő dombok emelkednek, a szőlőskertek és az ezeket átvágó patakok ékes, kellemes változatosságával, melyeket a Sebes-Körös választ el a dombok között közepén sietve a városhoz. De főképpen azok a szőlőskertek futnak le ide, amelyek váradi használatban és művelésben vannak. Az úthoz, amely a püspöki földet elválasztja a váraditól tapad egy hegy, vagyis első szőlőhegy, amit a lakosok *Hágó*nak neveznek, a hágás miatt, amelyben a Biharba menők útja átmegy rajta. Patak köti itt össze a másik vidékkel, előbb a lágyabb *Törkelymérő*, aztán a három közül magasabbra emelkedő *Nadas*, és *Dorongos* nevezetű. Ennek az oldalában ered egy egészséges bő vizű forrás – amelyet körülölelnek a pálosok egykori, a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére emelt kolostorának romjai, népiesen kápolnának mondatik –, hogy egykoron itt állott, a forrásból kiömlő patak, magyarul *Tsurgó-patak* a régieknél kétségtelenül bizonyította. Túl rajta kettős domb van, a *Hering* és *Lencsésoldal*; ezeket az *Aranyos* követi lejtőivel, ez annyi mint aranyos oldalú, a bor kiválósága miatt, ami terem. Ide a szomszédjába helyezi Bethlen az *Ablakost*, amikor azt mondja: a) A harmadik tábort (: helyezte Aly Passa) észak felől az *Aranyosnak* és *Ablakosnak* nevezett szőlőhegyek közé, ezen okból az a domb, amit három kereszttel jelölve ma István úrénak tartanak, volt egykor az Ablakosnak nevezett: az pedig, amit ma Omlásnak neveznek volt egykor István úr szőlőhegye, amelyen a premontrei rend kolostorának romjai tűnnek elő, amit a mai napig István úr nevében az ő legrégibb törvényei védelmeznek. Bethlen azt mondja, hogy az istváninak a szomszédságában volt Szent Péter szőlőhegye, amit a mai lakosok mikor az Omlással, mikor István hegyével kevernek össze, nem lehet azért elmenni mellettük, mert a történetírás fáklyáját felgerjesztik, és a helyet igen kellemesen felékesítik. Nem könnyű szebb helyen fekvő várost keresni, leginkább Pozsony és Pécs fekvésével lehet

összehasonlítani; mivel ugyanúgy, mint azok finoman felemelkedő szőlőhegyek alatt fekszik, nyugaton és délen pedig nedvdús síkságon terül el szélesen.

XVI. §

A vár mai képe nem sokban különbözik attól, amelyet fenn bemutattam. A belső vár megőrizte az egykor alapított tanácsház formáját, az öt toronnyal vagy bástyával, amelyek inkább díszítik az épületet, mint erősítik, mivel összefüggő sorban szobák vannak benne, a főpap használatára épültek, amelyek most erősen lerombolva a parancsnok, a katonák számára és háborús dolgokra szolgálnak. Az a rész pedig, amely észak felé fordul, kápolnácskát mutat, hozzá legközelebb ebédlő palota van az elöljáró lakóhelyiségeivel, a többit a vitézek elöljárói és a közkatonák birtokolják őrállásokként. Ezek mellett a kanonokok szobái romlásnak indultak, most erősen düledező falakat mutatnak, pedig egykor szám szerint negyvenkét papnak a szálláshelye volt, akik az alapító László király koporsójánál szüntelenül himnuszokat énekeltek, karban. A vár közepén egyenes hely van, őrállásra alkalmas, alig mutatja az egykoron itt álló ragyogó bazilika nyomait. Az annyira híres régiségek közül alig valamit találhatsz némely könyveken kívül, amelyek a nyugati kapu szomszédságában levő levéltárban vannak, ennek falaiban a püspök jegyei: Fratris Geörgy Marthinusy, ex ordine S. P. P. E. vulgo Monachi – vannak kőbe vésve.

XVI. §

A külső vár a belsőt ennek falaitól körülbelül százlábnyi távolságra elhelyezett falakkal veszi körül, amelyek mérték szerint vastagok és magasak, ahogy mondják, matematikával építették, ötszögben végződnek úgy, hogy mindegyik szöglethez szív alakú erődök vannak hozzákapcsolva, alkalmasak az iszonyú nagy ágyúk hozzátámasztására, mindegyiknek a nevét megváltoztatták, és új elnevezést kaptak. Ugyanis az egyiket Lipótnak, a másikat Károlynak, a harmadikat Teréziának, a negyediket Józsefnek, az ötödiket Vincének nevezik. Itt a Vince bástyán van az az ágyú, ezt a bástyát régen Bethlennek nevezték, amelyből kilőtt golyót a félezer lépésre levő városban, egészen a püspökök temetkezőhelyén találták meg. A védelmi mű egészét mélyre ásott, vízzel teli csatornák veszik körül, amelyeknek az alja égetett téglácskákkal volt beborítva, egykor nem kevésbé szép, mint erős árkokat mutatott az, ámbár most nem kevésbé akadályoznak a nádasok és a sár.

XVII. §

A városban három városrész fekszik. Azon a részen, amely napkeletre néz, van az *oppidum*, vagy inkább a *hóstát* (városon kívüli rész), legkevesebb hatszáz lépésre

a Körös mellett helyezkedik el, amelyet a lakosok *városárok* névvel neveznek vagy a magyar katonák városának, akiket *huszároknak* hívnak. Az emberek nemzetisége valach, görög vallásúak, vallásuknak papja is van, akit többnyire népének szokásai szerint a bírái választanak. Három lovas csapatot tart el, valach sereget, akiknek az ezredes parancsol, a parancsnok megbízásából. Hitvány házaik vannak, inkább kényszerűségből, mint kényességből szalmával befedve.

XVIII. §

A vár alatt van a város, vagy *új városalja*, amelyet új fekvése miatt nevezlek el így. Ugyanis egykor közelebb volt a várhoz. Magyarok lakják, de vannak közöttük rácok és németek is. Az előbbieknél ékesebbek, az utcák jobb rendben helyezkednek el, középen elég nagy piactérrel, épületei sem nélkülözik a díszítést. Közöttük van a kanonokok néhány háza, akiknek a birtokába tartozik. A vártól legkevesebb kétszáz lépésre nyugaton helyezkedik el, a Pece és a Körös folyók közé zárva. A katolikus vallást gyakorolják, szentségeinek élén a kanonokok rendje áll, akik tízen vannak, a városban igen kiemelkedő férfiak, Kebel Mihály püspök, fővikárius, Forgách Pál gróf prépost és olvasó kanonok. Nevery Pál macsói püspök, Kántor László Pál, Barbacsy Ferenc, Keczer István, Luzsinszky István benefikárius, püspök, Csáky Miklós gróf, Zichy Ferenc gróf, Navoy Pál. Az ő hasonlíthatatlan emberiességüket, amit késedelmesen ugyan, de megpróbáltunk, soha nem tudjuk eléggé dicsőíteni. Közülük különösen két férfi volt a vallásra nézve igen igyekvő: Luzsinszky L. B. István és László Pál vetették meg az alapját a kapucinusok rendje kolostorának az építendő város végén. Ennek kezdete 1726–27. években történt. A várost a hivatalok, bírák és szenátorok irányítják, de figyelembe véve a legtiszteletreméltóbb kanonokok véleményét.

XIX. §

Itt a városalja rész szomszédja Olaszi, amelyet csupán a Körös medre választ el attól, de a folyóra helyezett hidacska összeköti. A hely nagyságban és lakosok számában, ha nem is múlja felül az új városalji részt, bizonyosan nem kevesebb annál. Magyarok lakják, kevés némettel keveredve. Ezek között látható több ékesen díszített épület, amelyeket részint kanonokok, részint nemesek laknak. A váradi püspök birtokában van, akinek háza is van itt.

Két papi rendje van, a jezsuiták és a ferencesek, az előbbiek helye már fel is épült a templommal együtt a Körösnél, a kőhídnál, a költséges, tágas, erős kőből épült épületben már benne is laknak, míg az utóbbiak most igyekeznek, hogy valamilyen

épületet szerezhessenek. Annyira megfogyatkozott az egykor virágzó Várad, hogy a több mint hetven templomból, amelyek fenn álltak, alig egy-kettő maradt fenn.

Szent Jób vára

I. §

A megközelíthetetlen vár a Berettyó mocsarai között fekszik. Ugyanis, mivel a hely fekvése biztos, valamint fallal és négy bástyával van körülvéve, az ellenség semmilyen támadásától nem félt. Vízzel teli árkok övezik, a várost is, amely ennek ellenére a török és a polgárháborúkban sok csapást szenvedett a várral együtt, elsősorban Várad miatt, amelytől északra három mérföldre fekszik.

II. §

Eredetét néhányan Szent Lászlótól veszik, Szent István karja miatt, amellyel alamizsnát szokott osztogatni a szegényeknek, innen a Jób, vagyis *Jobb*, ahogyan hazai szóval a jobb kezet mondani és írni kell. Ez az apátság Szent István jobbja cím alatt létezett. Javadalmait és felépítését Szent László király Álmos hercegnek adta, de utóda, Kálmán király, előbb váradi püspök ezt az apátságot megszüntette. Következőleg megújíttatott Ulászló alatt, a pálosok rendjének átadva, míg végül visszakerült a domokosokhoz, ahol előzőleg volt. És aztán újólag a meghalt dicső emlékezetű József császár által az apátságok közül kiemeléssel Wincler Mátyás szepesi kancellárnak adatott Szent Jobb. Lerombolása Bihar megye által idősebb Komáromi alispán jelenlétében történt meg. Wincler halála után ezt az apátságot Kébell Mihály kapta meg, de elcserélve a gazdagabb váradi prépostságra, átadta a helyhez méltóbb Csáky Miklós grófnak, aki minden cselekedetével dicsően és hasznosan javára volt. Az ismert, hogy a XVI. században Bocskay birtokában volt, amelyet, amikor Belgioiosó gróf elpusztított, Bocskay leginkább emiatt a fővezérségtől megfosztotta. Miután pedig Váradot 1660-ban a török elfoglalta, Szent Jób várát is körbevették a lázongó erdélyi parasztok. Nem hiányzott Heisler sem, aki Szatmárról, amelynek élén állt, a katonák gyors csapatával vissza akarta foglalni. Bár a várost tűzzel felégette, a várat mégis hátra kellett hagyni az ellenségnek. Ezt váradiak védelmezték. Ugyanis tüstént körülbelül kétszáz janicsárt küldtek Váradról segítségül, akik a másik felől rájuk rohanó mieinket egészen a harmadik kapuig engedték közelíteni, de akkor hajító dárdákkal dobálva úgy odaszorították őket, hogy vezéreik Schnaidavius és Tiefenthal sok katonájával együtt elpusztult.

Két év múlva, 1662-ben, a törökök a várat még jobban megerősítették hozzákapcsolt hadikerítéssel, azaz gerendákból álló sánccal, amelyek falak módjára szolgáltak a védőknek. Tehát így cselvetéssel tartották meg a várat, 1664-ben összeütközve a mieinkkel, egészen 1684-ig, amikor Caraffa gróf 4000 némettel és 3000 magyarral rajtaütést készített. Először a várat pusztította a faltörő ágyúk lövedékeivel, azután felgyújtva a tornyot, ahol a puskaport őrizték a törökök, akkor meghalt mellette negyven barbár, a vár és a város egészen elégett, bátran végrehajtott támadással a védőket úgy megrémítette, hogy azok kitűzve a fehér jelet, tüstént megadták magukat, kiengedték az asszonyokat és a gyermekeket, mellettük hatvan kiválóbb katonát, a megerősített várat a várossal és a katonai parancsnok gazdag hadi kincseit hátrahagyták, majd az elhanyagolt, mégis bátor várnak büntetést adhassanak, mivel, ahogy a hír járta, azok Temesin elöljáróinak torkát metszették?

III. §

Abban az időben, amikor visszaadták az országnak, kevéssé volt megerősítve, majd a közeli polgárháborúban még gyakrabban nyomorgatták. Közel hozzá apátság van, amelyet ma a legkiválóbb Csáky Miklós gróf irányít.

IV. §

A tartománynak egykor több vára volt, amelyek azonban az idők viszontagságai miatt mind elpusztultak, semmi más, hacsak nem a kőporok és a falak omlásai mutatják ezeket. Legközelebb Szent Jóbbhoz észak felé, kb. ezer lépés távolságra van egy vár vagy erődítmény, amit a magyarok *Székelyhíd*nak neveznek. Nagyszámú említése található Istvánffynál[a] A mocsaras Ér folyó ágai között fekszik. Így a természet akadályozta meg az ellenség betörését, kivéve, amikor a fagy ereje a vizet összeszorította. Emellett az erődöt falak övezték, mérték szerinti vastagságban építve, és gyeppel megerősítve, hogy megvívása kemény volt. Mégis semmi más, csak rom és a munka nyomai maradtak fenn belőle napjainkra, a nevét viselő falu mellett, amelynek magasabb helyén kastély látszik, erőd kőfalaival erősítve. Amikor Váradot a török 1660-ban elfoglalta, *Székelyhíd* várát *Borbély Albert* birtokolta, ahogyan *Bethlen* szavai szólnak, *abban a században ritka állhatatossággal, egyedülálló szorgalmassággal* megtartotta, a védelem segítségével, hogy a gyakran megjelenő törökök nem tudtak ártani.

V. §

Nem messze volt ettől *Eradon* vára, ugyanennek a folyónak a partján. Azon a részen, ahol Erdéllyel kapcsolódik össze, volt *Sólyomkő* vára, amelyet ugyancsak a

barbárok 1660-ban elfoglalva teljesen lerombolták. *Papmező* vára a hasonnevű erdő között levő magaslaton volt, a váradi püspök birtokolta az egész járással együtt, de már ez is ledűlt és leomlott. Ugyanez a sorsa a belényesi járásban levő *Fenesi* várnak. A hír azt mondja, hogy Béla alapította, és a vidék neve onnan ered, hogy Béla itt nyestre vadászott, amit a magyarok *Nyest*-nek neveznek. *Pocsay* híres város volt a Berettyó és az Ér folyók mocsarai között. Nevét úgy látszik, hogy Bocskay Istvántól kapta, akár hogy ő alapította, akár csak birtokolta. Romokon kívül semmit sem mutat. Még jobban elpusztult *Keresztszögh* vára a Sebes-Körös mellett, amelyet inkább *Keres-szög*nek neveznék, mivel a Körös szűkületében emelkedett egy kissé magasabb helyen, ahol nem látható más, csak a romok és a tornyok kőomladékai. Emléke azonban olyan híres, hogy a Csákyak igen régi nemzetsége e vár által jelzi a nevét.

II. rész

A mezővárosokról és nagyobb falvakról

Ha Magyarországon egykor valamely vidék bővelkedett falvakban, ez ha nem múlta is felül azokat, de alig maradt el tőlük. A fejedelmek által elrendelt 1552. évi összeírás több mint 339 falut számlált össze, amelyeket nem felesleges említeni, hogy kitűnjék, mennyi pusztult el napjainkig. Akkor négy kerületre vagy járásra volt osztva.
[...][14]

II. §

Közülük nyilvánvalóan lehet előszámlálni olyanokat, amelyek most szomszéd megyékhez tartoznak. De több olyan van, aminek csak a nyoma maradt, az idők viszontagságaiban elpusztultak. Mégis elő kell számlálni azokat, amelyekről az egyes járásokban valamit el lehet mondani.

III. §

A váradi járásban vannak

1. *Félegyháza* a Berettyó partján van, azon a helyen, ahol a folyó a dombok közül a síkságra kihömpölyög, Bihar és Diószeg között az út közepén. Az Eszterházy herceg

[14] Tekintettel arra, hogy a terjedelmes birtokfelsorolás helynévi és birtokosi névanyag Bél Mátyás közlésénél pontosabban és részletesebben közlésre került forráskiadásunk első megjelenése (1978) óta (Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. 1. köt. Szerk. Maksay Ferenc. Bp. 1990. 191–243.), ezért e szövegrész közlésétől eltekinthetünk, mert szövegkritikai jegyzetei a szövegközlésnél nagyobb terjedelmet igényelnének!

birtoka, gazdag magyar lakosai vannak. Paraszti munkából élnek, még pedig búza- és dohánytermesztésből.

2. *Bihar* az előbbitől majdnem ezer lépés távolságra, a délre fekvő Váradtól is ugyanannyira. Ezért a Váradért csatázó katonaság számára gyakran biztosított alkalmas szálláshelyet. A közeli polgárháborúban sokan haltak meg itt nemcsak magyarok, de németek is, miközben most ezek, majd azok foglalták el a várost. De nem volt nagyobb pusztulás, mint ami a magyarokkal történt, akik a háború befejezése után vigyázatlanul itt késedelmeskedtek. Ugyanis amikor néhány csapatuk egy kiváló férfinek, Thordainak a vezetésével a városban megszállt, és a templom mellé épített sáncban és árokban merészebben, mint ami megengedhető volt, rejtőztek, a váradi védelemtől és néhány rác csapattól megtalálva, mindnyájan, néhányukat kivéve, akik sebesülten elmenekültek, elpusztultak. Tudniillik a német katonaság, miután felgyújtotta a várost, betört a sáncba, és mindenkit, aki eléje került, ledöfött. Akkor nagy csapás érte a város lakóit, nemcsak a lakóhelyeiket vesztették el, hanem sokáig számkivetésben kellett lenniük a sok katona miatt, a város körüli falvakban. A szerencsétlen nép nem tudta összegyűjteni erőit, pedig a föld, kiváltképp búzát és szőlőt igen bőven termett. A város felső részén valami igen régi vár romjai látszanak kivájt négyszög alakban, a sáncok mutatják, hogy milyen iszonyú nagy munka volt, mivel most is annyira kimagaslik, nyilvánvaló jeleként annak, hogy egykor milyen óriásinak kellett lennie, hogy az idők annyi pusztítása után sem vált a földdel egyenlővé, sőt az egész mű fennmaradt, csupán az árkok teltek meg kissé. Vannak, akik úgy vélik, hogy a szkítáktól maradt fenn. Az biztos, hogy olyan népektől maradt, akik elsősorban költözéseikkel ezekért a földekért kölcsönösen megküzdöttek. A város a váradi püspöknek engedelmeskedik.

IV. §

Ugyanezen a részen van *Püspekum*, félezer lépésre Bihartól Várad felé tekintve, középen a két város között. Kissé magasabb fekvésű, nagyon kellemes szőlőtermő hegy lábai alatt, ahogyan már leírtam. Ezért borban bővelkedik, de nem hiányzik a gabona sem a szép síksággal a várost körül ölelő föld termékenysége miatt. Látható itt egy épület a püspök szállásaként, jóllehet a város a református hitet vallja, lelkipásztora is van, tanult férfi.

V. §

Kovacsida legközelebb Biharhoz a szőlőhegyek között. *Palyi*, hasonló helyzetű a szőlőtermő dombok magaslatán. *Újlak*, távolabb, híres a borfajtájáról. *Csatár*, Újlak szomszédja, bora nem gyengébb, gyakran ad szállást a megyegyűlésnek. *Hodos* a

Berettyónál fekszik, termékeny, bortermő helyen. *Szalard* hasonló helyzetű, ugyanazon a parton fél mérfölddel magasabban. *Vajda* a másik parton távolabb szőlőskertek között, amelyekben kiválóan ízletes és erős szőlő terem. *Sz. Imre* ugyanezen a részen, de közelebb a folyóhoz, bora dicsőségben a váradival vetekszik, mindkettő kedves az ivóknak, és a fejnek nem árt, egészséges. *Vödres-Abrany* Szent Jób várával szomszédos falu, a Berettyó ugyanezen a partján Túl rajta *Margita*, a megye utolsó falva ezen a részen, ahol Szolnok, ahogy mondják – Közép – kapcsolódik. Van még több falu ezeken a szőlőhegyeken, amelyek mellett elmenni hírüknek nincs kárára.

VI. §

Ebben a járásban a Sebes-Körös körül van *Vasárhely*, szűken ezer lépésre van Váradtól, ezen a parton, sík, termékeny, erdős helyen.

Telegd ugyanezen a parton egy mérföldnél nagyobb távolságra fekszik az előzőtől, benne a Haller és Kornisch nemzetségeken kívül másoknak is van mostanában épített hajléka, a tekintetes Baranyi Miklósnak, akinek velem szemben cselekedett emberségét soha nem tudom eléggé dicsérni.

Puszta Újlak a másik részen van a szőlőtermő hegyek aljában, amelyekben boros pincék vannak.

Posalaka senyvedt falu azon a parton, ahol Telegd van, bár szintén termékeny földű.

Telki kevéssel feljebb ugyanezen a parton.

Örvény a másik parton a Körös mellett.

Czéczke azon a parton, ahol Telki, túl rajta.

Eskelyő hegy lábai alatt, amelyből – elmondtuk, hogy – barlang nyílik, és patak ered, pisztrángban és lazacban gazdag.

E helyek felett, a Körös körül vannak: *Lugos, Élesd, Tinód, Kakucs, Gögény, Rév, Bonlaka, Sonkolyos, Barartka, Lőri, Csernóháza,* és végül *Feketető*, amelyről a *Status Hungariae* szerzője mondja: *Feketető* az Erdélybe való átlépésnél fekszik, latinul, nigra palus-ról elnevezve, amelyet hegyek és sziklák erősítenek mindenünnen, valachok lakják. Iszonyú és vad helyen fekszik, ahol a föld igen ritka művelése miatt a búzának, gabonának, élelemnek nagy szegénysége következik be, mivel egyáltalán nincs ennek a helynek semmilyen síksága, és nem vetések, hanem minden felől a földek nagy térségével körülvett szétterülő fák láthatók, ezért kevésbé alkalmas ez a puszta föld, nem tud semmilyen gabona megteremni.

VII. §

A Fekete- és a Sebes-Körös között vannak nagyobb helyek, amelyeket ehhez a járáshoz sorolunk:

Nagy-Üregh egy mérföld távolságra Váradtól délre, amelyben vár romjai maradtak fenn, magasabb földön, földje kiváló, de szőleje nincs.

Kis-Üregh csak néhány háza van az erdők között.

Lesch fél mérföldre Nagy Üreghtől az erdők között.

Gyapiu ugyanakkora távolságra Leschtől az erdők között rejtőzik, túl rajta.

Innand a Szalonta felé vezető úton, termékeny földű.

Szalonta nagy falu vagy mezőváros a Gyepes partján. Mondják, hogy az állattartási lehetőségben és mennyiségben Debrecent sem engedi maga elé.

Madarasz ennél a folyónál, de távolabb.

Remete egyetlen magyar hely a Keres ér pataknál, igen bővelkedik kagylókban és halakban.

Feketebátor Szalonta felett ugyanazon a parton, szintén magyar falu, ámbár sokat vesztett a dicsőségből, amelyet egykor bírt.

Tomasda folyók között mintegy a Fekete-Körös szigetén, amelyet most elsőnek tekintetes Baranyi Miklós telepített újra lakosokkal.

Homok és *Janosda* szomszédos falvak lapos helyen.

Nyarszeg távolabb van és

Szekelytelek kellemes helyen az erdők között.

Tenke két vagy három házat mutat a Fekete-Körös partján.

Bélfenyér az utolsó hely, egyetlen katolikus ezen a vidéken, püspöki birtok.

Genta ugyancsak határt jelent a belényesi járás felé, ennél a Körösnél, erdők között van, elég termékeny. Ami pedig innen keletre és északra fordul, Belényesnek és Papmező erdőnek nevezik. Ezekbe gazdag helyek tartoznak, a valachok telepei, nagyobb mégis a Harangmező, egykor jeles falu, ma középszerű, a Szent István káptalanhoz tartozik. Azután a két fürdő, egyik a Püspök, másik a Félix, amelyekről a végén az A oldalon olvasható.

VIII. §

Érmellék járás, ez a vidék az Ér folyó körül van, amely az egész vidéket körbeöleli, itt Szabolcs, ott Szatmár megyétől elválva, az Ér folyó körül fut le. Földje sík, termékeny, inkább a búza, mint a szőlőtermelésre alkalmas, magyarok lakják, helvét vallásúak.

Nagyobb helyek benne:

Dioszegh város az Ér folyó mocsarai között, boráról és dohányáról híres. Nincs Magyarországon hely, ahol ez a növény jobban teremne. Bora nemcsak erejével, hanem egészséges voltával is kitűnik. Nagy és gazdag város, azon Prainerus leányainak a birtoka, aki nemességét a pétervaradi esettől kapta. Van tanácsháza is, amelyet nem kis költséggel épített ez a nemzetség.

Székelyhida ennek közelében, nem távolabb egy mérföldnél, mezőváros, amely Székelyhíd váráról, amelyet másutt említettünk eléggé ismert. Gazdag épületei vannak a szőlőtermő dombok alatti síkságon, amelyek közül kitűnik az Engelshoff család kastélya, a hasonnevű vár falaiból ékesen felépítve.

Kiskereki falu Székelyhíd és Dioszegh között, hasonló fekvésű és bortermelő.

Asszonyvására Székelyhídon túl lévő falu, Szent István káptalan birtokában lévő gazdag hely. Kiváló bort terem, erőset, kellemes ízűt és nem kevésbé bőven. Itt csodáltam meg az erdőkbe ásott pincéket, amelyek teli voltak borral, ajtajuk óvatosan volt elrejtve.

Ottomány Szatmár megye határán lévő hely, földje és szőlős kertjei gazdagok, ifjabb Komáromy György nemes urat bírja (urául).

Keserő az Ér mocsarain túl lévő síkságon van, számos nemes lakossal. Nem volt az én időmben az egész megyében szebb és nemesebb szűz, mint ebben a faluban a legkiválóbb, Fráter leánya. Ezt a tréfa kedvéért!

Almosd Keserő vidékén levő nemes és gazdag falu. Egy mérföldre van Dioszeghtől.

Nagyleta túl van Álmosdon, kisebb falu.

Bagamér elég gazdag város, termékeny síkságon gazdag gabonavetésekkel. A tiszteletre méltó váradi káptalan az urasága.

Ersemje Bagamér szomszédja, széles síkságon, veteménynek nagyon alkalmas.

Tarcsa Ersemje vidékén, hasonló fekvése és termékenysége van.

Galospeter lapos helyen, Tarcsától fél mérföldre fekszik. Gazdag lakosai vannak, nemzetiségük, mint az összes többié ezen a vidéken, magyar.

Vasad távolabb a nyírerdők felé megy, de rosszabb sorsú, a homok és a föld terméketlensége miatt. A váradi káptalannak engedelmeskedik.

Piskolt Szatmár megye határán, nyírerdők között van, gazdag, református vallású magyarok lakják.

Van még több falu is ebben a járásban, de ezeket hosszú lenne elősorolni. Tudniillik mindezek gazdag és művelt részek.

IX. §

A harmadik vidéket népiesen *Sárrétye* járásnak nevezik. Ez annyi: sáros mező, a sár és az iszap miatt, amely nemcsak a Berettyó árvizei miatt támad, hanem a sűrű tavak és mocsarak miatt, amelyek ezt a vidéket nedvessé teszik. Az egész ugyanis a megyének az a része, amely az Ér folyótól Várad felé megy, és Szabolcs megyétől egészen Békés megyéig fut, a Berettyótól és mocsaraitól öntözve, ezért nevezik sárosnak. Bár vannak termékeny mezői, nagy, állatoknak alkalmas legelői is vannak. Református vallású magyarok lakják.

Gazdag falvai vannak, közülük kiemelkedik *Bagos*, Debrecen mellett, amely a katonák állandó vonulása miatt igen nagyon megnyomorított hely. Alig múlik el nap, hogy három vagy négy szekeret ne kelljen a most Debrecenbe, majd Pocsajba menő katonáknak adniuk.

Pocsaj Bagostól majdnem két mérföldre van, a lerombolt Pocsaj vár mellett, a Berettyó és az Ér összefolyásánál, ahol legkeskenyebb az átkelés, nagy pallókkal borítva, amelyek Pocsaj várától egészen az elpusztult Nagy Mariafaluig értek, amely a másik szomszédja.

Kis-Maria nagy falu a Biharhoz vezető úton. Azt mondják, hogy itt született az a híres Bocskay, aki, hogy kedves legyen a szülőföld előtt, a helynek a szabadságokat adományozott. Emiatt most mennek perre, hogy biztosítsák a szabadságaikat, amelyeket a király egyáltalán nem erősített meg.

Nagy-Kereke hasonlóképp nagy falu, és a legfőbb hadparancsnok kastélyáról elég híres. Széles síkon fekszik, a körül sétálók előtt földekkel, rétekkel és mezőkkel szélesen tárulkozik ki.

Esztár középszerű falu a Berettyón túl, most C. Komáromi István birtokolja.

Hencida nem messze ettől, a Berettyó mellett fekszik.

Gáborján hasonlóan, egy mérföldnél kisebb távolságra, ugyanennek a folyónak a mocsarai között, híres prépostság, amelyet az igen régi torony hatalmas (romjai) mutatnak, élén ma az igen kiváló Luzsinszky István L. B. püspök áll, most felszentelt püspök Thyatirce és Eriff.

Bakonyszögh azon a helyen van, ahol a Berettyó folyó mocsarakba szétömölve kezdi a földet elönteni. A kagylókról és a teknősökről híres falu, amelyekből megszámlálhatatlan szekerekkel küldenek minden évben Bécsbe. A gyöngyöt termőkről másutt már megemlékeztünk.

Derecske nem messze ettől, Békés megye felé a legvégső falu.

Tarcsa közepes falu, magasabb helyen, Debrecen mellett.

Kakat a másik részen, valamint

Monostoros-Pály, a többi falvakkal együtt az idők viszontagságai miatt sokat szenvedett.

X. §

Térjünk rá a belényesi járásra, amely mint elmondtuk a váradival határos, és körülbelül tíz mérföld hosszúságban tart, itt Erdély felől, teljesen a kárpáti hegyektől, ott Zaránd megye dési járásától érintve. Maga a vidék mindkét felől magasra szökő hegyek között fekszik. Szabad síkság, kétezer lépésnél alig szélesebben terül el, míg hosszúságban az öt-hat ezret felülhaladja, mégis sík, kerthez hasonló és mindenütt kellemes dombokkal körülvett vidéket mutat, amely semmi mástól szépségben nem áll hátrább. A Fekete-Körös középen metszi, mindkét oldalán sűrűn beleömlő patakocskákkal, amelyek a hegyekből lejőve nemcsak bőségesen öntözik a vidéket, hanem ivásra is egészséges vizűek, és nagyon gazdagok pisztrángokban. Földje a gabona minden fajtájának jó, ámbár a hóval borított Kárpátok alkalmatlanok, mivel a nedvességnek nem örül. Gyümölcs sehol sem terem ízben és formában ennél kellemesebb. Románok lakják, kevés magyarral keveredve, messze híresebb lenne, ha nagyobb települések tartoznának hozzá. Merném megerősíteni, ha az úr, akinek engedelmeskedik, jelenléte gyakoribb lenne, nincs olyan fekvésű hely, amellyel Belényesünk kellemességben ne lenne összehasonlítható. Mondják, hogy Béla király, akit, miközben itt megszállt, a hely nem ismert kellemessége meglepte, és hogy az ő vadászatára rendelt és tiltott nyesteket bírt, ezért a helyet Belényest-nek nevezte. Ugyanis így nevezik magyarul a martes-t, ámbár vannak, akik úgy vélik, hogy a bölények nagy tömege miatt, amelyet a magyarok *Belyén*-nek neveznek, ered a belényesi járás elnevezése. Úgy látszik, sokat segített ebben az a történet, amely azt mondja, hogy IV. Béla idejében az urak magános lovai szabadon kóborolva erdeiek lettek, a sörényes négylábúak ezzel a fajtával a Kárpátok hegyeit elözönlötték.(a) Ki kételkedhetne tehát, hogy az idők viszontagságaitól szétszórt ökrök elsősorban azokban a hegyekben szétszéledve erdei bölények lettek? Vajon valóban azt az állatfajtát lehet a mai napig megtalálni itt, nem lehet könnyen eldönteni, mivel a hegyekben iszonyú nagy és áthatolhatatlan berkek vannak. Egyébként a vadállatoknak igen sok fajtája él itt, amelyeket a lakosok tudatlansága nem tudott megkülönböztetni. Ugyanis a románok, amint másutt már mondtuk, tudatlanok és műveletlenek. Sok falva van és annyira sűrűn, hogy bármely lakható helyen egymástól alig ezer lépés távolságra három-négy falut lehet látni, sőt nemcsak a völgyek vannak tele falvakkal, hanem a hegycsúcsok és

a hegygerincek is kalyibák módjára kapaszkodó házakat mutatnak. Ezért, ha valahol, itt van a falvaknak bősége, de hitványak, kicsik, senyvedtek és kalyibákhoz hasonlók.

XI. §

Belényes, a járás székhelye, egy tehetős, népes, nemes város. A járás közepén fekszik, sík és kedves, minden tekintetben kellemes hely. A Körös folyja körül, és a várossal egynevű patak, amelyek a város végénél folynak össze. Lakosai magyarok, románokkal keverten, ezért mindkét nyelvet már gyermekkoruktól kezdve tanulják. A püspök lakóhelye valamivel díszesebben épített, mégis most akarja megújítani az első kardinális.

XII. §

Jánosfalva ezer lépésre Belényestől, a Körös partján, gazdag lakosai vannak.

Sonkolyos az előbbinek szomszédja, hasonló sorssal és lehetőségekkel.

Patrany a folyó másik oldalán fekszik.

Ujlak hasonlóan ugyanazon a helyen, ahol a hegyeken átjövő idegenek Belényes vidékére leereszkednek.

Szudrics Belényesen túl, ezer lépés távolságra, magaslaton elhelyezkedő népes falu, a *Királyné pataka* folyó folyja körül.

Köszvényes Szudrics környékén, termékeny helyen.

Vaskoh egyszerű falu, de a vasművességéről említésre méltó. A lefolyó Körösnél egy síkságon fekszik, a felmagasló hegytől finoman elváló dombocska mellett. A domb végénél van a vasgyártáshoz szükséges kunyhókkal felszerelt püspöki műhely épülete. Körülfolyja azt a Fekete-Körös, a domb másik részéből folyó *Boj* patakkal kézzel vájt csatornával van összekötve, a dombocska mellett. Vizük jó és megfelelő, alkalmas malmok hajtására, a vaskohók számára szintén alkalmassá lett. Bizonyosan nem áll meg soha a Körös miatt, sem a jég nem fogja be a Boj patak melege miatt, ahogyan másutt már ismertettük, hogy ez meleg vizet szállít. Ezért örökösen nappal és éjjel kalapálják és formálják a vasat, az erre készített kettős kalapácsok, pörölyök. A nyers anyagot a közeli hegy oldalairól szállítják, ahol akkora bőségben található, hogy elmondhatjuk, a föld csekély mozgatásával teljes szekereket megtölteni mindennapos gyakorlat. Három fajtája van, a barna, a vörös és a sárga, amelyek elkülönülés nélkül összekeveredve tartalmazzák a vasat. Az egész munkát a románok szorgalmassága végzi. A munkát részekre osztják, egyesek szekerekkel a nyers anyagot hozzák, mások az elhozott anyagot kohókban megolvasztják, és a kifolyt vasat szünet nélkül kalapálják különböző formákba, néhány német és cseh mester segítségével, akik a munkákat irányítják.

Rézbánya Vaskoh vidékétől csaknem egy mérföld távolságban egy mély völgyben levő egyszerű falu: só vagy bányaváros volt egykor, lakosainak kőből épült házai voltak, amint szerte a nyomok és romok mutatják. Kisbányának hívták a régiek, amint Köleséri mondja a Auratia Rom. Dacic. c. műve első fejezetének 49. lapján. Ugyanis nem tudta elősorolni, hogy mindaz, ami a rézművességhez szükséges, itt bőségesen megtalálható. A szomszédos hegyből leereszkedő bő és állandó vizű patak mindenfelé alkalmas kanyarokkal, úgy alkalmazkodik, és kívánság szerint odafolyik a forgó malmokhoz, aztán ismét összegyűlve egy mederbe, az egész falun átfolyik. Mindenütt a kemencékhez megfelelő fák látszanak, a rézhordozó hegyek a szomszédban vannak, amint a rézbányák mutatják, amelyek közül néhánynak a felújítását már elrendelte Csáky kardinális. A többit a mesterségeknél elmondtuk.

Poiana egyszerű falu a Körös forrása körül. Egyszerű román lakosai vannak, akik azonban értenek az aranymosáshoz. Ugyanis, ahogy rohan a Körös, árkokat ásnak, a rómaiak szokása szerint, vízároknak nevezik, ezeket leterítik szőrös, kemény pokrócokkal, amelyek az aranyat visszatartják. Az oldalakat deszkákkal elzárják, így a meredeken át késleltetik, miközben úgy folyik át az árkon, hogy az arany visszamaradjon. Ezért, miután lebocsátották a vizet, kimossák az iszapot, amely a mélyben leülepedett, egészen addig, míg az arany tökéletesen előtűnik. Egykor hatvan napig három-négy aranypizetumot gyűjtöttek, ma alig két hétig tart, kevés értékkel. Ebből a vidék urának tizedet fizetnek. 1726-ban semmi sem került elő az év szerfölötti szárazsága miatt.

A Felix fürdőkről

I. §

A moraviai Hocvaldensből származó Felixnek Helcher Felix főtisztelendő úrtól, garábi prépositól, aki 1711. évben premontrei rendje által küldetett a prépostságuk kanonokjának, aki a fürdőket akár építette, akár újjáépítette – mondjuk.

Tudniillik az a hagyomány, hogy a régi fürdők itt Magyarország királyáé, Szent Lászlóé voltak, amelyeket a bekövetkező idők leromboltak, ami hihető, és a törökök idejéből maradt fenn valami csatorna, akik igen szerették a fürdőket. Azonban a törökök ideje után Farkas István a váradi káptalan prépostja a premontrei szerzetes rend jóakaratával a megszerzett fürdőket valami módon elrejtette, míg végül halála után a mondott rend prelátusa Őfelségétől kieszközölte, hogy ezeket a javakat visszaadják. Ekkor Félixünk, valósággal ezen javak megújítója, idejőve 1711-ben, amikor meglátta, hogy ezeket a fürdőket könnyű szerrel fel lehetne építeni, gondoskodott arról, hogy jobb alakban építsék át. Maga a hely Váradtól egy óra útra van dél felé, Szent Márton

falu földjén, amely egykor igen gazdag és katona hely volt, tudniillik az erdélyi fejedelmek idejében, míg egykoron a királyok idejében a Szent István prépostsághoz tartozott. Emellett a falu mellett van a fürdők forrása, délre az erdők között egy lejtő aljában, a közeli hegyekből lesietö patakocska fogja körül. És ahol a fürdőknek valami nyoma volt, a nevezett Farkas három tavat készített. De amikor megérkezett Félix, és észrevette, hogy a harmadik tó alja hideg vizű forrásokat csepegett és miután lebocsátotta ezt a harmadik tavat, csak kettőt hagyott, és a távolabb lévő másikat pedig kiásta és kiterjesztette, feldíszítette, amilyen most az alakja. Tudniillik két tó van, egyik a másik mellett, körülbelül három öl széles, és hosszúsága is annyi. Mélysége embernek megfelelő, körül gyalult deszkákkal, és alapjában négyszögletűre formált, annyi lépcsővel a bemenetelnél, hogy a fürdőző emberek öltözetük változtatása végett kényelmesen tudjanak ki- és bemenni. Lassan buzog a mélyből, ha a tóból lebocsátják, lassacskán telik meg. Keletre és délre egy kifolyása van, amely a legközelebbi folyócskába viszi a vizét. A tavakban nemcsak a fürdőmesternek van felépített épülete, hogy a fürdők alatta biztonságban legyenek, hanem azért is, hogy a fürdőzők számára alkalmas lehetőség legyen, ha kényelembe akarják tenni magukat. Tudniillik tágas az épület, a mondott tó közepén, mindkét részén két kamrácska, a kamrák közepén konyhával, azon alkalmatossággal, hogy a konyhából ablak van nyitva, amelyen keresztül az ott időzök óhaja szerint ételeket tudnak kiosztani illetve elvenni. Ennek az épületnek a tájékán körülbelül tíz lépés távolságra keletre egy másik épületet is épített égetett téglákból és a közeli kőbányából kibányászott kövekből, ugyanezen kőbányából való mésszel készült a nevezett Félix, ezen rend adminisztrátorának Dresner Mihálynak a segítségével. Abban az épületben négy alkalmasan készített kamrácska van, ahol bárki tiszteletreméltó helyen időzhet. Istálló van hozzákapcsolva, hatos fogatú számára. Itt csapszék van két pincével, az egyik a korcsma alatt, a másik távolabb a dombba vágva, ez jobb az előbbinél. Köröskörül berkek és igen szép erdők vannak a kápolnácska mögött északnyugatra, néhány száz lépés távolságra.

Püspökfürdő

Félix fürdő szomszédjában egy sík tetejű magas dombocskán tarkállanak a Püspökfürdők, egykor igen nevesek. Ugyanis nem lehet tudni, ezt vagy a Félixet találta meg és építette meg először László király úr. Alacsony helyen fekszik, a Somlyó hegy lábain, ettől sok kellemességet kap. Tudniillik, ezekből emelkedik kelet felé lágy hajlással és kedvesen, díszíti fel csodálatosan azokat a helyeket, nemcsak gömbölyűségével és magasságával, azért van csúcsa is, hanem fákkal is, amelyek a fürdőzőknek, amikor felöltözve pihenni akarnak, alkalmas szálláshelyül szolgálnak.

Ugyanis akár az árnyékot keresik, akár mozogni akarnak, és az elterülő vidéket nézni, mindegyik kívánságnak megfelel. Tudniillik tetejéről az egész megyét lehet látni. Ugyanakkor aljából sűrű források fakadnak, forró vizűek, olyan bőséggel, amely a fürdőknek bőven elég. Csaknem négy öl hosszú és két és fél öl széles medence van, amelynek oldalai és földje szépen gyalult deszkákkal megépítve illeszkednek össze, szépen hozzáillesztett padokkal köröskörül, a fürdőző kényelmére. A medencét épület fedi mindkét felől hozzáépített kamrácskákkal, amelyekből a fürdőbe lépni és ismét visszatérni alkalmas. A váradi püspök építette, Csáky főeminenciás sokat díszített rajta, úgy, hogy méltó bármilyen nemesebb sorsú ember látogatására. Ez nekem melegebbnek tűnt, ámbár merném megerősíteni, hogy nekem mindkettő egyenlő módon tetszett. Azonban azt kell hinnem, hogy nyaranta a Felixfürdő talán az elviselhetőbb, vannak, akik ezt annak elébe helyezik. Nem kevesebb számban látogatják, mint a Félixet, azok pedig télen a bennük levő melegség miatt sokat előnyben részesülnek, és az egyedüli fordulópont tavasszal ezeket, nyáron azokat csaknem nagyobb számban viszonozza. Sokan a Félixet inkább kénesnek tartják, ezért gyümölcsöző és hasznos váltogatni, ahogyan az orvosok javasolják. A belőlük eredő Pecze folyóról már másutt beszéltünk, amely ahogy elmegy ezer lépés távolságban egy falut mos, az egykori Szent Márton mezővárost, a Szent István káptalan birtokát, ez az idők nyomorúsága miatt csaknem teljesen elpusztult, amelyet hazatérése után a káptalan főtiszteletű prépostja Félix szintén helyreállított.

Túl rajta a püspök birtokai és falvai vannak: aztán a váradi vár és város.

Vadász falu a Pecze partján, valach, a kisebb prépostság közepén, aki sok hársfát ültetve gazdagon ékesítette az úthoz közel épített házát. Elhagyott prédium malommal, a remeték irányításában, András, aki ennek a rendnek a megszervezője (?) volt, amiatt, mivel virágzott a mesterségben és szilárdságban, eléggé igyekezett felújításán és újjátelepítésén.

Palota ugyanezen folyócska mellett ugyanazzal a sorssal, valamiféle épületeket mutat.

Keresztszegh falu a vár mellett, a Körös között fekszik, amelytől nevét kapta. Úgy vélem ugyanis, hogy a Keresztszegh szó a használat által a Keres-szegh vagy Keres-szek-ből keletkezett, tudniillik, hogy a Körös szegletében, vagyis a homokkal kihányt padján fekszik. Azt mondja Bonfini, hogy ettől a vártól nem messze ölték meg nyomorultul a kunok Kun Lászlót, akiket szeretetében tartott. Szép, termékeny és méltó hely, ahol a Csákyak nemzetsége első helyét foglalta. A Csákiak mellett ebben a faluban a Szent István káptalan birtokol néhány telket.

JEGYZETEK

Fizikai fejezet

I. §

a) Dec. I. Lib. I. fol. 22.

b) De rebus Transilv. Lib. III. Sect. IV–VIII.

IV. §

c) Lásd Lazius comment. Rom. Reip. Lib. XII. Sect. II. cap. 1. f. 1090.

Bonfini Meszesnek nevezi, hozzáteszi, hogy ennek kapuin vagy szűk helyein keresztül törtek be a kunok Salamon király idején Magyarországra. Conf. Lib. III. Dec. II. fol. 208.

XVI. §

a) Durar. Rom. Dac. Cap. V. p. 177.

b) C. c.

c) vid. Kölescheri Aur. Dac. Cap. V. p. 183.

d) Lib. XXXIV.

Politikai rész

I. §

a) Ugyanis miközben Chaba Görögországba kiköltözött, testvérének csapata Magyarországon visszamaradva a székelyek eredetét adta.

A megye boráról és szüretéről egy kassai poéta így ír:

Amikor az erdőkben az északi szél erős tiszteletét teszi,

És éjszaka vastag dér borítja a mezőket.

XX. §

b) Czibakról lásd Istvánffy Lib. X. fol. 96. és XII. fol. 123.

Perényiről Lib. X. fol. 96.

György barátról Lib. XII. fol. 126.

c) Érről lásd Istvánffy Lib. XXIV. fol. 314.

Különleges rész

Debrecenről

II. §

a) Istvánffy Lib. XXII. fol. 264.

Nagyvárad

I. §

a) Conf. Bonfini Lib. IV. Dec. II. f. 231.

b) Valójában már a rómaiak előtt megvolt, azon népek, amelyeket Ptolemaeus ezeken a vidékeken helyezett el, Buredensiumnak nevezték. Ha Lazionak igaza van. Lib. XII. Sect. II. Cap. I. fol. 1091.

c) Lásd Bonfini Lib. és IV. Dec. II. f. 208. és következők.

d) Ugyanitt Lib. III. Dec. II. fol. 216.

e) Lib. IV. Dec. II. f. 233.

f) Lib. III. Dec. II. f. 213.

g) Ugyanott fol. 209.

h) Lib. IV. Dec. II. fol. 231.

i) Lib. VI. Dec. II. fol. 253.

k) Lib. IX. Dec. II. fol. 318.

l) Lib. IV. Dec. III. fol. 408.

III. §

m) Várost, mondja Bonfini (nem pedig igen nagy falut mondtam) Lib. VIII. Dec II. fol. 297.

a) A leírt könyvecske így jelent meg: Az *igazság megpróbálásának módja,* amelyben 1214-től egészen 1235. évig hogy ez a vizsgálat szokásban volt Váradon, a parasztok neveinek sok példája mutatja. Kiadva Kolozsváron Heltai Gáspár által 1554-ben. György váradi püspök és Magyarország és Erdély helytartójának költségén. Egyébként a próbának ez a fajtája Magyarországon meggyökeresedett, 340 éven át tartotta magát, tudniillik 969-től Szent István születésétől, egészen 1309-ig, amikor I. Károly király megkoronáztatott, aki ezt aztán megszüntette az ítéletek bevett szokása szerint, amely egészen eddig virágzik. Ameddig ez a szokás élt, nem lehetett másutt megszerezni, mint Váradon a püspökök székénél leginkább és a nagyobb prépostságokon, mint Pozsony és Nyitra.

b) Révai Péter vallomása Cent. IV. pag. 22. és Verbőczi Lib. II. tit. VI. Trip. és ebből Kitkonich d. C. I. 2. Q. és 15. hozzátéve Szentiványi Curios. Select. Var. Scient. D. II. L. I. Diss. 9. §. 46. §. 47.

c) Tudniillik ugyanis ez a könyvecske 1219. évnél elmondja, hogy Márton ispán Seud atya, a király parancsából Lula esküvése fölé helyezte, akik Szent László király sírja felett a pristaldus színe előtt, a király nevében, a Matta falubeli Toma fiának Tupnak, és a váradi káptalannak a színe előtt megesküdtek, igazság tétetett.

IV. §

d) Bonfini Lib. VIII. Dec. II. f. 298–31.

e) Ugyanott fol. 350.

f) Lib. I. Dec. IV. 536 és a következők.

g) Istvánffy Lib. XII. f. 123.

h) Ugyanott fol. 125.

Ugyanerről a Györgyről mondják, hogy a várost fallal övezte.

V. §

i) Ugyanott Lib. XIX. f. 231. új kiadás.

k) Istvánffy Lib. XX. f. 239.

l) Ez Lib. XXXI. f. 448. új kiadás.

VI. §

m) Ugyanaz ugyanott.

n) Ugyanott.

VII. §

o) Zailer szóban Várad.

p) A Várad körüli várak Szent job, Kereki Bocskai birtokában voltak. Istvánffy Lib. XXIII. f. 496 és 498.

q) Ugyanott Lib. XXXIV. f. 508. és 518.

r) Tudniillik 1606-ban, amikor Bocskai Kassán vízkórságban meghalt, nem hagyott hátra örököst. Istvánffy Lib. XXXIV. f. 521.

s) Ugyanott fol. 521.

t) Ugyanott Lib. XXXIX. fol. 525.

u) Ugyanott 1613-ban Bethlen Gábor Erdély fejedelmévé választatott, Váradot is elfoglalta.

a) Hasonlítsd Istvánffy lefolyása Lib. XXXIX. XLI.

b) Lásd Bethlen János Rerum Transil. Lib. III. Sect. III. IV.

c) Istvánffy folyamatosan Lib. XLI. 1627. év. fol. 537. és Lib. XLII. 1646. f. 541.

VIII. §

d) Joh. Bethlen Rerum Transil. Lib. III. Sect. IV.

IX. §

e) Lásd. Bethlen J. Rerum Transil. Lib. III. Sect. IV–VIII. és a továbbiak. Istvánffy Lib. XLII. fol 545. ahol a historikus elmondja, hogy a már járható falon a törökök ökrök hatalmas számát hajtották, hogy velük az árkokat betöltve támadást kísérelhessenek meg, de a tüzek lángjaitól és a védők jeles okosságából visszaűzetve, a nyáj a törökökre hozott nem kis pusztulást.

X. §

f) Istvánffy lefolyása Lib. XLIII. fol. 560.

XI. §

g) Ugyanott lefolyásában Lib. XLVI. fol. 595. és 597.

h) Ugyanaz Lib. XLVII. fol. 611.

i) Ugyanott fol. 619. és f. 629.

XIV. §

a) De rebus Transilv. Lib. III. Sect. V. p. 171.

Szent job

IV.§

a) Az előbbi könyvben XLII. 546. fol. és a következők.

MÁSODIK RÉSZ

A nagyobb városokról és falvakról

X. §

a) Bonfini Dec. II. Lib. VIII. fol. 301.

Jegyzetek a szövegkiadáshoz

Fizikai fejezet

I. §

A Bihar-hegység (Muntii Bihor) legmagasabb csúcsa a Nagy-Bihar (vf. Curcubăta) 1848 m. A bihari földvár Bihar falu (Biharia, Romániában) határában négyszögletes, 115X150 m-es erődítmény, valószínűleg Szabolcshoz hasonlóan a honfoglaló magyarok építették. Vö. *Csorba Csaba*: Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972. (Debrecen, 1974.) 191.

III. §

Régészeti szempontból figyelmet érdemelnek Bél Mátyás megfigyelései az elpusztult falvakkal kapcsolatban. A régészeti topográfiával kapcsolatos Veszprém és Komárom megyei és más területeken végzett terepbejárások is hasonló tapasztalatokhoz vezettek.

IV. §

Nagy-Bihar 1848 m. A Czap (vf. Tápul) 1474 m, a Margó (Tăul Mare sud 1543 m. Bihar földrajzára lásd I. O. Berindei, gr. P. Pop: Județul Bihor. Jeudețele patriei. (Ed. Academiei. Bucuresti, 1972) (bibliográfiával), *Marcian Bleahu – Sever Bordea*: Munții Apuşeni. Bihor, Vlădeasa. (Ed. Uniunii de Cultura fizică şi Sport, H. n. 1967.) Belényestől keletre emelkedik a Mgr. Fericii (1104 m.). Réz-hegység (Munții Plopişlui).

V. §

Püspek = Biharpüspöki (Episcopia Bihorului). Közigazgatásilag Nagyváradhoz (Oradea) tartozik.

VI. §

Sebes-Körös (Crişul Repede), Fekete-Körös (Crişul Negru). Utóbbi a Nagy-Bihar (vf. Curcubăta) oldalában ered, s elsőként ma is Poiana falut érinti, a következő település Vaskohszeleste (Sălişte de Vascău), s több patakkal egyesülve ér Belényes-hez (Beiuş). Lehésen = Leheceni, Kelpenyed = Cărpinet, Vaskoh = Vascău. A Boi patak (Crişul Băiței) a Piatra Grătoare lábánál ered. A többi falu mai nevét lásd a II. rész jegyzeteinél. Helynév-egyeztetések kézikönyve Dicționar istoric al localităților din Transilvania. Intocmit de Coriolan Suciu. Vol I–II. (Ed. Academiei. Bucureşti, 1967–1968.) Pece = Peța. A két fürdő mai neve Băile Felix és Băile 1 Mai. A Berettyó (Barcău) a Réz-hegységben ered a Ponor-hegy csúcsa alatt. Az Ér román neve Ier.

VII. §

A Sárrétre lásd *Csorba Csaba*: A régi Sárrét világa. (Bibliográfia. Békéscsaba, 1974.)

VIII–IX. §

Bortermesztésre lásd *Varga Gyula* a bevezetésben i. m.

X. §

Vö. *Rapaics Raymund*: A magyar gyümölcs. (Bp. 1940.)

XIV. §

A Bihar-hegységben több mint 30 barlang van. Vö. IV. §.

XV. §

Bányászatra vö. *Borovszky* bevezetésben i. m.

XVI. §

Köleséri Sámuel ifj. (1663–1732) a teológia, a bölcsészet és az orvostudományok doktora, az erdélyi kir. titkos kormányzótanács tagja. Legjelentősebb műve, amelyből Bél is idéz: Auraria Romano-Dacica. Hermannstadt, 1719. (Az erdélyi bányákról, s főleg az aranybányászatról.)

Politikai rész

I. §

A dákokra, a dáko-román elméletre lásd *Banner–Jakabffy*: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája. I–IV. (Bp. 1954–1999.). Erdély rövid története. Főszerk.: Köpeczi Béla. 2. kiadás. Bp., 1993.

II. §

A honfoglalásra, a magyar betelepülésre lásd *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. (Bp. 1966.) 569–692. *Csorba Csaba*: Árpád népe. Bp., 1999.

III–XIV. §

A szőlőművelésre vö. *Varga Gyula* i. m. Lore = lőre.

Vö. II. §

XVII. §

A románok leírásával kapcsolatban vö. *Borovszky* i. m. 212. sk. *Györffy István*: Magyar nép, magyar föld. (Bp. 1942.) 265–425.

XVIII. §

A rácokra vö. a XVII. században a Hajdúságban is éltek rácok, Hajdúböszörményt nevezték Rácböszörménynek is.

XIX. §

Az első bihari ispán említése 1067-ben (*Györffy* i. m. 574.). Ispánokra *Borovszky* i. m. 491. Moch (1207–9), Mike (1211–21) stb. A megye címerének képét lásd *Borovszky* i. m. XII.

XX. §

Kálmán I. Géza (ur. 1074–77) fia, 1095–1116-ig uralkodott. II. Géza ur. 1141–1162. A váradi püspökök névsorának pontos adatai *Borovszky* i. m. 463., 470., 529. sk.

XXI. §

A megye családjaira vö. *Csánki* és *Jakó* bevezetőben i. m.

SPECIÁLIS RÉSZ

I. fejezet

I–V. §

Debrecenre általában *Balogh István*: A civisek világa. (Debrecen néprajza, Bp. 1973) (bibliográfiával). *Szendrey István* szerk.: Debrecen története 1693-ig. Debrecen, 1984. Bíró Gáspárnak Oláh Miklós szerint nem száz-, hanem tízezer ökre volt. A debreceni tűzvészekre vö. *Sápi Lajos*: Debrecen település- és építéstörténete. (Debrecen, 1972) Történeti források és bibliográfia: Hajdú-bihari történelmi olvasókönyv. (Szerk.: *Komoróczy György*. Debrecen, 1973) stb. A III. §-ban említett utcanevek helyesen: Cegléd utca, Péterfia utca.

II. fejezet

I–XIX. §

Nagyváradra vö. *Györffy* i. m. *Bunyitay* i. m. *Jakó* és *Mezősi* i. m. *Csorba Csaba*: Adattár...

Szent Jób

I–III.§

Vö. *Csorba Csaba*: Adattár ... 216–27.

IV–V. §

Székelyhíd, Adony, Pocsaj, Körösszeg várára lásd *Csorba Csaba*: Adattár...

II. RÉSZ

Az 1552. évi összeírás adatait és helyhez kötésüket lásd *Mezősi* és *Jakó* i. m. Bél Mátyás birtokos felsorolásai olykor pontatlanok és hiányosak.

III. §

Félegyháza = Biharfélegyháza (Roşiori)

Bihar = Biharea (várára lásd Csorba Csaba i. m.)

IV. §

Püspöki = Biharpüspöki (Episcopia Bihorului)

V. §

Kovacsida = Hegyközkovácsi (Cauaceu)

Pályi = Monostorpályi (Hajdú-Bihar megye)

Ujlak = Hegyközújlak (Uileacul de Munte)

Csatár = Hegyközcsatár (Cetariu)

Hodos = Jákóhodos (Hodoş)

Szalárd = Sălard

Vajda = Vaida

Szentimre = Hegyközszentimre (Sintemreu)

Vödres-Abrany = Vedresábrány (Abrămuţ)

Margita = Mărgita

VI. §

Vásárhely = Fugyivásárhely (Oşorheiu)

Telegd = Mezőtelegd (Tilegd)

Puszta Ujlak = Pusztaújlak (Uileacul de Criş)

Posalaka = Pósalaka (Poşalaca)

Telkij = Mezőtelki (Telechiu)

Örvény = Örvend (Urvind)

Czéczke = Cécke (Teţchea)

Eskelyő = Esküllő (Aştileu)

Lugos = Alsólugos és Felsőlugos (Lugaşul de Jos, ill. Lugaşul de Sus)

Élesd = Aleşd

Tinód = Tinód (Tinaud)

Kakucs = Magyarkakucs és Oláhkakucs (Cacuciul Vechi és Nou)

Gögény = Gégény (Ghegie)

Rév = Vadul Crişului

Bonlaka = Bánlaka (Bălnaca)

Sonkolyos = Vársonkolyos (Şuncuius)

Barartka = Brátka (Bratca)

Löri = Lóró (Lorău)

Csernoháza = Csarnóháza (Bulz)

Feketető = Körösfeketető (Negreni)

VII. §

Nagy-Üregh = Nagyüröd (Nojorid)

Kis-Üregh = Kisürögd (Chişirid)

Lesch = Váradles (Leş)

Gyapiu = Gyapjú (Gepiu)

Innand = Inánd (Inand)

Szalonta = Nagyszalonta (Salonta)

Madarász = Madarász (Madaras)

Remete = Remetea

Feketebátor = Batăr

Tomasda = Tamáshida (Tămaşda)

Homok = Oláhhomorog (Homorog)

Janosda = Jánosda (Ianoşda)

Nyarszeg = Nyárszeg (Miersig)

Szekelytelek = Székelytelek (Sititelec)

VIII. §

Diószeg = Bihardiószeg (Diósig)

Székelyhida = Székelyhíd (Săcuieni)

Kiskereki = Cherechiu

Asszonyvására = Tirguşor

Ottomány = Otomani

Keserő = Érkeserű (Cheşereu)

Almosd = Álmosd (Hajdú-Bihar megye)

Nagyleta = Nagyléta (Hajdú-Bihar megye)
Bagamér (Hajdú-Bihar megye)
Ersemje = Érsemjén (Şimian)
Tárcsa = Értarcsa (Tarcea)
Galospeter = Gálospetri (Galoşpetreu)
Vasad = Érvasad (Văşad)
Piskolt = Pişcolt

IX. §

Esztár (Hajdú-Bihar megye)
Hencida (Hajdú-Bihar megye)
Gáborján (Hajdú-Bihar megye)
Bagonyszögh = Bakonszeg (Hajdú-Bihar megye)
Derecske (Hajdú-Bihar megye)
Tarcsa = Köröstarcsa (Békés megye)
Kokat = Kokad (Hajdú-Bihar megye)
Monostoros-Pály = Monostorpályi (Hajdú-Bihar megye)

X. §

Bagos = Hajdúbagos (Hajdú-Bihar megye)
Pocsaj (Hajdú-Bihar megye)
Kis-Maria = Kismarja (Hajdú-Bihar megye)
Nagy-kereke = Nagykereki (Hajdú-Bihar megye)

XI. §

Belényes = Beiuş

XII. §

Jánosfalva = Körösjánosfalva (Ioaniş)
Sonkolyos = Belényessonkolyos (Şuncuis)
Patrany = Petrány (Petrani)
Újlak = Belényesújlak (Uileacul de Beiuş)
Szudrics = Kisszeder (Sudrigiu)
Köszvényes= Cusuiuş
Vaskoh = Vascău
Poiana = Biharmező (Poiana)

Félix-fürdő (Băile Félix)
Püspök-fürdő (Băile 1 Mai)
Vadász == Vinători
Palota = Újpalota (Palota)
Keresztszegh = Körösszeg (Chereşig)

A helynévazanosításokhoz felhasználtuk a román helységnévtárat (Ion lordan–Pétre Gástescu–D. I. Oancea: Indicatorul localitătilor din România. Ed. Academiei. Bucuresti, 1974). A bihari falvak egy részét is közigazgatásilag egyesítették községekben. A falu sat, a község románul comune. A térképeken általában csak a községek szerepelnek, a község alá rendelt falvak nem. A mai közigazgatási besorolás tekintetében az idézett helységnévtár igazít el. Ennek térképmellékletein is csak a községek szerepelnek.

MÁTYÁS BÉL: DIE BESCHREIBUNG DES KOMITATES BIHAR

Csaba Csorba–Emőke Szalay

Es knüpft sich an den Namen von Mátyás Bél eine der wichtigsten, das ganze Land betreffende Datensammlungen der ungarischen Lokalgeschichte. Es ist nur ein kleiner Teil seiner am Anfgang des 18. Jhs. geschriebenen Arbeit im Druck erschie-nen, der grössere Teil ist in Manuskript geblieben. Mátyás Bél (1684–1749), Direktor des Pressburger Liceums, dann evangelischer Geistliche machte 1723 den Entwurf zur Aufdeckung des damaligen Ungarn aus historischer Hinsicht. Das Ergebnis dieser Arbeit – in die auch seine Studenten und Söhne einbezogen wurden – ist die im Druck veröffentlichte Beschreibung von 10 Komitaten und weitere Komitatsbeschrei-bunden in Manuskript darunter auch die Beschreibung von Bihar.

Es lässt sich aus den Bemerkungen von Mátyás Bél folgern – in jedem Falle erwahnt er das Jahr 1726–, dass er in der zweiten Hälfte dieses Jahres das Komitat Bihar besuchte und wahrscheinlich schrieb sein Werk anhand seiner Notizen in den 20-er, 30-er Jahren. Er teilte seine Arbeit in mehrere Teile. Es handelt sich in dem ersten Kapitel um die geographische Lage des Komitates, es werden die wichtigsten Regionén, Flüsse und Gewässer aufgezählt. Dann beschreibt er die Produkten. Die fruchtbarste Region des Komitates ist das Sárrét. Der Weinbau ist an den Hügeln von Vörös Réz bedeutend. Es ist der Melone- und der Obstbau, darunter in erster Linie der Apfel- und Pflaumebau berühmt. Im weiteren behandelt er die Viehzucht. Der Viehbestand des Komitates – Rinder, Plerde, Schweine – ist zahlreich. Die Wälder und Gebiergen sind reich an wilden, die Flüsse an Fischen. Dann stellt er die zwei grössten Höhlen vor. In den Gebiergen wurde einst Bergabu betrieben, wo Messing zu Tage gefördert wurde. Die

Wiederherstellung der eingestürzten Bergwerke begann zur Lebenszeit von Mátyás Bél, sowie auch die Eisenproduktion. Die Gold-wasche, die er ausführlich beschreibt, war einst wichtig, in seiner Zeit verlor aber ihre Bedeutung.

Das folgende Kapitel beschäftigt sich mit der Geschichte der Landschaft. Sie wurde zuerst von den Dakern, in seiner Lebenszeit meistens von Ungaren bewohnt. Dann geht er wieder zum Ackerbau zurück. Er beschreibt ausführlich den Weinbau und die Ackerkultur. Er macht uns dann mit den Rumánern, mit ihren Brauchen, ihrer Tracht bekannt. Er erwähnt, dass im Komitat auch Raizen wohnen. Im weiteren geht er zur Vorstellung des Beamtenstandes über, zählt die Várader Bischöfe auf.

In dem dritten, speziellen Kapitel legt er die grösseren und wichtigeren Stadte, Bürge, Marktflecken des Komitates vor. Als erste behandelt er Debrecen. Er lobt seine Grösse, zählt seine wahrend der letzten 100 Jahren erlittenen Verwüstungen, Feuer-brünste auf. Er beschreibt die Einwoner, ihre Tracht das Kollégium, die Strassen und die Ämter. Dann geht er zur Vorstellung der Geschichte von Várad und der Burg über. Er schreibt ausführlich über die Könige St. László (Ladislaus), Mátyás (Matthias Corvinus), die Königin Isabella. Nach der Vorlegung der kleineren Bürge geht er zu den Marktflecken, Dörfer über, die nach Bezirken aufgezählt und vorgelegt wenden. Zum Schluss folgt die Beschreibung der Bäder neben Várad (Püspök, Félix).

Der Hauptwert des Manuskriptes aus archeologischem Gesichtspunkt her ist auf die öden Dörfer beziehende Feststellung, die Beschreibung der Lage der Bürge am Anfang des XVIII. Jhs. Aus ethngoraphischen, wirtschaftsgeschichtlichem Gesichtspunkt her ist die Beschreibung der Landwirtschaft, besondere des Wein- und Tabak-baus bedeutend. Von den Städten mait er ein interessantes Bild über Debrecen und Nagyvárad. Die Vorstellung der Bäder neben Várad ist ein sehr wichtiges Dokument des ungarischen Badekultur aus dem Beginn des XVIII. Jhs.

Das lateinsprachliche Manuskript wird ohne Auslassung im Ganzen durch die Übersetzung mitgeteilt. Die Notizen beziehen sich neben den ursprünglichen Notizen von M. B. in erster Linie auf die Auflösung der Ortsnamen; sie gebén die ungarischen Ortsnamen vor 1918 und die heutigen, offiziellen rumanisehen Namen an.

Sándor Mária – Török Péter

Rebeka néni szakácskönyve
Egy százesztendős kéziratos receptgyűjtemény Csökmőről

Bevezetés

Az ételek készítése a családban mindig a nők feladata volt. A paraszti háztartásban a lányok már egészen kiskortól utánozták édesanyjukat, majd kisebb feladatokat kaptak, így a belenevelődéssel sajátították el a főzés tudományát. A nagyobb háztartást vezetők már lejegyezték az ételek elkészítési módjait.

A csökmői tájház gyűjteményében található egy kéziratos receptfüzet, amely néhány éve került a tulajdonosok birtokába.[1] A közel 100 étel elkészítését Z. Nagy Rebeka jegyezte le fiatal lány korában.

A kéziratos receptgyűjtemények ritka emlékei a paraszti írásbeliségnek. Rebeka néni szakácskönyve is több tudományág kutatóinak szolgálhat adalékul. Jelen dolgozatnak nem célja az elemzés, most csak a szöveg közlésére vállalkoztunk, felkutatva – lehetőségeinkhez mérten – a füzet keletkezésének körülményeit, illetve elláttuk magyarázó jegyzetekkel a szöveget.

Kutatásaink során több nehézségbe is ütköztünk. Z. Nagy Rebekának saját gyermeke nem lévén, csupán nevelt leánya – egyébként csodálatra méltó – emlékezetére hagyatkozhatunk, illetve az egyházi és polgári anyakönyvek voltak némileg segítségünkre a kutatásban.[2]

Z. Nagy Rebeka 1884-ben született Csökmőn, földműves szülők harmadik gyermekeként. Elemi iskolába helyben járt tanulmányait valószínűleg 1898-ban vagy 1899-ben fejezhette be.[3] Feltehetőleg ezután szegődött el a fiatal leány szolgálni egy helyi földbirtokos családhoz. Z. Nagy Rebeka nevelt leánya emlékezete alapján sikerült rábukkanunk az egyházi anyakönyvekben Zs. Szabó János földbirtokos nevére, aki 1912

[1] Itt mondok köszönetet a tájház tulajdonosainak: Z. Nagy Tibornak és feleségének, akik felhívták a receptfüzetre a figyelmünket, és kutatásainkat segítették.

[2] Köszönjük Varga Gézáné, szül. Török Teréz felbecsülhetetlen segítségét, továbbá köszönet illeti gyermekeit is: Rácz Imrénét és Varga Józsefet, hogy kutatásainkban segítségünkre voltak. Hálásak vagyunk Kiss István tiszteletes úrnak, a csökmői református egyházközösség lelkipásztorának is az anyakönyvek rendelkezésünkre bocsátásáért.

[3] A csökmői iskolai anyakönyvekben (Református Lelkészi Hivatal, Csökmő) a „bel. vegyes" ev. ref. iskola" tanulói között először 1891/92. iskolai tanévben találjuk Z. Nagy Rebeka nevét az első osztályosok névsorában, majd 1894/95 és 1897/8 tanévek között a községi ismétlő iskola leánynövendékei között. Nem tudjuk bizonyosan, hogy a 6. elemi osztályt nem járta-e ki, tekintve, hogy az iskolai anyakönyvek feljegyzései itt megszakadtak.

elején hunyt el. A családi emlékezet úgy tartotta meg, hogy a gazda haláláig szolgált Z. Nagy Rebeka, ezután hazament idős szüleit ápolni, majd azok halála után 1929-ben költözött össze Török Istvánnal. Új családjában a kézírásos füzetet a gondjaira bízott gyermekek gyakran nézegették.

A receptfüzet tartalmaz ugyan egy dátumot: „Z. Nagy Rebeka 1911. febr.", azonban a tinta és a kézírás eltérése miatt feltételezhető, hogy ez egy a receptek leírásától eltérő korú bejegyzés lehet. Annyi bizonyosan megállapítható, hogy a receptfüzet a XX. század legelején keletkezett, közelebbről: 1899 és 1912 között.

A receptek egy (talán gazdasági ügyek jegyzetelésére készült, vízszintesen és függőleges piros színű vonalakkal rovatolt) 12,3x18,9 cm méretű füzetbe íródtak tintával. A füzetnek nem maradt meg a borítója, összesen 42 lapot (84 oldalt) tartalmaz, amelyből 48 oldalon található írás.[4] A kézírásból az látszik, hogy a receptek lejegyzője íráshoz szokott (talán éppen azért, mert nem régen hagyta el az iskolapadot), ugyanakkor gyakori a betűtévesztés, az elírás, és teljesen hiányzik a központozás.

A füzet 63 főétel – levesek, húsételek, mártások – és 36 sütemény elkészítését tartalmazza, egyesével számozva a különböző ételeket. A családi emlékezet úgy tartja, hogy Rebeka néni később ezekből az ételekből nagyon keveset készített későbbi családjának, a receptfüzetet pedig főzésnél nem használta. Az ételek, főként a sütemények egy részének elkészítéséhez olyan alapanyagok szükségesek, amelyek a XX. század elején még nem voltak általánosak a csökmői, önellátó gazdálkodást folytató hagyományos paraszti háztartásban. (Pl. cukor, citrom, narancs, feketekávé.)

Az ételek elkészítésének leírási módja azt sugallja, hogy egy másik személy (talán egy idősebb cseléd) diktálta Rebekának. A sütemények leírásánál pedig az addigiaktól merőben eltérő fogalmazási módból azt is lehetségesnek tartjuk, hogy másolta leírója – legalábbis egy részét a recepteknek. Erre utal a süteményeknél előforduló szóismétlés, valamint gyakori ezek javítása is: gyakran több szó is egymás után át van húzva, mintha írója eltévesztette volna a másolt szövegben a sorokat. A „sütemények táblája" egy részének receptjei más mértékegységekkel (a latot, fontot felváltja a „deka") – kivéve az utolsó három recept, amely a főételek leírásakor előforduló meszelyt ismét használja – ezért feltételezhető, hogy a recepteket nem egy időben, és valószínűleg több forrásból jegyezte le Z. Nagy Rebeka.

[4] A receptfüzet három kisebb füzet egybekötésével keletkezett, de valószínűleg még a receptek lejegyzése előtt lettek egybekötve. Az első két résznek megvan még az összetűző kapcsa, ám az első füzet hiányos, kitépett lapok nyomát fedezhetjük fel. A harmadik egység is hiányos (itt a kapocs is hiányzik), a végéről lapok lettek kitépve, így 3 írásos lap az egység elejéről (ám az írás folyamatos) nincs rögzítve, különáll. A receptfüzet felépítése: a „Sütemények táblája" 21 oldalát követi 19 üres oldal, aztán következik 27 oldal főétel, majd 17 üres oldal.

A szöveg átírása

A szövegközlésnél Sipos Péter[5] ajánlásait vettük figyelembe. Azonban néhány helyen eltértünk az általa megfogalmazott szempontrendszertől.

A szöveg átírásakor jelzés nélkül javítottuk a mai helyesírásnak megfelelően az elírásokat, betű- és szókettőzéseket, az ékezethiányokat és a központozást.

Az általunk eszközölt szövegpótlásokat dőlt betűvel szedtük. A népies formákat szöveghűen közöltük és [sic!] jelzéssel jelöltük. Ugyanígy tettünk a mondattani anomáliákat tartalmazó részeknél is. Ezeket lábjegyzettel magyarázzuk.

A receptkönyvekben többször előforduló régi mértékegységek[6] és régies kifejezések jelentése

Híg (folyadékok mérésére) űrmértékek:

Icce = 0,65–1,67 l. Ajánlott számítás: 0,71–0,95 l (2 meszely)
Meszely = 0,35–0,45 l. Leggyakrabban: 0,35–0,42 l (1/2 icce)

Bár a receptfüzetben gyakran előfordul a „fertály" kifejezés, ami szintén űrmértékegység (fertály: 13,4–14,7 liter), a szövegkörnyezetből (a receptek esetén a többi hozzávaló mennyiségéből) az tartjuk valószínűbbnek, hogy Z. Nagy Rebeka fertály=negyed használja a kifejezést.[7]

Súlymértékek:

Font=0,38–0,61 kg
Lat=1,4–1,95 dkg

[5] SIPOS Péter: A XX. századi forráskiadás problémái és ajánlás a forráskiadás szabályzatára. In: Fons. VII. évf. 2000/1. szám. 171–185. Különösen: 178.

[6] BOGDÁN István: Régi magyar mértékek. Gondolat. Budapest, 1987 és SZÁNTÓ András: Eleink ételei. Válogatás régi szakácskönyvekből. Mezőgazdasági kiadó, Budapest 1986. 140. alapján. A régi mértékek igen sokáig tartották magukat. Ezért fordulhat elő, hogy bár az új mértékegységeket, a kilogrammot törvényileg is bevezették 1874-ben, Rebeka néni szakácskönyve még a leggyakrabban a régieket használja. A pontos mértékegységek megadásának az az akadálya, hogy vidékenként változtak a használatos mértékegységek, sőt az azonos nevű mértékegységek is.

[7] Vö. BALLAGI Mór (szerk.): A magyar nyelv teljes szótára I. Pest 1873

Régies kifejezések, tájszavak:

Tojás szike, tojásszik= tojássárgája
Szilke= kívül és belül mázas cserépedény[8]
Ler= a tűzhely sütője
Vastag étel= sűrű étel, egytálétel
Kotli= lábas[9]
Enyhős=langyos

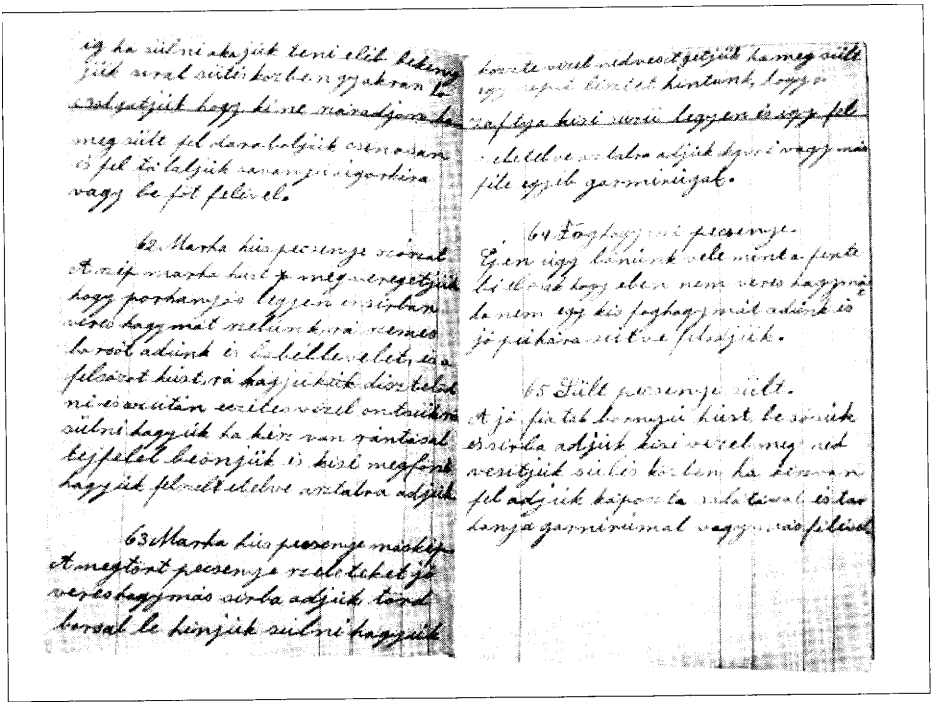

A receptfüzet utolsó írásos oldalai

[8] Vö. Magyar néprajzi lexikon 5. Akadémiai Kiadó, Bp. 1982. 40.
[9] Vö. Új magyar tájszótár III. Akadémiai Kiadó, Bp. 1992. 512.

Forrásközlés:

Sütemények táblája

1. Próféta lepény.

7 tojást elébb is meg kell mérni. Amennyit nyom, annyit kell mérni megtört cukrot, továbbá ruzsa zsírt[10] [sic!], tiszta lisztet. Azután ha kész, akkor előbb a 7 tojást megtörni és a sárgáját külön tálba, a fehérjét külön tálba. Ha a kész, akkor a sárgájához tenni a cukrot, a zsírt és a citromhéjat reszelve. És ezt habzásig kavarni. Ha ez megtörtént, akkor a 7 tojásfehérjét felverni keményre és hozzátölteni. Ha kész, akkor egy kavarja, a másik felengösön[11] [sic!] hintse rá a lisztet és jól össze kell kavarni. Meg zsírozott, azután meglisztelni, tepsibe önteni. És mikor beleöntjük a tepsibe, akkor vágott mandulát tenni a tetejére. De nem szabad cukrozott mandulát! Ekkor a kemencébe megsütni.

2. Cukros sütemények.

Egy font liszt[12], három-négy font írós vaj, vagy ahelyett friss lúd- vagy disznazsír [sic!]. Fél font törött mandulát, és ugyanannyi cukrot, egy citrom levét, négy keményre főtt tojássárgáját és egy egész tojást. Tésztát kell gyúrni és kinyúltani [sic!] ujjnyi vékonyra. És kis fánkformával kiszaggatni. Közepét finom befőttel megtölteni. Ugyanazon tésztából kis csillag alakokat tetejére rakni, tojással bekenni és tört mandulát cukorral meghinteni, és úgy lassú tűznél szép sárgára megsütni.

3. Jó kis tészta.

Egy negyed font zsírt jól elkeverni 3 tojás sárgájával, 10 lat[13] cukorral, 1 fél citromhéjjal és levével és három-négy font lisztel. Tésztát kell formálni és előbb kézben kis diónyi darabokat kell gyömböiteni [sic!], egyenként tojásfehérjébe forgatni[14], morzsolt cukorba mártogatni. Minden gömb közepén lyukacskát nyomni és ezt finom befőttel töltve, lassú melegen megsütni.

[10] Értsd: rucazsírt.
[11] Értsd: fellengzősen = könnyedén.
[12] A „z" betű felülről beszúrva
[13] Régi mértékegység. 1 lat = 1,75 dkg.
[14] Lehúzva: „minden gömb közepén".

4. Dióból torta.

Megtisztítva apróra vágni a diót. ¼ font törtcukrot hozzáadni, 6 tojássárgájával egy tálban fél óráig kavarni. Ekkor 5 tojásfehérjéből kemény habot verünk. Úgy hozzáadni és három kanál finom lisztet. Jól összekeverni az egészet. 1 kikent tortaformába öntve lassú tűznél megsütni.

5. Citromperec.

4 lat vajat vagy zsírt, 12 lat lisztet összetörve egy egész tojással, 8 lat finomra tört cukrot hozzátenni és egy citrom apróra vágott haja. Mely tésztává gyúrand, perc kiformáltatnak [sic!][15]. Szép világossárgára megsütendő.

6. Morzsás torta, ige*n* jó.

Nyújtódeszkán ¾ font lisztet, fél font vajat, vagy zsírt jól el kell sodorni. Fél font mandulát, ugyanannyi cukrot, egy citrom apróra tört héját, levét, és egy tojást összetéve tésztává kell formálni. Tepsibe téve ujjnyi vastagságra kinyújtani, és finom befőttel megtölteni. És feretet[16] [sic!]darabka tésztából vékonyan rostélyt rárakni. Az egészet tojásfehérjével bekenni és tört cukorral meghintve, lassú tűznél megsütni.

7. Diós csíkok.

½ font finom törtcukrot, 3 tojás fehérjét, 3 kávéskanál ecetet összetenni, kavarni hirtelen, míg meg nem sűrűsödik. Ekkor belekavarni ½ font tisztított, durvára tört diót, ismét hozzáadni. S e keverékből – kissé zsírral kikent és lisztel behin*tett* tepsibe – diónyi gombajagonkint [sic!] rakni, és szép sárgára megsütni.
8. Mandulakenyér. Ez jó.

Fél font cukor finomra törve, 6 tojássárgája, 1 citrom héja, fél font mandulahéjával összetörve, kavarandó egy tálban fél óráig. Kavarás után belejön 4 tojáshabja, két kanál finom liszt. És ekkor kikent plére[17] [sic!] öntve megsütni, barackbefőttel az egyiket bevonva, a másikat ráborítani.

[15] Értsd: Melyet tésztává kell gyúrni, és perecceket kell formálni.
[16] Értsd: félretett.
[17] pléh= bádoglemez, tepsi. Vö. Ballagi M. i. m. II. 426.

9. Csokoládés kenyér.

10 lat írós vaj*at*, 10 tojássárgáját habzásig kavarni, ½ finomra törött mandula, 10 lat cukor, egy citromhéja összevágva és fél font csokoládát [sic!] jól összekeverve. 10 tojásfehér habját belevegyíteni, megsütni. És ha kihűlt, vékony szeletekre felvágni. És szárítás végett ismét egy kis időre visszatenni a kemencébe. Ez felséges.

10. Almalepény.

Fél font író vajat vagy lúdzsírt, ¾ font finom lisztet, 4 tojássárgáját, 4 kra*j*cár[18] ára friss élesztőt, egy fél meszely tejsűrűben [sic!] feltörni. Azután 4 kra*j*cár árú cukrot hozzáadni és ezt jól összegyúrni. Ujjnyi vastagra kinyújtani, tepsibe téve tölteni apróra vágott almával, fahéjjal, cukorral, mazsolával meghinteni. Ezt ismét tésztával befedni, tojással megkenni, szép pirosra megsütni. Hülepedni [sic!], kivagdalni.

11. Teasütemény .

14 deka finomra tört cukrot, 3 egész tojással ¼ óráig keverven. Azután hozzá kell szűrni teát. 14 deka hosszira vágott mandalát [sic!], 14 deka finom liszttel összekeverni, tepsibe öntve szép sárgára megsütni. Vékony szeletekre vagdalni.

12. Török lepény készítés.

Veszünk 4 kra*j*cár ára élesztőt és kovászt kavarni bele. De csak annyit, amennyi egy fél font liszthez szükséges. Azután veszünk 6 tojást egy fertály vajat, vagy ahelyett egy fertály libazsírt. És mikor a kovász megkelt, az egészet gyúrjuk olyan keményre, mint a rétestészta. Szükséges szépen kinyújtani és tepsibe tesszük. És ott kél ki a kemence tetején, vagy más mely helyen. Azonban a tészta tepsibe tevésével együtt történik lekvárral bekenéssel. Így kel ki, úgy tesszük a kemencébe. Azonban amikor a tészta annyira megsült, hogy már csak egy kis szikadás kell neki, akkor 8 tojásfehérjét keményre verni és egy fertály cukrot lisztre törve[19] összekavarni a tojásfelirével [sic!]. Úgy a tésztát beszórjuk és szépen készítjük.

[18] Krajcár: A 19. században a legkisebb rézpénz. 1892-ben vonták ki a forgalomból.
[19] Lisztre tört cukor=porcukor

13. Hájastészta-készítés.

2 font liszthez egy fel kiló háj, és 4 kr*aj*cár árú élesztő, két kávéskanál só, két evőkanál tejfel, két tojás, egy kis bor és hideg víz *kell*. A tészta lágyságához kidolgozása a következőben történik: a hájat a liszttel összegyúrni és hidegre tenni addig, míg a tésztát szokás készíteni. Azután, ha egy kissé pihent, elnyújtjuk és *a* félretett hája*t* bekenjük. És ezt ismételjük négyszer[20]. Utoljára fél ujjnyi vastagságra kinyújtjuk, tetejét kissé tojásfehérjével bekenjük és jó éles kiszel [sic!] vágott mandulás cukorral behintjük. És jó éles késsel kivagdaljuk, rézsuntra [sic!], tepsibe rakjuk és szépen kisütjük. Rátéve papírt, hogy meg ne csapja a kemence.

14. Zsemlepuding.

Szeld le a zsemlét szép vékonyra, rakd sorba tepsibe, melyet jól kikentél zsírral. Azután ahány tojás, annyi tejjel habard össze. Csakhogy egy zsemléhez 1 tojást adunk. Egy kis tört cukorral kavard össze jól és öntsd a szeletekre felét. Ekkor hintsd be jól maczolval[21] [sic!], dióval és ismét egy sort rak rá. öntsd rá a másik felét, hints rá törött mandulát, süsd meg szépen.

15. Mandula kráncli[22]

A megforrázott mandulának bőrét lehányjuk[23] [sic!], megvágjuk finomra és olyan csészébe tesszük ki tele lesz vele [sic!] és ugyanannyi cukrot adunk hozzá, amennyi a mandula. És ugy*an*annyi lisztet elébb, annyi libazsírral felmorzsáljuk, hogy elég omlós legyen [sic!]. Nagyon zsíros, akkor az egészet összevegyítjük jól, és annyi tojást ütünk rá, hogy összeálljon jól, de lágy ne legyen. Akkor deszkára kinyújtjuk, kisujjnyi vastagságra, megkenjük a tetejét tojásfehérjével és azonnal tört cukorral és mandulával meghintjük. Vágóval kiszaggatjuk, szép sárgára megsütjük.

16. Narancscsók.

Egy narancsnak ledörzsölt héját, levét, 17 deka cukrot főni hagyjuk. Mire a tűzön ugy*an*annyi törött vaníliával keverjük, míg sűrű lesz. Ezután két tojásfehérjét kemény habbá verjük, közé vegyítjük.

[20] Az eredeti szövegben:"4szer".
[21] Értsd: mazsolával.
[22] Kráncli = zsidó süteményfajta. Vö. Herbst Péterné Krausz Zorica: Magyarországi zsidó ételek. Minerva, Bp. 1984. 102.
[23] Értsd: lehántjuk.

17. Mandula csókja.

28 deka finomra tört cukrot, 5 kr*aj*cár árú vaníliát, 4 tojás habjával addig kell keverni, míg a kanálból le nem cseppen. Ekkor hozzá kell adni 17 deka tört mandulát. Ezzel keverjük össze jól. Kávéskanál segeivel[24] [sic!] rakjuk kikent, cukrozott tepsire pici csókokat. Forró tűznél sütjük meg. Azalatt főzünk sűrűre két kanál zsírt cukorban, két kanál finomra tört diót. És ezzel ragasszuk össze *a* csókokat. Ha mind összeragasztjuk, tegyük sütőbe száradni. Ez igen finom. És hideg helyen soká eláll.

18. Mandulaszelet.

10 kanál porcukrot, 10 kanál hámozva tört mandulát, három kanál lisztet egy fél tojásfehérjével összegyúrjuk, fél kisujjnyira kinyújtjuk. Bármilyen jéggel beborítjuk, nyersen darabolva megsütjük.

19. Piskóta torta.

Törjünk finomra ¾ font cukrot, hozzá 10 kr*aj*cár ára vaníliát, hozzá 22 tojássárgáját. Egy óráig ezzel kavarni. Azután hitünk 14 lat vagy fél régi font bóti [sic!] lisztet. Azután 12 tojásfehérjét kemény habo*sra* verünk. Ekkor hirtelen tepsibe töltjük, könnyű melegnél megsütjük. Ekkor, ha kihűlt, kerek*re* lememenczve[25] [sic!] kivagdaljuk. És azután lekvárral, vagy aszerint mint a diótortánál megtöltjük. Úgy egymásra rakjuk és úgy cukros jegeczekel[26] [sic!] oldalát, tetejét behúzzuk. Vagy bekenjük, de jó cukrosan, melyet egy citromlében, vagy málnalében, vagy egy tojásfehérjében dörzsöljük jól el. Ezzel bevonva száradás végett, langymeleg kemencében egy fertály óráig hagyjuk.

20. Pergelt mandulatorta.

Vegyél mandulát vagy diót, törd vagy vagdald össze jó apróra, és egy fincsába[27] tedd, hogy tele legyen. És tégy hozzá ugyanannyi törtcukrot, és azt kotliba [sic!] olvaszd meg egy kávéskanál vízben. És adj hozzá diót. Folyvást kavarván, pergeld egy kevés ideig. És egy zsírral megkent deszkára rakd ki. Meleg helyén hirtelen nyújtsd ki, késfoknyi vastagra. Kétujjnyi szélesre vagdald és zsírral megkend. Nyújtófára tekerd fel. Ha meghűlt, szeld el, tedd tányérra és több napon eláll.

[24] Értsd: segítségével.
[25] Értsd: lemetszve.
[26] Cukros jegec = cukormáz. Vö. Ballagi M. i.m. I. 640.
[27] Értsd findzsába

21. Piskótatészta.

Fél kiló cukrot finomra törünk, ehhez egy citromnak héját törünk. Hozzáadjuk 1 kr*aj*cár ára szalatkárét[28] [sic!] is közé vegyítünk. És ezeket 10 tojássárgájával együtt egy óráig kavarjuk, de mindig elfelé. Nem szabad a kanalat össze-vissza forgatni. Az álló 10 tojásfehérjét felverjük, jó kemény habbá. Ekkor egy fél kiló finom liszttel együtt a felvert habot a többihez adjuk és nagyon hirtelen összekavarjuk. És hirtelen a zsírral kikent és liszttel behintett tepsibe öntjük, hogy a keverék le ne csillapodjon. Rögtön befűtött kemencébe vagy lerbe betesszük. De vigyázni kell rá, hogy meg ne barnuljon.

22. Gyurkovicz lányok tésztája.

Fél liter liszthez egy kanál libazsírt, 4 tojássárgáját, egy csipet sót, egy kevés cukrot, 2 kr*aj*cár ára élesztőt tejben feltörve olyan tésztává gyúrni, mint a*mi* jó rétestésztánál kemény*ebb,* de a nyújtott tésztánál puhább. E tésztából 3 lapot csinálni, és ezt kis foknyi vékonyra kinyújtani. Ezt tepsibe tenni, tisztított törött mandulát – jó cukrosan – összekeverni, ujjnyi vastagra tepsiben levő lapra tenni. Második[29] lapot rátenni és finom baracklekvárral bekenjük. És a harmadik lapot ismét rátenni, cukrozott mandulával szépen behinteni és addig kelni hagyni, míg kétujjnyi magas lesz. Világossárgára kisütni. Kész.

23. Vajas tészta.

30 deka lisztet egy kanálnyi írós vajjal, csipet sóval és 8 kocka törtcukorral, és citromhéjjal és levével, egy egész tojással enyhös [sic!] vízzel olyan keményre gyúrni, mint a Gyurkovics tésztát. Most az egész tésztát ujjnyi vastagra kinyújtani, erre 25 deka írós vajat rákenni, összehajtani, hidegre kitenni. 1 óra múlva kinyújtani, négyszer egymás után félujjnyi vastagra. Akkor kinyújtani, jó éles késsel kis szegletes darabokra vágni és lekvárt rátenni összehajtani. A tetejét tojásfehérjével megkenni, cukrozott mandulá*ba* vagy törött dióba mártani, és gyenge meleg helyen sárgára megsütni. Igen jó tészta.

[28] Szalalkálit.
[29] Az eredeti szövegben:"2ik".

24. Tésztakészítés, kétszersült.

Ezt a tésztát úgy csináljuk, éppen úgy, mint a palacsintát. Csakhogy mikor megkavarjuk, tepsibe öntjük. Lerbe vagy kemencébe kelteni. És csak annyira kell sütni, hogy éppen egy kicsit legyen kemény, hogy késsel el lehessen vagdalni. Akár szegletesekre, akármilyenre, amilyen tetszik. És[30] az után kotliba zsírt tenni, zsírban kisütni. Nagyon jó tészta.

25. Gircz [sic!] tészta.

Tejbe a grízt megfőzzük és mikor megf*őtt,* akkor egy táblát megliszteljük és kiborítjuk rá. És mikor kihűlt, akkor megliszteljük és elnyújtjuk, rézsuntra [sic!] elvagdaljuk. És egy tányérba tojást kell ütni és széjjelverni. És belemártogatjuk a tojásba. Lábasba zsírt tenni és kisütni és feladni.

26. Kublók [sic!].

Egy kublóba kell 3 tojás, liszt és 3 három kr*aj*cár árú élesztő. Fűszert is beletenni, cukrot és egy kis sót. Tejet megkavarni és mikor megvan, akár mazsolaszőlőt is lehet belekavarni. És mikor ezek megvan*nak,* a kublók belekavarni. Sütőt meg kell zsírral kenni és aztán a tetejét meglisztelni és kitölteni. Míg hűl a kemence, addig a kemence vagy a torkára *kell tenni* egy kicsit kelni. És betenni sülni.

27. Égett cukor.

Egy lábast megkenünk gyengén és fehér porcukrot kell beletenni. És akkor a tűzre kell tenni és fekete kávét kell rátölteni. És ha látszik, hogy megsült, akkor táblára kitölteni. És ha kihűlt, elnyújtani és elvagdalni és megenni.

28. Zsidó fuszekli.

Ily csináljuk: 28 deka lisztet és 28 deka cukrot s 4 tojást jól összekavarjuk. Azután kávéskanállal kiszaggatjuk és pihenni hagyjuk. Mikor a teteje megszikkadt és beteszik enyhös kemencébe tesszük [sic!]. Egy kevés ideig bent hagyjuk.

[30] Lehúzva: „akár".

29. Szaggatott mézes.

Egy fél kiló mézet, egy fél kiló lisztet, 15 kockacukrot, 1 kr*aj*cár ára fahéj, 1 kr*aj*cár ára szegfűszeg, 4 tojást és 5 kr*ajcár* ára szódabikarbonát. Ezzel ki kell dolgozni, meglisztelt tepsibe tenni. Kenyérsütés után betenni.

30. Mézes lepény.

Egy fél kiló mézet felforralni, egy fél kiló lisztet, hat tojást, kevés fahéjjal, szegfűszeget, 20 kockacukrot, 5 kr*aj*cár áru szódabikarbonát kanállal megkavarni, aztán tepsibe kiönteni.

31. Tirolis.

Egy font írós vaj, egy font liszt, 6 egész tojást, 2 tojás szikje, 3 kanál élesztő, 8 kanál cukor. Mikor ezzel kidolgozni, elnyújtani és diót belegöngyölné tetejét tojásfehérjével megkenni [sic!].

32. Piskóta.

14 tojássárgáját, 14 kiskanál cukrot habzásig kavarni. Ha ki van kavarva, 14 tojásfehérjét kemény habbá kell verni. És ha kész, a tojássárgájához 12 kiskanál finom lisztet, egy kis citrom héját és levét belecsavarni. Ezt egy kis ideig kavarni. Most a tojásfehérjét, vagyis *a* keményre vert habot lassan hozzákavarjuk. Most tepsibe öntjük, gyengén hűlt kemencébe kisütni.

33. Habpuszedli.

8 tojásfehérjével végy fél kiló finomra tört cukrot, két kanál borecetet. Ha ez nincs, más ecet is jó. És mindezt összevegyíteni, habverővel jó kemény habbá felverni. És ha kész – jó kemény hab a habverőn megáll – egy fél kiló di*ót* vagy hámozott mandulát hosszúra vágva belevegyíteni. Kis[31] rakást rakni hűvös kemencébe, hogy ne pirítsa meg. Kisütni.

[31] Lchúzva: „kanálal"

34. Mogyorópuszedli.

28 deka finomra tört cukrot, 28 deka finomra tört mogyorót, 4 tojás fehérjét kemény habbá felverni. És ha a tojásfehérjének habja jó kemény, a cukrot és a mogyorót könynyedén hozzávegyíteni. Most ezt tűzön sárgásbarnára pirítva [sic!]. Most kiskanállal kiszaggatni, tepsibe rakni, hűvös kemencében megsütni.

35. Mézeskalács.

Egy meszely cukor, 1 icce liszt, 4 tojás, 8 kanál méz, 5 kr*aj*cár ára haumczirt[32]. Ezt össze kell nyújtani, kiszaggatni, felülről mandulával meghintett. Szép csendesen megsütni.

36. Fűszerkenyér.

4 egész tojás, egy meszely finomra tört cukor, egy meszely finomra tört dió, egy meszely liszt gyengén mérve. Egy kis szegfűszeg finomra egy kis csepp szalatgarét [sic!]. Ezt mind összevegyíteni, tepsibe önteni és kisütni. A tepsit elébb zsírral megkenni és ezután meglisztelni.

1. Levesek készítése.

Végy egy kiló marhahúst és önts reá négy icce vizet. Tedd tűzhöz, hagyd forrni és azután kisi[33] [sic!] szedd le a habját. És így tégy b*e*l*e* sót, 1 pár krumplit, kis répát, petrezselymet és zellert, kis vereshagymát és szerecsendió virágot. És mindaddig hag*y*d főni, míg a hús meg nem főtt. És azután vigyázz, hogy a leves csendesen főjön. És főzés közben nem szabad szaporítani. És ha megfőtt, szűrd le a levest és kevés jó sáfrányt és borsot *tegyél bele*. Így lesz levesed szép színű és jó ízű. És így kitálalva bárki elébe feladhatod.

2. Rizskása leves, hússal.

Azon mód szerint, ahogy az első szám alatt van, csak ha egy tészta helyett rizskását adunk a húslébe. És arra kell vigyázni, hogy puhára főjön, de szét ne menjen. És így

[32] Értsd: hamuzsírt. A hamuzsír (kálium-karbonát) a szappanfőzés nélkülözhetetlen vegyianyaga. Vö. Magyar néprajzi lexikon II. 456.
[33] Értsd: később

fel alhad az asztalja[34] [sic!]. De ha akarsz, egy meszely édes tejfelt és egy tojássziket összehabarva önthetsz[35] bele. És ez nagyon jó ízt ad neki.

3. Gesli[36] leves, hússal.

Ezt éppen úgy lehet készíteni, mint a rizskása levest.

4. Szalonnás gombócleves.

Végy zsemlét, végy kalácsot, vagdald jó apróra. Fertály[37] tejfelt, 4 tojás sárgáját habard össze jól. Öntsd rá *a* vagdaltra. Azonban, végy egy darabka friss szalonnát, vagdald össze igen finomra, tedd egy tálba, üss rá 4 tojást. Ezzel törd össze jól, és végy hozzájuk egy marak[38] lisztet, de csak annyit, hogy a gombócok széjjel ne omoljanak. A gombócokat pedig és készítsd kissé, a kezedet megzsírozod, és kéz közt kerekítsd meg és rakd a forró jó húslébe és főzd meg jól ezen gombócokat. Feladhat*od* hús mellé káposztával. És mind friss káposztából készül.

5. Krumpligombóc leves.

Ezzel úgy bánunk: reszel*j* el 4 hámozott, főtt krumplit, dörzsöl*j* habzásig 3 kanál libazsírt, üss felé tojást, adj hozzá egy zsemlemorzsát. Hints rá egy kis lisztet, sót, borsot, egy kis összepirított vereshagymát és zöld petrezselym*et*, és csinálj belőle gombócokat. Főzd be jó húslébe. Először egyet próbára, hogy nem esik-e szét. Ha szétesne, még egy kis lisztet, vagy egy kis kenyérmorzsát, vagy zsemlemorzsát kell hozzáadni. De jobb, ha csak liszt helyett kenyérmorzsát *adunk* hozzá. Annyi*t*, hogy kenyér ne legyen a tészta. A gombócokat jó*l* meg főzd, hogy belül is meg legyen *főve*.

6. Grízgaluska leves.

Dörzsölj el tálba 2 kanál zsírt, vagy ha van, írós vajat. Ad*j* hozzá 3 tojást, ad*j* hozzá annyi grízt, hogy se lágy, se kemény ne legyen. Sózd meg, azután keverd jól össze. Hányd kanállal forró jó húslébe. Főzd meg jól.

[34] Értsd: feladhatod az asztalra.
[35] Az eredeti szövegben: „önthancz".
[36] gersli = hántolt árpa, árpagyöngy
[37] Az eredeti szövegben:"Fertáj".
[38] Értsd: marék.

7. Májgaluska leves, gombóc*cal*.

Marhamájat verd össze, jól vágódeszkán. Apríts közé friss szalonnát, vagy velőt is. Vágj belé kis vereshagymát, zöld petrezselymet, sót, borsot, tejben áztatott zsemlét, vagy kenyérmorzsát, hogy elegendő kenyér legyen. És csinálj belőle apró gombócokat, főzd be a jó húslébe. Tálald ki. Kiad az tálba [sic!].

8. Tojásos leves.

Tégy zsírt egy lábasba, vess bele egy kis lisztet, pirítsd meg szép sárgára. Hús- vagy pergelt levet önts reá, zöldséget is tégy bele. Verj össze 4 tojást egy szilkébe kanálra kend, ereszd a forró lébe. Ha megforrt, tálald ki kockásan vagdalt pirítósra.

9. Vágott tüdőleves, bárányapró léből.

E végre fél font báránytüdőt végy, fél font hússal együtt és ezt minél apróbb darabkákra vagdalni. És négy icce jó vizet főni tegyünk, zöldséget adunk hozzá, sót, borsot. És míg e fő, ezalatt más edénybe megfőzü*n*k 5 tojást és ezt megtisztítva szép kockára aprítjuk és rántást csinálunk. Ezzel feleresztjük a levest, a tojást hozzáadjuk. Felkavarva kitálaljuk, kevés zsírt, sáfrányt hintünk rá, és így az asztalra adjuk. Édes tejfelt is adhatsz bele, ha van.

10. Kásaleves, kövér libaaprólékkal.

Főzd meg az aprólékot jó vízben és mikor megfőtt, a húsát szedd ki. Vess bele megmosott köleskását és habard el 2 tojás szikjét egy meszely tejföllel. Add hozzá, forrald fel, tálald ki. Tégy hozzá sárgára sütött rántást is, egy keveset.

11. Édes káposztaleves.

Vagdald össze a káposzta fejét és hintsd meg tört sóval. Nyomd össze jól, hogy levet adjon. Abból jól[39] kicsavarjuk és juhhússal bele rakjuk. Rántással és édes tejfellel felforralni, asztalra adjuk.

[39] Az eredeti szövegben ez a szó le van húzva, de a mondatértelmezhetőség miatt mindenképpen szükséges.

12. Murokrépa[40] leves.

Vakard meg a répát és mosd meg jól, és vagdald el hosszúkás darabokra. Tégy zsírt lábasba, öntsd bele a répát és egy pár griz[41] [sic!] fokhagymát és aprítsd bele. Ezt dinszteld mindaddig, míg puha nem lesz. Hints egy kis lisztet rá, és önts bárminemű húslevet rá. Felforralni, kitálalni.

13. Karalábéleves.

Tisztítsd meg szépen a jó karalábét – de ami fás hajítsd el – és mosd meg, aprítsd darabokra. Tégy zsírt lábasba, tedd bele a karalábét, hagyd jól megdinsztelődni. Ha jól megp*uh*ult, önts rá bárminemű húslevet és adj hozzá rántást. Tejfelt is adhatsz hozzá és forrald fel. Töltsd ki tálba.

14. Borsóleves, többnemű hússal.

Szemeld meg a szép érett borsót, mosd meg ivóvízben. A húsra is ivóvizet önts és főzd a borsót a hússal együtt. Tégy bele zöldséget, 1 gerezd fokhagymát, sót, borsot. Készíts piros rántást, ereszd fel, forrald össze, tálald szeld kenyérre [sic!].[42] Juh, marha, disznó és aprómarha húst is lehet használni.

15. Lencseleves, hússal.

Ez éppen azon mód szerint készül, mint a fentebbi, csakhogy ehhez ha akarsz, tejfelt is adhatsz, ecetet is önthetsz és fokhagyma helyett vereshagymát adunk bele.

16. Almás leves, juhhússal.

Hámozd meg a jó főzni való almát, szeld le szeletekre, a csutkáját vesd ki. Rakd a jó húslébe, lásd el zöldséggel. Ha megfőtt, készítsd meg 3 tojás szikjét meszely tejfellel, törd össze. Ha megforrt, kész az ételed.

[40] Fehér, ernyős virágú, kétéves parlagi növény. Az ebből nemesített sárgarépa volt étkezési alapanyag.
[41] Értsd: gerezd.
[42] Értsd: tálald szelt kenyérrel.

17. Báránybecsinált, citrommal.

Főzz meg egy kiló bárányhúst 3 icce vízbe. Tégy bele sót, borsot, babérlevelet, zöld petrezselymet és zellerlevelet. És készíts jó zsíros rántást. És jó húslevet eressz a rántásra, szűrve. És jó tejfelesen lásd el, de lisztet ne tégy a tejfelbe. És citromlevet adj hozzá. Ha megforrt, öntsd húsra a tálba.

18. Bárányleves, tarhonyával.

Jó bárányszegyet végy és főzd levesen. Tégy bele krumplit, petrezselymet, tarhonyát. Ha megfőtt, készítsd meg tejfellel. Liszttel törd össze. Töltsd rá, forrald meg, kész az ételed.

19. Aprómarha becsinált.

Éppen azon mód szerint, mint a 17-ik szám alatt van, csakhogy citromlé helyén ecettel is savanyíthat*od.*

20. Birsalmaleves, hússal.

Végy 1 kiló minemű húst, 5 icce vizet, tedd fazékba tűzhöz. Hagyd megfőni. Kisöbet[43] [sic!] tégy bele sót, borsot, petrezselymet. Azután a birsalmát vagdald szeletekre, mosd is meg. Ha a hús megfőtt, szedd ki, az almát *tedd bele* a lébe. Ha megfőtt, készítsd meg jó tejfellel, liszttel keverve. Azonban a húst tojásba mártva, zsírba kiránthatod, vagy kis hagymás zsírban megsütve. És a lébe főtt krumplit szeld *fel*. Törve zsírba, mint móringot[44] hússal együtt sóval, borssal meghintve asztalra adjuk.

21. Korhely vagy káposzta hússal, kolbász*szal* vagy sival[45] [sic!] főve.

Nyakazd meg a csíkot, sózd meg jól. Tedd fazékba egy tányér hordós káposztával. Önts rá vizet, tedd főni. Csík helyett húst vagy kolbász*t* is adhatsz hozzá. Tégy borsot, köménymagot, babérlevelet. Főzd meg jól. Csinálj rántást, jó vereshagymásan készítsd meg. Tejfelt is tehetsz rá. Ezen levest szoktuk házi mulatságnál vendégeinknek hajnal felé betálalni.

[43] Értsd: később.
[44] móring = tört krumpli. Szigethyné Z. Nagy Róza közlése (szül.: Csökmő). Vö.: Új magyar tájszótár III. Akadémiai Kiadó, 1992. 1302.
[45] Értsd: csíkkal. Csík=halfajta.

22. Paradicsomalma[46] leves.

Szegy szép érett paradicsomalmát, mosd tisztára. Tedd fazékba, önts rá vizet, főzd össze jól. Öntsd rá szitára, hogy bőrét és magvát megfogja. És a húst beleöntsd, amennyit akarsz. Vetsz bele egy pár krumplit és petrezselymet, és készítsd meg jó tejfellel. Tálald kockára vágott pirítósra.

23. Savanyú krumpli tejfellel készítve.

Bármilyen húst belé használhatsz. Krumplit tégy bele, sót, babért, petrezselymet. Készítsd meg tejfellel. Ha van friss vagy befőtt paradicsom, önts hozzá azt is 1 meszelyt és kitűnő jó lesz ételed. Tölts belé kevés ecetet. Ha megfőtt, tálald ki.

24. Zöldpaszuly[47] leves.

Hasogasd meg a szép gyenge zöldpaszulyt. Laskára forrázd le jó forró vízbe. Rakd fazékba, ismét jó forró vízbe. Így fél óra múlva megfőtt a paszuly. Ezalatt készíts rántást jó vereshagymásan. Tégy bele sót, borsot, babért, zöld petrezselymet, ecetet. Készítsd meg. Ha meg forrt, tégy rá egy meszely tejfelt és így lesz jó levesed.

25. Borleves. A betegeknek is jó étel.

Forralj egy liter bort, ugyanannyi vizet. Tégy bele cukrot, fahéjdarabokat, borsot, 5 evőkanál tejfelt. Tégy egy 1 szilkébe egy kis hideg bort, vízzel sodord jól össze és tölts rá meleget. Ismét sodord össze, hogy habozzék. Akkor öntsd vissza a habosba[48]. Forrald össze, tálald ki kockára vágott pirítósra.

26. Töltött káposzta, friss káposztából.

Ha nincs sertéshús, vehetsz jó kevés marhahúst és kevés szalonnát. Vagdald össze és éppen úgy bánsz mint a fentebb említett. De a káposztaleveleket vigyázva szed le, hogy széjjel ne szakadjanak. És lábasban forralj vizet neki és egyenként mártogasd meg benne hogy meg lahadjon[49] [sic!]. Rakd bele szilkébe, önts rá ismét forró vizet,

[46] paradicsomalma = a paradicsom régies elnevezése
[47] paszuly=zöldbab
[48] „Öncs rá" – szavak kihúzva.
[49] Értsd: lohadjon = puhuljon.

hints rá sót, köménymagot, kaprot, vagy[50] egy jó karéj kenyeret és tedd közé. Ez által 3 napra savanyú lesz, ha enyhős[51] helyen tartod. Ha felszeled a káposztát, akkor is eszerint savanyítsd.

27. Lucskos káposzta, friss káposztából.

Végy egy jó kemény fej káposztát, szeld fel késsel. Hints rá tört sót, annyit, hogy elegendő legyen. Akkor nyomd össze véle a káposztát, és hagyd állni egy fél óráig. Azután facsard ki levétől jól, és mosd ki hideg vizel. Ismét ki facsard és rakd lábasba – melyben elébb jó kanál zsírt felolvasztván – és hagyd dinsztelődni kissé. Azután önts rá húslevet, hagyd főni. Addig csinálj vastag rántást. Adj hozzá sót, borsot, köménymagot és tejfelt. Készítsd meg, önts rá kevés ecetet. Forrald össze jól. A hússal együtt tálald ki az asztalra.

28. Káposztasaláta pecsenyéhez.

A fentebbi mód szerint *szeld* fel szép laskára. Sózd meg, jól *ki*facsarván hideg vízből. És tedd fel olvasztott zsírba, hagyd dinsztelődni. Egy kis vízzel néha megöntheted és egy kis ecetet tölteni rá. Ha megpuhult, hinthetsz rá cukrot is és ad a hús mellé.

29. Tökkáposzta[52] hússal.

Gyaluld meg a gyenge tököt szépen. Hintsd meg tört sóval. Hagyd állni fél órát. Azután facsard ki a sótól, mosd meg hideg *folyó*vízzel. Rakd a húslébe főni, csinálj rántást. Készítsd meg, tégy bele kaprot, sót, borsot. Ha megfőtt, tálald ki. Önts rá ecetet. Tejfellel meg jól [sic!] ad asztalra.

30. Zöld paszuly, vastag étel.

A gyenge paszulyt tisztítsd meg, vagdald apróra mint a levesnek szoktuk. Önts rá forró vizet, abból szedd ki. Rakd egy kevés húslébe. Ha megfőtt, habarjuk rá *a* tejfelt. Egy bele elegendő sót, borsot, ecetet *tegyünk bele*. Tehetsz hozzá cukrot és a húsát megsütheted zsírban és úgy rakd a vastag étel*re* és ad asztalra.

[50] Másik olvasat: vágj. Az 'y' használata 'j' helyett még a 19. században is elfogadott volt. Ha ezt az értelmezést vesszük, akkor a „kaprot" szó után pont következik és új mondat kezdődik a „Vágj" szóval.
[51] Értsd: hűvös.
[52] tökkáposzta=gyalult káposzta

31. Kalarébé[53] [sic!], vastag étel.

Hámozd meg a gyenge karalábét, vagdald apró kockára és mosd tisztára. Olvassz fel annyi zsírt, hogy elegendő legyen. Ha megmostad, rakd a zsírba. Hagyd a fedő alatt dinsztelődjön. De sűrűn megkavard, hogy meg ne ragadjon. Néha húslevet önts rá. Sót, borsot, adj bele. A puha rántást húslével törd össze, önts rá tejfelt és forrald fel. Tálald ki húsát, rakd rá az asztalra.

32. Murokrépa, vastag étel.

Tisztítsd meg a répát és mosd meg jól. aprítsd apró kockára, tedd zsírba és úgy párold, mint a fentebbit. Ha megpuhult, vagy rántást vagy egy kevés lisztet hints rá, és kevés húslével és sóval, borssal ereszd fel és forrald fel. Tálald ki húsát. Rakd ki, rá *az* asztalra.

33. Rest derelye vagy túrós gombóc.

Végy annyi lisztet, annyi túrót. Vegyítsd össze jól. Tégy rá kaprot, sót, zsírt, tejfelt, 5 vagy 6 tojást. Ezzel gyúrd össze jó gyengére. Azután zsíros késsel gömbölygesd meg, rakd a forró vízbe. Főzd fél óráig. Morzsálj kenyeret zsírba, pirítsd meg. Hintsd a tésztára, hogy szebb legyen. De anélkül is jó.

34. Sóskaszósz.

A fiatal sóskát mosd meg jól, vagdald össze jól. Főzd meg jól jó húslébe, és bánj vele úgy, mint a pöszmétével.

35. Savanyú almaszósz

Hámozd meg a jól megérett almát, vágd fel szeletekre. Főzd puhára kevés kis lébe. Süss szép piros rántást, hígítsd fel vízzel vagy kis lével. Öntsd az alma közé, forrald fel. Adj hozzá cukrot, sót, borsot.

[53] Értsd: karalábé.

36. Friss meggymártás.

Éppen azon mód szerint bánj vele, mint a fentebb nevezetekkel, de magvaikat szedd ki. Úgy a befőtt meggynek, mint a friss meggynek.

37. Érett szilvamártás.

Úgy bánj vele, mint a meggyel. Magvát és héját vedd le. Azután bánj vele úgy, mint a többiekkel.

38. Őszi- vagy kajszibarack-szósz.

Ezzel úgy bánunk, mint a többivel. Meghámozzuk, megvagdaljuk. Kivesszük, kevés finomra tört cukrot adhatunk hozzá gyümölcsszószunkhoz.

39. Málna- vagy ribizliszósz.

Száraikat leszedjük. A jó érett málnát vagy ribizlit szitán áttörjük, hogy magvaitól mentve legyenek. Miután a rántást fel törjük húslével, az áttörtet közé kavarjuk. Aszerint elkészítjük, mint a többi gyümölcsszószt.

40. Fokhagymaszósz.

Megsütjük a rántást sárgára és tetszés szerint adunk hozzá finomra vágott fokhagymát, húslevet. Jól felfőzzük. Cukort, ecetet adunk hozzá.

41. Paradicsomalma szósz.

A szép paradicsomalmát tisztára mossuk és kasztrálva[54] összetörjük. Jól kifőzzük és ekkor szitán áttörjük. A szószhoz annyit használunk, amennyi szükséges. És úgy, mint a többieket, elkészítjük.

42. Citrom- és narancsszósz.

Ezzel is úgy bánunk, mint a többivel, csakhogy ezeknek a levét adjuk a húslével feleresztett rántásba. És a héjához dörzsölt cukrot adunk.

[54] Értsd: kasztrálva = kivágva.

43. Birsalmaszósz.

Reszeld el a birsalmát és főzd meg. És így kavard a rántást közé. Forrald fel, cukorral, tejfellel, citromhéjjal.

44. Kapormártás.

Vágd össze finomra *a* friss kaprot, tedd rántásba. Önts rá húslevet, tejfelt, sót, borsot, perc [sic!] kis vereshagymát, cukrot.

45. Savanyú céklaleves.

Finom kockára vagdalt savanyú céklát húslével forrald fel. A rántást, a céklát is ad hozzá. Kissé hagyd forrni. Adj hozzá cukrot, borsot, tejfelt, savanyú cékla levét is egy keveset.

46. Uborkamártás.

Hámozd meg a friss uborkát. Szeld fel, sózd meg és ha nedvét kieresztí facsard ki és tedd főni húslébe. Azután a feltört rántásba teszünk. Adunk hozzá sót, borsot, ecetet vagy citromlevet.

47. Tormamártás.

Ezzel is úgy bánunk. A megreszelt tormát húslébe feltört rántásba felforraljuk, adunk hozzá cukrot, borsot, sót, ecetet. Ha jól megforrt, *tej*felt. Csészébe töltjük, asztalra adjuk.

48. Tojásételek. Rántott csirke.

A szépen megtisztított fiatal csirkét közönséges darabokra vagdaljuk. Besózzuk, egy kevés ideig állni hagyjuk, míg a só bejárja. Azután lisztbe, azután felvert tojásba mártjuk és forró zsírba kirántjuk. Zsemlemorzsába így be lehet mártani, ha akarjuk.

49. Töltött galamb.

Kapard meg szépen kinőtt galambfiat, de vigyázz, hogy bőrét meg ne szaggasd. Ha jól megtisztáltad[55] [sic!], vágd ki annyi helyt, hogy két ujjad babir hogy belét ki vehed [sic!][56]. És így vigyázva az ujjaddal, bőrét mindenütt fejtegesd fel, hogy jól ki tömhesd. A tölteléket így készítsd: főzzél meg minden galambra 3 tojást jó keményre, és azt vagdald fel hozzá. Vagdalj közé egy darab szalonnát, hints közé ugyanannyi kenyérmorzsát, kis zsírt, borsot, sót, vágott petrezselyemzöldjét. Ezzel kavard össze, adj hozzá annyi tojást, hogy összeálljon, ezzel tömd ki ahogy csak lehet. Varrd be, hogy a töltelék ki ne essen. Ekkor kívülről kend meg zsírral, sózd meg, kemencében pirosra *sütni*.

50. Csirke vagy más töltve

Ugyanazon mód szerint bánunk csirkével vagy báránnyal, vagy borjúhússal is, de elébb olyan részt veszünk, amelyet meg lehet tölteni. De ugyanazt *a* tölteléket használhatjuk ezeket[57] [sic!].

51. [Cím nélküli]

Vagdalj apróra egy jó borjúsült pecsenyét, zöldpetrezselyem levelét, citrom héját, tejben áztatott zsemlét apróra vágva. Azután egy jó darabka zsírt egy tálban szétdörzsölünk, vagdaltakat hozzáadjuk. Annyi tojást ütünk, hogy nagyon lágy ne legyen, csak álljon össze. Kis sót, borsot hints rá, egy kis darabka kenyérmorzsát, és így összekavarjuk. És zsírral bekenjük, tepsibe szép szeletformákra csinálva kirakjuk, és meleg kemencébe vagy lerbe megsütjük.

52. Fasírozott karmonád [sic!][58], más módra.

Vagdalj apróra egy font nyers borjúhúst, egy darab szalonnát, egy tejben áztatott zsemlét vagy fehér kenyér belét. Petrezselyem zöldjét összeaprítva üss rá sót, borsot, kavard össze. Bánj vele úgy, mint a fent írottal, süsd meg szépen. Add asztalra.

[55] Értsd: megtisztítottad.
[56] Értsd:..hogy két ujjaddal a belét kivehesd.
[57] Értsd: ezekhez.
[58] karmonádli = rövidkaraj.

53.Húsfácli[59] más módra.

Végy egy darab pecsenyének való húst, vagdald jó apróra és egy zsemlét, petrezselyem zöldjét, citrom héját vágva. Dörzsöld fertály font írós vajat vagy lúdzsírt, üss hozzá 4 tojást, egy marok kenyérmorzsát, sót, borsot. Kis tejfellel vegyítsd mind össze, és egy jól kikent *tepsibe* hints kis zsemlemorzsát, petrezselymet. Öntsd bele az egészet. Süsd meg jól.

54. Töltött tojások.

Főzd meg a tojásokat jó keményre, ahányat akarsz, vagdald kétfele. Szedd ki a szikjeit egy tálba, morzsát, darabka kenyeret, aprított zöldpetrezselymet, sót, borsot, két kanál tejfelt *adj hozzá*. Üss rá egy tojást, és a kiszedett szikeket kavard össze. Apríthatsz kis főtt húst *is*, és ha akarod[60], ezzel megtöltöd a főtt tojás fehérét. Zsírral kikent tálba verj fel 3 tojást, egy kanál tejfelt és rakd rá sorban a töltött tojásokat, süsd meg kissé a lerbe és azon*nal* asztalra tányéron.

57. Berakott krumpli, tojással.

A megfőtt krumplit meghámozva felszeljük karikára és egy sort rakunk krumplit [sic!], egy sor főtt tojást szelünk rá. Közbe hintünk zsemlemorzsát, tepertővel zsírban pirítva. És így ismételjük tovább. Közben sót, borsot hintjük. Ha mindez be van rakva, olvasztott zsírba tejfelt kavarunk, és egy kis húslével összevegyítve ráöntjük *a* rakott krumplira. És egy ki*csit* a lerben hagyjuk, azután feltálaljuk.

58. Krumpli, vastag étel.

Hámozd le a krumplit, mosd tisztára, szeld karikára. És egy lábasba tégy zsírt, egy kis vereshagymát és a krumplit add bele. Önts rá vizet, vagy sonkalevet. Tégy bele sót, borsot, kis köménymagot, babérlevelet és hagyd főni. Készítsd meg rántással. Ha megfőtt, adj hozzá tejfelt, önts rá ecetet, tálald ki. A tetejére sült szalonnadarabokat, vagy pecsenyedarabkákat adhatsz.

[59] fáncli = fasírozott. Vö. Máté János: Debreczeni szakácskönyv, Debrecen, 1865. 71.
[60] Az eredeti szövegben: „akarsz".

59. Székely gulyás, vastagétel.

Aprítsd össze a jó marhahúst. Olvasszál zsírt, adj bele vereshagymát, sót, paprikát. Add hozzá a húst. Hagyd kissé pirulni a zsírba. Azután önts rá vizet, főzd kissé, azután adj hozzá káposztát, mint a hús, mennyi forma[61]. Ha megfőtt, tégy rá tejfelt rántással. Ha megfőtt, tálald ki, add asztalra.

60. Töltött paprika.

Vágd össze a jó disznó- vagy marhahúst, mint a töltött káposztához szokás. Hozzá rizskását, sót paprikáknak magvát tisztítsd ki és ecettel öblögesd ki őket. Akkor a vagdaltat add bele úgy, hogy tele ne legyenek egészen. Rakd lábasba, apríts kicsi zöld paradicsomot és abból is tölthetsz meg is igen jó közd [sic!]. De ha zöld nincs befőzött, paradicsomlé is jó rá. Az savanyítja meg is. Tejfeles rántással készítsd meg.

61. Pecsenyefélék.

Aprómarha pecsenyesült, a szépen letisztított aprójószághúst besózzuk kellően és állni hagyjuk egy ideig. Ha sütni akarjuk tenni, elébb bekenjük zsírral. Sütés közben gyakran locsolgatjuk, hogy ki ne száradjon. Ha megsült, feldaraboljuk csinosan és feltálaljuk savanyú uborkára, vagy befőttfélével.

62. Marhahús pecsenyeszósszal.

A szép marhahúst megveregetjük, hogy porhanyós legyen és zsírba vereshagymát szelünk. Rá szemes borsot adunk és babérlevelet, és a felsózott húst ráhagyjuk dinsztelődni. És azután ecetes vizet öntsük rá. Sülni hagyjuk. Ha kész van, rántással, tejfellel beöntjük és kissé megfőni hagyjuk. Felszeletelve asztalra adjuk.

63. Marhahús pecsenye másképpen.

A megtört pecsenyeszeleteket jó vereshagymás zsírba adjuk, tört borssal lehintjük, sülni hagyjuk. Közte vízzel nedvesítgetjük. Ha megsült, egy csipet lisztet hintünk, hogy a zaftja kissé sűrű legyen és így felszeletelve asztalra adjuk krumpli vagy másféle egyéb garmirugal [sic!][62].

[61] Értsd: körülbelül annyi káposztát, amennyi a hús
[62] garnírung = köret

64. Fokhagymás pecsenye.

Épen úgy bánunk vele, mint a fentebbivel, csakhogy ebbe nem vereshagymát, hanem egy kis fokhagymát adunk és jó puhára sütve feladjuk.

65. Sült pecsenyesült.

A jó fiatal borjúhúst besózzuk és zsírba adjuk. Kissé vízzel megnedvesítjük sülés közben. Ha kész van, feladjuk káposztasalátával és tarhonya garnirúmmal [sic!] vagy másfélével.

Mária Sándor – Péter Török

Eine hundertjährige handschriftliche Rezeptsammlung aus Csökmő

In dem Artikel wird eine im Heimatmuseum von Csökmő aufbewahrte handschriftliche Rezeptsammlung vorgestellt. Rebeka Z. Nagy, die die Rezepte einst niederschrieb, wurde in Csökmő geboren und verdingte sich nach Beendigung der Elementarschule (1898) bei einer ortsansässigen Großgrundbesitzerfamilie, um bei der Hausarbeit als Magd zu dienen. In den dortigen Dienstjahren (bis 1912) muss sie die Speiserezepte aufgezeichnet haben, die sie wahrscheinlich für die Familie zubereitete. In dem Heft sind 63 Hauptspeisen (Suppen, Eintopfgerichte, Soßen und Fleischgerichte) und 36 verschiedene Rezepte für Backwerk aufgeschrieben.

Török Péter

Bihar vármegye 1706. évi limitatiója

Bihar vármegyének a Rákóczi-szabadságharcban betöltött szerepéről nagyon kevés, töredékes információ áll a rendelkezésünkre, amelyek szintetizálása még várat magára. Ezért tartjuk fontosnak, hogy a kutatások során előkerülő forrásokat publikáljuk. Ezzel is hozzájárulva az előbb említett témában készülő tanulmányok vagy monográfia megírásához. A Magyar Országos Levéltár által őrzött Rákóczi-szabadságharc levéltára (G szekció) irategyüttesének kutatása során találtunk rá az alább közlendő limitatióra[1].

A Tiszántúl és ezen belül Bihar vármegye már 1703-tól a II. Rákóczi Ferenc által vezetett felkelés egyik központjának számított. Főleg a bihari kishajdú települések álltak szinte azonnal a későbbi fejedelem oldalára.[2] A kibontakozó szabadságharcnak szüksége volt a partiumi megyék természetbeni szolgáltatásaira, amelyeket azok teljesítettek is. Debrecen már 1703-ban a hadellátás egyik központjává vált. Fontos szerepet töltött be a szatmári és a váradi ostromzár élelmezésében.[3] A kuruc vezérkarnak (főként Rákóczinak) háborús viszonyok között kellett államszervező munkát végeznie, ami nem mindig ment zökkenőmentesen.

Bihar vármegye és a Partium sorsa talán a legjobb példa erre. A Partium jogi helyzetét sokféleképpen ítélték meg a kortársak. Egyesek szerint a Magyar Királysághoz, mások szerint az Erdélyi Fejedelemséghez tartozott. II. Rákóczi Ferenc úgy gondolta, hogy a Részek a Fejedelemség csatolmánya, amelyet nem lehet róla leválasztani. II. Rákóczi Ferenc az erdélyi fejedelmi tróntól várta uralkodásának belés külföldi elfogadását, legitimálását. Az 1571 óta fennálló – igaz, már önállóságát vesztett – Erdélyi Fejedelemségnek pedig a kezdetektől fogva szerves része volt a Partiumnak nevezett terület.[4]

A fejedelem álláspontját jól tükrözi az 1705-ös szécsényi országgyűlés. A diétán megjelentek Bihar vármegye és Debrecen követei is, viszont a konföderáció szövetséglevelét nem írhatták alá, mert ők Erdélyhez tartoznak és az ott következő országgyűlésen lesz alkalmuk aláírni az egyezséget.[5]

[1] MOL G 25. 1. c. 2. d. 180–200. fol.
[2] A bihari kishajdú városok történelemben betöltött szerepét újabban Nyakas Miklós vizsgálta. Nyakas 2005.
[3] Balogh 1981. 122.; Bánkúti 1991. 38.
[4] Mészáros 2005. A partiumi vármegyék a marosvásárhelyi országgyűlés után kerültek Erdélyhez.
[5] Thaly 1870. 348.

Jogilag tehát Erdélyhez, hadellátás szempontjából viszont a tiszántúli districtushoz került Bihar vármegye és vele együtt Debrecen is. A szabadságharc első éveiben Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ung, Ugocsa, Máramaros, Bihar, Közép-Szolnok, Kraszna és Zaránd vármegye, illetve Kővár vidéke alkotott egy körzetet, amelyet Orosz György, majd később Krucsay Márton irányított.[6]

A szabadságharc finanszírozására már 1704-ben rézpénzt bocsátottak ki 2 millió forint értékben. Adókat nem kívánt kivetni a fejedelem, hiszen ebben látta a felkelés egyik fő kirobbantó okát. Úgy gondolták, hogy a rézpénz bevezetése ideiglenes megoldást nyújt addig, amíg nem sikerül lezárni a háborút. Az elképzelések azonban nem úgy valósultak meg, ahogy tervezték. Az emberek már az elejétől bizalmatlanul álltak az új fizetőeszközhöz. Mindenki rézpénzzel próbált fizetni, de a saját termékéért ezüstöt várt el. A kialakult helyzetben hamar értékét – és hitelét – vesztette az ideiglenes pénz.

A súlyos gazdasági problémákat a fejedelem tanácsadói csakis az adózás újbóli megindításával látták rendezhetőnek.

Az 1706 januárjában tartott miskolci gyűlésen próbálták meg rendezni a felmerült kérdéseket. A többség továbbra is az adózásban látta a kiutat, ezt viszont Rákóczi ismételten elutasította.[7] Mivel a pénzadót szerette volna továbbra is elkerülni, ezért további 2 millió forint értékű rézpénz veretéséről határoztak.[8] Ezenkívül több olyan gazdasági kérdésben is döntöttek, amelytől a kereskedelem és a belső forgalom élénkülését várták.[9]

Ilyen lépés volt az is, hogy a fejedelem utasítására a Consilium Oeconomicum minden megyét az élelmiszerek és az iparcikkek árainak limitálására szólított fel.[10] A vármegyékből ezek az intézkedések heves ellenállást váltottak ki. Már nemcsak az egyre értéktelenedő rézpénz miatt háborogtak. Úgy érezték, hogy a fejedelem túllépi jogkörét és olyan rendeleteket hoz, amelyekre nincs felhatalmazása.[11]

A vármegyék egymás között egyeztettek, követségeket küldtek más megyék gyűléseire. Ezt a kuruc felsővezetés nem nézte jó szemmel, aminek hangot is adott.

[6] Mészáros 2005. 164; Bánkúti 1980. 177–178; Bánkúti 1991. 43; Balogh 1981. 122.
[7] Reml 160–163.
[8] Hóman-Szekfű 302; Bánkúti 1991. 76; Bánkúti 2002. 72-73; R. Várkonyi 1989. 215; R. Várkonyi 2004. 25;
[9] Például szabadalmakat kaptak a debreceni, komáromi, pozsonyi, nagyszombati kereskedők. R. Várkonyi 1989. 216; Debrecen város követei azt javasolták a miskolci gyűlésen, hogy: „a venálék (piaci áruk) drágasága orvosoltassék, a só és a vas ára limitáltassék". Idézi: Balogh 1981. 119.
[10] Bánkúti 1991. 78.
[11] R. Várkonyi 1989. 218–219.

A fejedelem türelmet és belátást kért. Véleménye szerint a rézpénznek nem volt alternatívája.[12]

A limitatio az adott megyében tevékenykedő kereskedőkre és iparosokra vonatkozott, illetve a külföldről (főként a Török Birodalom területéről) érkező rác, török, zsidó és görög kalmárok is ezekkel a feltételekkel árulhatták termékeiket. Az idegen kereskedőknek azt is megszabták, hogy Debrecenen és Kecskeméten túl nem vihetik portékájukat.[13]

A vármegyék nem siettek a limitatiók összeállításával,[14] és azok betartatása sem ment könnyen. Mindenhol 2-3 személyt kellett kinevezni, ún. fiskusokat, akik felügyelték a forgalmat és a rendelkezés teljesítését. A rossz váltóérték miatt hamarosan kétszer annyi rezet kellett adni ugyanazon áruért, mint ezüstöt. Nagyon sokan próbálták kijátszani az új rendeleteket, főleg a mesteremberek, akiknek rézpénzért kellett adniuk a termékeiket, viszont nyersanyagot csakis ezüstért tudtak beszerezni.[15]

A fejedelem kénytelen volt teljhatalmú megbízottakat küldeni azokba a megyékbe, ahol fennállt a lehetősége annak, hogy nem tartják be az utasításokat.

[12] Dobozi István debreceni főbíró többször is említi Károlyi Sándornak a Hajdúnánáson tartott gyűlést: „Azon gyűlésre szükségképpen magam is kívánok vala elmenni, de úgy látom, nem lészen szerencsém hozzá, kiváltképpen ha hamar eloszol." Dobozi István levele Károlyi Sándornak. Debrecen, 1706. január 26. Közölve: Balogh 1986. 37; „Úgy értvén, valami gyűlési alkalmatosságra Nánásra várták volna Nagyságodat...". Dobozi István levele Károlyi Sándornak. Debrecen, 1706. február 9. Közölve: Balogh 1986. 39; Rákóczi és Bercsényi több levélváltásban is foglalkoznak a kérdéssel. Rákóczi indulatosan a vármegyék büntetését szorgalmazza. Bercsényi ennél óvatosabb, ő nem tartja célravezetőnek, hogy szigorú intézkedéseket tegyenek. Bercsényi Miklós levele II. Rákóczi Ferenchez. Nagyszombat, 1706. március 8. AR V. 47-48; II. Rákóczi Ferenc levele Bercsényi Miklósnak. Eger, 1706. március 12. AR I. 484. A levelet idézi: Bánkúti 1991. 71; II. Rákóczi Ferenc levele Bercsényi Miklósnak. Eger, 1706. március 12. AR I. 485; Bercsényi Miklós levele II. Rákóczi Ferenchez. Nagyszombat, 1706. március 17. AR V. 56-57; II. Rákóczi Ferenc levele Bercsényi Miklósnak. Eger, 1706. március 20. AR I. 494. A fejedelem kemény hangon szólt a megyékhez az illegális gyűlések és a rézpénzzel szembeni ellenkezés miatt. II. Rákóczi Ferenc instrukciója a vármegyékhez küldendő követeknek. Eger, 1706. március 23. AR I. 495. Lásd még: R. Várkonyi 1989. 218–219.

[13] Balogh 1981. 119; A fejedelem arról ír Patay Sámuelnek, hogy az idegen kereskedők hamis, nagy mennyiségű rézpénzt hoznak be az országba és azt cserélve az ezüstöt kiviszik. Ezért rendelte el azt, hogy ezek a kereskedők nem léphetik át a Tisza vonalát. II. Rákóczi Ferenc levele Patay Sámuel tokaji harmincadosnak. Esztergomi tábor, 1706. augusztus 19. Bánkúti 1996. 324–325; Ugyanilyen tartalmú levelet küld a Consilium Oeconomicum is Pataynak. A Gazdasági Tanács levele Patay Sámuel tokaji harmincadosnak. Beszercebánya, 1706. június 28. Bánkúti 1992. 213–214.; Balogh 1981. 119.

[14] Bánkúti 1991. 78; Ez nem feltétlenül volt igaz minden megyére hiszen Pozsony vármegye 1706. március 5-én (79–88. fol.), Turóc vármegye 1706. március 9-én (89–90. fol.), Nógrád vármegye 1706. március 19-én (91–102. fol.), Ugocsa április 8-án (111–114. fol.), Szabolcs pedig április 9-én (120–132. fol.) hirdette ki az elkészített szabályzatokat. A limitatiókat lásd: MOL G 25 1. e. 2. d. Egy kiadott limitatióról van tudomásunk: Demkó 1888.

[15] I. m. 77–80; Balogh 1981. 119.

Bihar vármegye a limitatio elkészítését Szabolcs, Szatmár és Bereg vármegyékkel és Szatmár, Németi, illetve Debrecen városokkal közösen hajtotta végre.[16]

A négy vármegye és a három privilégizált város követei 1706. március 29-én, Nyírbátorban tartottak közös gyűlést, hogy eleget tegyenek a fejedelem parancsának.[17] A megyei limitatiók közül a Bihar vármegyei példány főleg az egyes termékek áraiban mutat eltérést a többi listával összehasonlítva. Az iratokban szereplő áruk, szolgáltatások megegyeznek, csak egy-két helyi sajátosság az, ami különbségként megfigyelhető.[18]

A gyűlésen résztvevők megállapodtak abban is, hogy közös mértékegységeket használnak: iccéből a budait fogadták el, míg fontból a magyarországit tekintették mérvadónak.[19]

A megyei limitatiók iratcsomójában található egy megyénkénti összesítő is, amelyben csak Szabolcs, Szatmár és Bihar vármegye árai szerepelnek.[20] A többi megye rubrikái kitöltetlenek maradtak. Ennél a kimutatásnál is megfigyelhető, hogy Szabolcs és Szatmár vármegye szabályzott árai megegyeznek, a bihari értékek viszont eltérnek. Ugyanezen irategyüttesben van még egy kimutatás, amely a Debrecen, Szatmár, Németi és Nagybánya városokban érvényes értékeket gyűjti össze. Az ebben feltüntetett árak megegyeznek a Bihar vármegyei limitatióban szereplőkkel. Ami érdekessé teheti számunkra ezt az iratot, hogy az abban feltüntetett árak vonatkoztak az említett városokba érkező külföldi (görög, török, zsidó, rác) kereskedőkre is.[21]

Bihar vármegye XVII–XVIII. századi történelme még sok megválaszolatlan kérdést tartogat számunkra. Reményeink szerint a jövőben végzett szisztematikus kutatások segítséget nyújtanak abban, hogy egy árnyaltabb kép alakulhasson ki Bihar

[16] Bihar vármegye limitatiója MOL G 25 1. c. 2. d. 166-179. fol, illetve 180–200. fol; Szabolcs vármegye limitatiója uo. 120–132. fol; Szatmár vármegye limitatiója uo. 212–222. fol., illetve 223–238. fol; Bereg vármegye limitatiója uo. 103–110. fol. Bihar és Szatmár vármegye limitatiójából két-két példány maradt fent.

[17] Lásd: Szatmár vármegye limitatiója 212. fol. A beregi limitatióban meg is fogalmazzák: „Jól lehet Kegyelmes urunk Ő *Nagysága* parancsolatjának akarván engedelmeskedni, felül specifikált venalékról (részletezett árukról) töttünk limitatiót. Mindazáltal úgy mehet effectusban a limitátio, hogy ha említett Kegyelmes Urunk Ő *Nagysága* és a Senatus*nak* determinatiója szerint fog verettetni és folyni a moneta, mind a veres és fejér." Bereg vármegye limitatiója uo. 110. fol.

[18] Például Bihar vármegyében csapómesterek csak Debrecenben vannak, de ők sem űzik a szakmát. Más limitatiókban külön foglalkoznak a csapókkal. A bihari, debreceni csapókra lásd: 1. sz. Melléklet.

[19] MOL G 25 1. c. 2. d. Bereg vármegye limitatiója 213. fol.

[20] Uo. 271. és 281–313. fol. A 271. fol. külzetére „Limitatio Rakocziana 1706" van ráírva. Véleményünk szerint a 271. fol. a kezdőlapja a 281-313. folión található összesítőnek.

[21] Uo. 39. fol. Dupluma: 314–315. fol. Vélhetően még a 274–275. fol. is ehhez a limitatióhoz tartozik. Lásd még: 13. jegyzet.

történelmét illetően. Ehhez nagyban hozzájárulhatnak azok a monográfia-munkálatok, amelyek már zajlanak, illetve hamarosan elkezdődnek.[22]

Az iratról

Bihar vármegye limitatiója két példányban maradt fenn.[23] Feltehetően mindkettő másolat, hiszen több helyen is javításokat, igazításokat eszközöltek a szövegben. A két limitatio mindenben megegyezik, viszont az, amelyet a forrásközlésnél felhasználtunk, Bihar vármegye pecsétjével lett megpecsételve. Ezért véljük úgy, hogy ez a példány áll közelebb az eredetihez. Az átírás során összevetettük a két iratot, tartalmi különbséget nem fedeztünk fel. A két szabályzat más-más kéz írása.

Az iratközlésről

A szöveg közlésénél a modern átírási gyakorlatot használtuk. Ezalatt a központozás, a kis és nagybetűk, az ékezetek és a külön- és egybeírás szabályait a ma elfogadott helyesírás alapján alkalmaztuk. Figyelembe vettük Bak Borbála[24] ajánlásait is.

Próbáltuk megtartani a szöveg jellemző nyelvi sajátosságait, ezeket [sic!] jelzéssel láttuk el.

Nem tartottuk meg a betűkettőzéseket (pl. ss, nn, ll), illetve a betűhiányokat jelölés nélkül pótoltuk vagy javítottuk. Nem hagytuk meg a kiejtés szerinti írásmódot a hasonulásoknál sem (pl. edgy = egy; meczeni = metszeni), hiszen ezek szóelemző írásmódja nem befolyásolja a kiejtésbeli sajátosságokat.

A szövegbeli kiemeléseket, igazításokat mi eszközöltük a könnyebb érthetőség kedvéért.

A szövegben használt fontosabb mértékegységek
Sing = 62 cm
Vég = a posztó nemétől és előállítási helyétől függően 14-20 sing
Font = 0,56 kg
Lat (lót) = a font 1/32 része, 17,5 g
Icce = 0,84 – 1,27 l közötti értéknek felelt meg, tájegységtől függően
Kassai véka = a kassai köböl ¼ része, 33,2 l

[22] Itt a több éve folyó Biharkeresztes monográfia munkálataira, illetve az új Berettyóújfalu kötet elkészültére gondolunk.
[23] MOL G 25 1. c. 2. d. 166-179. fol. ill. 180–200. fol.
[24] Bak 2000.

Gönci hordó = Kb. 407 l
Akó = Kb. 50 l
Cseber = a budai cseber 42,42 l volt. Ez tájegységenként változott.

1. sz. melléklet

Az irat lelőhelye: MOL G 25 1. e. 2. d.

Ad benignum Suae Serenitatis Principalis Domini Dom*ini* Clementissimi mandatum pro ratione status et temporis ad normam art*cul*i 71. Anni 1659[25] in praeattacto benigno mandato citati in gremio Inclyti Co*mitat*us Bihoriensis facta.

Limitatio

omnium rerum venialiu*m*, laborumq*ue*, moechanicalium intra limites praefati Co*mitat*us reperibilium, et practicari solitorum A*nno* Dom*ino* 1. Maii 1706.[26]

Ezen Nemes Vármegyében lévő kalmárok és kereskedők declarálták[27], minthogy eddig semminemű árujokat, melyet idegen országokbul inducálnak[28] az felsőb kereskedőktül, s – idegen országbéli emberektül, veres pénzen nem vásárolhatták. Arra nézve, ami drágaság eddig interveniált[29] attúl esett, hogy az veres pénzen el adott jószágok árját fehér pénz*en* kellett fordítannók az penig különben nem lehetett hanem két annyival is feljebb kényteleníttettenek adósságok complanatiója[30] kedvéért a veres pénzt fejérré váltani. Kihez képest K*egye*lmes Urunk k*egye*lmes resolutioja[31] szerint ha mind a kétféle pénz egy valorban[32] fog folyni, és a veres pénzt adósságok megfizetéséb*en* ezen vármegyebeli kalmároktúl és kereskedőktül elveszik annyib*an*, s ennek utána is vásárolhatnak. Árujokat adhatják eszerint:

[25] A törvény szövegét lásd: Márkus 1900. 176–177.
[26] Fejedelem Őfelségének, a legkegyelmesebb Úrnak kegyes parancsa után a helyzet és a körülmények okából az 1659. évi 71. törvény formája szerint az előbb említett kegyes parancsára hivatkozva Nemes Bihar vármegye gyűlésén készíttetett. Megszabása minden ezen fentebb említett Vármegye határai között található eladó áruknak, és gyakorolni szokott munkáknak, kézműves termékeknek. Az Úr 1706. esztendejében, május 1-jén.
[27] Kinyilvánították
[28] Hoznak be
[29] Fennállt
[30] Kiegyenlítése
[31] Kinyilatkoztatása
[32] Értékben

Kalmárok áruja	Floreni	Denarii
Velencei gránátnak[33] singi	12	
Török gránátnak singi	7	
Skarlátnak javának singi	10	
Alább valónak	9	
Angliai posztónak a javának, melyet selyemposztónak hívnak singi	7	
Alább valónak	6	
Lengyel angliainak	5	
Failandisnak[34] javának singi	5	20
Pukovainak[35]	4	
Lengyel failandisnak	4	50
Páduainak singi	2	50
Hosszú tartó széles remeknek singi	2	10
Közönséges széles remeknek	1	80
Keskeny remeknek	1	
Közlandisnak[36] singi	1	60
Morvai kisnicérinek singi		72
Zolnay kisnicérinek		50
Borsós pályaposztónak singi	1	
Széles bojtos posztónak	1	20
Keskeny bojtos posztónak		75
Posztó rásának[37] tecin és karmasin színnek	2	50
Közönséges rásának	1	60
Lengyelországi rásának	1	40
Perpétának[38] tecinnek és karmasin színnek	1	80
Közönséges perpétának	1	
Hernácnak, tecinnek	1	20
Közönségesnek		75
Quinetnek tecinnek végi[39]	10	
Közönségesnek	7	
Borsétának[40] végi	7	
Habos szőrtabitnak[41] végi	12	

[33] Gránát = posztófajta. Feltehetően a spanyolországi Granada környékéről származó posztóra használták.
[34] Fajlondis = finom angol posztó, London környékéről.
[35] Értsd: Bukovinainak.
[36] Közönséges angol posztó.
[37] Egyfajta szövet, posztó. A szó valószínűleg az olaszból került át.
[38] Perpéta = kelmefajta.
[39] Ez és a következő sor utólag beszúrva.
[40] Borséta = szövetfajta.
[41] Tábit = habos selyemszövet, színjátszó selyem.

Szőr atlacnak[42] végi	40	
Fonalas hernácnak[43] singi		60
Mazolánnak[44] singi		45
Egy tarka aljú szoknya, öreg	6	
Alább való	5	
Karasiák*nak*[45] singi	2	40
Selyemmatériák		
Dupla bársonynak singi	12	
Közbársonynak	8	
Kenderbársonynak	1	20
Tábitnak singi	10	
Féltábitnak	4	50
Velencei kamukának[46] singi	7	
Közkamukának	4	
Tafotának[47] singi	4	
Virágos atlacnak singi	4	
Kapicolnak[48] singi	1	50
Török tafotának singi		60
Dupla tatár muharnak[49] végi	30	
Közönséges muharnak	20	
Fekete, széles fátyolnak singi	1	80
Alább valónak	1	50
Fekete, keskeny fátyolnak		60
Fejér fodor, széles fátyolnak singi	2	
Keskenynek	1	
Sima fejér, széles fátyolnak	2	
Lengyel sima, fejér fátyolnak		60
Asszonyember fejére való gyenge selyemcsipke	3	50
Alább való	2	50
Aranyos és ezüstös áruk		
Gazdag aranyos vagy ezüstös asszonyember fejére való csipke	6	
Alább való	4	50

[42] Atlasz = sima selyemszövet.
[43] Hernác = egyfajta kelme. Posztó- és selyemfajták nevei között egyaránt előfordul.
[44] Mazolán = ritka, hitvány gyapjúszövet.
[45] Karazsia = posztófajta.
[46] Kamuka = damasztszövet.
[47] Könnyű anyagú selyemszövet.
[48] Kapicsor = női kelmefajta.
[49] Moher = gyapjúszövet.

Arany csipkének lótja[50]	3	
Arany galandnak[51] lótja	2	
Szkófium*nak*[52] danckainak levele	9	
Arany és ezüst fonalnak öreg motringja,[53] danckainak	4	50
Bécsi arany- és ezüstfonalnak öreg motringja	3	75
Süvegek		
Vékony fekete süvegnek az ára	1	20
Fekete fodor süvegnek		75
Dupla fekete süvegnek		50
Törökországi jószágok		
Szkófium egész papirossal, melyben 9 lót vagyon	10	
Tecin és karmasin szín selyem*nek* mitrája	8	
Közönséges színűnek	5	
Portai sodrott selyemnek mitrája	8	
Egy öreg veres karmasin bűr	6	
Annál kisebb	5	
Et per consequens[54]		
Öreg sárga karmasin bűr	5	50
Alább való alább		
Öreg szép veres kordovány[55]	2	60
Középszerű	2	20
Kisebb*nek* kisebb az ára		
Öreg Sárga kordovány bűr	2	40
Középszerű	1	80
Kisebb*nek* kisebb az ára		
Fekete kordovány ára egy a veressel		
Öreg veres és sárga szattyán	1	20
Alább való		90
Et per consequens		
Török szattyán kapca		33
Karmasin kapca	1	
Kordován*y* kapca		66
Karmasin öreg cselebi csizma[56]	4	
Karmasin papucs	1	

[50] Lót = lat. A font 1/32 része.
[51] Galand = keskeny szegélydísz, paszomány, keskeny szalag.
[52] Szkófium = arany vagy czüst hímzőszál.
[53] Matring = mértékegység. Az arany- és czüstfonalak mérésére szolgált.
[54] És végig a következőn
[55] Kordován = finom, kikészített kecske- vagy juhbőr.
[56] Cselebi = török csizmafajta.

Kordovány papucs		75
Öreg dupla paplan, jóféle bagaziával[57]	18	
Közönséges öreg paplan	10	
Alább való	8	
Et per consequens		
Öreg kilinnek, vagy csarpitnak az ára[58]	5	
Kissebnek	4	
Csujtár, szép és öreg[59]	8	
Alább való	6	
Legalább való	5	
Skarlát jó öreg szőnyeg	18	
Kisebbnek kisebb az ára		
Közönséges nagy szőnyeg	8	
Kisebbnek kisebb az ára is		
Kecsének[60] az ára	1	80
Sebesi jóféle pokróc	2	
Alább való	1	50
Orosz vagy oláh csinálta pokróc	1	
Öreg jóféle lasnak[61]	3	
Alább való	2	
Riskásának fontja		18
Malosaszőlőnek[62] fontja		18
Fügének fontja		18
Egy öreg citrom		12
Kisebb		9
Egy nitrafejtő	1	30
Kék bagaziának singi		30
Tecin és karmasin szín bagaziának singi		90
Veres pamut bagaziának singi		48
Török selyemsinórnak singi		9
Egy selyemkeszkenő	1	
Paplankeszkenő		75
Alább való		50
Selyem hálóövek az előtteni mód szerént adattassanak darabáru számra.		
Egy vég fejér aba	4	

[57] Bagazia = bélésnek való kelme, vagy festett vászon.
[58] Kilim = szőnyegfajta.
[59] Csujtár = nyeregtakaró.
[60] Kecse = gyapjúpokróc.
[61] Lazsnak = pokróc.
[62] Értsd: mazsolaszőlőnek.

Veres egy vég aba	4	50
Bulya vásznok és patyolatok különb különbféle speciesekben[63] lévén az előtti mód szerint adatassanak.		
Fűszerszámok		
Borsnak fontja	1	
Gyömbérnek		75
Jóféle sáfránynak lótja		75
Alább valónak		60
Szekfűnek fontja	6	
Szerecsendiónak fontja	6	
Lótja[64]		30
Szerecsendió virágának fontja	20	
Lótja		72
Babérnak lótja		5
Jóféle nádméznek fontja	1	20
Alább valónak		90
Annál is alább valónak		75
Mandolának fontja		75
Faolajnak fontja		50
Gyolcsosok áruja		
Vékony slésiai[65] gyolcsnak vége, melyben tíz sing vagyon	12	
Ennek singi	1	20
Alább valóknak az ára is alább		
Lengyelországi slésiának végi	2	40
Jóféle vékony slaernek[66] végi	3	
Eperjesi vékony, széles gyolcsnak singi		42
Bártfai jóféle gyolcsnak singi		18
Jóféle lengyel gyolcsnak singi		24
Széles, vékony házi vászonnak singi		30
Alább valónak		24
Annál alább valónak		18
Kék, és veres gyolcsnak, a javának és szélesének singi		21
Alább valónak és keskenyebbnek		18
Segesvári gyolcsnak alias durvának végi		50
Legszebb lengyel patyolatnak singi		24

[63] Formában.
[64] Utólag beszúrva.
[65] Értsd: szilézíai.
[66] Slájer = finom gyolcsanyag.

Alább valónak		21
Annál alább valónak		18
Legalább valónak		15
Közönséges paraszt, avagy nyers vászon*nak* legszebbnek és vékonyabbnak singi		12
Alább valónak		9
Annál alább valónak		6
Sáknak valónak		5
Lábasmarhák, és egyéb eledelre valók		
Egy pár tavalyi borjú Pünkösdig	12	
Egy pár harmad fű tinó	25	
Egy pár negyed fű tinó	50	
Egy pár legszebb címeres ökör	90	
Alább való pro ratione qualit*a*tis[67]		
Vágni való egy pár hízott, jó nagy ökör	50	
Vágni való hízott, egy jó öreg tehén	20	
Alább való *pro* portione[68]		
Mészárszékre való egy kövér juh	1	40
Egy örü [sic!]	2	
Metszeni való bárány Pünkösdig		60
Pünkösd után		75
Egy kövér öreg Cáp[69]	2	
Egy kövér öreg kecske	1	
Egy kecskegedó [sic!]		30
Egy pár ajtón hízott, öreg jó kövér ártány	30	
Alább való*na*k alább az ára		
Makkon hízott egy pár jó öreg sertés	16	
Alább való	12	
Et per consequens		
Egy négyheti jó sütő malac		12
Egy nyúl		12
Egy öreg szarvas	5	
Egy öreg őz		75
Kisebb őz		60
Egy pár nyájra való juh fiastul választva	5	
Öszveséggel, ha n*em* választják	4	
Egy pár juh bárányostul kihányva	3	50
Egy öreg hizlalt kakaspulyka		60

[67] Amint a minősége van.
[68] Arányában.
[69] Cáp = kecskebak.

Alább való		42
Jércepulyka		30
Egy kövér házi lúd		24
Egy hizlalt kappan		18
Egy kövér tyúk		12
Egy pár csirke		8
Egy pár ölni való liba		24
Egy házi kacsa		12
Egy fogolymadár		12
Egy császármadár		18
Egy fajt [sic!]		12
Egy túzok		36
Egy kakasfácán		36
Jércefácán		30
Egy vadlúd		15
Egy fú [sic!]		6
Egy pár házi galambfi		6
Egy vadgalamb		4
Egy pár húros- vagy fenyőmadár		12
Méz, vaj, olaj, sajt és túró		
Egy icce szín méz		36
Főtt méznek iccéje		24
Tehénvaj*na*k iccéje		30
Juhvaj*na*k iccéje		24
Lenmag olajnak iccéje		24
Viasznak fontja		40
Egy nyári öreg sajt		30
Őszi öreg sajt		36
Erdélyi nyári sajtnak fontja		6
Őszi sajtnak fontja		9
Túró*na*k fontja		9
Mesteremberek		
Mészárosok		
Jó kövér ökör- vagy tehénhús*na*k fontja		4
Alább valónak		3
Annál is ösztövérebbnek		2
Borjúhúsnak fontja		6
Kövér juhhúsnak fontja		2
Egy kövér báránycímer Pünkösd előtt		9
Kecskehúsnak fontja		2
Bárányfő, tüdőstül s májostúl		6

Disznóhúsnak fontja, javának		6
Alább valónak		5
Téli szalonnának fontja		12
Tiszta szalonnának fontja		15
Egy jó kövér orja fejestül		90
Feje nélkül		60
Egy öreg jó kövér szalonna	10	
Alább valónak az ára is alább valorához[70] képest		
Egy bokor jó öreg első sodor		60
Egy jó öreg hátulsó sodor		42
Kisebbnek az ára is kisebb		
A szalonnának és annak aprólékjának árra pedig ha makk bőven terem ahhoz képest lehet feljebb vagy alább.		
Hájnak fontja		12
Száraz faggyúnak fontja		10
Nyers faggyúnak fontja		7
Olvasztottnak		12
Marhabőrök		
Egy öreg ökör- vagy tehénbőr	4	50
Kisebb	3	
Ötödfű tulokbőr	4	
Tavalyi borjúbőr	1	
Egy juhbőr gyapjastul		30
Gyapjú nélkül jó juhbőr		30
Cáp bőrnek a java		90
Alább valónak az árra		75
Döglött juhnak a bőri		18
Jó kecskebőr		50
Alább való		36
Báránybőr Úr napig[71]		21
Úr nap után		24
Lóbőr	1	60
Vadbőrök		
Egy szép rókabőr	2	
Alább való	1	60
Et per consequens		
Egy szép farkasbőr	1	50
Alább való	1	20
Egy szép nyest	2	60

[70] Értékéhez

[71] Úr napja = festum Corporis Christi. Pünkösd vasárnapja után két héttel.

Alább való	2	
Egy szép vidra	1	50
Vadmacskabőr		18
Nyúlbőr		3
Szép öreg medvebőr	6	
Nyeregre való medvebőr	4	
Hiúzbőr	5	
Szép török nyest	1	80
Alább valónak az ára is alább		
Egy szép görénybőr		24
Vargák		
A farán való egy pár legjobb bocskor		42
Derekán való		36
Hátán való		30
Vállán való		27
Nyakán való		24
Pofáján való		18
Farmetszés		18
Egy pár mál[72], kibül két pár csizma telik	2	
Kikészítve egy jó öreg bőr árra	6	
Közép ökör- és tehénbőr kikészítve	5	
Tinóbőr kikészítve	1	80
Egy pár jó bőrkapca		75
Alább való		54
Hajdúnak való egy pár kapca		30
Bélésnek való juhbőr		90
Számos marhabőr kikészítése	1	
Tinóbőr kikészítése		60
Borjúbőr kikészítése		75
Juhbőr kikészítése fejéren		24
Veressen		36
Csizmadiák		
Egy pár fél singes borjúbőr csizmának árra	2	
Második fára csináltnak	1	80
Harmadiknak	1	50
Negyediknek	1	30
Ötödiknek	1	
Hatodiknak		80
Et per consequens		

[72] Mál = az adott állat hasi része.

Férfiúnak való veres és sárga öreg csizma	1	60
Utána való	1	50
Asszonyember*nek* való szattyán csizma	1	30
Utána való	1	20
Veres és sárga fél singes csizma	2	75
Utána való	2	60
Harmadik	2	36
Asszonyembernek való kordovány csizma	1	80
Kisebb	1	70
Harmadik	1	60
Férfiúnak való öreg fejellett csizma ára	1	
Asszonyember*nek*		78
Karmasin vagy kordován*y* csizma csináltatástul, ha mindent a csináltató ad hozzá.		89
Szolgának való borjúbőr csinálástul, ha mindent ad hozzá a csináltató.		86
Fejeléstül, ha mindent hozzáadnak		30
Egy pár papucs csinálástul		45
Egy pár kapca csinálástul		15
Egy pár karmasin könyökbőr ára		60
Kordovány		30
Szíjgyártók		
Egy számos bőr kikészítése, ha veressen megfestik	1	80
Feketén festve	1	20
Fejéren megtörve	1	
Ha parasztosan felmíveli	1	
Egy pár öreg farhám, hármas veseszíjával	6	
Egy pár kisebb farhám	5	
Egy közönséges hám		66
Szekeres fék, tányéros zablával		90
Parasztos kantár		45
Varrott kantár		90
Egy hátszíj		30
Két hámtáska		30
Egy fékemlő [sic!] szár		9
Négyágú gyeplü	1	20
Elő gyeplü		90
Lógó gyeplü		36
Egy pár kengyelszíj csatostul		60
Heveder, felrántó szíjával		60
Lekötőszíj, terhelő szíjával		60

Közönséges farmatring[73]		24
Varrott csatostul		48
Közönséges szügyellő		30
Varrott		54
Egy pár bocskorszíj		9
Karikás ostor		18
Közönséges ostor		9
Korbács		12
Kocsiostor		6
Varrott szíjkötőfék		60
Közönséges		48
Egy pár fedeles puskatok	2	
Fedél nélkül	1	80
Csatos karikás szablyaszíj		60
Csat nélkül		40
Eresztő szíj		18
Egy pár láncos, karikás nyakló	1	60
Szűcsök		
Egy öreg ködmen [sic!]	5	
Utána való	4	50
Asszonyemberнek való öreg ködmen	4	50
Utána való	4	
Et per consequens		
Egy bárányból csáválás[74]		9
Rókabőr csáválás		12
Vidrabőr csáválás		18
Nyest csáválás		12
Farkasbőr csáválás		48
Medvebőr csáválás	1	80
Hasi bőr csáválás		6
Egyes bárányborokbül aki mentét akar béleltetni, megprémzésével együtt		80
Táblás béllésbül		40
Rókamállal, vagy háttal, egyes rókákbul ha ki mentét akar bélletni a munkátul	2	50
Kisebb mente bélletéstül	1	80
Asszonyembernek való rókás mente bélletéstül	2	
Kisebbtül	1	60
Egy ködmen csinálástul	1	80

[73] Farmatrin = hurok alakú szíj a lószerszám hátulján.
[74] Csáválás = bőrkikészítés.

Egy tábla fekete bélés ára	6	
Egy tábla fejér bélés ára	4	50
Szappanosok		
Edgy tábla szappan ára	1	50
Ha egy táblábul öt rudat metszenek. Egyiknek az ára		30
Ha nyolc rudat metszenek. Egyiknek ára		18
Váltómíves szabók		
Angliai dalmány csinálástul	1	20
Mentétül		72
Fajlandis dalmántul	1	
Mentétül		60
Angliai nadrágtul bélletlen		30
Bélelve		50
Remek dalmantul		75
Mentétül		50
Angliai és fajlandis süvegtül, ha felvarrja a mester		21
Angliai salavaritul[75], közönséges munkával		15
Köpönyegcsinálás fennálló gallérával		48
Gallér nélkül		36
Angliai, vagy selyemszoknya csinálástul egy sor csipke, vagy kötés ha lészen rajta, bélelve.	1	50
Ha igen széles lészen rajta a csipke, a munka szerint többet érdemel.		
Rása szoknyátul, egy sor peremmel		75
Angliai halhéjas közönséges szoknyaválltul, egy sor peremmel	1	
Bársonyválltul, egy sor peremmel vagy csipkével	1	80
Alább valótul	1	60
Rása válltul, halhéjason		60
Anélkül		30
Szűrszabók		
Erdélyi és privigyei szűrökbül dolgozván ezen mesteremberek aminthogy magok igen drágán vették, a limitatio sem lehet károkkal. Azért eszerint következik, míg a szűr meg nem olcsúdik [sic!] az ő mívek ára.		
Legnagyobb szűr ára	6	
Utána való két singes	5	10
Harmadik	4	50
Negyedik	3	60
Ötödik	3	
Hatodik	2	90
Hetedik	2	40

[75] Salavári = bővebb szabású nadrág.

Csapók		
Csapómester-emberek ezen vármegyében nincsenek egyebütt, han*em* nemes Debrecen városában négy vagy öt vagyon, azok sem ige*n* mívelik az mesterséget. Ha mívelnék computatis computandis[76], aminemű szűrt tudnak készíteni hallatlan eladhatják végit.	7	
Vásári szabók		
Egy aba öreg bélelt dalmány árra	5	50
Félszer dalmány	4	50
Másfél fertályos bélelt dalmány	5	
Félszer	4	
Utána való bélelt dalmány	4	50
Félszer	3	50
Egy öreg aba kepenyeg	5	50
Egy öreg aba[77] nadrág	1	80
Kisebb nadrág	1	50
Utána való	1	30
Azután való	1	20
Egy salavári ababul	1	20
Öreg remek egészen béllet [sic!] dalmány	8	
Nadrág	3	12
Salavári	2	
Egy aba öreg mente, bélletlen	4	
Bélelve	8	
Egy közlandis mente bélletlen	11	
Egy nyestes angliai posztóbul csinált kalpag*na*k a java és szépi	5	10
Egy rása szoknya, egészen bélelve	40	
Bársony peremmel	24	
Rása szoknya lótos peremmel	13	
Tecin szín rása, lótos peremes szoknyaváll	3	60
Közönséges rásaváll	3	
Hernácváll, szőr peremmel	1	20
Veres pamutbagazia szoknya, négy sor szőrperemmel	5	60
Hernác szoknya szőrperemmel	6	
Ötvösök		
Egy gyira[78] ezüst feldolgozástul, sima munkáért	10	
Lótjátul		24

[76] Megszámlálva számot adó

[77] Aba = silány minőségű – általában fehér – posztófajta.

[78] Gira = mértékegység

Virágos munkának gyirájátul	12	
Lótjátúl		30
Gombkötők		
Tizenöt öreg selyemgomb, makkostul	2	
Kisebb	1	75
Annál is kisebb	1	30
Jó tömött selyemsinórnak singi		8
Vékonynak		6
Karmasin és testszín sinórnak singi		12
Borított sinórnak singi		40
Sujtásnak		24
Kockásnak		30
Egyéb munkát aki mint akar míveltetni az szerint fizessen tőle.		
Kerékgyártók		
Céhbeli mesterember csinálta egy öreg ökör, vagy ló után való szekér	15	
Kisebb szekér	12	
Annál is kisebb	10	
Egy öreg kerék	2	
Középszerű	1	75
Apróbb	1	50
Egy kerék küllő betétel		6
Egy talp		12
Egy kerékagy		56
Egy tengely		42
Egy nyújtó		30
Szekérágas		30
Vánkos		12
Rakoncás fergetyű[79]		18
Bevágott		12
Simely[80]		12
Rúd nyila		60
Annak két szárnya		81
Két ódal [sic!] zápostul	2	8
Hátulsó saroglya		60
Első saroglya		30
Egy lőcs		12
Egy hámfa		12

[79] Fergettyű = szekérnek, kocsinak az a része, amely lehetővé teszi, hogy elforduljon.
[80] Símely = a szekér tengelyéhez párhuzamosan erősített vastag fa, mely a szekér oldalait tartja, és a rúd ágait a tengelyhez szorítja.

Hátulsó ferhétz [sic!]		12
Egy csatlópálca		3
Egy sallangó		3
Két taligakerék	1	40
Egy fejsze-, vagy kapanyél		6
Mindezek pedig úgy ha a mesterember maga fájából dolgozik, ha pedig a csináltató ad hozzá fát, felényi a munkájától való béri.		
Kovácsok		
Egy öreg ló- avagy ökörszekér vasazás	12	
Kisebbtül	9	
Egy öreg kerék vasazás	1	
Első tengely	1	
Hátulsó tengely		80
Egy sing vasbul való marokvas csinálás, felsütésével együtt		12
Ó marokvas felsütése		3
Egy köpüs, és kávás lőcs vasazása		24
Egy sing vasbul való derékszeg csinálás		15
Hámtő s karikája csinálása felsütésével		12
Ó hámtő felsütése		3
Egy ragasztószeg, láncostul		21
Egy pengőkarika		12
Egy tengelyvégszeg		12
Egy vakszeg		15
Egy öreg csikótő csinálása		70
Középszerű csikótő		50
Egy kötőpánt		10
Tekerőpánt		12
Rúdra való öreg karika		12
Karikaforrasztás		6
Új szántóvas csinálás, öreg	2	60
Kisebb	2	
Egy sing vassal ha megnádolják[81]		60
Öreg csoroszlya csinálása		75
Nádlása		30
Köpüs lapát, ásó csinálás		60
Egy kapa csinálás		45
Egy új fejsze csinálás		66
Acélása		36
Kisebb acélása		30

[81] Nádol = vasat, acélt, abból készült eszközt edz, új anyag hozzáötvözésével javít.

Egy új patkó, felütésével		12
Ó patkó felütés		6
Hat patkószeg		3
Egy kasza	1	20
Kaszaülő, kalapácsostul		60
Egy sarló, fogas		30
Egy oltott sark, hevederestül		36
Közönséges ajtóra való sark, hevederestül		24
Háromágú vasvilla csinálás		36
Kétágú vasvilla		24
Faragószekerce csinálás	1	
Szénametsző	1	80
Nádvágó		90
Vasék		15
Karózó vas, egészen vasbul		75
Karózó fokos balta		75
Egy metszőkés		90
Hídban való nagy, öreg szeget ha csinál*nak*, egytül		4
Lakatosok		
Vágós puskának új acélt csinálni	1	80
Kisebb	1	50
Öreg puskaagy	1	50
Pisztolyagy	1	
Puskarántó		50
Sárkány		75
Serpenyőfedél		45
Általjáró öreg szeg		6
Puskadió		40
Abban való szeg		6
Puskacsőt megfarsatuzni, lábazni		90
Egy puskát fejéren megtisztítani		18
Közönséges öreg ajtózár	3	
Kisebb	2	
Almáriumra[82] való zár		50
Ládazár		50
Boltra való öreg lakat	3	
Lakatkulcs		12
Közönséges apró kulcs		9
Srófos[83] kulcs		12

[82] Almárium = szekrény.
[83] Sróf = csavarmenet, csavar.

Ajtóbevonó		20
Fordító		24
Ütköző		24
Vert szegével együtt		12
Kulcsszék		15
Ajtó- és ládanyitás		6
Ajtókulcs		24
Ládakulcs		18
Marha farára való öreg bélyegvas, két betűbül	1	50
Három betűs	1	80
Edényre való apró bélyegvas		40
Ládára való egy pár forgósark		75
Egy pár sark nyírbélestül		18
Ládához való ütköző szegestül		9
Öreg csizma patkolás		12
Sarkantyú felütés		6
Kisebb csizma patkolás		9
Csiszárok		
Egy közönséges kardhüvely, minden készületivel	2	75
Mindkét felől elein, oldalán felerésztett plével[84]	3	
Egy szablyát fában faragni		90
Maroklatcsinálás, keresztivel[85] együtt		36
Kereszt nélkül		24
Nyakas kápa[86]		30
Kanca kápa		12
Egy kötővas szegestül, karikástul		15
Egy élre való vas		15
Egy általkötő vas		12
Farkvas		30
Horgas keresztvas felcsinálás		75
Szablyának élit vonni		12
Ha olajkőre veti		6
Kardtisztítás		30
Asztalosok		
Fias, gyantáros[87] remek asztal	10	
Közönséges fias asztal	4	

[84] Pléh = lap, fémlap, bádog.

[85] A kard keresztvasáról van szó, amely a kardfogó kézfejet védte az ütésektől.

[86] Kápa = a nyeregvázon elöl és hátul található kiemelkedő rész.

[87] Fias = fiókos; gyanta = a gyantár talán a középkori latin gentarum tőalakjából származtatható, s a meghonosodás módját illetően a magyar kar, mód, pont stb. szavakkal vethető össze. Más jelentése a mázkészítéshez használt gyantafélékkel függ össze.

Közönséges rostélyos karszék, öreg	1	50
Rostély nélkül	1	20
Egyes rostélyos karszék		75
Egyes hátosszék, rostély nélkül		60
Egyes fejér szék		40
Két emberнek való festet zöld nyoszolya	3	
Öreg ormós[88], feketén festett koporsó	3	50
Közönséges koporsó	3	
Öreg festett, lábasláda	3	50
Kisebb lábasláda	3	
Közönséges vásári festett öreg láda	3	
Közép vásári láda	2	30
Kisebb	1	80
Vásári festett bölcső	1	
Parasztbölcső		75
Kerek tábori középasztal	1	80
Kisebb tábori asztal	1	50
Egy tábori szék fája		40
Egy kopjának fája, közönségesen festve		50
Festet fogasnak singi		30
Paraszt nyoszolya	2	
Kádárok		
Egy gönci hordónak az ára		36
Arra három abroncsot felütni		3
Fél gönci hordó		24
Öreg hordónak akózva egy csebri		20
Tíz csebresen fejül való hordóra üresen egy abroncsot felütni		2 1/2
Tíz csebresen alól hat csebresig		2
Hattul fogva gönciig		1 1/2
Egy új dongát legöregebb hordóba betenni		12
Utána való		9
Kisebbe		6
Egy ó dongát öreg hordóba betenni		6
Utána valóba		4
Kisebbe		3
Egy új fenék bekerítés		12
Ó fenék betétel		6
Egy öreg kád árra	2	40
Arra való egy abroncs felütés		4

[88] Ormós = csúcsos tetejű.

Szűrőkád árra		60
Öreg fenyőfa désa		18
Tölgyfa désa		15
Lóitató cseber		36
Kisebb désa		12
Egy veder		9
Fejő sajtár		6
Fejő veder		12
Fedeles kupa, vagy kárt[89]		12
Fedeletlen		9
Öreg csobány[90]		18
Kisebb		12
Egy putton		30
Egy debreceni mértékhez való véka		30
Cassai mértékhez		18
Et per consequens		
Egy vendég csín[91]		3
Tele öreg hordóra egy abroncsfelütés		3
Kisebbre		2
Tele hordóba dongát betenni		75
Egy öreg hosszú léhó[92]		60
Kerek léhó		30
Nyeregjártók		
Paraszt sima, közönséges nyereg		90
Cifrázott	1	50
Nyírhajjal borított	2	
Faragott, vagy kimetélt	2	
Nyereg ágas		30
Nyereg szárnya		18
Tekenősök		
Öreg sütőtekenő	1	
Kisebb sütőtekenő		75
Szappanozó tekenő		36
Kisebb		30
Kisebb		24
A per consequens, ki micsodás.		

[89] Kárt = fából készült kisebb ivócdény.
[90] Csobán = facdény, hasonló a cseberhez. Volt fedeles és fedél nélküli változata is.
[91] Csín = talán a hordó aljában futó vájatokat jelenti.
[92] Léhó = hordóra való nagy fatölcsér.

Szórólapát		12
Sütőlapát		12
Kaskötők		
Egy szekérkas, fagyal[93] vesszőbül	1	
Közönséges vesszőbül		75
Egy gyékény		48
Gyékénybül kötött méhkas		15
Vesszőbül kötöttnek párja		9
Egy farosta		12
Takácsok		
Szabott rendik lévén ezen mesteremberek*nek*, most is aszerint mívellyék mesterségeket.		
Fazekasok		
Egy öreg vizeskorsó		6
Kisebb		3
Per consequens		
Öreg kétfülű fazék		9
Kisebb		6
Kisebb		3
Annál is kisebb		1 1/2
Egy öreg födő		2
Kisebb		1 1/2
Kisebb		1
Annál is kisebb		1/2
Egy öreg tál		9
Kisebb		6
Legnagyobb		12
Egy mázos cipós kályha betételével		8
Paraszt cipós kályha árra		2
Betétele		2
Egy iccés parasztcsupor*na*k száza		60
Egy öreg butykos korsó		9
Kisebb		6
Kisebb		3

A bor*na*k, búzá*na*k, ros*na*k, árpá*na*k, zab*na*k, kölesnek, lencsének, borsónak, és egyéb efféléknek árra ne*m* limitáltathatik, minthogy az esztendőnek Isten áldásábul bővebb avagy szűk volta önkénnyén szokta mindezeket az ő termésekhez képest drágítani vagy ólcsítani [sic!]. Sőt a hazában termő egyéb mindenféle akármi névvel

[93] Fagyal = fűzfafélcség.

nevezendő marháknak eledelre és öltözetre való jóknak, amint Isten az esztendőt bőséggel vagy szükséggel megáldja pro ratione temporis est exingentia fatus rei[94] fog lehetni jövendőben.
Datum in Generali Inclyti Comitatus Bihariensis congregatione in possessione Szent Imre, die prima mensis may anno millesmo septinquesimo sexto celebrata.

Per me Paulum Tholdi
P*rae*fati C*omita*tus Juratum Notarium[95]

Rövidítések
fol. - folio
d. - doboz
MOL – Magyar Országos Levéltár

Levéltári források
MOL G 25 1. e. Magyar Országos Levéltár. G 25. A Rákóczi-szabadságharc levéltára. Gyűjteményes rész. Megyék és városok iratai. 1. e. megyei limitatiók.

Kiadott források
AR I. = II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. Közli: Thaly Kálmán. I. Pest, 1873. (Archivum Rákóczianum. II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve. Első osztály: had- és belügy.)

AR V. = Székesi gróf Bercsényi Miklós főhadvezér és fejedelmi helytartó levelei Rákóczi fejedelemhez. 1704–1712. Közli: Thaly Kálmán. II. (1706–1708). Budapest, 1877. (Archivum Rákócziánum. I. osztály: V.).

Balogh 1986. = Balogh István: Dobozi István debreceni főbíró levelei gr. Károlyi Sándorhoz 1703–1709. Debrecen, 1986.

Bánkúti 1992. = Iratok a Rákóczi szabadságharcból. Kecskemét város és körzete. I. kötet. Összeállította és jegyzetekkel ellátta: Bánkúti Imre. Kecskemét, 1992.

Bánkúti 1996. = Pest-Pilis-Solt vármegye a Rákóczi-korban. I. kötet. Közreadja: Bánkúti Imre. Budapest, 1996.

Demkó 1888. = Limitátió 1706-ból. Közli: Dr. Demkó Kálmán. Történelmi Tár 1888. 187–195.

Márkus 1900. = Magyar Törvénytár. (Szerk.) Márkus Dezső. Budapest, 1900.

Thaly 1870. = A szécsényi országos szövetséglevél (1705.), a hg. Czartoryski-féle eredeti példányról közölve. Századok, 4. évfolyam (1870), 337–348.

Reml = II. Rákóczi Ferenc emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól annak végéig. Fordította: Vas István. Sajtó alá rendezte és az életrajzi jegyzeteket írta: Kovács Ilona. Budapest, 2004. (Ez a kiadás az Osiris Kiadó gondozásában jelent meg, jegyzetek nélkül).

[94] amint az idő úgy alakul, szükséges a dolgokat megbeszélni.
[95] Kelt Bihar vármegye Szentimre birtokon tartott közgyűlésén 1706. május 1-jén. Előttem Tholdi Pál, a fent említett vármegye felesküdött jegyzője előtt.

Felhasznált irodalom

Bak 2000. = Bak Borbála: A XVI–XVIII. századi magyar nyelvű források kiadásának kérdései. In: Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok). VII. évfolyam (2000), 1. szám. 91–139.

Balogh 1981. = Debrecen története 1693–1849. Szerk.: Rácz István. II. kötet. A vonatkozó részt Balogh István írta. Debrecen, 1981.

Bánkúti 1980. = Bánkúti Imre: Hadellátás és hadszervezet Rákóczi hadseregében. In: Rákóczi-tanulmányok. Szerk.: Köpeczi Béla – Hopp Lajos – R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1980. 169–183.

Bánkúti 1991. = Bánkúti Imre: A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái. Budapest, 1991.

Bánkúti 2002. = Bánkúti Imre: A kuruc függetlenségi háború gazdasági-pénzügyi alapjai. In: Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Szerk.: Czigány István. Budapest, 2002. 65–98.

Hóman–Szekfű = Hóman Bálint-Szekfű Gyula: Magyar történet. IV. kötet. Budapest, 1935.

Mészáros 2005. = Mészáros Kálmán: A Partium közjogi helyzete a Rákóczi-szabadságharcban. In: Istennel a hazáért és a szabadságért. Szerk.: Dukrét Géza. [Nagyvárad], 2005. 162–172.

Nyakas 2005. = Nyakas Miklós: A bihari kishajdú városok története. Hajdúböszörmény, 2005.

R. Várkonyi 1989. = Magyarország története 1686–1790. Főszerk.: Ember Győző, Heckenast Gusztáv. I. kötet. Budapest, 1989. A vonatkozó részt R. Várkonyi Ágnes írta.

R. Várkonyi 2004. = R. Várkonyi Ágnes: Rákóczi tanácsülései Miskolcon. In: Emlékülés a Magyar Tudományos Akadémia Miskolci Akadémiai Bizottságának székházában 2004. május 26-án. Szerk.: Dobrossy István. Miskolc, 2004. 9–39.

Peter Török

Limitierung des Komitats Bihar aus dem Jahre 1706

Die Erforschung der Geschichte des Komitats Bihar während des 16. und 18. Jahrhunderts gestaltet sich recht schwierig, da ein Großteil der zeitgenössischen Quellen verloren gegangen ist. Aus diesem Grunde ist jede neuere Schriftensammlung, die im Verlauf der Forschungsarbeiten ans Tageslicht gelangt, von besonderer Bedeutung und wert, in dieser Form veröffentlicht zu werden. Das Komitat Bihar stellte sich nahezu voll und ganz hinter den von Ferenc Rákóczi II. angezettelten Aufstand, den späteren Freiheitskampf. Dieses Komitat stellte eines der Zentren der sich auf die Transtheißgegend ausdehnenden Bewegungen dar. Eine Ausnahme bildete – in Hinsicht auf den gesamten Freiheitskampf – nur Nagyvárad (Großwardein), das bis zum Ende in kaiserlicher Hand blieb. Das Komitat Bihar und das dazu gehörende Debrecen waren von Anbeginn an eines der hauptsächlichen Nachschubzentren für die Kurutzentruppen. Jedermann setzte alles daran, den ihm auferlegten Abgabenpflichten nachzukommen. Der Fürst führte schon zu Beginn des Freiheitskampfes Kupfergeld ein, da er keine Steuern erlassen wollte. Das Kupfergeld verlor jedoch schnell an Wert, was ständig erneute Korrektionen erforderte. Im Jahre 1706 war das auch Kongo genannte Kupfergeld dermaßen wertlos geworden, dass verschiedene wirtschaftliche Maßnahmen getroffen werden mussten, wie unter anderem die Komitatslimitierung. Mit diesen Regelungen versuchte man, die Preise im Zaum zu halten. Die Komitate ertrugen die fürstlichen Befehle jedoch nur schwer und standen immer wieder in Verhandlungen. So versammelten sich die Komitate Bihar, Szabolcs, Szatmár und Bereg bzw. die Städte Szatmár, Németi und Debrecen am 29. März in Nyírbátor, um gemeinsam die auf Befehl des Fürsten zu erstellende Limitierung zu beraten.

Seres István

Források Zöld Marci életéhez – a betyár első bűnperének iratai 1810-ből

A berettyóújfalui nemes legényből lett legendás betyár, Zöld Marci élete számos írónkat megihlette, kedvelt hőse volt Petőfinek, aki a „Zöld Marci" című versén kívül 1845-ben ugyanazon cím alatt önálló színművet is írt. Elsősorban Szűcs Sándornak köszönhetően a betyár alakja köré fonódott tiszántúli mondahagyományt is jól ismerjük,[1] O'sváth Pál sárréti csendbiztos pedig több munkájában is megemlékezett róla a szülőföldjén fennmaradt népmondák alapján. A betyárvezér hiteles életrajza azonban a mai napig várat magára, annak ellenére, hogy viselt dolgairól már évtizedekkel korábban is jelentek meg levéltári forrásokon alapuló összefoglalások. Zöld Marci elfogását és kivégzését első ízben Szederkényi Nándor foglalta össze röviden 1893-ban a Heves vármegye levéltárában őrzött törvényszéki és végrehajtási iratok alapján,[2] Giday Kálmán pedig 1944-ben közölte a debreceni tanácsjegyzőkönyvből a városnak a betyárbanda kézre kerítésére foganatosított intézkedéseit, amelyre 1816 novemberében került sor, alig néhány nappal Zöld Marciék – Szederkényi által is részletezett – elfogása előtt.[3] A téma első hosszabb lélegzetű összefoglalására Szántó Imre, az egri Pedagógiai Főiskola tanára vállalkozott 1956-ban, Heves és Külső-Szolnok vármegye rögtönítélő bíróságának az iratai alapján,[4] Dömötör Sándor 1974-es értekezése ugyancsak a Heves Megyei Levéltár anyagára támaszkodott, forrásaként a „Zöld Marczi" feliratú iratköteget nevezte meg.[5] Békés István, a magyar bűnügyi ponyvairodalomról írt kitűnő monográfiája elsősorban a Zöld Marci és Palatinszki kivégzését követő esztendőkben íródott, több nyomtatást is megért, és számos részletükben meglepően hiteles verseken kívül a Zöld Marciról szóló 19. századi szépirodalmi alkotások bemutatására törekedett, a történelmi tények ismertetésekor pedig Szántó eredményeit használta fel.[6] A felsorolt művekre egyformán jellemző, hogy azok kizárólag csak Zöld Marci betyárkodásának utolsó időszakát mutatják be a rögtönítélő bíróság irategyüttese alapján, de már a felhasznált forrásokból is kitűnik, hogy még ezt az alig egy évig terjedő időszakot is csak

[1] SZŰCS Sándor: Zöld Marciék. In: *Betyárok, pandúrok, és egyéb régi híresség ek*. Budapest, 1969. 12–17.
[2] SZEDERKÉNYI Nándor: *Heves vármegye története. IV. köt. (Egervára visszavételétől, 1687-től 1867-ig.)* Eger, 1893. 349.
[3] GIDAY Kálmán: Zöld Marci persecutiója Debrecen határában. *Ethnographia*, 55. (1944) 2. sz. 96–97.
[4] SZÁNTÓ Imre: Zöld Marci. Betyárvilág Heves és Külső-Szolnok megyében a 19. század első évtizedeiben. *Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, 2. (1956) 488–489.
[5] DÖMÖTÖR Sándor: Zöld Marci a Hortobágyon. *Múzeumi Kurír*, 1974. június, II. kötet, 5. szám (15. szám), 14–25.
[6] BÉKÉS István: *Magyar Ponyva Pitaval. A XVIII. század végétől a XX: század kezdetéig*. Budapest, 1966. 42–66.

több megye iratanyagának a módszeres feltárása alapján lehetne összeállítani. A betyár előéletéről és származásáról ugyanakkor mind ez idáig csak a kivégzése előtti napon, 1816. december 5-én a törökszentmiklósi rögtönítélő bíróság előtti vallomásából volt tudomásunk. A meglehetősen hosszú és alapos kihallgatási jegyzőkönyv Zöld Marci, Palatinszki és a szentandrási (Békésszentandrás) születésű Kapus Miska vallomásait tartalmazza, Marci életrajzi adatai pedig az alábbi három bekezdésben találhatóak:

„(Mi a neved, hány esztendős, hová való születés, mitsoda vallású és ember vagy?)

Zöld Márton a nevem, 25 Esztendős, Tekintetes Bihar Vármegyében fekvő Berettyó Újfaluból való Születés, Református, Nőtelen, a Hertzeg Hessen Hamburg Nemes Regimentbéli szökött katona, Nemes Személy vagyok.

(Mikor szöktél el a Nemes Regementől, és kivel, 's miféle ruhákat hoztál el magaddal, a' N*eme*s Regementét?)

Most Karátsonykor lesz esztendeje, hogy el szöktem Nagy Váradról, vagy is inkább Kováts Imre czimborámmal, kivel is legelsőben is elszöktem, öszve jövén vele Nagy Váradon, véle ismét elszöktem, de a' N*eme*s Regimentnek semmi ruháját magunkkal el nem hoztunk.

[...]

(Hány Esztendőket töltöttél el a Nagy Váradi Tömlötzbe, és miféle tselekedésedért?)

6 Esztendőket, először verekedésért, másodszor az Újfalusi Bíráktól erőszakosan elvett ökörért, harmadszor két lovas szekérrel elfogattatván Nánáson katonának adattam."[7]

Eszerint az elfogatása idején még nőtlen Marci 1791 körül született Berettyóújfaluban, református vallású nemes családban és vallomása szerint összesen hat évet töltött a nagyváradi tömlöcben. Első ízben káromkodásért ültették le, majd a berettyóújfalui bíráktól elvett ökörért került Nagyváradra, harmadik alkalommal pedig Hajdúnáná-son fogták el két lovas szekérrel, s azt követően adták katonának. A Hessen-Hamburg gyalogezredből azonban kétszer is megszökött, első alkalommal egy Kovács Imre nevű katonatársával. Marcinak nem volt szerencséje, valószínűleg hamarosan elfogták, és visszavitték az ezredéhez. 1815 karácsonya körül viszont

[7] Munkánkhoz a jegyzőkönyv egykorú, s feltehetően Bihar vármegye részére átküldött másolatát használtuk. Magyar Országos Levéltér (a továbbiakban = MOL) R 320. 1526. utáni gyűjtemény. Igazságszolgáltatással kapcsolatos iratok. 4. tétel.

Nagyváradon összetalálkozott a feltehetően azóta is szökésben levő Kovácscsal, és ismét vele tartott, eszerint tehát Marci tényleges betyárkodása kevesebb, mint egy évig tartott! Vallomása további részéből az is kiderül, hogy hét-nyolc hónapon keresztül csak kettesben bujkáltak, miközben három beismert lopást is elkövettek. Érsemjén és Hajdúsámson környékén három alkalommal összesen tíz lovat loptak el, amelyeket többek között Bélteken, Mihályfalván és Debrecenben adtak tovább. A Vörösmarty által is megénekelt Becskereki, valódi nevén Palatinszki Pista bandájával pedig csak Lőrinc-nap (augusztus 10.) táján akadtak össze Bánházán. A változó létszámú betyárbanda az elkövetkező három hónap során gyakorlatilag az egész Tiszántúlt végigfosztogatta. Novemberben már csak a két vezér volt szabadlábon, amikor összetalálkoztak Kapus Miskával, és november 16-án a fegyverneki pusztán rajtuk ütöttek Heves vármegye fegyveresei. Marci és Kapus akkor még el tudott menekülni, de néhány napon belül ők is kézre kerültek. Marcit 26-án az öcsödi lakosok fogták el, társát pedig három nappal később Hódmezővásárhelyen érte utol Bulyovszky csendbiztos. A három betyárt december 6-án akasztották fel a fegyverneki pusztán.

Zöld Marcit, saját bevallása szerint, három alkalommal ítélték el és összesen hat évet töltött el a nagyváradi tömlöcben. Bűnpereinek iratait azonban ma már hiába keresnénk a Hajdú-Bihar Megyei Levéltár állagai között. Békés István ugyan említést tesz egy 1814. június 11-én keltezett, „Zöld Martinus cum Sociis Criminis furti reus ex Cottu Bihariens" („Bihar vármegyéből való rablással vádolt Zöld Márton és társai") felzetű bűnperről, de szerinte annak iratait már korábban kiselejtezték.[8] Valóban, a nagyváradi császári és királyi törvényszék iratanyaga több alkalommal is jelentős selejtezéseken ment keresztül. 1849 elején a honvédseregnek gyártott lőszer számára adtak át máig sem ismert mennyiségű iratanyagot, de Jakab Mihály levéltáros jó néhány – számára érdekes tűnő – okmányt megmentett az utókornak. Jó 11 évre rá, a törvényszék megszüntetésekor Jakab Sándor törvényszéki igazgatósegéd (korábbi levéltárnoki segéd) nézte át a megmaradt okmányokat, és azokból két csomagot összeállítva 1860. május 13-án elküldte a Magyar Nemzeti Múzeum számára. A küldemény egyik része húsz bihari boszorkányper iratanyagát tartalmazta az 1708–1766. közötti évekből, a másik pedig 58, különböző tartalmú büntetőperes eljárás okmányait őrizte meg, két kivétellel ugyancsak a 18. századból (1705–1810). Az utóbbiak egyikét éppen Zöld Marci első, 1810. évi bűnperének az iratai – három korabeli levél és három tanúvallatás – alkotják.[9] Jakab Mihály levéltáros 1849. március 12-i feljegyzése szerint

[8] BÉKÉS i. m. 42.
[9] MOL R 320. 1526. utáni gyűjtemény. Igazságszolgáltatással kapcsolatos iratok. 2. tétel.

kuriózumnak tartott irategyüttest a renitens nemes legényt szerinte katonának adó gróf Rhédey Lajos, Bihar vármegyei főispáni helytartó emlékének szentelve választotta ki a „puskatöltéknek szánt iromány" közül!

Az iratok áttekintése alapján kiderül, hogy a fiatal nemes alig 18 évesen részt vett az 1809. évi nemesi felkelésben, hazakerülését követően azonban egyre-másra érkeztek ellene a panaszok, és már a leszerelését követő hónapokban „sok tolvajságokról tette magát gyanússá". Konkrét bizonyíték azonban nem állhatott a helyiek rendelkezésére, áprilisban, majd június folyamán viszont előbb az anyai ági rokonaival, majd a berettyóújfalui elöljárósággal is összetűzésbe került, s ekkor tanúkkal is igazolhatták az ellene felsorakoztatott újabb vádakat. Áprilisban Fónagy Jánosné berettyóújfalui nemesasszony házánál csúnyán összeszólalkozott két anyai részről levő rokonával, Fodor Mártonnéval és Máté Pálnéval, mivel kevesellte az édesanyjának jutott örökséget. Ekkor még csak káromkodásával borzasztotta a kedélyeket, június 8-án viszont már a tettlegességtől sem rettent vissza, és tulajdonképpen ez az esemény volt, ami Marcira irányította a hatóságok figyelmét. Marci éppen Darvayné korcsmájában múlatta az időt, amikor érte ment az öccse, és beszámolt neki, hogy egy Pap Sándor nevű helyi lakos jött hozzájuk, hogy lovat kérjen a sógoruktól, ifj. Kontz Jánostól. Marci rögtön hazaszaladt, és rátámadt a házuk előtt, az udvaron üldögélő vendégre. Többek szeme láttára rút káromkodások között sarkantyús csizmával megrugdosta, s még az őt csitítani próbáló nagynénjét és a férjét is ledorombította. Csőregh István, a berettyóújfalui nemes hadnagyi szék hadnagya és a bíróviselt Sándor András jegyző öt nap múlva nyolc tanút hallgatott meg az esetről, és még ugyanazon a napon az áprilisban történteket is kivizsgálták.

A hivatalos vizsgálat tovább hergelhette az amúgy is heves vérmérsékletű ifjút, s talán az elöljáróság is megróhatta, mivel június 30-án egyértelműen a bírák hozzáállása miatt okozott újabb botrányt a városban. Aznap délelőtt ugyanis Nagy János és Rikatsi Péter „csőszök" (a város szolgálatában álló pásztorok) Balog Mihály helyi lakossal éppen a Tilalmasból hajtották befelé a gulyát, a város bírája pedig szekéren követte őket. Marci akkor is Darvayné csapszékében időzött, s amikor meglátta a közeledőket, kiszaladt az utcára és fennszóval a bírákat szidva, hogy miért nem tesznek igazságot, úgy szétzavarta a jószágokat, hogy csak néhányat tudtak belőle behajtani. Szidalmazta a csőszöket is, sőt Nagy Jánosnak neki is ment egy késsel, de mivel ki volt fordítva a bundája, nem tudta megsebezni, csupán a bundát tépte le a nyakából. Nagy hiába kérlelte Marcit, hogy hagyja abba, nem magától hajtja az állatokat, a legény azt válaszolta, hogy neki nem parancsol egy „parasztbíró". Ekkor érkezett oda szekéren

Darótzi Mihály esküdt kíséretében a város bírája is, aki a Marci által visszakergetett lovakat terelte a csőszök után. Marci a mezőre tartó Rác Sándor nevű lakos kaszáját akarta elvenni, hogy nagyobb nyomatékot adjon a mondanivalójának, a bíró azonban odakiáltott a férfinak, hogy ne engedje ki a kezéből a veszélyes szerszámot. Rác szót fogadott, a kaszáért folytatott huzavona pedig azzal végződött, hogy a mankó Marci kezében maradt és úgy hanyatt esett a kaszában, hogy kis híján összevágta magát.

Az esetről Csőregh István hadnagy már július 3-án beszámolt Budaházy Lajosnak, a Sárréti járás főszolgabírájának. Megküldte neki a három tanúvallatást is, és kérte, hogy a fékezhetetlen ifjút minél előbb ítéljék el, mivel „egész életét korhelységgel tölti", és a város lakossága egy pillanatig nincsen biztonságban tőle. A főszolgabíró maga sem gondolta volna, hogy ilyen fiatalon valaki annyi kihágást kövessen el, ezért bízta az ügy kivizsgálást éppen Csőreghre, annál is inkább, mivel a vádlott nemes személy volt, s így vele szemben helyi szinten kizárólag csak a hadnagyi szék járhatott el. Budaházy feltehetően Marciról sem ekkor hallott először, mint ahogyan arról is tudomása volt, hogy már az apja, Nemes Zöld Mihály is tömlöcökben vagy bujkálással töltötte az életét. Marci a főszolgabíró véleménye szerint is teljesen az apja életvitelét követte, ezért a számtalan ellene felsorakoztatott vád alapján jogosnak tartotta, hogy ügye a vármegye elé kerüljön. Csőregh jelentése után Marcit, akinek „sem háza, se hazája" nem volt, Budaházy elfogatta, és még július 6-án jelentést tett Beöthy első alispánnak. Súlyosbította Marci helyzetét, hogy már a helyszíni vizsgálatok beérkezését követően újabb panasz érkezett róla, ugyanis tűzzel fenyegette az áprilisi ügyben szereplő, őt feljelentő Fodor Mártonnét. A főszolgabíró levelére Beöthy július 7-én, Váradolasziban elrendelte, hogy Marcit vessék tömlöcbe, a bizonyítékokat pedig adják át Bige Márton vármegyei ügyésznek.

Marci közel két hónapja volt már a nagyváradi tömlöc lakója, mivel azonban ügyében csak nem történt előrelépés, augusztus 30-án levélben folyamodott az ügyészhez. Ebben kitért arra, hogy az elmúlt év során személyesen vett részt a nemesi felkelésben, s amíg insurgens volt, senkivel semmi baja nem volt, becsületesen viselte magát, amit egykori feljebbvalói is bizonyíthatnak. Hazatérését követően azonban az irigyei rossz színben tüntették fel mások előtt, amiért a vármegye börtönébe hozták. Az ellene felhozott vádakat tagadta, s mivel most összeállt a törvényszék, kérte, hogy ügyét vegyék elő, hogy minél előbb szabadulhasson a tömlöcből. Végül ígéretet tett, hogy ezután jól viseli magát.

Fráter Mihály vármegyei aljegyzőnek a Bige Márton ügyészhez benyújtott iratokra történt feljegyzései arról tudósítanak, hogy a fiatal nemes kérése meghallgatásra

került, és a rabok szeptember 7-re összehívott ítélő törvényszékén meg is tárgyalták az ügyét. Három kivételével minden tanú megjelent a törvényszék előtt, s miután igazolták magukat és megerősítették a korábbi vallomásukat, szembesítették őket Zöld Marcival, aki azonban az összes szemébe mondott vádat tagadta. Az ítéletről azonban mindössze Jakab Mihály levéltáros feljegyzéséből értesülünk, mivel szerinte Marcit bűnösnek találták, és egyévi börtönbüntetésre ítélték. Gróf Rhédey Lajos a tömlöcből adatta katonának, ahonnan elszökött, s úgy vált belőle haramia, és végül Fegyverneken érte utol a végzete. Úgy tűnik, hogy a tudós levéltáros, akit Szinnyei József szerint „szakában való jártasságáért élő archívumnak" neveztek, az ítéletről más forrásból bírt tudomással, azt azonban már ő sem tudhatta, hogy Marcit még további két alkalommal is Nagyváradra került, s a valódi „haramiáskodására", illetve a kivégzésére csak a harmadik elítélését követően került sor. (Teljes egészében azt sem zárhatjuk ki, hogy 1849 táján még az ítélet is az iratcsomó részét képezte, és az elkövetkező évtized alatt, vagy az anyag Pestre kerülését követően veszett el.)

Zöld Marci egykorú periratairа ugyan nekünk sem sikerült rábukkannunk a debreceni kutatásaink során, a nagyváradi tömlöcben őrzött rabokról vezetett repertórium 1791–1818 közötti kötetében viszont több Zöld Marcival kapcsolatos bejegyzésre is felfigyeltünk, amelyekből nem csupán Jakab Mihálynak az 1810. évi ítéletre vonatkozó állítását, de részben a betyár vallomását is igazolni tudjuk. Ezek szerint Marci valóban három alkalommal került a nagyváradi tömlöcbe, a rá kirótt büntetések azonban összesen csak négy esztendőt tettek ki, igaz, azokra hatéves időtartam alatt került sor![10] A vaskos jegyzőkönyv azonban nem csupán Marciról tartalmaz értékes adatokat. Többször előfordul benne az apja, Zöld Mihály neve is, sőt a Berettyóújfaluban, Debrecenben és Derecskén élő Nemes Zöld család tagjaival kapcsolatban 1795–1818 között összesen 53 (!) esetben foganatosítottak törvényszéki végzést! A családfakutatók és helytörténészek munkáját elősegítendő, érdemesnek találjuk bővebben ismertetni a Zöld Marci rokonságával kapcsolatos bejegyzéseket.

A csökmői illetőségű Zöld Katitól eltekintve, akit 1818. december 1-jén ítéltek 30 korbácsütésre, a fenti időszakban a következő Zöld vezetéknevű személyek ellen indult eljárás: Berettyóújfaluból Zöld (más néven: Varga) András, Zöld Márton, Zöld (Nagy) Mihály, Zöld István és Zöld Sándor, Debrecenből Zöld István, valamint id. és ifj. Zöld (Nagy) János, Derecskéről pedig Zöld János, Zöld Márton (!) és Zöld Sándor. Mivel több esetben is előfordult, hogy egyszerre más-más településen élő személyek

[10] Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (a továbbiakban = HBML), Bihar Vármegye Rendkívüli Fenyítő Törvényszéke (Sedes revisoria captivorum) iratai. IV. A. 7/b. Raboskodók kimutatásai, 2. 1791–1819. Repertorium. Captivorum in Sedriis Criminalibus *Inclyti* Comitatus Biharien*sis* Judicatorum ab Anno 1790.

ügyében hoztak egyazon iktatószám alatt hasonló ítéletet, közöttük egyértelműen közeli rokonság állhatott fenn. Az olvasónak rögtön szembetűnhet, hogy a debreceni illetőségű Zöld család két tagját is „Nagy" néven említik, s egy ízben még Zöld Marci apja neve is hasonló formában fordul elő. A nagy tudású Hajdú vármegyei főlevéltáros, Herpay Gábor monográfiája szerint a hajdúszoboszlói és derecskei Zöld családok felmenői 1651. szeptember 23-án kaptak címeres nemességet III. Ferdinánd királytól. Az adományt Zöld Miklós érdemelte ki, és az uralkodó kiterjesztette feleségére, Korda Zsuzsannára, János nevű fiukra, Erzsébet és Anna nevű leányaikra, valamint a nemességszerző Miklós ugyancsak János névre hallgató fivérére is. Az utóbbit egyébként már az 1702. évi összeírás is a szoboszlói hajdú nemesek között tartotta nyilván, és tőle származik le a család hajdúszoboszlói ága. Miklósnak két fia volt, az adománylevélben szereplő János, valamint a feltehetően később született Pál. Herpay szerint János Derecskére, Pál pedig Debrecenbe költözött át, ahol a leszármazottaik is éltek, a család berettyóújfalui kötődéséről azonban semmit nem írt.[11] Úgy tűnik, hogy a család szétágazása ennél jóval bonyolultabb. 1776 januárjában ugyanis Földesen és Derecskén Bihar vármegye hatósága hat idős embert hallgatott meg a Derecskén és Debrecenben élő Zöld (!) Nagy család nemességével kapcsolatban. A tanúk egybehangzóan állítása szerint a nemességszerző és meglehetősen hosszú életkort megélt Zöld Miklós (akit egyébként a fent maradt iratok gyakran „Nicolaus Zöld de Berettyó Újfalu" néven említenek) Pál nevű fia önálló kúriával és „nemesi fundussal" rendelkezett Berettyóújfaluban. Ketten még a kúria helyére is emlékeztek, egyikük szerint Zöld Pál „Csiffi Ferenc curiájához nem messze lakott, a maga curiáján", a másik pedig úgy tudta, hogy Zöldnek a „Csiffi Ferenc sorján, Bátsó hídján innét Konyár felé való uczában volt a curiája". Zöld Pál hamar elhalt, felesége, Balog Erzsébet pedig hozzáment egy Nagy Pál nevű derecskei parasztemberhez, és kisded gyermekeivel, Pállal és Jánossal együtt Derecskére költözött. Az utóbbi, György nevű fiától származó unokái: János, György és Mihály voltak aztán, akik később Debrecenbe költöztek tovább. Zöld Pál gyermekeit és János unokáit tehát az özvegy második férje után kezdték el Nagynak, illetve Zöld Nagynak nevezni.[12] Messzemenő következtetetést ugyan a fentiek alapján sem vonhatunk le, de elképzelhetőnek tartjuk, hogy Zöld Marci apja is a Derecskére, majd Debrecenbe származott Zöldek leszármazottja lehetett, s talán a család éppen az ő személyében

[11] HERPAY Gábor, dr.: *Nemes családok Hajdúvármegyében.* Debrecen, 1926. 244–245. Herpay nem említi meg a két leányt, azok nevét az armálisnak az alábbi forrásban található másolatából írtuk be.

[12] A földesi vizsgálatra január 18-án, a derecskeire egy nappal később került sor, 1777. február 22-én pedig újabb kiegészítéseket tettek a vallomásokban. HBML, Bihar vármegye levéltára, IV. A. 6/l. Nemességi perek. Nr. 105. A forrásra Zöld Mihály úr hívta fel a figyelmünket, szíves segítségét ez úton is köszönjük.

került vissza Berettyóújfaluba. Mindenesetre a Zöld Marcival kapcsolatos 1810-es iratokban csak a név nélkül említett öccséről esik szó, apja akkor talán már nem is élt, anyja vezetékneve pedig Kontz volt. Testvérét vagy testvéreit a vele egy időben elítélt Zöld András, István és Sándor nevű berettyóújfalui lakosok között kell keresnünk.

E kis kitérő után térjünk vissza a nagyváradi raboskodók nyilvántartásában található feljegyzésekre, amelyek megerősítik Budaházy Lajos főszolgabíró Marci apjáról írt szavait is. A berettyóújfalui nemes ugyanis valóban sűrűn került összetűzésbe a törvénnyel: neve csak 1795–1808 között hét esetben fordul elő a bejegyzések között. Első alkalommal – közelebbről nem ismert tettéért – 1795. december 1-jén ítélték egyesztendei rabságra. A következő év november 28. napján újra elővették az ügyét, és a törvényszék továbbra is úgy határozott, hogy egyelőre nem engedik szabadlábra. 1797. március 8-án Szabolcs és Külső-Szolnok vármegyéknek írtak Zöld Mihály ügyében. 1800. június 1-jén Bihar vármegye minden járásában körözést adtak ki ellene. 1805. február 4-én Nemes Zöld Nagy (!) Mihályt kétesztendei áristomra ítélték. Még börtönben volt, amikor 1806. augusztus 6-án úgy döntötték, hogy egy bizonyos „cassa"-feltörési ügyben nem nyomoznak tovább utána. Az utolsó bejegyzés szerint 1808. november 28-án a törvényszék úgy határozott, hogy Nemes Zöld Mihálynak bizonyítania kell a nála talált lovak eredetét.

A raboskodók nyilvántartása szerint a berettyóújfalui Zöld Mártont első ízben 1810. szeptember 3-án ítélte el a nagyváradi csász. kir. törvényszék esztendei áristomra, mely alatt minden hónapban 24 órát rövid vasban kellett eltöltenie. Mindez megfelel Jakab Mihály levéltáros állításának. A szigorú ítélet okát ugyan nem adja meg, az 1810-ből származó hat eredeti okmány tartalma azonban fedi Marci vallomásának azon állítását, mely szerint először verekedésért (és tegyük hozzá: káromkodásért) ültették le. Marci tehát 1811 szeptemberében térhetett haza, de sokáig nem örülhetett a szabadságnak, mivel a nagyváradi törvényszék 1812. január 24-én ismét egyéves börtönbüntetést szabott ki rá, amit ráadásul már a saját költségén kellett letöltenie! Ez volt Marci második elítélése, amire a fentebbi vallomása szerint a berettyóújfalui bíráktól erőszakkal elvett ökör miatt került sor. Valószínű, hogy a börtönből szabadult ifjú – aki egyértelműen az elöljáróságot okolhatta hányattatásaiért – továbbra is gyakorta összetűzésbe került Berettyóújfalu bíráival. Az újabb hatalmaskodásban talán már társa is akadhatott, mivel ugyancsak január 24-én a berettyóújfalui Nemes Zöld Sándort is elítélték, akinek fél esztendőt kellett letöltenie, szintén a saját költségén.

A harmadik börtönbüntetésre, 1813. szeptember 10-én került sor, ekkor kétesztendei áristomot kapott. Már ebből is látszik, hogy a korábbinál súlyosabb

cselekmény miatt került törvénykézre, és tettét vagy tetteit követte el. Marcival együtt ugyanis a berettyóújfalusi illetőségű Zöld Sándort és Istvánt is elítélték, akik egy-egy esztendei áristomot kaptak, s közben hetente két alkalommal hat órát rövid vasban kellett eltölteniük. Egy későbbi bejegyzés alapján többedmagával a három férfi tényleg egyazon bűncselekmény miatt lett elítélve. A szűkszavú bejegyzések ennek okát sem közlik, Marci későbbi vallomása szerint viszont azért zárták be, mert Hajdúnánáson két lovas szekérrel elfogták. Ez azonban csak az elfogatását magyarázza, a két évet minden bizonyára több, és az előzőeknél súlyosabb bűncselekményért kaphatta. (Még ugyanazon év november 26-án egyébként elrendelték, hogy a börtönbüntetését töltő Zöld Mártont ki kell hallgatni.) Ez volt Zöld Marci utolsó börtönbüntetése, mivel a raboskodók jegyzékében később már csak az ellene kiadott körözésről, illetve – jelentős késéssel – a végső ítéletről számoltak be. 1816. május 14-én elfogatóparancsot adtak ki ellene, 1817. szeptember 4-én pedig bejegyzésre került, hogy Heves vármegyében „justificáltatott".

A kivégzése előtti napon tett vallomása szerint 1815 karácsonya táján szökött meg Nagyváradon a katonaságból, arról viszont, hogy mikor és milyen körülmények között sorozták be, nem szólt. A sárréti néphagyomány viszont ezt is tudni véli, ezért talán érdemes néhány sor erejéig kitérnünk rá. A berettyóújfalusi származású, és kilenc éven át a szomszédos Berettyószentmártonban jegyzői hivatalt viselő O'sváth szülőföldjén különösen sokat hallott Zöld Marciról. Egy mikepércsi kalandját két ízben is megírta, és ő hagyta emlékezetben azt is, hogy számos visszaemlékező tartotta úgy, hogy Marci soha sem ölt embert. A csendbiztos szerint „Zöld Marci ügyes, okos és bátor fickó lévén, kár érte, hogy e szép tehetségét polgártársai megrontására fordítván, utoljára is akasztófán végzé kalandos életét." O'sváth úgy tudta, hogy „azért lett katona és betyár, mert szolgabírája kétségtelen nemessége dacára is besoroztatta", másutt pedig arról ír, hogy „csíntalanságai miatt, mint nemes legény adatván törvény ellenére katonának, emiatt elkeseredetten szökött meg ezredétől, s csavargásában hasonló társakra találván lett útonálló rablóvá."[13] Évtizedekkel később Szűcs Sándor is hasonlóan mesélte el Marci sorsát. Adatközlői közül némelyek úgy tudták, hogy a főszolgabíró adta a verbuválók kezére, de hamarosan megszökött, mások szerint viszont csak besorozták, de még a városháza udvaráról sikerült kereket oldania.[14] Marci hiteles vallomása alapján (mely szerint a katonaságból ugrott meg) az utóbbit egyértelműen kizárhatjuk, a besorozás körülményeit azonban továbbra is homály fedi. A korábbi évek történései

[13] O'SVÁTH Pál: *Bihar vármegye Sárréti járása leírása*. Nagyvárad, 1875. 275, 485.; Uő: *Közbiztonságunk múltja és pandúrkorom emlékei (a régi magyar élet feltüntetésével)*. Budapest, 1905. 36–37.
[14] SZŰCS i. m. 12–13.

alapján elképzelhetőnek tartjuk, hogy szabadulása után Marci ismét összeütközésbe került a helyi elöljárósággal, illetve a törvénnyel, s hamarosan tényleg katonának adták. Véleményünk szerint viszont erre csakis felsőbb hatóság tudtával kerülhetett sor. Az O'sváthnál említett szolgabíró és a Szűcs Sándornál olvasható főszolgabíró mellett megfontolandónak tartjuk Jakab Mihály feljegyzését, amely szerint maga a főispáni helytartó, gróf Rhédey Lajos adta katonának Zöld Marcit. A korabeli gyakorlatban ugyanis bevált szokás volt, hogy az elítélt személy választhatott a börtönbüntetés letöltése, illetve a katonáskodás között. Jellemző erre éppen Marci egyik rokonának, a berettyóújfalui Nemes Zöld Sándornak az esete. Ő az, akit két ízben is Marcival együtt ítéltek el, 1812. január 24-én és 1813. szeptember 10-én, előbb fél-, majd egyesztendei áristomra. 1815. január 23-án szabadult (!) Nagyváradról, de június 12-én már ismét ítélkeztek felette. Ez utóbbi szerint vagy katonának adják, vagy pedig kétévi börtönbüntetés várja! Talán Marci esetében is hasonló történt, ennek kiderítését azonban csak újabb források felszínre kerülésével kísérelhetjük meg. A raboskodók kimutatásából még egy érdekességet érdemes megemlítenünk. 1814. szeptember 5-én ugyanis a Derecskére való (!) Zöld Mártont ítélték háromhavi áristomra. Ő viszont egyértelműen a család egy másik tagjával azonos, mivel a berettyóújfalui névrokona akkor már egy éve börtönben volt, és ugyanaznap, ugyanazon iktatószám alatt tárgyalták a szintén derecskei Zöld János ügyét is, aki ellen a Kincstár nyújtott be keresetet, de ez alól feloldották, és az ellene indított pert megszűntették. Figyelemre méltó Békés István említése a rablással gyanúsított Zöld Márton és társai ügyében 1814. június 11-én kelt, s azóta sajnos kiselejtezett iratanyagról. Mivel erről egyéb információval nem rendelkezünk, bármelyik Zöld Mártonnal kapcsolatba hozhatjuk. A derecskei férfi viszonylag enyhe börtönbüntetése és a felzet tartalma alapján mi inkább azon a véleményen vagyunk, hogy a kilenc hónapja börtönbüntetését töltő berettyóújfalui betyár és társai ügyében időközben kiderített újabb nyomozati eredményeket kell sejtenünk a dolog mögött, s talán ez áll a hátterében annak is, hogy november folyamán Marcit is újra kihallgatták.

Függelék

Alábbiakban Zöld Marci első bűnperének fennmaradt iratait közöljük időrendi sorrendben, betűhív másolatban. A három tanúvallatás Csőregh Istvánnak, a berettyóújfalui nemesi szék hadnagyának az 1810. július 3-án, Budaházy Lajos főszolgabíróhoz írt leveléhez volt mellékelve, s azokat Budaházy küldhette tovább július 6-án Bige Márton vármegyei ügyésznek. Az iratcsomó utolsó darabját a vádlott augusztus 30-án kelt folyamodványa képezi. A hat irat jelzete: MOL R 320. 1626 utáni gyűjtemény. Igazságszolgáltatással kapcsolatos iratok. 2. tétel. Dolgozatunkban, a Zöld család tagjaival kapcsolatban részletesen is megemlékeztünk a nagyváradi törvényszéknek a raboskodókkal kapcsolatos nyilvántartásáról, ezért fontosnak tartjuk az egyes családtagokra vonatkozó adatok ismertetését is. A személyneveket, valamint a végzéseket az eredeti írásmód szerint adtuk meg, a lakóhelyeket[15] és a dátumokat viszont jobbnak láttuk a mai helyesírás szerint egységesíteni.

I/1.

A Zöld Marci 1810. június 8-án elkövetett verekedési ügyében véghezvitt tanúvallatás

Berettyóújfalu, 1810. június 13.

Nro. 4o.

Alábbírtak bizonyíttyuk, hogy mi B. Újfalusi Pap Sándornak N*emes* Zöld Márton által lett megveretése eránt a következendő visgálódást tettük:

Arról ha Vallyon?

1o. Jelen vólt é a Tanú a Folyó Hónap 8dikán, midőn Nemes Zöld Márton a maga udvarán Pap Sándort megverte, és ha jelen vólt, beszélje el, hogy mint esett ezen veszekedés?

2o. Kit tud jó Tanút?

Első Tanú Nagy János mintegy 60 esztendős, letett hite utánn vallya az 1őre: Jól láttam, midőn Pap Sándor Kontz Jánoshoz ment, kinek a Felesége egy testvér Zöld Mártonnal; ott leült Pap Sándor, amikor a Zöld Márton testvér öttse egyszeribe szaladt

[15] Időnként már rögtön a személynév után megkezdték a végzés bejegyzését, és a lakóhely számára nem maradt hely, ilyen esetekben kérdőjelet tettünk, többnyire azonban a személynév, illetve a végzés alapján be lehet azonosítani az illető lakóhelyét is.

a T*ekintetes* Darvayné Csapszékébe a Báttyához, azzal Zöld Márton egyszeribe jött haza; Pap Sándornak, ki a ház előtt a székenn ült, a haját megkapvánn a földre rántotta, ott ököllel ütötte, tapodta, a sarkantyújával rugdosta, de Pap Sándor egyebet nem szóllott, tsak azt, hogy ne bátsa; teremtettét mondott Zöld Márton, de nem tudom, mitsoda teremtettét. A 2dikra: Sokan látták, nevezetessen Fodor Mártonné Asszonyom és mások is. [Nints jelen, beteg][16]

Második Tanú Bige Sára mintegy 49 esztendős letett hite utánn vallya Az 1őre: Nem láttam, tsak mástól hallottam, hogy megverte Zöld Márton Pap Sándort. A 2dikra: Semmit.

Harmadik Tanú Thurzó Sára N*eme*s Fónyad Jánosné mintegy 47 esztendős letett hite utánn vallya az 1őre: Nem vóltam jelen a kezdetén, hanem az Udvarom végibe mosván oda hallottam a lármát: erre fel menvén az Udvarra láttam, hogy Zöld Márton megrúgta Pap Sándort káromkodva, hogy eregy; Pap Sándor osztán véresen ment el onnann.

Negyedik Tanú N*eme*s Fonyad Sára N*eme*s Bokor Ferentzé mintegy 60 esztendős letett hite után valja az 1őre: Egyebet nem láttam, hanem tsak azt, midőn húzta hajánál fogva Zöld Márton Pap Sándort. Kontz Jánosnak pedig, a Sógorának azt mondta: ember húst ehetném, még ma meg eszlek: rútúl káromkodott, de már nem tudom, mitsoda káromkodással. A 2dikra: Jámbor Mihályné lehet Tanú.

Ötödik Tanú N*eme*s Jámbor Mihályné Fodor Kata mintegy 26 eszt*endős* letett hite utánn vallya az 1őre: A kezdetét nem láttam, hanem tsak azt, midőn Zöld Márton húzta hajánál fogva Pap Sándort, a sarkantyúval rugdosta mondván: baszom a teremtésedet, baszom a Szentedet, egyszóval minden szava káromkodás vólt. A 2dikra: Darótzi Rebeka lehet Tanú. [Nints jelen, beteg][17]

Hatodik Tanú Darótzi Rebeka mintegy 19 eszt*endős* letett hite utánn valja az 1őre: Azt én sem tudom, hogy kezdődött, ha nem azt láttam mikor húzta, rántzigálta hajánál fogva, a sarkantyúval rugdosta Pap Sándort Zöld Márton, utoljára pedig ki húzta az Udvarról ezt mondván: ki menj még az Udvaromról is, baszom teremtésedet. Mikor mosták a Pap Sándor képit (mert nagyon véress vólt) jelen vóltam, de nagy sebet rajta nem láttam, tsak a sarkantyú hejét az ábrazattyán. A 2dikra: Kontz Jánosné Körmöndi Ersébet lehet Tanú.

Hetedik Tanú Öreg Kontz Jánosné Körmöndi Ersébet mintegy 49 esztendős letett hite utánn valja az 1őre: Láttam midőn szaladt haza a Te*kint*etes Darvayné Asszony Csapszékéből Zöld Márton, amikor már Pap Sándor (ki amint bizonyosonn tudom lovat

[16] A szeptember 7-i törvényszéki tárgyaláson tett utólagos bejegyzés a bal lapszélen – S. I:
[17] A szeptember 7-i törvényszéki tárgyaláson tett utólagos bejegyzés a bal lapszélen – S. I:

kérni ment a Zöld Márton Sógorához Kontzhoz) a Zöldék házok előtt leült: tsak neki ment Zöld Márton, hajánál fogva lerántotta, rántzigálta, a fejét, képit a földhöz verte, a sarkantyújával rugdosta, fát is kért, hogy adjanak néki: teremtettével káromkodott, de egyebet a sok közzül nem értettem, hanem hallottam, hogy a Szentyét szidta. A Testvér Nénnye is, Kontzné mondta Zöld Mártonnak, hogy ne bántsa Pap Sándort, akkor azt is öszve szidta mondván: El menj baszom a teremtésed, téged is agyon ütlek. A 2dikra: Semmit.

Nyóltzadik Tanú Balog Sára Nagy Jánosné mintegy 65 eszt*endős* letett hite utánn valja az 1őre: én a házam előtt feküdtem, ahonnan egyenesenn a Zöldék házokhoz lehet látni, de semmit sem tudván előre a dologba, a kezdetét nem láthattam, hanem azt hallottam legelőssztör is: adsza a fejszét, hadd öljem meg baszom a teremtését: erre oda néztem, hát látom, hogy hajánál fogva húzza, rántzigálja, tapodja, a sarkantyúval rugdossa Zöld Márton Pap Sándort, addig is disznó teremtettével, Szentye káromlásával szidta; utoljára megrúgta ezt mondván: eredj, mond meg az Uradnak, nem félek én attól is baszom a teremtésedet. A 2kra: Semmit.

Mellyről adjuk ezen Bizonyság Levelünket. B. Újjfalub*an*, Június 13dikán [*1*]810.

Fe̊ő Hadnagy Csőregh István
Notárius Sándor András
(*Vörös viaszpecsét*)

[*Az irat hátoldalán*:] Visgálódás a Zöld Márton által végbe vitt káromkodások és veszekedés eránt.

[*Fráter Mihály aljegyző tanúsítványa a szembesítésről*:] Az 1810. Esztendő Sept*ember* 7kén A Törvény Szék előtt a Tanúk hitek után authenticáltattak[18] 's vallásokat megerősíttettek, 's Zöld Mártonnal confrontáltatván[19] Vallásokat szemében mondják, de ő tagadja.

Vice Notarius
Frater Mihály mp. által

[18] *elfogadtattak*
[19] *szembesíttetvén*

I/2.

A Zöld Marci 1810 áprilisában elkövetett kihágása ügyében véghezvitt tanúvallatás

Berettyóújfalu, 1810. június 13.

Nro. 5o.

Alábbírtak ezennel bizonyíttyuk, hogy a N*eme*s Fónyad Jánosné Asszonyom házánál Nemes Zöld Márton által végbevitt káromkodás eránt az alább megírt visgálódást tettük.

Arról ha Vallyon?

1o. Jelen vólt é a Tanú a közelebb múlt Aprilis Hónapba a N*eme*s Fónyad Jánosné Asszonyom házánál, midőn Nemes Zöld Márton N*eme*s Fodor Mártonné és Máté Pálné Asszonyomékat szidta, káromolta, és ha jelen vólt s hallotta, mondja meg, mitsoda káromlásokkal szidta Zöld Márton nevezett asszonyokat?

2o. Kit tud jó Tanút?

Első Tanú Nemes Fonyad István 21 esztendős letett hite utánn valja az 1őre: Jelen voltam s hallottam midőn mondta Zöld Márton Fodor Mártonné és Máté Pálné Asszonyoméknak, hogy bassza a Jesusokat, aki az égbe lakik. Ezenkívül számtalan sok mindeféle teremtettével káromkodott; amint vettem észre, több örökségbeli just kívánna az említett Attyafiaitól, s azért káromkodott. A 2dikra Bokor Ferentz lehet tanú. [Nints jelen, beteg][20]

Második Tanú N*eme*s Bokor Ferentz 24 esztendős letett hite utánn valja az 1őre: Hallottam, midőn mondta Zöld Márton Fodor Mártonné és Máté Pálné Asszonyoméknak: bassza a Jesusokat, aki az égbe lakik. Ezenkívül bassza teremtésével, disznó teremtettével, és más sokféle teremtettével szidta az említett Attyafiait: amint értettem, azért hogy több just kívánna az Örökségből, mint ami Ő édes Annyának jutott. A 2dikra Darótzi Mihály lehet Tanú.

Harmadik Tanú Darótzi Mihály 19 esz*tendős*, letett hite utánn valja az 1őre: Hallottam, mikor mondta Zöld Márton Fodor Mártonné és Máté Pálné Asszonyoméknak, hogy bassza a Jesusokat, aki az égbe lakik: egyéb teremtettét is igen sokat mondott, nevezetesen disznó teremtettét, bassza teremtettét. Azért káromkodott, amint értettem, hogy miért nem adtak neki több részt, mint ami az édes Annyának jutott. A 2dikra Semmit.

Mellyről adjuk ezen Bizonyság Levelünket. B. Újfalub*an*, Június 13dikán 1810.

Fe̋ő Hadnagy Csőregh István

Notárius Sándor András

[20] A szeptember 7-i törvényszéki tárgyaláson tett utólagos bejegyzés a bal lapszélen – S. I:

[*Rávezetve az irat hátoldalára*:] Visgálódás a Berettyó Újfalusi Nemes Zöld Márton által végbe vitt Istent káromlás eránt.

[*Fráter Mihály aljegyző tanúsítványa a szembesítésről*:] Az 1810. Esztendő September 7kén V. Olasziban folytatott Rabokat Itélő Törvény Szék előtt meg híreltetvén a Tanúk vallomásokat, a jelen nem vólt 1ső tanún kívül, authenticálják, s a Rab, Zöld Mártonnal confrontáltatván Vallomásokat szemében mondják, de a Rab egy átalán fogva tagadja.

Vice-Notarius
Frater Mihály mp. által

I/3.

A Zöld Marci 1810. június 30-án elkövetett verekedési ügyében véghezvitt tanúvallatás

Berettyóújfalu, 1810. június 30.

Nro. 6o.

Alábbírtak bizonyíttyuk, hogy B. Újjfalusi Bírák Uraiméknak és a Csőszöknek Nemes Zöld Márton által lett megtámadtatások dolgába a következő visgálódást tettük.

Arról ha vallyon?

1o. Tudja-é, látta-é, avagy hallotta-é a Tanú, hogy támadta meg Nemes Zöld Márton Bírák Uraimékat és a Csőszöket midőn ma dél előtt a Tilalmasból hajtottak vólna be a sok marhát, és ha látta, tudja a dólgot, azt környül állásosonn beszélje elő.

2o. Kit tud Jó Tanút?

Első Tanú György Jánosné Kis Ersébet mintegy 49 esztendős, letett hite utánn valja az 1őre: Ma reggel hajtván befelé a Csőszök a sok marhát a mezőről, láttam midőn Nemes Zöld Márton a Tekintetes Darvayné Asszony Csapszékéből kijött, káromkodva mondván baszom a teremtését a Bíráknak, huntzfut a Bíró is, a több is, baszom ahol megteremtődött, mért nem tselekesznek igazságot; azzal a marhát zavarta széllyel, a Csőszöket teremtettével szidta, hogy hova hajtyák a marhát, Nagy János Csősznek egy késsel neki ment, a bundát a nyakából ki tépte; utoljára jövén Bíró Uram, Rátz Sándortól, aki akkor ment ki fele a mezőre, a kaszát el akarta venni Zöld Márton,

de Bíró Uram kiáltván Rátz Sándornak, hogy a kaszát ne eressze, nem vehette ki a kezéből, hanem a rángatás miatt a kaszának a mankója a Zöld Márton kezébe törvén el esett a kaszába, de meg nem vágta, és úgy hagyta el a lármát. A 2dikra: Akik a marhát hajtották, lehetnek Tanúk.

Második Tanú I.[21] Balog Mihály mintegy 54 esztendős, letett hite utánn valja az 1őre: A Csőszökkel együtt én hajtottam a marhát, s mikor a Te*kint*etes Darvayné Asszony Csapszéke mellett hajtottuk, ki szaladt Zöld Márton mondván: ki hajtya be ezt a marhát, baszom a teremtését, a marhát zavarta széllyel, és Nagy János Csősznek neki menvénn, láttam hogy egy késsel hozzá szúrt, de ki lévén fordítva a bundája, nem ment bele a kés, hanem a bundát ki szakasztotta, a nyakából. Az után jövén a Bírák Uraimék, ismét káromkodott Zöld Márton azt kiabálván: ki hajtya be azt a marhát, azomba Rátz Sándortól, aki akkor ment vólna ki a mezőre, egy kaszát akart elvenni, és bizonyosonn gyilkosságot tselekedett vólna, de Bíró Uram kiáltott Rátz Sándornak, hogy a kaszát ne adja, így osztán el nem vehetvén Zöld Márton a kaszát addig rángatta, míg a mankója a kezébe tört, és el esett a kaszába. A 2dikra: A Csőszök lehetnek Tanúk.

Harmadik Tanú Nagy János Csősz, mintegy 34 esztendős, letett hite utánn valja az 1őre: A marhát én hajtottam Balog Mihály Urammal és Rikatsi Péterrel, s midőn hajtottuk volna, Te*kint*etes Darvayné Asszony Csapszékénél a marhát, Zöld Márton kijött a Csapszékből így káromkodva: ki hajtya be ezt a marhát baszom a Krisztusát öt forintért, azzal a marhát zavarni kezdte széllyel, én pedig nem akartam széllyel ereszteni, azért nekem jött Zöld Márton egy késsel, de nem szúrt meg, hanem a bundát ki szakasztotta a nyakamból, azután jött Bíró Uram és Eskütt Darótzi Mihály Uram, ekkor mondtam Zöld Mártonnak, hogy hagyja el, nem magamtól tselekszem én ezt; mellyre azt mondta, nem parantsol nekem egy paraszt-Bíró, baszom a teremtését: azomba Bíró Uram hajtván vissza a lovakat, mellyeket Zöld Márton a több jószágtól el szakasztott, s a mezőre vissza akart verni; Zöld Márton ismét kiáltott, hogy ki hajtya be azt a marhát, bassza a teremtését: éppen akkor menvén ki fele egy kaszával Rátz Sándor, a kaszát el akarta tőlle venni Zöld Márton, és bizonyosson gyilkosságot tselekedett vólna; de Bíró Uram kiáltott Rátz Sándornak, hogy a kaszát ne adja, így osztán el nem vehetvén addig rángatta, míg a kasza mankója a kezébe szakadt, s a kaszába esett, úgy, hogy kitsinybe múlt, hogy ketté nem vágta. A 2dikra: Rikatsi Péter lehet Tanú. [<Nints jelen, beteg[22]>]

Negyedik Tanú Rikatsi Péter Csősz, mintegy 40 esz*tendős*, letett hite utánn valja az 1őre: Mikor a marhát hajtottuk Te*kint*etes Darvayné Asszony Csapszékénél, Zöld

[21] I*dős*, esetleg I*fjú*
[22] Utólag kihúzva – S. I.

Márton ki jött a Csapszékből, adtával, teremtettével szidván aki azt a marhát behajtya, s zavarta széllyel a marhát; Nagy Jánosnak pedig egy késsel neki ment, de én messze lévén még akkor tőlök, minthogy Nagy János az eleje felőll jött marhának, én pedig leghátul, nem láthattam, ha bántotta é a késsel, vagy sem Nagy Jánost, hanem azt láttam, hogy a bundát ki tépte a nyakából, a marhát pedig úgy széllyel zavarta, hogy igen keveset hajthattunk be belőlle. Bíró Uram azutánn jövén hátulról a szekérrel, amelly lovakat Zöld vissza vert vólt, utánnunk hajtotta; ekkor Zöld ismét teremtettével káromkodván kérdte, hogy ki hajtya be azt a marhát, és Rátz Sándornak neki menvén, aki akkor akart a mezőre menni, ezt mondta: adsza ezt a kaszát, hadd vagdaljam öszve, de nem tudom, kit akart öszve vagdalni. Bíró Uram kiáltott Rátz Sándornak, hogy a kaszát ne adja, ő osztán nem eresztette a kaszát, mellyet hogy el nem vehetett Zöld Márton addig rángatta, míg a mankója utoljára a kezébe szakadván háttal a kaszába esett, de hogy egyenesenn esett az élinek, nem vágta meg. A 2dikra: Rátz Sándor is lehet Tanú.

Melly visgálódás, hogy a Fentírt módon tétetett általunk, arról adjuk ezen Bizonyság Levelünket. B. Újjfalub*an*, Június 30dikán 1810.

Fő Hadnagy Csőregh István
Notárius Sondor András
(*Vörös pecsét*)

[*Rávezetve az irat hátoldalára*:] Visgálódás arról, hogy támadta meg N*eme*s Zöld Márton B. Újjfalusi Bírák Uraimékat és a Csőszöket.

[*Fráter Mihály aljegyző tanúsítványa a szembesítésről*:] Az 1810k Esztendő September 7kén V. Olasziban folyta*o*tt Rabokat Itélő Törvény Szék előtt meg hiteltetvén a Tanúk vallásokat, <a 3k Tanún kívül, a' ki jelen nem vólt>[23] authenticáltak, confrontáltatván a Rabbal szemekben mondják, de ő azt egy átallyában tagadja.

Vice Notar*ius*
Frater Mihály mp. ált*al*

[23] Utólag kihúzva, mivel Fráter Mihály aljegyző előbb összekeverte a 34 éves csőszt az I/1. iratban szereplő 60 esztendős Nagy Jánossal, aki betegség miatt maradt távol a tárgyalástól.

I/4.

Csőregh István főhadnagy jelentése Budaházy Lajos főszolgabírónak

Berettyóújfalu, 1810. július 3.

Tekintetes Fő Szolga Bíró Úr!

Berettyó Újjfalusi Nemes Zöld Márton, azon kívül, hogy miolta az Insurrectióból[24] haza jött, sok tolvajságokról tette magát gyanússá, a közelebb múlt Aprilis Hónapba mitsoda káromlást vitt véghez a N*eme*s Fonyad Jánosné Asszonyom házánál, az ./.[25] alatt ide rekesztett Hivatalos visgálódásból megtettzik. Ezenkívül a közelebb múlt Június 8dikán a magok házánál ugyan, de minden igaz ok nélkül miként kínozta meg Berettyó Újjfalusi Pap Sándort, és mitsoda káromlásokat vitt akkor is végbe, a .//.[26] Alatt lévő visgálódás eléggé megmutattya. De a gonszságba itt sem állapodván meg, a most múlt Junius utolsó napján Berettyó Újjfalusi Bíró Uramat, és a vele levőket, midőn a Tilalmasból hajtották a sok marhát, az úton megtámadta, előllök a marhát rút káromlások közt el zavarta, egyik Csősznek a bundáját a nyakából ki tépte, sőt, ha a kaszát, mellyet egy legénytől el akart venni, kezéhez vehette vólna, gyilkosságot is tselekedett vólna, mint ezek a .///.[27] alatt ide zárt visgálódásból világosok. Mennyi rossz cselekedeteiért, hogy ezen rossz ember (ki egész életét korhelységgel tőlti, és tőlle a Közönség tsak kevés ideig sem lehet bátorságba) méltó büntetését minél elébb elvehesse, az ellene végbe vitt Inquisitiókat,[28] a Te*kint*etes N*eme*s Vármegyének leendő bejelentés végett, a Tekintetes Fő Szolga Bíró Úrnak itten alázatosonn be mutatom; mély tisztelettel maradván

A Tekintetes Fő Szolga Bíró Úrnak

B. Újjfalub*an*, Július 3dikán [*1*]810.

alázatos szolgája:

Csőregh István Fő

Hadnagy

[*Rávezetve az irat hátoldalára*:] Species facti[29]

[24] *nemesi felkelés*

[25] Lásd az I/1. sz. iratot – S. I.

[26] Lásd az I/2. sz. iratot – S. I.

[27] Lásd az I/3. sz. iratot – S. I.

[28] *vizsgálatokat (tanúvallatásokat)*

[29] *tényállás*

I/5.

Budaházy Lajos főszolgabíró jelentése Beöthy László első alispánnak
Berettyóújfalu, 1810. július 6.

Berettyó Újfalusi Nemes Zöld Mihály*nak*, aki életét vagy tömlötzökben vagy bujdoklásban töltötte, hasonló rossz fia, Zöld Márton sok excessusokat[30] tévén, mellyek panaszba előmbe jöttek, a Berettyó Újfalusi Hadnagyra bíztam megvisgálását, nem gondolván, hogy illyen ifjú ember ollyan excessuosus[31] legény, aki mivel ollyan tetemes a vétek, hogy a Te*kinte*tes N*eme*s Vármegye által való még itélését kívánnya, Zöld Mártonnak pedig sem háza se hazája, elfogattam, azólta is panasz adódott ellene, hogy Fodor Mártonnét fenyegette, hogy felgyújtya, a Krisztusának a születését szidta, mellyet a Hadnagyi Szék által készített visgálódással alázatosonn bejelentek.

Kőlt B. Újfalub*an*, Július 6dikán [*1*]810.

Budaházy Lajos mp.
Fő Sz*olga* Bíró

[*Beöthy László alispán döntése a levél hátoldalán*:] Tétessen a tömlöczbe, az írások adassanak Fiscalis[32] Úrnak.

V. Olaszi, 7. Julÿ 1810.
Első All Ispán
Beöthy

[*Rávezetve az irat hátoldalára*:] Zöld Márton

[*Jakab Mihály levéltáros feljegyzése a levél hátoldalán*:] Zöld Marczit a törvé*ny*szék egy évi fogságra ítélte. Rhédeÿ a thömlöczből katonának adatta: onnan elszökött, s' úgy vált belőle haramia, kit Fegyverneken felakasztottak. Ez íratok tehát a puskatőltéknek szánt irományokból különválasztva, Rhédeÿ emlékére megtartandók. Márt*ius* 12én [*1*]849.

levéltárnok
Jakab Mihály mp.

[30] *kihágásokat*
[31] *kicsapongó*
[32] *ügyvéd (fiskális)*

I/6.

Zöld Márton folyamodványa Bige Márton vármegyei ügyészhez

Váradolaszi, 1810. augusztus 30.

Tekintetes Fiskális U*ram*!

Alább írt alázatosan batórkodom a Tekintetes Fiskális Úrhoz fojamodni az eránt, hogy én az most múlt Nemesi Insurrectioban az magam személyére Ő Felsége szólgálattyában lévén, haza kerülésemmel némely Irigyek addig intselkedtek, mesterkedtek körüllöttem, hogy engemet mások előtt rossz szinekkel festegetvén Nem igaz vádakat tévén ellenem, ide a T*ekintetes* Nemes Vármegye Áristomában hozattattam; miért, miért nem, jó szerént magam sem tudom; ha hibáztam, annak nem tsak én vagyok oka, ha nem azok, a kik engem méltatlan háborgattak. Míg Insurgens[33] vóltam, az idő alatt senkivel semmi bajom nem volt, betsületesen viselvén magamat. Mint ezt az akkori Tisztyeim is bizonyíthattyák. Most az űgyek, bajok igazgatására be álván a T*ekintetes* Törvény Szék.

Alázatosan Instálom a T*ekintetes* Fiskalis Urat, méltóztassa ügyemet a mostan tartandó Tekintetes Törvény Szék előtt fel vetetni, minél elébb hadd szabadulhassak az ellenem tett vádak alól. Igérem és kötelezem magamat arra, hogy Ennekutánna soha hibámért a Tekintetes Nemes Vármegye előtt meg nem fordulok. Mely kérésem fel vételét 's végre hajtását a midőn alázatosan kérném Egész Tisztelettel maradtam V. Olasziban, Aug*usztus* 20*án* 1810.

A Tekintetes Fiskális Úrnak

Alázatos Szegény Szolgája:

Zöld Márton, most Aristáns[34]

[*Külső címzés*:] A Tekintetes Nemes Bihar Vármegye Nagy Érdemű Fiskálissa Tekintetes N*emes* és Vitézlő Bige Márton Úrhoz alázatos kérése a bent írt Áristánsnak

[*Fráter Mihály aljegyző tanúsítványa a folyamodványról hozott döntésről*:] Az 1810k Esztendő September 7ken V. Olaszib*an* folyta*tott* Rabokat Itélő Törvény Szék előtt meg kérdeztetvén ügyének miképpen való végezéséről, hogy rövid után végeztessen, meg eggyezett.

Vice Notar*ius*.

Frater Mihály mp. Ált*al*

[33] *nemesi felkelő*

[34] *fogvatartott*

II.

A nemes Zöld család tagjai ügyében Nagyváradon hozott törvényszéki végzések, 1795–1818

(HBML, Bihar Vármegye Rendkívüli Fenyítő Törvényszéke iratai. IV. A. 7/b. Raboskodók kimutatásai, 2. 1791–1819. Repertorium. Captivorum in Sedriis Criminalibus *Inclyti* Comitatus Biharien*sis* Judicatorum ab Anno 1790.)

Az elítélt neve	*Lakóhely*	*Az ítélethozatal dátuma*	*Ügyirat szám*	*Végzés*
Zöld Mihály	B. Újfalu	1795. december 1.	88.	esztendei rabság
Zöld Mihály	B. Újfalu	1796. november 28.	11.	tovább is detineáltatik[35]
Zöld Mihály	B. Újfalu	1797. március 8.	38.	íródik eránta N*emes* Szabólcs és K*ülső* Szólnok V*árme*gyéknek
Zöld Mihály	?	1800. június 9.	1.	elfogattatása eránt a rendelés meg tevődött a járásokban
Zöld Nagy János	Debrecen	1804. február 20.	97.	elfogattatik a' Kis Kocsis Debreczenben
Zöld Nagy János	Debrecen	1804. június 4.	182.	eránt N*emes* Szabólts s Heves Vár*me*gyék reflectáltat*nak*[36]
Zöld N*agy* János	Debrecen	1804. szeptember 3.	22.	dolg*ában* a' füredi tanúk 26-dik Novemb*ris* statuál*tatnak*[37]
Öreg N*emes* Zöld János	Debrecen	1805. február 4.	24.	2 esztendei árestomra ítéltetett
I*fjú* N*emes* Zöld János	Debrecen	1805. február 4.	24.	1 esztendei árestomra ítéltetett
N*emes* Zöld Nagy Mihály	B. Újfalu	1805. február 4.	24.	2 esztendei árestomra ítéltetett
Öreg s I*fjú* N*emes* Zöld Nagy János	Debrecen	1805. február 4.	24.	a' károsokat kész pénzel kielégíteni tartoznak
Zöld Nagy János	Debrecen	1805. április 29.	114.	dolgában Debreczenben executio[38] rendeltetik
Zöld Mihály	B. Újfalu	1806. augusztus 8.	94.	a cassa[39] fel törése ellene nem probáltatik[40]

[35] *visszatarttatik*
[36] *megválaszoltattak*
[37] *november 26-án elrendeltettek*
[38] *végrehajtás*
[39] *pénztár (kassza)*
[40] *bizonyíttatik*

Nemes Zöld Sándor	Derecske	1808. január 25.	94.	hóhér pallosára ítéltetett
Nemes Zöld János	Derecske	1808. január 25.	94.	3 esztendei rabságra [*ítéltetett*]
Nemes Zöld Mihály	B. Újfalu	1808. november 28.	45.	a' lovakat legitimálni[41] tartozik
Öreg Zöld János	Debrecen	1809. június 12.	36.	szabadon *bocsáttatott*
Zöld János	Debrecen	1809. június 12.	36.	[Ua. – S. I.]
Zöld Nagy János	Debrecen	1810. január 22.	17.	3 esztendei rabságra ítéltetett
Nemes Zöld István	Debrecen	1810. január 22.	24.	2 hólnapi árestomra ítéltetett
Zöld Márton	B. Újfalu	1810. szeptember 3.	39.	esztendei árestom alatt minden hólnapb*an* 24 órát rövid vasban
Zöld János	Debrecen	1810. szeptember 3.	67.	a felesége allaturája[42] ki nem adódhatik
Zöld János	Debrecen	1811. január 28.	7.	Nemes Debreczen Várossa 440 R*énes forin*tyát[43] által küldötte
Zöld Sándor	Derecske	1811. január 28.	29.	az árestomát az alsó tömlöczben, és vasban fogja eltölteni
Zöld János	Debrecen	1811. június 21.	6.	a' pere M*agistra*lis Fiscusnak[44] ellene ki hirdettet
Zöld János	Debrecen	1811. június 21.	7.	2 esztendei árestomra ítéltetett
Nemes Zöld István	?	1812. január 10.	7.	íródik Nemes Zabolts V*ármegyének* és Debreczen Városának eránta, hogy a szokott visgálódást tegye meg
Nemes Zöld Márton	B. Újfalu	1812. január 24.	54.	esztendeig maga költségén
Nemes Zöld Sándor	B. Újfalu	1812. január 24.	54.	fél esztendeig maga költségén

[41] *bizonyítani*
[42] *hozománya*
[43] *rajnai forint*
[44] *Nagyméltóságú Kincstárnak*

Nemes Zöld István	Debrecen	1812. november 26.	37.	fél esztendei rabság és bőjt
Zöld János	?	1813. január 25.	23.	Ő Felsége által helybe hagyatott a' Vármegye sententiája[45]
Zöld Sándor	?	1813. március 17.	2.	Ő Felsége által kérésétől ez úttal elmozdíttatott
Zöld János	?	1813. május 13.	14.	prokátor[46] által kívánnya magát védelmezni
Zöld János	Debrecen	1813. május 17.	32.	a' convictiva summa[47] kifizettetése eránt Debreczen Város meg kerestetik
Zöld Márton	B. Újfalu	1813. szeptember 10.	16.	2 esztendei arestom
Zöld Sándor	B. Újfalu	1813. szeptember 10.	16.	1 esztendei áristom, hetenként két ízben 6 órai rövid vasbani meg térítés (?)
Zöld István[48]	B. Újfalu	1813. szeptember 10.	16.	[Ua. – S. I.]
Zöld Márton	B. Újfalu	1813. november 26.	27.	az árestombúl meg halgattatik
Zöld András	B. Újfalu	1814. március 21.	34.	statuáltatása[49] rendeltetett
Zöld vagy Varga András	B. Újfalu	1814. május 16.	82.	a' próbák hijjánossága miatt szabadon bocsáttatott
Zöld János	?	1814. május 16.	95.	elfogattatása rendeltetik
Zöld János	Derecske	1814. szeptember 5.	3.	a Fiscus[50] keresete alól fel óldoztatiki
Zöld Márton	Derecske	1814. szeptember 5.	3.	3 hólnapi áristomra ítéltetett
Zöld János	Derecske	1814. szeptember 5.	35.	ellen való pere a magyarországi fiscusnak prodamáltatott[51]

[45] *ítélete*
[46] *ügyvéd (prókátor)*
[47] *az együttes összeg*
[48] A három nevet (Zöld Márton, Sándor és István) a későbbiek során valaki összekapcsozta, és a következőt jegyezte alájuk: „NB. A' pert ezen Numerus alatt megtalálod."
[49] *megbűntetése*
[50] *Kincstár*
[51] *kihirdettetett*

Zöld Sándor	Derecske	1814. november 26.	45.	hátra lévő áristoma elengedődött
Zöld István	Debrecen	1814. november 26.	56.	dolga eligazítása végett íródni fog Debreczennek
Zöld János	Debrecen	1814. november 26.	76.	2 esztendei áristomra ítéltetett
Zöld Sándor	B. Újfalu	1815. január 23.	30.	szabadon botsáttatott
Zöld István	Debrecen	1815. január 23.	35.	szabad botsáttatott
Zöld Sándor	B. Újfalu	1815. június 12.	13.	katonák adatik vagy 2 esztendei áristom
Zöld Márton	?	1816. május 14.	43.	elfogattatni rendeltetett
Zöld Márton	?	1817. szeptember 4.	251.	Nemes Heves Vármegyében justificáltatott[52]
Zöld János	Derecske	1818. február 23.	105.	szabadon botsáttatott
Zöld Kati	Csökmő	1818. december 1.	651.	30 korbáts
Nemes Zöld István	B. Újfalu	1818. december 1.	710.	1 esztendei áristom és a' kárt fizeti

István Seres

Quellen zum Leben des Marci Zöld

Das Leben von Marci Zöld, dem aus Berettyóújfalu stammenden Adelsburschen, der später zu einem legendären Betyáren (beim Volk beliebter Wegelagerer) wurde, hat so manchen ungarischen Schriftsteller inspiriert. So gehörte er zu den beliebten Heldenfiguren des Dichters Petőfi. In erster Linie aber ist es Sándor Szűcs zu verdanken, dass auch die in Zusammenhang mit Marci Zöld erhalten gebliebene Sagenüberlieferung aus der Transtheißgegend wohlbekannt ist. Ein authentischer Lebenslauf des Betyárenführers lässt hingegen noch immer auf sich warten. Einige, noch vor Jahrzehnten anhand einer Aussage, die noch vor seiner Hinrichtung aufgezeichnet worden war, erstellte Zusammenfassung umreißt zwar kurz sein Wirken als Betyár, doch diese, sich auf knapp ein Jahr erstreckende Aktivität ließe sich auch erst durch die methodische Erschließung des Archivmaterials mehrerer Komitate darstellen. Laut der schon erwähnten Aussage des Betyáren, stand er dreimal vor dem Richterstuhl und verbrachte insgesamt sechs Jahre in dem Kerker von Nagyvárad. All dies beruhte zwar auf Rückblicken, jedoch konnte die Aussage des Betyáren in mehreren Punkten bestätigt werden. Gemäß der gerichtlichen Aufzeichnungen wurde Marci Zöld nämlich zwischen dem 3. September 1810 und dem 24. Januar 1813 zu je einem Jahr und am 10. September 1813 schließlich zu zwei Jahren Gefängnishaft verurteilt, was aber zusammengerechnet höchstens vier Jahre ausmacht. In der vorliegenden Veröffentlichung wird anhand einer erst neuerlich entdeckten Akte die erste Straftat des jungen Mannes vorgestellt. Hierbe handelt es sich um drei zeitgenössische Zeugenaussagen und die Briefe der Stadtväter von Berettyóújfalu.

[52] *kivégeztetett*

Vajda Mária

A szőlőművelés szokáshagyományai Álmosdon

Bevezetés

A Berettyó és az Ér folyók által bezárt szög, a Bihari-síkság és a dombvidék találkozási zónájában elhelyezkedő Érmelléken már a középkorban nagyjából hasonló formajegyeket hordozó szőlőkultúra fejlődött ki. Ennek központjaként a XIX. századi források rendszerint Diószeget határozzák meg, s változóan ide sorolják észak felé haladva Szalacs, Margitta, Székelyhíd, Asszonyvására, Ottomány, Kiskereki, Koly, Szunyogd, délre Jankafalva, Kis- és Nagykágya, Vajda, Szentimre helységeket. Említhetjük Biharfélegyházát is, melynek szőlője a szomszédos Kágyi-hegyen van. A hagyomány azonban az Érmellékhez sorolja az Ér folyó mentén lefelé haladva a Bihari-síkság és a mocsárvilág határzónájában elhelyezkedő, talaját tekintve homokos Bagamér, Álmosd, Újléta, Nagyléta községeket, sőt a vámospércsi, vértesi, monostorpályi, hosszúpályi, sárándi szőlőskerteket is, melyek egykor szintén a Székelyhíd központtal működő Érmelléki járásba tartoztak.[1]

Álmosdra vonatkozóan – mai ismereteink szerint –, a legrégibb szőlőskert létét tanúsító adat 1692-ből való. Ekkor készült az az összeírás, mely a török uralom alól felszabadult Bihar megye településeinek állapotát mérte fel. Ez, annak ellenére, hogy 30 éve lakatlannak írja Álmosdot, ugyanakkor jó minőségűnek mondja a szőlőket,[2] holott köztudott, hogy a művelés nélküli szőlőskert hamar elvadul. Valószínűleg, bár a falu lakói elmenekültek, elrejtőztek a török elől, azonban az élet folytonossága nem szűnt meg. Az 1692-es összeírás adatai azt mutatják, hogy a szőlőket a török hódoltság utolsó szakaszában is a régtől fogva virágzó szőlőműveléssel rendelkező bihari területeken, így Álmosdon is sokkal inkább karbantartották, mint a szántóföldeket.

A szőlőterület művelése és jelentősége azonban változott az idők folyamán Álmosdon. Ennek okaira, Álmosd feudális kori levéltári anyagának rendkívül hiányos volta miatt nem lehet válasszal szolgálni.

A Mária Terézia-féle úrbérrendezést előkészítő úrbéri kilenc kérdőpontra 1770. február 24-én adott válaszok során nem szerepel az álmosdi vallomásokban szőlő megléte a jobbágyok kezén. Említik viszont a diószegi és a székelyhídi szőlőhegyek

[1] Vö. VARGA Gyula: Az érmelléki szőlőkultúra. Különlenyomat a Debreceni Déri Múzeum 1974. évi Évkönyvéből. Debrecen, 1975. 431.

[2] MEZŐSI Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején, 1692. Budapest, 1943. 56.

közellétét, ahová eljárhatnak dolgozni. Három hónapos kocsmáltatási jogukkal sem élnek, mert mint vallották „nem sok hasznát tapasztalván, nemigen szoktunk mérettetni".[3]

Az érmelléki származású Fényes Elek 1851-ben megjelent munkájában[4] ugyancsak azt írja Álmosdról, hogy „szőleje nincsen".

Egy álmosdi feljegyzés viszont fontosnak tartotta megörökíteni, hogy az 1834-es év „borra nézve olly ritka esztendő, hogy illyet talán egész század sem állít elő. [...] Bor lett igen jó és igen bőven. [...] Nem volt elegendő edény a bor bé szűrésére. [...]"[5] Álmosd földterületének megoszlása művelési ágak szerint 1895–1966-ban (katasztrális holdban)[6]

	1895	1913	1935	1962	1966
szántóföld	4 539	4 501	4 494	4 196	4 074
kert, gyümölcsös	44	25	34	196	333
rét	439	202	200	296	301
szőlő	**66**	**334**	**335**	**296**	**275**
legelő	430	663	634	280	262
erdő	5	6	13	397	399
nádas	39	–	–	–	–
földművelés alá nem eső terület	274	210	231	281	297
összes terület	5 836	5 941	5 941	5 942	5 941

1882-ben a falu határának művelési ágak szerinti megoszlásában még az egy katasztrális holdat sem éri el a szőlőterület. 1888-ban szántóföldnek írják a *Szőllőskert* nevű határrészt a művelési ág besorolásában.[7] Ugyanakkora kataszteri felmérés név szerint felsorolt 253 tulajdonos parcellájának nagysága szőlőművelésre utal. A legnagyobb része benne, a Budapesten lakó Miskolczy Imrének és Miskolczy Jenőnek volt, mindkettő fele-fele részben birtokolt 6 kat. hold 768 négyszögöl. Az egy kat. holdat meghaladó parcellák tulajdonosai a felsorolás szerint a következők voltak: Gombos Sándor 1 kat. hold 739 négyszögöl; Álmosdi görög katolikus egyház

[3] Vö. BÁRSONY István–PAPP Klára–TAKÁCS Péter: Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében. I. Az Érmelléki és a Sárréti járás. Debrecen, 2001. 27–28.

[4] FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851. I. 23.

[5] Az Álmosdi Református Egyház jegyzőkönyve. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár. (leltári száma: R. 6344.)

[6] Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 1870–1970. Földterület III. Községsoros Adatok. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, é. n. 152.

[7] Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, VI. 127.1. Magyar Királyi Állami 12. Földmérési Felügyelőség iratai, Álmosd

2 kat. hold 99 négyszögöl; Nagy József 1 kat. hold 1582 négyszögöl; Sorbán László 1 kat. hold 144 négyszögöl; H. Nagy Sándor 1 kat. hold 17 négyszögöl; Álmosdi református egyház lelkészi alap 2 kat. hold 74 négyszögöl; Bisi János 1 kat. hold 232 négyszögöl; Kis Imre Bagamér 1 kat. hold 989 négyszögöl; Nemes Sándor 1 kat. hold 413 négyszögöl; Gulácsi Lajos 1 kat. hold 863 négyszögöl; Bihari Sámuel 1 kat. hold 90 négyszögöl; Budai Géza 3 kat. hold. 202 négyszögöl. Még Álmosd község is 1597 négyszögöl tulajdonosi joggal bírt. A Szőllőskert többségét kitevő tulajdonosok, 300-400 négyszögöl körüli területtel rendelkeztek.

Az álmosdi határnak ez a része később *Öreg Szőlőskert* néven szerepel, a többi kert kialakulása után. A régi öregek *Hegynek* is nevezték.[8] Az *Öreg Szőlőskert* virágkorát az 1930-as évek táján élte, utána lassan kipusztultak, elöregedtek az itteni szőlők.

A nagyarányú telepítésnek köszönhetően 1895-ben a szőlőterület nagysága 66 katasztrális holdat tesz ki, 1913-ban pedig már 334-et. Ezt a jelentős módosulást elősegítette a gróf Zay-féle homoki birtok felparcellázása, melyet tulajdonosaik szőlővel telepítettek be. Így jöttek létre az *Öreg Szőlőskert* mellett a *Bocskai-, Nagyludasi-, Kisludasi Szőlőskertek,* majd a *Hunyadi-, Nemes- és Dóka-kerti szőlők.*

Az álmosdi határ, távolban szőlőskerttel (2009) Bogya Pál felvétele

[8] Azon túl, hogy a szőlőskertek elnevezésére az Érmelléken a hegy kifejezés használatos, ez a terület valóban jelentősen kiemelkedett a környezetében lévő legelőből, s különösen az a része, amelyre az első világháborút követő időben egykori tulajdonosa, Nemes Sándor piros cserepes, fehér falú pajtát épített, s mellé jegenyenyárfát ültetett. Erről a magaslatról az egész Érmelléket be lehetett látni, tiszta időben Nagyvárad, s a Bihari hegyvonulat és környékének települései is jól kivehetők voltak.

A Miskolczyak, a Fráterek és Bihari László tulajdonában voltak a legnagyobb szőlőbirtokok. A második világháború előtti időben híres volt Bihari József 4 kat. hold szőlője, akárcsak Székelyhídi Béla református lelkész 6 katasztrális holdnyi kertje.

A többségben lévő kisparaszti szőlőparcellák fő célja pedig többnyire nem az értékesítésre való termelés, hanem a házi szükségletek kielégítése volt, hogy minden napra jusson bor, és gyümölccsel lássák el a családot.

A telepítéseket nem mindenkor koronázta siker. Sorozatos fagykár érte pl. az álmosdi Ilona telepet alapító házaspár, Kozma György hódmezővásárhelyi királyi közjegyző és neje, született Lovas Ilona szőlőjét is. Az Álmosdon élő két földbirtokos, ősi vagyonmentés révén kapta 1926-ban, a Nyírág csatorna mellett fekvő, közel 100 kat. holdas, teljesen elhanyagolt állapotban lévő árteres birtokot, szőlője is kétségbeejtő állapotban volt (33 kat. hold 1432 négyszögöl szántó, 37 kat. hold. 21 négyszögöl rét, 8 kat. hold 47 négyszögöl legelő, 18 kat. hold szőlő). Saját szőlőiskolát hoztak létre. 1928-ban a régi szőlőhegyet, melyet úgy vettek át, hogy évek óta parlagon hevert mint legelő, újból átültették szőlővel. Így már 28 hold 1492 négyszögölre nőtt a szőlőbirtokuk. Azonban 1927, 1928-ban a tavaszi fagy, majd 1929-ben a rettenetes téli fagy következtében tíz hold szőlőjük teljesen kifagyott, megszűnt szőlő lenni. Kiforgatták a kifagyott szőlőtőkéket, és tíz holdon burgonyát vetettek.[9]

Minden nehézség, időleges kudarc ellenére, Álmosdon virágzó szőlőművelés folyt az utóbbi néhány évtizedig. Jelentős változás következett be a kisparaszti magángazdaságok úgynevezett szocialista átszervezésével. A termelőszövetkezet az álmosdi szőlőskertek nagy részét kiszántotta. Így a Bocskai szőlőskertet teljes egészében, a Hunyadi, Nagyludasi, Nemes kertek nagy része megszűnt mint szőlőskert. Ezeket többségében erdősítették. Kialakítottak egy zártkertet a Kisludasi kertben, az elvadult szőlőket gépekkel kiforgatták és újratelepítették.

A termelőszövetkezet kimutatása szerint 1987-ben (Álmosd ekkoriban Bagamér társközségének számított) a szőlőterület nagysága 135 ha 3810 négyszögöl volt, 222 kisbirtokos tulajdonában. A Búzakalász Termelőszövetkezetnek Álmosd területén 2 kat. hold régi (1943-ban telepített) szőlője volt (benne a régi fajtákkal: *Otelló, Erdei, Delovar és Kadarka*). Kéthektáros, (1980–82. évi) újtelepítésű szőlőjében *Olasz rizling, Saszla, Pannónia kincse, Cardinál* fajtákkal. (Ez már kordonművelésű volt, 240x120 centiméteres kötésben.)

A kisgazdaságokban az alacsony, karós művelésű (bár helyenként már kordonművelésű) parcellákon a régi szőlők mellett (*Kadarka, Rizling, Lelt-szőlő,*

[9] HBML. V. 603. 2. cs. Álmosd község közigazgatási iratai, 1930.

Piros szlanka, Oportó, Otelló) csemegeszőlőt (*Saszla, Pannónia kincse, Szőlőskertek királynője, Hamburgi muskotály, Csabagyöngye, Zalagyöngye* stb.) is termesztettek ekkor.

Az álmosdi hegyközség rendtartása – A szőlőskertek szervezete, működése

A XIX. század végén az álmosdi szőlőtermesztés fellendülésével, a nagyarányú szőlőtelepítéssel szinte egyidejűleg szerveződött meg a településen a *hegyközség.* Az álmosdi hegyközség rendtartását 1896-ban foglalták írásba, az 1894. XII. tc. értelmében.[10]

A 37 pontba foglalt rendtartás szerint, az önkormányzati alapon szervezett és működő álmosdi hegyközség „a közös összes és hegyrendészeti feladatokon kívül a »peronosphora vitikola« és más egyéb szőlőbetegségek elleni közös védekezést, végül a szőllők jövedelmezőségének fokozása végett szükséges egyöntetű gazdálkodás kezelését és szervezését is czéljául tűzi ki."

A hegyközség szabályait társadalmi helyzetre való tekintet nélkül mindenki köteles volt betartani. Minden bizonnyal a korabeli szőlőtelepítés alá bevont területekre vonatkozó gyakorlatot és az ügyeskedőknek a hegyközség rendtartása alóli kibúvási törekvéseit is tükrözi a következő pont: „Ezen szabályok kötelező ereje, az álmosdi földadó telek könyvben szőllő, vagy ennek járulékai gyanánt felvett minden földre kiterjed, hivassék bár aljnak, szántó- vagy kaszáló földnek."

A szőlő birtokosok összefogásával, a szövetkezés sajátos formáját hozták tehát létre a hegyközség megalakulásával. A hegyközség jelentette a falu egész szőlőterületét, a szőlősgazdák egészét, a kertgazdaságot.

A szőlőskertek belső élete, a hegyközségi rendtartás pontos betartása felett a szőlőbirtokosok *közgyűlése* és a *hegyi választmány* őrködött. Maguk közül választották a tisztségviselőket: a *hegyelnök*öt, *hegybírót*, *esküdtek*et, *pénztárnok*ot, *jegyző*t.

A hegyközség legfontosabb szerve a *közgyűlés,* melynek minden szólóbirtokos tagja volt, aki a hegyközséghez tartozott. A vagyoni cenzus azonban erőteljesen megszabta a közgyűlés tagjainak szavazati jogát, ugyanis a közgyűlés minden tagja, szőlő birtokának nagyságához mérten egy vagy több szavazattal bírt. 800 négyszögöl, vagy ennél kisebb szőlőbirtokos egy szavazattal, az ennél nagyobb területtel birtokosa pedig annyi szavazattal, ahányszor 800 négyszögöl területtel rendelkezett. De az

[10] Álmosd hegyközségének 1896. augusztus 10-én tartott közgyűlése ezt egyhangúlag elfogadta. A földmüvelésügyi miniszter 41478/VI-I/98. számú rendeletének megfelelően, kiigazítva, jóváhagyás végett felterjesztették Bihar vármegye törvényhatósági bizottságához, mely 1899. március 15-én Nagyváradon jóváhagyta. Az álmosdi hegyközség rendtartása. HBML. IV.B. 411.1.

összes hegyközségi tulajdonos szavazatainak egynegyed részénél több szavazatot saját nevében egy birtokos sem gyakorolhatott. A szájhagyomány szerint a vagyoni cenzus ellenére, mindig közmegegyezéssel tudtak dönteni. A közgyűlés tagjai igazolt megbízott útján is szavazhattak. A közgyűlés akkor volt határozatképes, ha az összes szavazatok egyharmad része jelen volt. A közgyűléseket tizennégy nappal korábban dobszó útján hirdették ki, a „vidékiekkel" (pl. sok kokadi illetőségűnek volt Álmosdon szőlője) írásban közölték.

A közgyűlés jogkörébe tartozott mindazoknak a dolgoknak a meghatározása és megállapítása, amelyek a szőlőművelés érdekében a hegyközség területén megengedhetők vagy eltiltandóak. (Határjelek módja, határjelek, árkok, kerítések megvédése; annak meghatározása, hogy kinek, mikor, milyen körülmények között szabad a hegyközségi területen lakni; állatok tartása, legeltetése megengedhető-e; idegeneknek szabad-e, s ha igen, milyen feltételek mellett a hegyközség területén járnia; a szőlőművelés érdekében milyen más gazdasági vagy művelési tevékenység folytatható; miként használhatók és óvhatók meg a hegyközség területén lévő utak és útszéli árkok; hány hegyőr és pásztor alkalmazandó; ezek kötelességeinek meghatározása és ellenőrzése)

Fontos jogkörként szerepel a szőlőpenész, szőlőragya, a peronoszpóra elleni közös védekezés módjainak megállapítása. Erre a rendtartás legjobb módszernek azt tartja, hogy *„a hegyközség a védekezéshez szükséges gépeket a hegyközség területének megfelelő számban, leg alább minden 10 kat. holdra egy gépet számítva, s a szükséges védekezési anyagot megfelelő mennyiségben előre beszerezheti, s készletben tarthatja, s a gépeket a hegyközségi tagoknak a szükséges használatra – előre meghatározott díjjért át engedheti, a védekezési anyagból pedig a megkivántató mennyiséget a megfelelő ár mellett kiszolgáltathatja, azon szőllő birtokosok pedig, kik szőllőjük megpermetezését végezni a kellő időben elmulasztanák, szőllőjüket megpermeteztetni s a költségekhez az illető birtokosoknak terhére felszámítva rajtok behajthatja."*

Az összes hegyközségi terhek, illetve a költségvetés megállapítása, a teherviselés arányosítása, a költségvetés módosítása, a rendkívüli költségek megszavazása, a hegyi választmány alapján előterjesztett számadás elfogadása mellett, a hegyi választmány, a hegybíró, pénztárnok hivatali eljárásnak ellenőrzése, az esetlegesen felmerülő hanyagság, vagy visszaélés törvényes eljárás útján történő orvoslása, a hegyi rendszabályok módosítása is jogkörét képezte.

A közgyűlés határozta meg a szüretelés idejét is.

Összehívása a *hegyelnök* (a hegyi választmány elnöke) jogkörét képezte, ő elnökölt ezeken az alkalmakon, ahol minden szőlősgazda elmondhatta a véleményét. Hozzá

futottak be a panaszok, észrevételek, a hegybírók jelentései. Erre a tisztségre mindig köztiszteletnek örvendő tekintélyes szőlőbirtokost választottak. 1899-ben a hegyelnök Fráter Zoltán volt a Nagy utcáról, az 1910-es, 1920-as években Kovács Bálint ugyancsak a Nagy utcáról, az 1930-as években Purec Nagy Imre, a Kokadi utcáról. Az utolsó hegyelnök kis Nemes Imre volt az Arany János utcáról (a volt Nagy utcáról).

Közgyűlést évente két alkalommal tartottak. Az elsőt minden esztendő január másodikán. Ekkor a hegyelnök beszámolt a hegyközségben végzett munkákról, a bevételekről és kiadásokról, értékelte a hegybírók, az esküdtek, a kerülők munkáját. Nyílt szavazás alapján megválasztották háromévenként az új tisztségviselőket, valamint évente a kerülőt, s megszavazták a kerülő évi járandóságát is. Ez a visszaemlékezések szerint, minden vékás[11] szőlő után egy véka búza vagy rozs, egy pengő bocskorpénz, két kéve venyige volt. Ősszel a szüret után a kerülő felkereste a szőlősgazdákat és a bért összegyűjtötte. A venyigét azonban már tavasszal mindenki a pajtája előtti részen külön csomóba rakta és azokat a kerülő elszállította. Ha valamelyik szőlősgazdát kár érte, azt a kerülő béréből levonták. De ha a kártevőt sikerült megfognia, s bekísérte a hegybíró elé, a kirótt büntetéspénzből a gazdát kártalanították, sőt a pénz bizonyos százalékában a kerülő is részesült. Általában öregedő, ötven éven felüli emberek jelentkeztek erre a feladatra. Minden kerülő fegyverrel, egy maga készítette furkósbottal és jelvénnyel volt ellátva.

A második közgyűlést szeptember hónapban tartották, melyen az évközben felmerült problémákat tárgyalták meg, s ekkor határozták meg a kis- és nagyszüret idejét. Ez mindig az időjárástól függött. A szüret idejét dobolás útján is kihirdették. Erre az időre megnyitották a hegykapukat – ami egyébként augusztus hónaptól zárva volt – a szüret után pedig újból bezárták és szekérrel a kertekben nem közlekedhetett senki sem szabadon.

Rendkívüli gyűlés összehívására is sor került. Ilyen volt pl. az 1930-as élvek elején, amikor Deme Imre, a Ludaskert kerülője, akit a csendőrök lopás miatt kerestek, az egyik pajta padlásán főbe lőtte magát, s új csőszt kellett helyette választani.

Háromévente választott a közgyűlés hegybírót, s erről megerősítés végett, a főszolgabírónak jelentést kellett tenni. A hegybíró által kiszabható pénzbüntetés mértékét a községi elöljáróság szabta meg. A tolvajlás, kihágások büntetése mellett a szőlőhegyi közlekedési utak, garádgyák, s az azt övező árkok jó karbantartására is

[11] Álmosdon a szántóföldek nagyságának meghatározásához hasonlóan, a szőlőterület esetében is a *vékás* mértékegységet használták. Egy vékás szőlő = 300-400 négyszögöl. Egy véka, mint gabonaűrmérték nagysága tájanként különbözött, 25-35 liter között váltakozott. A métermázsa bevezetése után kb. 25 kg búzának felelt meg. BALASSA Iván: Gabonatermesztés. In: Magyar Néprajz II. Gazdálkodás. Budapest, 2001. 426.

ő felügyelt. A szőlőbirtokosok között felmerült vitás kérdésekben békebíráskodást gyakorolt, ha azt a felek maguk is kívánták. Évi fizetését tíz forintban állapította meg az 1899-ben jóváhagyott álmosdi hegyközség rendtartása.

A határozatokat a *hegybíró* hajtotta végre, a közvetlen felügyeletet gyakorló *hegyőrök* révén. (Ez utóbbiak, bár a rendtartásban ezzel az elnevezéssel szerepelnek, a mindennapi gyakorlatban kerülőnek nevezték őket.)

*Pénztárnok*nak általában valamelyik nőtlen értelmiségi férfit választották meg. A kezelése alatt lévő hegyi pénztár fő bevételi forrása a szőlő egyenes adója alapján kivetett hegyi járulék, melyet a hegyi választmány által elkészített, a közgyűlés által elfogadott költségvetés alapján róttak ki az egyes szőlőtulajdonosokra. Ennek mértéke az elvégzendő esedékes feladatok (hegyház, hegykapuk javítása, közös használatra permetezőgépek vásárlása, stb.) függvényében változó volt. Két esküdt feladata volt a pénz beszedése, s ők ellenőrizték az elvégzett munkát a hegybíróval, s csak ezután történhetett meg a pénz kifizetése is. A hegyi pénztárba történt a kivetett pénzbírságok befizetése is. A pénztáros a hegyközségnek felelt az évi választmányi gyűléseken.

A tisztségviselőknél fő követelmény volt a rátermettség, megbízhatóság, s elengedhetetlen feltétel volt hogy legyen szőlőjük, ez alól kivétel a pénztáros volt. A kerülőnek azonban nem lehetett szőlőterülete.

A rendtartás VIII. fejezete szólt a *vincellér*ekről is. E szerint, vincellért minden egyes szőlőbirtokos tarthat, felettük a felügyeletet a hegybíró gyakorolja. A gondozásuk alatt lévő szőlőkben alkalmazott munkások által okozott károkért a vincellérek felelősek.

A szőlő- és bortermelés irányítására alkalmazott vincellérekkel a nagyobb szőlőbirtokkal rendelkező gazdaságokban találkozunk. 1870-ben a Magyar Királyi Földművelődésügyi Minisztérium Diószegen vincellérképezdét létesített. Az érmelléki szőlőművelés szempontjából nagy jelentősége volt az itt képzett szakembereknek. A környéken szinte nem volt olyan település, ahonnan néhányan ne tanultak volna ott, s a megszerzett tudást ne hasznosították volna.

Egy 1893-i „Szolgálati Kölcsönszerződés" szerint dr. Miskolczy Imre orvos, aki Budapesten lakott ekkor, Álmosd határában lévő szőlőjébe szolgálatába fogadta Szabó Péter álmosdi lakost vincellérként, azzal a kötelezettséggel, hogy „tartozik mindazon munkálatokra, melyet a szőlő művelése igényel, gondot viselni, az egyes munkákat a kellő időben a szokásos módon teljesíteni, a szükséges munkaerőről gondoskodni. a munkásokat felfogadni, munkájukra felügyelni, s velők együtt dolgozni – köteles különösen a peronoszpóra elleni védekezéseket, permetezéseket legnagyobb gonddal saját maga teljesíteni." A szerződés egyúttal felfogadta a vincellér feleségét, Szabó

Péterné, született Szabó Esztert is, azzal, hogy „köteles leend a szüret ideje alatt szolgálatba vevő úr vagy családjának itt tartózkodása alkalmával rendelkezésére állani s szolgálatára lenni". Kettejük szerződésbe foglalt évi bérösszege 84 forint, melyet negyedévi részletekben utólagosan köteles megfizetni Miskolczy úr. A szerződés 9 évi időtartamra szól. Az elvállalt kötelezettség nem teljesítése, hanyagság esetén jogában áll a munkaadónak „negyedévi felmondás előrebocsátása után elbocsátani" alkalmazottját.[12]

Neves vincellér volt Álmosdon az 1910-es évek elején, Bojtor Bálint vincellér, akinek magának is 4 kat. hold 800 négyszögöl szőlőterülete volt a Bocskai-kertben. A vámospércsi Krémer szőlőtelepről került ide, ahol 102 kat. holdas szőlőtelepet vezetett. Kovács Bálint vincellér 1911-től hegyelnök is volt. 3 kat. hold 800 négyszögöl saját szőlővel rendelkezett a Nagyludasi kertben. Mindkettőjük szőlőbirtoka mintául szolgált a maga idejében.

A hegyközség a visszaemlékezések szerint jól működött. Felbomlása 1948-ban kezdődött, amikor a község politikai vezetői nem engedték, hogy hegybírónak a jómódú szőlőtulajdonost, Bihari Józsefet válasszák meg. Helyette egy olyan embert választottak meg, aki világéletében parádés kocsis volt, nem volt soha szőlője. A szőlősgazdák azonban nem mertek ellene szólni a választáson, csak utána mondogatták egymás között hogy *„Elhisszük, hogy Zs. Lajos ért a lúho, hisz kocsis vót, de a szőlőnek legfejjebb a levihe ért. De nem vót tanácsos abba az időbe szembe szállni a kössig vezetőivel."*

1950 januárjában, a szokásos közgyűlésen jelentette be kis Nemes Imre hegyelnök, hogy a hegyközség megszűnik, gazdagyűlés lesz a neve, minden választás elmarad, a kerülőt ezentúl a termelőszövetkezet választja, s ezentúl nem kerülőnek, hanem mezőőrnek nevezik. Fizetésüket is a termelőszövetkezet adja. Sok zúgás ellenére belenyugvás követte a bejelentést.

1976-tól a tanács vette át a mezőőröket a termelőszövettől. Bérüket a tanácstól kapták, úgyszintén az egyenruhát és jelvényt. A tanács közadóként írta elő a szőlőtulajdonosoknak a mezőőri járulékot, a szőlőterület aranykorona értékének megfelelően. A mezőőröket nem választással, hanem kinevezéssel bízták meg. Megszaporodtak a lopások, garázdaságok, feltörték és kirabolták a pajtákat, s a tettesek soha nem kerültek meg. Hiszen két majd három mezőőr sem volt elegendő a megváltozott erkölcsi körülmények közepette a magántulajdon védelmére. A fix fizetés sem ösztönözte a mezőőröket a tolvajok elfogására. A falubeliek véleménye

[12] Szolgálati Kölcsönszerződés Nemes Miskolczy Imre és Szabó Péter álmosdi vincellér között. Bihari Múzeum IV. 75. 288.

szerint addig volt rend és fegyelem, biztonság a szőlőskertekben, amíg a hegyközség fennállt.

Az idők folyamán kialakult szőlőskertek a határ többi területétől jól elkülöníthető zárt kertet alkottak. Ezeket kerítés, úgynevezett *garággya* vette körül, készítését egy időben kezdték a szőlőskertek telepítésével.

A garággya építésénél a kijelölt területet először mindig árokkal vették körül. Az árokból a földet mindig a kert felé eső szélére hányták, kis sáncszerű töltést formálva belőle. Ebbe a töltésbe 40-50 centiméterenként kb. két méter magas karókat vertek le, végét kihegyezték, s erős tüzű lángon megperzselték, hogy tartósabbak legyenek. A karók közét hajlékony, néha szúrós vesszővel, feltöltötték, illetve befonták.

A garággya építését, majd folyamatos karbantartását a hegyközség vezetősége rendelte el a szőlősgazdák szavazatai alapján. Minden hegybíró és a mellé rendelt két esküdt ember kimérte, kinek mekkora hosszúságú garággyát kell építenie, s környékét a gaztól tisztán tartania. Ez az álmosdi szőlőskertekben minden 100 négyszögöl szőlőterület után egy méter garággya gondozását, rendben tartását jelentette. Évente szúrós gallyakkal, venyigével „fejelték" a garággyákat, az árkot minden év tavaszán kitisztították, a környékén lévő belső sávon a gazt kikapálták. Ezt a hegyközségi rendszabály is előírta, amit mindenki tiszteletben tartott.

A garággyával körbevett szőlőskertekbe a kétszárnyú deszka *hegykapu*n, *nagykapu*n és mellette az ugyancsak deszkából készült *kiskapu*n lehetett bejutni. Ezek a régi portákon lévő kapuk mintájára készültek, belülről zárható *famakkos zár*akkal, de a zárak utóbb már vasból készültek. A kapukat naponta a reggeli órákban a kerülő nyitotta ki és este bezárta. Szőlőérés idején augusztus hónapban a nagykapu zárva volt, ettől az időtől kezdve senki sem közlekedhetett szekérrel a szőlőkben a szüret idejéig. A szüret után ismét zárva tartották a nagykaput. A kiskapun gyalogosan lehetett közlekedni.

A hegykapuk fenntartásáról is a hegyközség gondoskodott. Minden év tavaszán – még a kapálási idő beállta előtt – a hegybíró, a mellé rendelt két esküdt emberrel feljárta.

A szőlőskertekben az utakat úgy képezték ki, hogy a szőlők véggel a dűlőutakra érjenek. A hegykaputól vezetett a *nagydűlőút*, ezen szekérút, gyalogút volt. A kert közepe táján keresztdűlők voltak. A szőlők területei véggel értek össze a másik dűlőbeli szőlővel, ezen vezetett a *pásztorút,* egy gyalogösvény. Ezen a pásztorúton a kerülő közlekedhetett csak, más gyalogos nem. A kerülő, mikor a pásztorút végéhez, illetve a kezdetéhez ért, egy jelet rajzolt az útra, ami néhány vonalból és családi nevének kezdőbetűjéből, valamint a hónap és a nap dátumából állt, ezzel jelezte a

szőlősgazdáknak, hogy őrködött. A jelet betaposni, begereblyézni senkinek sem volt szabad, csak a kerülőnek. A *pásztorutak*at maguk a szőlőtulajdonosok tartották rendben, a szőlőterület végét a gyomtól tisztán tartották, ha *benyomolták,* azt be is gereblyézték, nyomot csak a kerülő hagyhatott maga után.

A nagydűlőutakat és környékét fű borította. A füvet a kerülő kaszálta le, szénáját megszárította, összegyűjtötte, rudasba rakta és hazaszállította. Ez a kerülőt illette meg. Ha az utakon *szamártövis, göncölszekér* vagy más vadnövény nőtt, ennek irtásáról a kerülőnek kellett gondoskodni.

Az utakra kihajló gyümölcsfa ága a szekérrel való közlekedést akadályozta, a kerülő vagy a hegybíró felszólítására köteles volt a tulajdonos levágni az ágakat.

A szőlőskertekben a dűlőutakon az állatok legeltetése tilos volt.

Miután a szőlőskertek szigorúan zárt területek voltak, a rajtuk keresztül vezető dűlőutakon is csak azok közlekedhettek, akiknek a kertben szőlőterületük volt. Ha mégis előfordult, hogy valaki betévedt, azt a kerülő kiutasította. A napszámosokért az volt a felelős, aki alkalmazta őket, ezek is csak a gazda jelenlétében mehettek a kertbe.

A dűlőutak mentén szabad volt gombát, sóskát szedni, de csak azoknak, akiknek volt ott szőlőjük. Idegeneknek ez is tilos volt.

Szőlőskert gémeskúttal (2009) Bogya Pál felvétele

Elengedhetetlen tartozéka a szőlőskerteknek a kút. Vízre van szükség a gyümölcsfa, szőlő ültetetésekor, a permetezésnél a jószág itatásánál, de ivóvízként is használták. A nagyobb szólóbirtokosok saját kutat ásattak. Kisebb szőlőparcella estében több

tulajdonos közösen tartotta fenn. Kútközösséget alkottak. Közös munkával történt a kút ásása, tisztítása, karbantartása, az elhasználódott részek kijavítása, kicserélése. Az álmosdi szőlőskertekben mindenütt gémeskutak voltak, *kétágú kútágas*sal vagy *vésett kútágas*sal. A *gém*et a súlyponti részén átfúrták, s az a lyukon átdugott vasszegen billent. A hosszú, egyenes kútostort felül lánccal kötötték a kútgémhez. Alsó végéhez csatos vasalással rögzítették a favedret. A kút káváját az úgynevezett *gárgyát* a régi öregek emlékezete szerint vesszőből fonták, de többnyire deszkából készítették, majd később betongyűrűből. Az ásott kutak oldalát tégla vagy betongyűrű alkotta, hogy a laza szerkezetű talajon be ne omoljon.

Számos íratlan szabály, hiedelem védte épségüket, tisztaságukat. A kutakon a vedret nem szabad felül hagyni, mert a faveder kiszárad. Nem szabad a vederbe belemosni edényt vagy kezet, mivel a vederből inni szoktak. A kút körül mindig rendet, tisztaságot kell tartani. A faluban élő hiedelem védte a szőlőskertek kútjait is, mely szerint *„Nem szabad a kútba szemetet, kígyót, békát, más elhullott állatot beledobni, vagy a kút vizét beszennyezni, mert aki ilyet tesz, az egy éven belül meghal."*

A szőlőskertek képének meghatározói voltak egykoron az itt elhelyezett építmények. A szőlőskertre felügyelő kerülő a *hegyház*ban lakott, mely a főkapu közelében helyezkedett el, mert így könnyebben szemmel tudta tartani a szőlőbeli mozgást.

A kerülőknek a tavaszi idényben engedélyezett volt, hogy június közepéig egy-egy kotlóalja csirkét nevelhessenek. A csirkék a szőlők közeli erdőkön, legelőkön sok eleséget találtak, sok kártevő rovart elpusztítottak, ami egyben hasznos is volt, ugyanakkor a csirkék gyorsan nőttek. Amikor *„csonkatollasok"* lettek, bevitték őket a faluba, s ott értékesítették, mert az ilyen szabad élethez szokott baromfi nehezen tudta megszokni a szűk paraszti portát, mint amilyen egy kerülőnek volt. Más állatok tartását még akkor sem engedélyezték, ha a kerülő családja a nyári időszakra a hegyházba költözött.

A szőlőtulajdonosok parcelláikon *pajtá*t építettek, általában a dűlőút felé véggel helyezkedtek el. Ezek nem lakás céljára szolgáló építmények voltak, hanem a szőlőműveléssel kapcsolatos eszközök tárolására szolgáltak, s menedékül az idő viszontagságai ellen. Az előre elegyengetett talajon általában vályogból rakták falait. Építési módjuk azonos volt a lakóházakénál alkalmazott falrakási, tapasztási eljárással. Csapott, nyeregtetős, ácsolt szerkezetű tetővel. Fedésére zsúpszalmát, nádat, cserepet használtak. Általában egy szobát és egy kis pitvart építettek. A szobában a falusi házakból kikerült vaskályhát, ágyat, lócát, asztalt stb. helyezték el. A pitvarban a fal mellett nyílt tüzelésű tüzelőpadka volt, felette az úgynevezett *pendelykéménny*el, amely

a füst elvezetésére szolgált. Emlékeztek még *nádpatics kéményre* is Álmosdon,[13] de készült korszerűbb, téglából való is. Voltak, akik tornácot is építettek.

A pajta előtti kis téren virágoskert is díszlett, jellegzetes virága a *pünkösdi szekfű, flox, petónia.*

Minden gazdasszonynak volt a pajta környékén egy kis veteményeskertje is, ahol zöldséget, krumplit termelt, és amikor a szőlőben főzésre került sor, a főznivalók egy része már kéznél volt. Termeltek *lopótök*öt[14] és *tojástök*öt[15] is.

A föld alá süllyesztett pincékben érik a jó bor – azt tartják. A pajták alá a szőlőskertekben pincét is építettek. De pince húzódott az egykori nemesi udvarházak alatt is. A pince nagysága változó, méretét a szőlőterület nagysága határozta meg. Az egykori álmosdi törzsökös földesuraságok pincéi, mint azt a Kölcsey-kúria, a Fráter-ház, a Miskolczyak, a Péchyek a Gulácsyak megmaradt pincéi mutatják, hatalmas méretűek. De a településen a legnagyobb a régi kaszárnya pincéje, pedig annak egy szárnyrészét lefalazták, miután beomlott.

A faluban lévő paraszti portákon lévő pincékben nemcsak bort, de hordós káposztát, krumplit és zöldségféléket is tároltak. A pincék belsejében a téglával kirakott fal elé, vastag *ászok*ra rakták sorban, a régebben tölgyfából, később már akácból készült különböző méretű hordókat.

Szőlőtelepítés – szőlőművelés

Telepítés előtt a talajt alkalmassá kellett tenni a szőlőültetésre. A megtisztított területet gazdagon megtrágyázták. Ez után következett a *forgatás.* Ezt a rendkívül nehéz munkát Álmosdon régen kézi erővel végezték, késő ősszel, télen. A forgatást a terület legalacsonyabban fekvő részén kezdték. Előbb egy kb. 60 cm (legalább két ásónyom) mélységű árkot ástak felfelé haladva. Ezt berogyasztották úgy, hogy a humuszban gazdagabb felső talajréteg alulra, az ültetendő szőlő gyökereihez kerüljön, az alsó réteg pedig felülre. S ez ismétlődött az egymás mellett ásott árkok sorozatával. Közben a forgatás alá vett területet folyamatosan tisztították az előkerült gyökerektől, taracktól stb. Ezután a talajt pár hónapig ülepedni hagyták, s csak azután telepítették be. Később már a nehéz, kézi erővel végzett forgatást mélyszántással helyettesítették.

[13] VARGA Gy. i.m. 1975. 449.

[14] A lopótököt borszívásra használták. Előbb a két végét kifúrták, a tök belét kikaparták, kimosták, kiszárították.

[15] A tojástököt tojás tárolására használták. A nyaki részét levágták, a belsejét kikaparták, és száradás után ebben a tökhéjban gyűjtötték a kotló alá való tojást. A kemencesutban tartották, hogy *„a tojás meg ne fázzon, mert csak így kél ki"*, így lesz belőle csirke, úgy mondták.

Telepítés előtt kijelölték, felosztották a területet sorokra. Ezek a parcella hosszában, a dűlőútra merőlegesen futottak. A sorköz egy jó nagy lépés (100 cm) volt. Az első sor helyére zsineget húztak és kis lépésnyi távolságokra (80 cm) rongyot kötöttek rá, ez jelezte a tőtávolságot, vagy egy rúddal mérték ki a szőlőtő helyét, melyet kis földbeszúrt nádszállal jelöltek meg. Ezzel a módszerrel sorról sorra haladva, hosszában és keresztirányban is szabályos sort, *kodrátos,* vagyis négyzetes elrendezést nyertek. Későbbi pótlások alkalmával megváltoztak a szabályos tőtávolságok, s ez a kodrátos rendszer felbomlott. Mire a szőlő elöregedett, már csak a sorok távolsága maradt az eredeti.

A parcellát hosszában a terület nagyságától függően *járók*ra osztották. A járókat a keresztben haladó utak, ösvények választották el.

Magát a telepítést kora tavasszal vagy ősszel végezték. Gyökeres vagy sima vesszőt ültettek. A gyökerest előtte való évben iskolában nevelték. Ősszel kévébe kötözték és a pincékbe homokba ágyazva helyezték el. Tavasszal az elvermelt vesszők áztatása, *szívatás*a után, minden egyes szálat megvizsgáltak, a gyökerét megmetszették, a hajtást egy szemre lemetszették, s egyenként elültették kijelölt helyükre, az ásóval kialakított 60 cm mély gödrökbe. De többnyire fa- vagy vasfúróval történt az ültetés a homokos talajon. Az akácfából készült fafúrót, vagy valamelyik álmosdi kovács által ócska szekér vas alkatrészéből kovácsolt vasfúrót a földbe szúrták 60 cm mélyen, s a lyukat előre-hátra történő mozgatással bővítették, hogy a vessző beleférjen. Ha a vesszőt belehelyezték, egy tenyérnyi távolságra tőle a fúrót ismét a talajba szúrták, és a földet a vessző irányába erősen nyomták, s így a földet a vessző mellé szorították. Napraforgó-kórót tűztek mellé, ezzel jelölve meg a szőlő helyét. Ezután *felcsirkézték,* halmot húztak a vessző fölé, hogy ki ne száradjon. A csirkézést csak a nyár utóján bontották ki. A gyökeres vessző gyorsabban *fokadt,* fejlődött, mint a sima.

A sima vessző ültetése annyiban tért el a gyökerestől, hogy minden esetben fúróval történt.

Május hónapban, és később is amikor gyomosodott a szőlő, megkapálták. Nyáron, ahogy a hajtások nőttek, a kiskarókhoz kötözték. Bordói lével permetezték, s ősszel elfedték.

A megmaradt vesszőket *eliskolázták* a későbbi hiányok pótlására.

Azoknak a szőlőknek a helyére, amelyek nem fakadtak meg, a következő évben új gyökeres vagy sima vesszőket ültettek.

Ha a már beállott szőlőkben, elpusztult valamelyik tőke, azt *lehúzás*sal vagy *buktatás*sal pótolták, s pótolják ma is. *Lehúzás*nál, az előző évi kötözéskor kiválasztott

szőlővessző tetejét nem vágták le, hanem hozzákötözték a tőkéhez, s a következő tavaszon ezt az egyéves vesszőt húzták le, a mellette kipusztult tőke pótlására. 60 cm mély árkot ástak, és a kiválasztott szőlővesszőt óvatosan hajlítva, ebbe az árokba húzták le úgy, hogy a vessző vége az új tőke helyén érjen ki a földből. Egy szemre visszavágták és *becsirkézték,* s karóval megjelölték. A következő esztendőben, az *anyatő*ről, vagyis szőlőtőkéről ezt a vesszőt lemetszették, hogy *„ne szívja az anyját".* Ekkorra már gyökeret fejlesztett és önállóan is megélt.

A *buktatással* végzett tőkehiány-pótláskor a megásott árokba a teljes tőkét lebuktatják, s a rajta lévő egyik vesszőt az anyató, a másikat a tőkehiány pótlására vezetik. Mindkét szál a lebuktatott tőkéről táplálkozik. A felszín felett mindkettőt egy-egy szemre visszavágják, *becsirkézik,* mellé karót szúrnak. A szaporításnak ez a legbiztosabb módja, mert a buktatott vessző szinte minden esetben meggyökeresedik.

A *metszés* a szőlőmunkák egyik legfontosabb része, mert ahogy Álmosdon is mondják, *„a gazda ilyenkor szüretel".* A jó gazda nem is bízta másra, hanem maga végezte, bár nagyobb terület esetén nem győzte. Metszésnek a még alvó állapotban lévő szőlőtő kialakításának, formálásának műveletét nevezzük. A szőlőművelés éves ciklusában a *metszés* tulajdonképpen a második munka volt, ami azonnal a *nyitás* után következett. Március végétől április végéig metszettek. Előnye a korai metszésnek, hogy olyankor még a nedvkeringés nem indul meg. Később ugyanis az elvágott vessző nagyon *level,* s a kicsorgó lé alatt a *szem* megvakul. A korai metszés hátránya viszont, hogy még nem lehet megkülönböztetni az ép és a télen esetleg megfagyott, elhalt szemeket.

Álmosdon is, mint az Érmellék más helyein a *tőkés művelés* volt a jellemző. Ismerték ugyan a *lugas*t, de azt csak a házak, pajták előtt díszítő és árnyat adó funkcióval nevelték.

Metszés során a *metszőkapá*val a tőkét kibontották, s a tőke alatt nőtt *nyakgyöker*et tőből lemetszették. A *nyakgyökér* általában a rosszul művelt szőlőnél fordul elő. Fiatal, két év körüli szőlőnél általában augusztus hónapban szedték le a nyakgyökereket, két napig úgy hagyták kibontva, hogy a sebek gyógyuljanak, s utána nyeső kapával behúzták. Ugyanis, ha a nyakgyökér elhatalmasodik, az a veszély áll elő, hogy a tőke ebből táplálkozik és a *talpgyökér* elsorvad. Nyáron a kapálást is akadályozza, téli hidegben pedig – közel lévén a talajfelszínhez – könnyen elfagy és a tőke teljesen kipusztul. Arra törekedtek tehát, hogy a nyakgyökér ne *„szívja"* a tőkét. Nagyon fontos műveletnek tartották metszéskor a szőlőtőke kibontását, azt mondták Álmosdon, *„Az a szőlőtőke van jól megmetszve, kikaparva, amelyik meghallja a harangszót."*

A jól gondozott tőke sima, gömbölyű, s rajta, nem látható szemek, úgynevezett *vakszemek* vannak, melyekből vesszők sarjadhatnak. Metszéskor, az elmúlt évben sarjadt ilyen vesszőket *újfá*nak mondják. Az egyévesnél idősebb vessző neve: *cser.* A két évnél idősebb *cser:* az *öreg cser.* A cserből szintén erednek hajtások, ezek neve: *csercsap,* illetve ha ezt két-három szemnél hosszabbra hagyják, akkor *rúd,* ha kettőnél több ágból áll, akkor *borvillás.*[16]

Ha az *újfá*t egy-két szemre visszametszik, akkor *új-csap*ot kapnak, vagyis a *csap* bizonyos hosszúságúra visszavágott újfát jelöl, akár a tőkéből sarjadt, akár a cserből. Termést csak az a vessző *(fa)* hoz, amelyik *cser*ből sarjad. Tehát az *újfa* nem hoz termést, illetve csak nagyon jó évben. A termés csak a csercsapoktól, rudaktól, cservillástól, borvillástól várható. Ezeken vannak a *termő szem*ek (a rügyek). A termő szemek normális esetben két fürtöt hoznak. Ezek alapján lényegében már a metszéskor megállapítható a várható fürtök száma.

Álmosdon új ültetvényeknél a második éves szőlőre metszéskor egy szemet hagytak, harmadik évben az előző évire még egy szemet, és *újfá*ra is 1-2 szemet hagytak.

A már *beállt* ültetvényeknél metszéskor elsőnek a kétéves *öregcser*t vágták le. Kiválasztották azt a két *újfá*t, melyiket meghagytak, 3-4 szemre metszve. Ha lehetett, mindig átellenben hagyták meg ezeket. A tőke közepéből minden vesszőt kivágtak. Két *cser*t hagytak, ezt is 4-4 szemmel, vagy *rudalva,* ez hozza termést, a fürtöket. *Oltott szőlő*knél, ha a *vadhajtás* is kihajt, azt tőből kell kimetszeni.

Az erősen terhelt szőlőtőke legyengül, ezért *rudalni* csak azt a szőlőt szabad, amelyiket gazdagon trágyáznak, szól a régiek intelme. De húsz termőrügynél többet nem tanácsos hagyni.

Metszéskor ügyelni kellett arra, hogy a vesszőt ferdén vágják, úgy, hogy a szem fölött, az ellenkező oldalon lejtsen, hogy a kicsurgó lé, a szemre ne folyjon, mert emiatt a szem megvakul.

A szabályosan kialakított tőkét szépnek tartják, a rosszul alakított tőke és a rosszul gondozott szőlő gazdáját lenézték régen és ma is. *„Felkapaszkodott az ugorkafára, de a bora meg guggolós."* Utalván ezzel arra, hogy szőlősgazdának lenni régen rangot jelentett a faluban, s aki nem értett a szőlőműveléshez, lusta volt, *guggolós bor*a[17]

[16] A régi álmosdi öregek még emlékeztek rá, hogy a vincellérek azt a szőlőmunkást, aki a nap folyamán, bármikor *borvillás*t, tulajdonképpen ikervesszőt talált, jutalomból hazaengedték, s nem kellett végigdolgoznia a napot, de a teljes bérét megkapta aznapra. Ily módon is ösztönözték a szőlőismeret fejlesztését, a hozzáértő, figyelmes munkát.

[17] *guggolós bor:* a rossz, ihatatlan bor megjelölésére használt tréfás kifejezés. Arra utal, hogy annak az ablaka előtt, akinek ilyen rossz bora van, guggolva mennek el az arra járók, nehogy meglássa őket a gazda, s inni kelljen a lőréjéből.

termett, azt lenézték. *„Az ilyen még a megvakult szemet is ráhaggya a cserre, nem tuggya, hogy a döglött bornyú, nem szopja az annyát"* – mondták megvetően.

A metszést régen és ma is hajolva vagy térdelve végzik, mert *„a szőlő azt akarja, hogy rabszolga módra térdeljen előtte, és úgy szolgálja ki az ember."*

A XIX. század végén, XX. század legelején még Álmosdon is *metszőkés*t használtak, a közép részén baltaszerű kiképzéssel, ami a tőkék tisztítására szolgált. Az 1920-as években a *kecskeméti olló* használata a jellemző.

*Metszőkapá*t, amivel a szőlőtőkét kibontották, régen házilag készítették az elkopott *„farda pofájú"* régi kapából.[18]

Metszés után a levágott szőlővesszőt tövénél fogva szépen sorba, *kévébe rakták*, és régen sással, újabban pedig műszálas madzaggal összekötik és kihordják a pajta környékére, s ott nagy csomóba rendezik.

Levágott szőlővesszők (2009) Bogya Pál felvétele

A száraz venyige jó tüzelő volt régen, szegény emberek fizetés nélkül is kihordták, ha a venyigét nekik ajándékozták. Nagy hasznát vették tűzgyújtáskor, vagy szabadtüzelésnél is.

Régen *kerülőbér*be is adták a venyigét, a *hegyház*ban ezzel fűtött be, amikor hideg volt, vagy éppen főzni, szalonnát sütni akart a kerülő. Venyigéből javították ki a garággyát is.

Az 1970–1980-as években nem kellett már senkinek tüzelő gyanánt a venyige, mindenki kihordta a még megmaradt szőlőkből a legelőre, nagy halomba rakták, és úgy elégették.

[18] A kapa két oldalát hidegvágóval levágták egyenesre. Faragtak bele akác- vagy nyárfából egy kb. 50 cm hosszúságú nyelet, s ezt jól beékelték a kiskapába, s utána az üllőn kikalapálták. Későbbi időben már a kovácsra bízták elkészítését.

A *karózás*, a metszést követő munka volt. Álmosdon a szőlőt karó mellett nevelték. A szőlősgazdák rendszeres téli foglalatossága közé tartozott a szőlőkarók készítése.[19]

Tavasszal a karókat kiszállították a szőlőbe, a sorok végére rakták, s onnan hordták a szőlőtőkék mellé, majd *furkó*val vagy kisbaltával a földbe verték. A karót mindig úgy tették a tőke mellé, hogy a dűlőútról nézve a szőlő mögött legyen. Fontos volt a jó szemmérték. Ha a karó kiállt a sorból, kiigazították, mert a görbén haladó karósort csúnyának tartották. Azt mondták: *„Olyan, mit az ökörhugyozás."* Öreg szőlőnél évente pótolták az elkorhadt, eltörött karókat. Régen éppen azért perzselték, a későbbi időkben pedig forró szurokba mártották a végüket, hogy a korhadást ezzel késleltessék, és hosszabb életűek legyenek.

Az utóbbi évtizedekben már nem karót, hanem betonoszlopokat állítanak a szőlők sorjába. Erre négy sor erős szálú drótot húznak ki. Már a betonoszlop öntésénél kijelölik a drót helyét, ahová befűzik később. Olyan megoldást is ismerünk, amikor a drótsorokat duplázzák, s ezek közé csak befűzik a szőlővesszőt, s nem kell kötözni, mert az erős kacsok kapaszkodnak. Előnye, hogy a nap és a permetlé jobban éri a fürtöket, de a jég is.

Szőlőkapálók

[19] A gazdáknak volt közös erdőbirtokuk, ami után évente részesedést kaptak, valamint a szántóföldjeik végén lévő akácfák is biztosították évről évre a szerszámfának, karónak, tűzifának való. A hasábfát keresztvágó fűrésszel 180 cm hosszúságura elfűrészelték, utána nagy- és kisbaltával, és vas- vagy faékkel a fát középen kettéhasították, majd ahogyan a fa engedte, további négy- és nyolcrétbe. A hasítást mindig a fa szálirányába végezték. Az így nyert szálas karót azután kisbaltával simára faragták. A vastagabbik végét kihegyezték és sorba-keresztbe, szellősen csomóba rakták, s egy esztendeig száradni hagyták, hogy ne görbüljenek el.

A szőlő nagyon munkaigényes növény. A munkák legnehezebbike a kapálás. A szőlőt évente legalább négyszer, de sokkal inkább ötször-hatszor kell kapálni.

Az év folyamán az első kapálást, a *nyitás* jelenti március végén, miután a föld fagya kieresztett. Nagy tömegű földet kell megmozgatni, a tőkék mellől a sorok közé *ormó*ba húzni. Ezt a rendkívül nehéz fizikai munkát, aki csak tehette, napszámosokkal végeztette, hiszen egybeesett a többi tavaszi munkával is. Úgy mondták Álmosdon, *„az a szőlő van jól kinyitva, melyiknek az ormója elvágja a szarka farkát"*, mert az ormó hegyesre volt húzva a két sor között. Vigyázni kellett arra is, hogy nyitás közben a kapával a fiatal tőkéket el ne vágják, meg ne sértsék, de arra is, hogy föld ne maradjon rajtuk. Nyitáshoz a kereskedelemben is kapható, kisebb méretű szív alakú kapát használtak, a nyelét házilag készítették nyárfából, mert az könnyebb volt, mint az akác.

A második kapálás a metszés, karózás és első kötözés után: a *bevágás.* Erre a májusi fagyosszentek elmúltával került sor. Bevágáskor a szőlő sorja közti magas ormót széthúzták úgy, hogy egy szinten legyen a sor szintjével. Erre azért volt szükség, hogy permetezéskor, kötözéskor könnyen lehessen járni, másrészt pedig a tőkét védelmezte a forró nyári melegtől, a kiszáradástól. Ilyenkor különösen vigyázni kellett a könnyen letörő friss hajtásokra. Ezért ekkor is a kisebb szív alakú kapát használták.

A harmadik kapálásra a júniusi esőzések után került sor, az ekkorra elburjánzó gyomok miatt. Ezt *nyesővel* végezték, amit valamelyik kováccsal készíttettek elhasznált keresztvágó fűrészlapból.[20] Szaporán, könnyen lehetett vele haladni, mert csak nyesni kellett vele, mint neve is mutatja. Ha túlságosan megnőtt a gaz, akkor viszont nem lehetett vele dolgozni, mert elcsúszott a dudva tetején, de nem vágta ki. Pedig a nagyon gazos szőlő gazdáját megszólták: *„Na, kié ez a szőlő? Hát koma nem a tiéd ez, hanem a gazé!", „Lusta ember, nem szeret dolgozni", „Felült Laci a hátára!", „Ennek egy állapotban van a szőlője, mint a Samu nadrágja, ami sose készül el."*

A sovány szőlő, amit nem trágyáztak, *lassan dolgozott,* vagyis késve hozott hajtást, arra azt mondták *„Nem hajtott ki, na, majd kihajt a csürhére."*

Kánikula után, ha megint gazos lett a szőlő, néha ismét *megnyesték.*

Augusztus legvégén, szeptember elején azonban biztosan. Ezt a kapálást úgy mondták, *lágyszemre bevágják.* Ilyenkor a földet a sorja közé húzzák a tőke alól, hogy a lecsüngő fürtök ne feküdjenek fel a földre. Minden sor között gondosan kigereblyéztek tisztára, hogy a gyomok ne maradjanak benne, mert ha tolvaj járt benne, az a gazra

[20] A nyeső, egy 25-30 cm hosszú és tíz-tizenöt cm szélességű vaslap, hozzáforrasztva a vállrész, és nyaki rész, házilag készült kapanyéllel.

lépkedett, hogy ne látsszon meg a lábnyoma. Egyébként a hegyközségi rendtartás előírta, hogy a más szőlőjében járkálni gyümölcs- és szőlőérés idején nem szabad.

A szőlő utolsó kapálása a *fedés*. Általában november első felében végezték. Éppen olyan nehéz munka, mint a nyitás, hiszen a szőlőtőkék tövéhez nagy mennyiségű földet kell húzni. Régen ezt a munkát is, akár a nyitást a nagyobb gazdák napszámosokkal végeztették.

Az utóbbi évtizedekben, akinek még megmaradt a szőlője a faluban, a nyitást ekekapával végeztette. Egy lovat fogtak az ekekapába. A fedéssel ellentétben az ekevasat kifelé fordítják, és így leszántják a szőlősorról a földet. A sorok közét is egy kerüléssel szintén meghúzták, a talaját fellazítva. A fedést is mindenki ekekapával végzi, mert a földet a tőkére takarja az ekevas. Kézi kapával pedig még utána igazítják. A hideg-elfagyás ellen az igazi védelmet a földdel való takarással biztosítják, ezt kézi kapával végzik. Tavasszal, amikor kezd az idő melegedni, ezeket a szálvesszőket még a nyitás előtt *felhúzzák,* mert a melegtől *kipállik,* befülled.

A beállott szőlőt tavasztól őszig négy-öt alkalommal kötözték. A *kötés, kötözés* elsősorban női munka volt, de gyermekeket és nagyobb szőlőbirtokon, napszámosokat is igénybe vettek erre. Kötöző anyagként régen tavasszal vagy ősszel kivágott akác- vagy nyárfa fehér kérgét használták. A fáról a külső kérgét lehántották, s az alatta lévő fehér háncsát éles késsel lekaparták, lehúzták, majd laskára felhasogatták. Az így nyert fél centiméteres széles csíkokat egy rúdon megszárították, s kötegekbe kötve, a padláson száraz, szellős helyen tartották. Kötözés előtt egy dézsában hideg vízben áztatták. Készítettek durva szöszből font *kenderfonal*at is a szőlőkötözéshez. Hurokkötést alkalmaztak, mert ez nem bomlott ki. A rafia nagyon drága volt, ezért csak a gazdagok használták Álmosdon a második világháború előtt. Paraszti gazdaságban rafiát csak oltás, szemzés alkalmával használtak. Az első *kötés*t májusban a karózás befejezése után végezték. Ez gyorsan haladt. A második kötözés június elején vált szükségessé. A hajtások ekkor már gyakran elérték a karó tetejét. A gyenge, friss hajtásokkal óvatosan kellett bánni, nehogy letörjék azokat. A Medárd utáni esőzések idején gyorsan burjánzik a növény. A harmadik, negyedik *kötés* után a karó hegyén túlnőtt a szőlő, de tetejét nem vágták le, ez védte a jégveréstől és a forró napsütéstől. A nagy kánikula után *tetejezték* és *kacsol*ták. Ilyenkor a karó fölé növő hajtásokat egyenlő magasságban elvágták, a *kacsok*at is eltávolították, s alul a kötéseket kibontották, hogy a nap jobban érje a fürtöket. Később már alig volt szükség kötözésre, inkább a nyári viharok alkalmával a kibomlott kötéseket kellett pótolni, kiigazítani, a kiálló hajtásokat lenyesni.

A kötözést, kacsozást a permetezés előtt végezték.

A szőlő *permetezése* Álmosdon, mint a vidék többi szőlőskertjében a korabeli gazdasági szakpropaganda, a diószegi vincellér iskolában tanult gazdák, tanítók hatására terjedt el. A XIX. század végén megjelent peronoszpóra[21] elleni védekezésre, a mésszel közömbösített rézgálic oldatot, az úgynevezett *bordói lét* használták.

Dr. Miskolczy Imre korszerű álmosdi szőlőbirtokán alkalmazott vincellér egyik legfontosabb feladataként jelölte meg már 1893-ban a szőlő permetezését: *„köteles különösen a peronoszpóra elleni védekezéseket, permetezéseket legnagyobb gonddal saját maga teljesíteni."*[22]

Az 1899-ben a törvényhatóság által is jóváhagyott *álmosdi hegyközség rendtartása*[23] már komoly teret szentelt, és kidolgozott elképzeléseket tartalmazott a *„szőlő penész – szőllő ragya peronosphora vitikola elleni védekezés módjainak megállapítására"*. A legcélravezetőbbnek azt látták, ha a hegyközség a védekezéshez szükséges permetezőgépeket a hegyközség területének megfelelő számban (legalább minden tíz katasztrális holdra egy gépet) megvásárolja, s hozzá a megfelelő mennyiségű védekezési anyagot is előre beszerzi, és készenlétben tartja. Így a hegyközségi tagoknak használatra átengedhetik előre meghatározott díj fejében a gépeket, s megfelelő árért a védekezési anyagot is. A betegség terjedésének megakadályozására pedig megpermeteztetik azok szőlőjét, akik kellő időben elmulasztják a védekezést, s a költségeket behajtják rajtuk. A hegyközség létrehozásának egyik fő céljaként már eleve a peronoszpóra és más szőlőbetegségek elleni közös védekezést határozták meg.

Az álmosdi hegyközség jegyzőkönyveinek, s más idevonatkozó dokumentumainak hiányában nincsenek ismereteink arra vonatkozóan, hogy ezek az elképzelések hogyan valósultak meg. A legidősebbek nagyszüleiktől még hallották, hogy régen, akinek csak kisebb szőlőterülete volt, kezdetben vödrökből kis seprűvel csapkodta a permetlevet a szőlőre. Hallomásból tudták azt is, hogy az 1900-as évek elején az álmosdi hegyközségnek már volt permetezőgépe is, és ezt megfelelő díjazás ellenében kölcsönözték azoknak, akiknek nem volt.

Az itt élő emberek emlékezete szerint bordói lével, *kikkí*vel permetezték a szőlőt a *pereneszpóra* ellen. A szőlőskerti kutak mellett minden szőlősgazdának volt egy kb. 200 literes fakádja. Ebben egész nyáron víz állott. Permetezés alkalmával, kora reggel

[21] A *peronoszpóra* 1884-ben lépett fel először Magyarországon. Pusztítása ekkor még nem volt nagymértékű. Néhány évi lappangás után azonban, 1891-ben olyan elemi erővel lepte meg a szőlőket, hogy az évi termésnek több mint a fele elpusztult. Ezt a betegséget a szőlősgazdák eleinte múló természeti csapásnak tekintették. A kisparaszti birtokon csak 1896-tól indult meg ellene a permetezés, amikor rendeletileg tették kötelezővé. Vö.: ÉGETŐ Melinda: Szőlőművelés és borászat: In: Magyar Néprajz II. Gazdálkodás. Budapest, 2001. 569.

[22] Bihari Múzeum, Leltári száma: IV. 75. 288.

[23] Hajdú-Bihar Megyei Levéltár IV.B.411.1.

egy régi harisnyaszárba kimérték a rézgálicot, melyet *kikk*űnek mondanak, s összekötve egy karóra erősítve, keresztüldugták a dézsa fülén. A kádban lévő vízbe lógatták mindaddig, míg *elázott,* vagyis feloldódott. Általában *fröstök*re ez megtörtént, s utána oltott meszet kevertek bele. A permetezőszer megfelelő sűrűségét úgy állapították meg, hogy az ujjukat belemártották, és ha azon egy nagy csepp megmaradt, akkor nem kellett több meszet beletenni, vagy pedig próbaként, egy-két tő szőlőt megpermeteztek vele, s a permetlé csurgása is jelezte.

Évente az első permetezéskor félszázalékos oldatot készítettek, vagyis 100 liter vízhez fél kg rézgálicot adtak, majd minden következő permetezésnél fél százalékkal emelték arányát. Az utolsó permetezés alkalmával már 2%-os rézgálicoldatot használtak. Oltott mészből kb. ugyanilyen arányban tettek bele. Minden sort két oldalról permeteztek meg, nagy gondot fordítva arra, hogy a permetlé a levelek alját és a fürtöket is érje.

Permetezés után a permetezőgépet kimosták, kezüket a rácsurgott bordói létől *vadsóská*val, *vadpar*éval, fűcsomóval jól megdörzsölték, megtisztították, de a borecet is hatékony volt. Permetezéskor, elhasználódott ruhát, kalapot használtak. Ezeket a pajtában tartották.

Ha a permetezőgép elromlott, kisebb hibáját ki tudták javítani, de szerkezetét nem ismerték, nagyobb hibáját gépésszel javíttatták.

A permetezést napfényes időben végezték, hogy könnyebben beszáradjon, s nehogy rájöjjön az eső és lemossa, mert akkor meg kellett ismételni. De vigyázni kellett arra is, hogy ne süssön nagyon melegen a nap, mert akkor megperzselték a szőlőt, s a komák ugratták is az ilyen gazdát: *„Mi van, komám, perzseltél, eltévesztetted az időt?"* (Utalva arra, hogy a disznót szokták perzselni, de nem nyáron, hanem télen van annak az ideje.)

A szép permetezés, a jól eltalált szín (vagyis rézgálic-mész-víz arány) büszkesége volt a szőlősgazdának. De az, aki kevés hozzáértéssel végezte ezt az igen fontos munkát, azt kicsúfolták: *„Na, mi van, komám, meszeltél, meszeltél?"*

Lisztharmat ellen kénporoztak (rézkénporral való beszórás). Erre a célra egy fújtatószerű eszközt alkalmaztak. Akinek ilyen nem volt, az egy harisnyából szórta ki. A kénport készen vásárolták, és hajnalban, amikor még harmatos volt a szőlő, akkor szórták ki, hogy a levelekre rátapadjon.

Az utóbbi évtizedekben már a boltokban forgalmazott, könnyen kezelhető réztartalmú szerekkel permeteznek. A keverési arány, használati utasítás minden permetezőszernél fel van tüntetve. Ehhez adagolják a lombtrágyát és a rovarölő

szereket. Ezeket a bordói lével nem vegyítik. Többen az utolsó két permetezést a hagyományos módon, maguk által készített bordói lével végzik, azért mert ezt nem mossa le olyan könnyen az eső, másrészt a mész miatt jobban tapad a levélhez.

A jó szőlősgazda 3-4 évenként megtrágyázta szőlőjét. Csak istállótrágyát használtak. Télen szekérrel kihordták a szőlősor végébe, ott halomba rakták, majd saroglyával a szőlősorokba hordták és szétterítették. A téli időt azért tartották jónak a trágyázásra, mert így a hólével a trágya leve is belefolyt a földbe. A saroglyát házilag készítették. Két hosszú rúdra, középen egy méter szélességben deszkákat szegeztek úgy, hogy a rudakat mindkét végén egy-egy ember meg tudja fogni.

Újabban már nemcsak szerves trágyát, hanem műtrágyát is használnak. Az istállótrágyát nem kézi erővel, saroglyával hordják, a szőlősorokba, hanem az 1970-es években a kovácsok által erre a célra készített kb. 2 méter hosszú, egy méter szélességű „vasdobozban". Ennek kereke nincs, de a havas, fagyott földön jól csúszik. Csatlakozik hozzá egy hámfa, amelyre a befogott ló istrángját hurkolják, és felhúzatják a szőlősorok közé. Ott kiborítják és a sorok közé vasvillával szétterítik.

A szőlő *nyitás*a előtt kálisóval, *bevágás* előtt pedig pétisóval szórják meg a sorok földjét.

Ha hozzáértéssel, gondosan végezték a szőlőbeli munkákat és az időjárás is kedvezett, a jól megtrágyázott szőlő bő termést hozott.

Az időjárás azonban nem volt mindig kegyes. Álmosdon a református templomban minden év augusztus hónap közepe táján könyörgést tartottak a jégeső és az elemi csapások ellen, mert általában ebben az időben következett be a jégverés. 1948-ban és az 1950-es évek elején augusztus 20-án a teljes szőlőtermést elpusztította a jég. *„Az idesapámtul hallottam még kölyök koromba, hogy mikor nagy idő jött fel, hát filtettik a termist és harangoztak, hogy az a sűrű felhő elvonuljon. Harang az a szőlőbe nem vót, csak a faluba, ott harangoztak. Amikor meg az idő elvonult, a következő vasárnap a templomba a pap, meg mindenki, aki ott vót, hát imádkozott, hogy az elemi károktul megszabadultunk."*[24]

Ha időnként feltornyosult is a munka szőlőben, a vasárnapot megtartották. A határban nem dolgoztak, de nem is volt szabad. Ünneprontásnak számított, ha valaki ekkor kapált, kötözött vagy bármi hasonlót csinált. Reggel megetették a jószágot, utána templomba mentenk, délután pihentek. *„Dógozni nem vót szabad se vasárnap, se ünnepnap, mert aki dógozott, azt a kerülő bejelentette a hegybírónak, a meg a hegy*

[24] 1988-ban, az akkor 82 éves Bihari József egykori szőlősgazda vallomását lejegyezte: Lengyel Sándorné. – Déri Múzeum Néprajzi Adattára. Leltári száma: DMNA 2288/88. Bihar József édesapjának nagyon híres szőlőgazdasága volt Álmosdon, melyet ő örökölt. Később eladta, és a Nagyludasi kertben telepített 4 kat. hold-at. Miután gyermeke nem volt, aki segíthetett volna a művelésében, idős korában leadta a tsz-nek.

elnökinek, osztán mikor kerülőválasztáskor a legtöbben vótunk, ott mindenki füle hallatára felolvasták, megszigyenítettík. Pínzt nem kellett fizetni, elíg büntetís vót ez így is."[25]

Kisebb parcella esetén a munkaerő kitelt a családból. A nehezebb munkákat a család férfi tagjai végezték. A nők és a gyerekek kötözés, kacsolás, szüret idején dolgoztak többnyire a szőlőben.

A munkák zömét kisebb szőlőskertekben, többnyire a mezei munkában kevésbé lekötött öregek végezték. A kora reggeli órákban csoportosan ballagtak a legutóbbi időkben is a szőlőskertek felé.

A szőlőben, ha már két-három ember együtt dolgozott, munkájukat összehangolták. Lehetőleg egymás mellett, egymás után haladtak, de igyekeztek, hogy le ne maradjanak, mert a lemaradót kicsúfolták: *„Na tán visszafordultál, te vagy elől, ha megfordulunk.", „Itt a vége, igyekezz!", „Felült Laci a válladra!", „Nehéz Lacit cipelni!"* .

Ha többen dolgoztak együtt, mint szőlőkötözéskor, szüreteléskor, akkor dalolgattak is.

Ebéd idején a szőlőbeli szomszédok is rendszerint összejöttek. Tavasszal, nyáron gyakran főztek bográcsban, és ha a szomszédjuk éppen nem főzött, megkínálták egy-egy tányér lebbenccsel, slambuccal. Gyakran szalonnát sütöttek, ilyenkor a szomszédok hoztak magukkal egy-két darab fát, a sütni való szalonnát és kenyeret, elbeszélgettek, jobban esett az ennivaló is.

Napszámosokat csak ritkán, a nehezebb munkákra vettek fel, s azok, akiknek nagyobb szőlőterületük volt. A napszámosok a nap leszálltakor mindig elhagyták a szőlőskertet. Megkapták a bérüket egy-két pohár bor kíséretében, és hazamentek. Nem volt szokás, hogy a napszámosok a szőlőben maradjanak éjszakára. Amikor azonban Álmosdról a kb. 10 kilométerre levő Kágyi hegyre mentek napszámba, akkor hetekig távol voltak. Ilyenkor egész hétre való élelmet vittek magukkal. A Szilágyi, Gombos, Krasznai családokat említették, hogy dolgozni jártak a Kágyi hegyre. A román határ túloldalán lévő településre az *erdélyi bevonulás* utáni néhány esztendőben jártak át.

Szüretkor volt igazán népes a szőlőskert. Ehhez segítséget is hívtak, hogy gyorsan elvégezzék a munkát. A leszüretelt szőlőt ott helyben darálták, préselték, volt, aki hazahozta a faluba és itthon dolgozta fel.

A pajtában is csak ősszel, a szüret táján tartózkodtak folyamatosan. Ilyenkor a család valamelyik idősebb férfi tagja kiköltözött a pajtába és ott töltötte az éjszakát.

[25] Nagy Balázs szőlősgazda visszaemlékezése szerint. 1988-ban, az akkor 81 éves, egy kat. hold 2 vékás szőlőjét, az álmosdi Bocskai-kertben még maga művelő, permetező Nagy Balázs álmosdi szőlősgazda vallomását lejegyezte: Lengyel Sándorné. – Déri Múzeum Néprajzi Adattára. Leltári száma: DMNA 2288/88. 32.

A többiek csak akkor húzódtak a pajtába, fedél alá, ha esett az eső, és ilyenkor nem a szabadban, hanem a pajtában főztek.

Szüret

A szüret idejét a hegyközség határozta meg. A szüreti előkészületek már hetekkel előtte elkezdődtek. A borházból, ahol a hordók üresen álltak, előszedték a szüretelő edényeket, a kádat, a puttonyt, hordókat, prést, darálót, kármentőt, és más faedényeket. A kádakon és a hordókon meghúzták az abroncsokat, a kút közelében létrára vagy ászokszerű fára rakták az edényeket, a katlanban lévő üstben vizet forraltak az edények kiforrázására. Ha valamelyik edényen nyílást észleltek, azt gyékényszállal *behúzták,* tömítették, a hibás dongákat a pintérrel kicseréltették. A dohos, penészes hordókat, ha volt ilyen, a pintérekkel szétszedették, az a dongákat legyalulta, kiégette és azután összerakta. Ha kevésbé volt dohos, akkor az ilyen hordóba frissen oltott forró meszet öntöttek, ez elpusztította a gombákat.

Ha egészségesnek találták és nem folyt, következett a forrázás. A hordóba forró vizet öntöttek, abba szódát tettek és bedugták. A gőz a nyíláson sisteregni kezdett. A hordót előre-háta döngették, forgatták és a vizet napokig benne hagyták. Ha szükséges volt, többször is forrázták, utána hideg vízzel kiöblítették.

A régi hordókban, ha a borkő lerakódott, azt úgy távolították el, hogy a hordóba láncot csüngetve, forgatták.

Szüreti előkészület Székelyhídi Béla református tiszteletes szőlőspajtája előtt

Régen a szüret idejét a szőlőéréstől tették függővé. A hegyelnök összehívta a hegybírókat, esküdteket, akiknek maguknak is volt szőlőterületük, és megbeszélték a *kis-* és *nagyszüret* idejét. A kisbíróval kidoboltatták, hogy a szüret mikor kezdődik és mennyi ideig tart. Ezeken a napokon engedélyezték a szekérrel való behajtást a szőlőskertekbe, mert ez tiltva volt július végétől a kisszüretig, kisszüret utáni időtől a nagyszüretig.

A *kisszüret* ideje szeptember közepén, a *nagyszüret* ideje október közepén volt. Ilyenkor nagy volt a vigasság a szőlőhegyen, nagyszüretre már javában forrt a *murci,* az első szüretelésből készített bor.

„Bű szüretet, nagy csizmát!" – kiáltották egymásnak az emberek tréfásan. Utalásként arra, ha szüretkor esik az eső, szaporodik a bor.

A szüretet megelőző napokon a gazdaasszony kacsát, tyúkot vágott, kalácsot sütött. Nagyszüret idején a szőlősgazda egy süldőt levágott. Nagy volt az előkészület. Meghívták a szüretelőket, általában azokat, akik az év folyamán napszámban segítettek a szőlőmunkában, s természetesen a rokonokat, szomszédokat, komákat stb. Ezek voltak a szőlőszedők, akik egy-egy vederrel, konyhakéssel jöttek. Megreggeliztek: szalonnát, tepertőt, kalácsot ettek és minderre bort ittak. A szekérre felpakolták a szüretelőedényeket, a kádat, a puttonyt és minden szükséges edényt. Az apróbb gyermekeket a kádba rakták, akik vígan énekelgetve ugrándoztak a kádban. A gazdaasszony is felpakolta az ebédhez szükséges húst, kalácsot, üstöt a főzéshez. Mikor minden együtt volt, megindult a menet. A felnőttek gyalogosan, a gyermekhad a szekéren. Megérkezéskor a gazda elrendezte a szükséges edényeket, kijelölte a legerősebb legényt a puttony hordására, és azt, hogy hol, melyik végén kezdődjék a szőlőszedés.

Az álmosdi öregek ma is meghatódva emlékeznek a régi idők szüreti ünnepeire, mert nagy ünnep volt az akkor élő emberek számára. Mielőtt munkához láttak volna, az első sor végében kalaplevéve állt a gazda, és imádkozott, hálát mondtak Istennek, mert hitte, ha áldás nincs a munkán nem sokat ér az, mert *„Emberé a munka, Istené az áldás"*.

Ha a kinti pincében is tartották a bort, akkor a szedést a szőlő darálása és préselése követte. A présből kicsurgó mustot kármentőben fogták fel és lihun keresztül öntötték a hordókba.

A gazdasszony is kijelölte a legöregebbek közül a szakácsasszonyt, aki a pajta környékén felállított katlanban szabadtűzön, nagy bográcsban vagy üstben főzte meg a gulyáslevest. Ez volt az ebéd, és utána diós és mákos kalács. A pajta előtti téren nagy, hosszú asztalnál, az ácsolt lócán helyezkedtek el a szüretelők ebédkor.

Este tyúkhúsleves csigatésztával, sült kacsahús, rucás kása és aranygaluska volt.

Ha a szőlőt hazahordták, és itthon a háznál préselték ki, akkor vacsora előtt azt ledarálták, s a jószágokat mindenki megetette, és így késő este ültek a vacsorához.

A régiek nagy vigasság közepette szüreteltek még a második világháború előtt. A cigányok hegedűvel felszerelve elindultak a szőlőskertekbe, s ahol sok fiatal legény, leány volt együtt, ott egész nap muzsikáltak és énekelgettek a szüretelők, sőt még este is nótaszóval, cigánytól kísérve tértek haza, néha táncra is perdültek.

A kisszüret ideje régen általában 2 napig tartott, a nagyszüret 3-4 vagy ha jó termés volt, akkor egy hétig is. Utána elindulhattak a *tallózók*, a nagyon szegények, az elmaradozott szőlőfürtöket kiskosarukba szedték, s hazavitték. Ez engedélyezett volt szüret után.

A szüretet követően kezdték meg a préselést. Előbb a fehér szőlőt, utána az oportót, nagyszüret után az otellót. Azért préseltek ilyen sorrendben, hogy a piros must ne színezze el a fehéret.

Erre a célra külön hordókat is tartottak, s évről évre a mustot mindig ezekbe a krétával megjelölt hordókba szűrték, így nyertek tiszta bort.

Préselés után a *törkőt* (törkölyt) felmorzsolták, kádakba taposták, s tetejére szőlőleveleket raktak, erre tenyérnyi vastagon agyagot és hagyták kiforrni. Ebből főzték a törkölypálinkát. A törköly közé köménymagot szórtak. Ez elvette a törköly szagát, s a köménymag jó, sima ízt adott a pálinkának.

1967-ig Álmosdon is volt szeszfőzde a Kisludasi kertben. Egy-két hónap kivételével állandóan üzemelt. Fenntartásáról a községi tanács gondoskodott. 1967-ben a tsz vette át üzemeltetésre. Jelenleg Bagamérban a termelőszövetkezet kezelésében üzemel, és a szomszédos Kokad községben is jó pálinkát főznek.

Szüreti felvonulás – szüreti bál

Amikor a szüret befejeződött, utána egy-két hét múlva szüreti felvonulást és bált tartottak Álmosdon. A XIX. század végén, a nagy filoxérajárványt követően, országszerte sokfelé, egységes, egységesített, hasonló jellegű mulatságok, felvonulások terjedtek el. Ennek oka egy miniszteri rendelet, mely a szőlőtermelési kedv, a szőlő iránti érdeklődés felkeltésével, a szőlőtermelés egységesítése irányába mutató szabályozásával, az alföldi nagy szőlőtelepítéseket követően (alföldi homoki szőlők), az addig bizonyos területeken hiányzó szőlőművelés miatt, a hozzákapcsolódó ünnepi szokásokkal sem rendelkező új bortermelő vidékek számára mintegy forgatókönyv szerű ajánlással élt. S kisebb-nagyobb módosulással ez vette át a helyét – kevés

kivételtől eltekintve –, még a nagyhírű történelmi borvidékek korábbi szüreti, szürethez kapcsolódó ünnepi szokásainak is. Sőt az ország számos olyan helyén is nagy népszerűségnek örvendtek, ahol még szőlőművelés sem folyt. A két világháború között a stilizált „magyar ruha" szerepe megnő, s szinte elmaradhatatlanná válik a csősz párok esetében.

Az 1930-as években a helyi Levente Egyesület[26] volt a szervezője az egyik emlékezetes szüreti bálnak és felvonulásnak Álmosdon. Felkérték azokat a leventéket, akik családjának szőlője volt és még nem töltötték be a 18. életévüket, hogy válasszanak magukhoz illő párt a 16 éven aluli, szőlősgazdák leányai közül és öltözzenek fel csőszlegénynek, csőszlányoknak, *magyar ruhába.* A legények általában azt a leányt választották és kérték fel párjuknak, akiket már kiszemeltek maguknak, vagy a szülők kinéztek fiúknak, mint jövendőbeli társat. S az esetek nagy többségében valóban házasság is lett belőle. Tehát az ifjak társadalmi helyzetüknek megfelelő helyen kopogtattak. Hiszen abban az időben a szív szavát megelőzve, a társadalmi, vagyoni helyzetben elfoglalt hely, s a szülők beleegyezése volt a döntő a párválasztás során. A szüreti bál, a szüreti felvonulás előkészítése jó alkalom volt arra, hogy a párok jobban megismerjék egymást. Először a kiszemelt lányt kérdezte meg a fiú, hogy lenne-e a párja csőszlányként a szüreti mulatságon. Utána a lányt *elkéreztette* szüleitől, mert ahhoz hogy valaki ezt vállalni tudja, a szülői beleegyezésen túl, anyagiak is szükségeltettek. A *paraszti díszmagyar* ruha[27] elkészíttetése elég költséges volt.

A szüreti bál vasárnap este kezdődött. Előző napon feldíszítették a báltermet. A mennyezetre zsinórokat húztak, és arra szőlőfürtöket aggattak. Középen volt a fődísz, egy nagy görögdinnye behálózva, azon koronaszerűen, gyümölcsből font dísz, benne elrejtve egy üveg tömény ital, és édesség.

Vasárnap ebéd után került sor a szüreti felvonulásra. A menet élén a *lovas legények* haladtak, saját lovaikon, paraszti díszmagyar ruhában. Hatan-nyolcan voltak. Őket

[26] Az 1921-ben kihirdetett 53. tc. alapján a 12–21 éves fiúk részére kötelező jelleggel létrehozták valamennyi településen az ifjúság félkatonai szervezetét, miután a trianoni békeszerződés (1920) megtiltotta Magyarországon az általános hadkötelezettségen alapuló hadsereg fenntartását. A közösségi kapcsolatok ápolásának színterei is voltak a Levente Egyesületek.

[27] A paraszti díszmagyar viselet a lányoknál: fehér batiszt anyagból készült blúz, húzott bő újjal, fodros nyakkal; piros bársony, vagy szatén anyagból varrott, zsinórral díszített és fűzött mellény; hozzá finom gyolcsból szabott, dúsanráncolt, térdig érő, alján három sor keskeny nemzeti színű szalaggal díszített szoknya, fehér patentharisnya; fekete lakkcipő; magyaros párta.
A legényeknél: fekete kalap, nemzetiszín szalaggal, mellette árvalányhaj; fehér gyolcsing, bő újjal, rojtos kézelővel; fekete lábri (mellény), ezüstszínű pitykékkel, zsinórral; fehér gyolcsgatya, bő szára gazdagon ráncba szedve; háromszögbe hajtott piros delinkendő, oldalt a gatyakorcba begyűrve. (a kendőt a csőszlány adta a vele együtt paraszti díszmagyarba öltözött csőszlegénynek); sarkantyús bokszcsizma; és egy fokos, rajta nemzetiszín szalag, néhány szál virággal.

a *kisbíró* követte, erőteljes dobpergéssel. Minden utcasarkon hangosan felolvasta humoros hirdetési szövegét, folyton formálva, alakítva, a kíváncsiskodók seregére vagy az ott lakókra aktualizálva. (A hirdetés szövegét lásd alább.) A kisbírót a mókacsinálók követték, a *drótos és felesége*, meg egy kormos *cigánykovács*. Utánozták az akkori időben házaló drótostótokat és hangosan kiabálták: *„Van-e valami lyuk a fazékon vagy cseréptálon gazdaasszonyom, itt vagyok és megfótozom."* Bementek a házakhoz is, ott megkopogtatták a falon függő cserépedényeket, egyet-kettőt le is akasztottak, hogy viszik és megdrótozzák. A cigánykovács patkolószeget árult, meg elhúzta a gazduram nótáját egy pohár borért. Utánuk következtek a *csősz párok* népdalokat énekelve, majd hangos muzsikaszóval a *cigányzenekar*. A kisbíró hirdetése után a csősz párok minden alkalommal *csárdás*t táncoltak. A menetet egy *ökrös szekér* zárta, ezen boroshordók és sok *szüreti népség*. Egy férfi a saroglyán állt, és egy kishordóból lopóból kínálta a bort a bámészkodóknak. Így vonultak végig Álmosd utcáin. Estefelé, a csürhe-csorda hajtás idejére a felvonulás véget ért.

Ki-ki hazatért, hogy aztán este 8 óra körül vigadjon tovább a bálteremben. A csőszlegények hazakísérték párjukat, s a lány szülei ott tartották vacsorára, majd utána ismét együtt, de már a lány anyjának kíséretében visszamentek a bálterembe.[28]

A csősz párok – nevüknek megfelelő – igazi feladata a bálban kezdődött, meg kellett fogniuk a báltermet díszítő szőlőt dézsmáló tolvajokat. A bíró elé vezették a bűnösöket, s az tréfásan kirótta a pénzbírságot. Hajnalra, a bál végére, minden szőlőt ellopkodtak. Éjfélkor elárverezték a mennyezet közepén lógó díszes gyümölcs „koronát". Valamelyik módosabb csőszlegény vette meg a párjának, s így az a lány lett a *bálkirálynő*. Ez csak egy jelképes dicsőség volt, ezért semmiféle jutalom nem járt. A szüreti felvonulás és bál napjainkban is évről évre megrendezésre kerül Álmosdon, módosult formában bár, de jelentős színfoltjaként a település közösségi életének.

A kisbíró hirdetési szövege a szüreti felvonuláson[29]

Az egykori kisbírói hirdetmények mintájára, humoros formába öntött közlendők megírásakor a szerző minden bizonnyal felhasználta egykori személyes élményeit, tapasztalatait is, melyeket aktualizált. Szövegének egy része mindenképpen 1975 után íródhatott, miután az álmosdi Táncsics és a bagaméri Búzakalász Tsz egyesült. Az így létrejött tsz neve: Búzakalász Mezőgazdasági Termelőszövetkezet lett, székhelye pedig Álmosd.

[28] A lányok nem járhattak abban az időben egyedül bálba. Édesanyjuk, vagy keresztanyjuk kísérte el őket. A bál ideje alatt, a terem szélén ültek, figyelték a fiatalokat, s beszélgettek asszonytársaikkal.

[29] A kisbíró hirdetési szövegét Lengyel Sándorné: Szőlőshegyek és szőlőskertek hagyományos igazgatása és rendje című, a Hajdú-Bihar Megyei Önkéntes Néprajzi és Népnyelvi Gyűjtőpályázatra beadott munkájából idézem. - Déri Múzeum Néprajzi Adattára. Leltári száma: DMNA 2288/88.

Közhírré tétetik!

Először: Felhívja a Búzakalász TSz, a tagság és az elöljáróság, a lakosság figyelmét, hogy a mai napon megkezdődött a szüreti mulatság.
Ez alkalommal a gazda nemcsak a tavalyi lopott holmiját mutatja be, hanem a falu két lábon járó bikáját, és minden szép nőcseléd szabad szemmel nézheti.

Továbbá: tudomására hozza az elöljáróság a lakosságnak, hogy a bevándorolt nőket ki kell tiltani, mert helybeli van elég. Aki a törvényt nem tartja be, az szigorúan meg lesz büntetve.

Másodszor: Értesítjük a lakosságot, hogy azt írták a tegnapi lapok, hogy ilyen tájban félmeztelen mászkálnak az asszonyok közt a fiatalon felszentelt papok. Ezért ajánljuk, hogy mindenki a kapu alatt a kutya lyukát dugja be.

[Dobolás]

Harmadszor: Közhírré tétetik, hogy a szüreti mulatságon mindenkit szívesen látunk, fiatalt, öreget, csak el ne lopják a szőlőmet. Kívánok minden gazdának bő termést, a szüretelőknek jó mulatást, hisz mindenből lesz elég:
Tizenkét darab szűzlány lesz tiszta fehérben
Tizenkét darab 21 éves szűzlány tiszta feketében
Tizenkét darab 23 éves szűzlány tiszta pucéron
Tizenkét darab doktor lesz kirendelve, hogy akinek a nevetéstől kimegy az álla, legyen aki helyre tegye.

Ezek után kívánunk bort, búzát békességet, részeges embereknek sok szépasszony feleséget, a szépasszonyoknak meg minél több részeges férjet.

KÖZHÍRRÉ TÉTETIK!

Először értesíti Beregszász Sándor az álmosdi temetkezési vállalat megbízottja a lakosság azon tagjait, akik meghalni szándékoznak, hogy halálokat 8 nappal előbb jelentsék be, mert a koporsó méretét csak így tudja határidőn belül biztosítani.
Továbbá közhírré tétetik, hogy folyó hó 31-én Álmosdon a Kisgatyaüllet[30] *végén forinteső lesz, akinek szüksége van rá, a helyszínen 2 fertályóráig ingyen és vámmentesen szedheti.*

[30] *Kisgatyaüllet* = alakjáról kapta a nevét. Az egyébként Kokadi utcának nevezett *Gatyaüllet* vagy *Gatyaület* elnevezésű páros házsor, amelyből később már kettő is lett: a *Kis-Gatyaület és Nagy-Gatyaület.* utca.

Másodszor: Értesítjük a lakosságot, hogy Nagy Imre magánfodrász az újonnan megnyitott üzletében mindenféle frizuramunkát vállal. Fejkaparást és eltakarítást, nyír, borotvál, pisiltet, ondolál, ráfot húz, valamint tarsolyt ellenőriz. Ezt mind egynapos garanciával csinálja.

Harmadszor: Nagy Gábor ruhaszabó és szabogató mester átalakításokat, kifordításokat, agytisztítást, gombfelvarrást hét közepén és ünnepnapon is vállal, sőt olyan újítást is bevezetett, hogy ócska gatyafenékből vadonatúj túrószacskót csinál.

Negyedszer: Juhász Károly fuvaros, aki szállítja a szenet, eladott Kiss Józsefnek 2 hold földet. A napokban felszólította Kiss Józsefet, hogy a földet hordja el, mert a föld helyére szüksége van.

Ötödször: Szalai Gábor álmosdi lakos kocája 12 fejlett malacot hozott a világra. Szalai Gábor az elmúlt napokban a malacokat pofonverte, mert nem érik el a vályút. Ezért a községi elöljáróság az állatkínzások tekintetében pénzbírsággal sújtotta.

Hatodszor: Kiss László kerékgyártó, fúró, forgácsoló másodállásban Nagy Farkas János kitüntetett mester, a legutóbbi kiállításon elismerő oklevelet kapott. A kiállításból megmaradt késztermékeket meg lehet vásárolni, pl: gyúróteknő, káposztareszelő, tejesfazék, fakanál, disznó vályú; minden vasárnap reggel az álmosdi piacon árusítja.

A szőlő és a bor az álmosdi népéletben

Álmosd homokos szőlőtalaján termett bor magas cukorfokú, de egy évnél tovább nem tárolható, mert – úgy mondják – *meglágyul*. Hozzájárul ehhez, hogy a pincék többsége nem elég mély, nem elég hideg. Az értékesítéssel ezért igyekezni kellett.

Ha a szőlőskerti pincében tartották a bort, onnan mindig csak a közvetlen fogyasztásra szánt mennyiséget vitték haza. Az emberek naponta megfordultak itt, nemcsak a szőlőbeli munka idején, hanem a mezei munkából hazafelé tartók is alkonyatkor gyakran megálltak a pince előtt egy-két pohár borra, de különösen ünnepnapokon, névnapokon, a társasági élet egyik színtere lett a pince. Asszonyoknak, lányoknak azonban tilos volt a pincézésben részt venni.

Ősszel, amikor a bor már kiforrt, hangos kiáltozással hívták egymást a szőlősgazdák: „Tyukodi héé!" Bihari Jóska héé! Nagy Balázs héé! A hangról mindenki tudta, hová menjen bort kóstolni.

Voltak úgynevezett *guggolós* borok is. Amikor a pincézők egymás borát kóstolgatták az olyan szőlősgazda ablaka előtt, akinek savanyú, rossz bora termett, a pajtája előtt guggolva mentek el, hogy a gazda be ne hívja őket. Igya meg ő maga a savanyú lőréjét. Az ilyen rossz bort hívták *guggolós bor*nak.

A legényeknek ritkán engedélyezték az öregek a pince látogatását, mert előfordult, hogy nem ismerve a mértéket, a részegségig leitták magukat. A legényes összejöveteleken gyakran közös kupából ittak *„bajusz szerint"*, kezdve a legöregebb legénnyel. Ez az ülés sorrendjét is meghatározta: a bajuszt viselők a főhelyen, a suhancok, a *pelyhedző bajuszúak,* hátrébb foglaltak helyet. A suhancok meghívása azt jelentette, hogy ezzel felvették a legények sorába.

A bort ízlelgetve, a zamatát, színét mustrálgatva, kortyolgatva illett inni, nem pedig egyszerre felhajtani a pohárból. Nem illett az asztalnál előre kitölteni a bort. A vendég elé üres poharat tettek, s azt teleöntötték vagy félig, a vendég kívánsága szerint. De illetlen dolognak számított a kitöltött bort a pohárban hagyni, azt minden esetben a távozáskor a vendégnek illett teljes egészében meginni. S míg a férfiak kedvükre ihattak (bár a részeges embert nem nézték jó szemmel), a nőknek sem régen, sem a közelmúltban nem volt tanácsos a második pohár bor, vagy más ital kínálását elfogadni. Ennek megszegője részeges hírbe hozta magát.

A borkóstolgatásokhoz, a boriváshoz számtalan közszájon forgó történet kapcsolódik a Álmosdon.

„Nagy szájú, hencegős kerülő vót az öreg Pellei Jóska. Ez ha a bort, vagy a pályinkát megkóstolta, megtudta mondani, hány fokos, a torkát akár meg is lehetett vóna számozni, úgy tudta a fokot. Eccer avval hencegett, hogy ű azt is meg tudgya mondani, ha a venyige elíg, annak a pernyéjébül, hogy milyen fajta szőlőé vót. Mi meg összebeszíltünk, és eccer kutyaszart tettünk a tűzre. Tudtuk, hogy mikor jön, akkorra elígettük.

- Na hát, ezt mondd meg Jóska, milyen fajta szőlőnek a vesszője vót?

Nízi, nízi sokáig, eccer aszondja, – na hát ez biz, otellóé vót.

Lett is nagy kacagás, ugratás, ű meg szígyelte magát, osztán elkullogott."[31]

Egy másik ilyen tréfás borkóstoláshoz fűződő történet:

„Eccer a papot a guggolós borral kínálták meg.

A tiszteletes úr kóstojja, kóstolgattya: – na, ez bor, ez bor! – mondogattya.

[31] A történetet 1988-ban mesélte Lengyel Sándornénak Nagy Balázs 81 éves álmosdi szőlőtulajdonos, akinek még a nagyapja is szőlősgazda volt - Wrábel Gyula 66 éves, családjának az *Öreg Szőlőskertben* volt 6 kat. hold szőlője – valamint Csige József 66 éves, Botos Károly 82 éves, Ármós Sándor 66 éves szőlőtulajdonos. Déri Múzeum Néprajzi Adattára. Leltári száma: DMNA 2288/88. 44.

Mikor elmegy, asszongya a komám, – te híjjuk meg eccer megint, oszt jó borral kínájjuk meg, lássuk ahho mit szól majd.

Na, meg is hítják megint. Issza-issza a tiszteletes úr, oszt nem szól semmit. Mán a negyedik pohárral is megitta, még akkor se szól semmit.

Akkor mán csak megkérdeztík tűlle, hogy - ezt meg mír nem dícsiri a tiszteletes úr, a rosszat azt bezzeg dícsirte.

Ja, fiam annak muszáj vót mondogatni, hogy ez bor, ez bor, mer máskippen nem vette vóna bé a gyomrom."

A bor az érmelléki emberek életében jelentős szerepet játszott, így az álmosdiakében is. A rendszeres borivás mégis leginkább csak azokra volt jellemző, akiknek boruk termett. A szőlősgazdák ősszel és télen saját termésű boraikból naponta egy-két litert is megittak kora reggeltől estig. Akiknek nem termett bora, azok rendszerint a bortermelő gazdákhoz járogattak be, s különböző címen várták, hogy megkínálják őket. Általános szokás volt, hogy akihez vendég érkezett, borral kínálták. Bálok alkalmával a legények a kocsmában ittak, még ha szüleiknek otthon volt is boruk.

Borozgató legények

Borozgató álmosdi társaság

A családi ünnepek: lakodalom, keresztelő, de a halotti tor sem múlt el bor nélkül, akárcsak a közös munkák (házépítő kaláka, disznótor stb.), a névnapok társas összejöveteleiről nem is szólva.

Az egyházi életben is fontos, nélkülözhetetlen szerepe van a bornak. A református egyházi szertartás, az *úrvacsoraosztás* alkalmával a híveknek kiszolgáltatott *úrvacsorá*hoz (*sákramentum*) szükséges kenyér és bor, akárcsak az ország más gyülekezeteiben, így Álmosdon is, a hívek önkéntes adományából került az úrasztalára. A gyülekezethez tartozó hívek rendszeresen éltek az úrvacsora szentségével. Az úrvacsoraosztás hagyományos alkalmaira a XIX. század első feléből fennmaradt adatok szerint[32], Álmosd földesurai szolgáltatták a szükséges bort és kenyeret. Közöttük a XIX. században, 1841-ben bekövetkezett haláláig, Péchy Imre[33], Álmosd legtekintélyesebb földesura, a református egyház kimagasló világi tisztségeket betöltő tagja, a Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Kollégium főgondnoka, minden esztendőben szerepel.

1809-ben *„Az Úr Asztalához való kenyér és bor így adódott:"*
Böjtre (február 19.) N. Csengery Móses Úr
Húsvétra (április 2.) T. Chernel Jakab Úr
Pünkösdre (május 21.) T. Csanádyné Asszony
Új Kenyérre (szeptember 3.) T. Péchy Imre Úr
Új Borra (november 19.) T. Csanády István Úr
Karácsonyra (december 25.) N. Balku Pálné Asszony

1823-ban: Böjtre (február 23.) T. Költsey Sámuel Úr
Húsvétra (március 30.)T. Sombory Imre Úr[34]
Pünkösdre (május 18.) T. Csanády Ferenc Úr
Új Kenyérre (augusztus 24.) T. Halász Gáspár Úr
Új Borra (november 16.) Méltóságos Péchy Imre Úr
Karácsonyra (december 25.) Csanády József Úr

Napjainkban már megfogyatkoztak az egyházközség tagjai, de a hagyományos úrvacsoraosztási alkalmak maradtak a régiek, s ezeken még most is önkéntes adományként kerül a bor és kenyér az úrasztalára. S bár egyre kevesebb szőlő birtokában, de november elején ma is az úrvacsora szentségével élve, adnak hálát Istennek az újbor áldásáért, mint tették eleik.

[32] Gondnoki Számadások Könyve I. Álmosdi Református Egyház
[33] Péchy Imre (1753–1841) életére, munkásságra vonatkozóan L. VAJDA Mária: Álmosd. *Száz magyar falu könyvesháza.* Budapest, 2002. 186–187.
[34] Sombory Imre (1784–1871) Az érmelléki járás főszolgabírája, majd az 1825–27 és 1830-as országgyűlés egyik bihari követe. L. VAJDA Mária, 2002. i. m. 187.

Úgy tartották, a bor számos betegségre jobb, mint a patikaszer. A régi öregektől hallották, hogy az 1800-as évek közepe táján, a kolerajárvány idején őseik éppen ezért sok forralt bort ittak, csípős csöves paprikával. A kolera leküzdésére szolgált, a hagyomány szerint abból az időből fennmaradt *kuruc pálinka* receptje is Álmosdon. Igaz ennek alapjául nem közvetlenül a bor szolgált, hanem a törkölyből főzött pálinka. Elkészítési módja a következő:

Bármilyen nagyságú üveget félig töltünk darált csípős paprikával. Erre ráöntjük a törkölyből főzött pálinkát, úgy, hogy az üveg tele legyen. Naponta, egyszer-kétszer felrázzuk és langyos, meleg helyen tartjuk, hogy jól megérjen. Használat előtt fel kell rázni, és reggelenként egy-egy kis pohárral meginni. Minél tovább érik az üvegben, annál jobb.

Meleg mézes bort ittak köhögés ellen. A náthás betegnek *kalapkúrát* javallottak. E szerint igyon a beteg, náthás ember forralt, meleg bort, mézzel keverve, és addig igya, míg az ágya végére tett kalapból kettőt lát. Dunna alatt jól kiizzadva, meggyógyul.

A borból még a beteg állatoknak is jutott. A torokfájós, *pipolós* tyúkoknak a bor *seprűjét* adták víz helyett. Ha a kotló nem vállalta el a csirkéket, és azokat csipkedte, elverte magától, akkor az ilyen baromfiba egy borospohár bort öntöttek. Ettől a kotló alaposan elbódult, elaludt. Mire felébredt, elfelejtette idegenkedését, és teljesen megszelídülve, kotyogva hívta a csirkéket.

A szőlő és a bor a találós kérdésekben is tovább él. Bár a régi hagyományos életmód felbomlott, a közösségi alkalmak, ahol ezek hajdan gyakran elhangzottak, többnyire megszűntek, de jóízű disznótorok, névnapok, családi, baráti együttlétek során, vagy éppen kutatói faggatózásra még előbújnak az emlékezet bugyraiból, ékes bizonyítékaként az egykori álmosdi emberek nyelvi leleményének, tréfás kedvének, észjárásának.

Ki metszette meg a szőlőt legelébb?
(A szamár. Tőle látta Nóé apánk, hogy az a tőke, amit megrágott, jobban terem)

Dombon ülő Demeternek
Kint a lődörgője. Mi az?
(Szőlő)

Sok a szeme, mégse lát. Mi az?
(Szőlő)

Miért kapálják a szőlőt?
(A boráért)

Hol terem a jó bor?
(Héján belül, magján kívül)

Miért koccint az ivó ember?
(Hogy a fülének is jusson a jóból)

Milyen pohárba öntik a bort?
(Üresbe)

Mit csinál a bor az üvegbe?
(Nedvességet)

Kívül szőrös, belül nedves,
A legénynek igen kedves. Mi az?
(Csikóbőrös kulacs)

Mikor lesz a bor érmelléki?
(Ha a borral teli poharat az ütőérre szorítjuk)

Mária Vajda

Die Überlieferungen des Weinbaus in Álmosd

Die Arbeit stellt auf der Grundlage von rezenten und verstreut vorkommenden historischen Erinnerungen die Weinanbauüberlieferungen von Álmosd vor, einer kleinadeligen Siedlung in der für das Komitat Bihar so charakteristischen Landschaftseinheit Érmellék.
Angaben zu Weingärten in Álmosd liegen schon aus dem Jahre 1692 vor. Diese konnten sich zwar weder in der Größe noch in der Qualität nicht mit denen der typischen Weinbausiedlungen von Érmellék messen, doch bis auf den heutigen Tag hat sich die Bedeutung der Kleinbauernparzellen zur Deckung des Eigenbedarfs erhalten.

Die Weinbauern von Álmosd organiserten sich ab 1896 zu einer auf Kommunenebene arbeitenden Berggemeinde. In der Studie werden die einzelnen Arbeitsgänge zur Weinanpflanzung, Weinpflege und Weinlese sowie die mit ihnen verknüpften Bräuche aufgereiht. Hier wird auch die Rolle des Weines im Volksleben der Álmosder, in der Ernährung sowie im klerikalen Leben erwähnt. Die Bräuche beim Weintrinken und die sich daran anknüpfenden, folklorisierten Geschichten, die auch heute noch aufspürbaren Fragespiele zu den Rebstöcken und dem Wein sowie die Hauptmerkmale der noch in jüngster Vergangenheit zelebrierten Winzerumzüge und Winzerfeste werden hier vorgestellt.

Magyari Márta

Görög katolikus húsvéti hagyományok Létavértesen

Létavértes mai közigazgatási területén egykor két önálló falu Nagyléta és Vértes osztozott, mindkettőben református magyar és döntően román eredetű görög katolikus népesség lakott.[1] A húsvéti ünnepkör hagyományainak záró fejezetét mutatja be jelen dolgozatom, elsősorban az 1990-es évek közepén végzett terepmunkára alapozva.[2]

A görög katolikus húsvéti szokáskörön belül a nagyszombaton megjelenő hagyományok legnagyobb része az ünnepi ételek elkészítéséhez kapcsolódik. A görög katolikus szokáshagyományban e naphoz nem fűződik számottevő szakrális tevékenység, s ismeretlenek a különböző bajelhárító, egészségmegőrző mágikus cselekedetek is. A nagyszombat legfőbb sajátossága egy jól körülhatárolható, felekezeti hagyományok által meghatározott tevékenységi körnek, az ünnepi ételek elkészítésének domináns jelenléte. Ezen belül az ünnepi kalács, a pászka elkészítésére fordítják a legnagyobb figyelmet.

A görög katolikusok húsvéti kalácsa, a pászka búzalisztből gyúrt kelt tésztából készül, az emlékezet szerint mindig boltban vásárolható élesztővel kelesztették. Sütésének általános időpontja nagyszombat[3], a hosszú munkafolyamatot hajnalban vagy kora reggel kezdik. A pászka tésztájába kevés cukrot és újabban tojást is tesznek, általában tejjel dagasztják, de előfordult, hogy savót használtak erre a célra.[4] Dagasztás közben a pászka tésztájába zsiradékot is belegyúrnak vaj vagy disznózsír formájában, Vértesen a zsírt tartották alkalmasabbnak erre a célra.[5] A jól kidolgozott, „bedagasztott" tésztát liszttel leszórva, kendővel letakarva meleg helyen kelesztik. [6]

A dagasztás és a kelesztés után formálják ki a nyers tésztából a tulajdonképpeni húsvéti pászkát. A pászka formáját tekintve egységes elv az, hogy alakja minden esetben kerek. Kizárólagosan csak kör alakú sütőformába vagy tepsibe helyezik. A pászka, az csak kerek lehet – mondják erről.

[1] Ehhez lásd: TOKAI Gyula: Nagyléta földje és népe. Vámospércs, 1992. ;SZABÓ Gyula: Vértesi krónika. Létavértes, 1993.

[2] A húsvéti ünnepkör ezt megelőző szakaszáról lásd: KOTICSNÉ MAGYARI Márta: Görög katolikus nagyböjti hagyományok. A Bihari Múzeum X–XI. Évkönyve. Berettyóújfalu, 2006. 97–104.

[3] A közelmúltban kialakult az a gyakorlat is, hogy már nagycsütörtökön megsütik a pászkát, mivel ez időigényes és nehéz munka, s így nagyszombaton a húsvéti ételek elkészítése nem torlódik túlságosan össze.

[4] Vértesen úgy vélik, hogyha nem tejjel, hanem savóval dagasztják a kalácsot, akkor foszlósabb lesz.

[5] „Vót itt egy kis öreg papné, tőle látta anyám, hogy így habosította a zsírt a kezén. A kezemen habosítom, az az öreg papné vette így a keze közé, tőle látta anyám. Mi mindig disznózsírral szoktuk, ugye annyira sokat nem tesz, mi ezt szoktuk meg." (M. G.-né sz. 1930. Vértes)

[6] Néhol vánkost, kispárnát is helyeznek a letakart tészta tetejére, hogy a hideg levegő ne érhesse, még hamarabb megkeljen.

A bihari falvakban hagyományos módon készülő pászka három részből áll[7]. Egy cipószerű alsó részből, két erre ráboruló, egymáson keresztbe fektetett tésztafonatból, valamint egy hosszabb, az egészet körbe ölelő fonatból[8]. Vértesen három ágba fonják a tésztát, s a felső fonatról azt tartják, hogy az olyan „töviskoronaszerű". Nagylétán a tésztafonatok tetszőlegesen készülnek két- és háromágú fonással.[9]

A megformált nyers pászkatészta kelését az edények emelgetésével ellenőrzik. A súlyából tudják megállapítani, hogy eléggé megkelt-e már, ha „nehéz", még nem alkalmas a sütésre. Megrázni, ütögetni azonban nem szabad, mert „összeszakad a béle". Közvetlenül a sütés előtt tojássárgájával kenik be a tészta tetejét. A pászkákat az 1950-es évek végéig még kizárólag kemencében sütötték. Később az újabb sütő-főző eszközök elterjedése ugyan visszaszorította a kemencék használatát, de az újabb gáz- és villanytűzhelyeken is a hagyományos formájú húsvéti pászkák sülnek.

A pászkasütés nemcsak azért a legfontosabb mozzanata a húsvéti ételek elkészítésének, mert időigényes és hozzáértést követelő munkafolyamat, hanem azért is, mert az asszonyi tevékenységi kör olyan része, melynek produktuma a családi körön túli nagyobb nyilvánosság elé kerül a szentelés során. Nem véletlen ezért, hogy az asszonyok között állandó beszédtémát jelentenek a pászkasütéssel kapcsolatos apróbb fortélyok[10]. A mindig jobbra törekvés jegyében[11] kipróbált különböző újítások és a hagyományokhoz való ragaszkodás együttes jelenléte a pászkakészítés folyamatában sajátos kettősséget hoz létre. Az alapanyag, a tészta elkészítése során megfigyelhető számos technikai újítás, új anyagok alkalmazása is teret kap (zsiradék, savó stb.), ugyanakkor a pászka alakjának megformálása szigorúan a hagyományok szabta

[7] „Kerek lábosba sütöttük a pászkát. A tetejére fontunk fonatot, körbe tettük koszorúnak, a közepire megint keresztbe, az is összefonva keresztet tettünk rá. Csak két ágba fontuk azt a tésztát. Legelébb tettük a keresztet, aztán fontunk egy olyan nagy hosszút, ami az egész lábost körül betakarta. Az alját, azt csak szépen tisztán tettük bele." (F. J.-né sz. 1914. Nagyléta)

[8] „A kalácstészta mikor meg vót kelve beletettük a lábosba, mer lábosba sütöttük a kerek kalácsot. És vékonyabb három ágból fontuk a koszorút és a keresztet meg csak két ágból, mer akkor tejesen ellepte, ha három ág a kereszt. Alul a tészta egybe vót. Máskor szoktuk, hogy három ágból fonjuk és úgy összeborítjuk, de a pászkát azt nem szoktuk, azt csak úgy egybe tettük a lábosba." (Sz. S.-né sz.1937. Nagyléta)

[9] „A közepén egy kisebb darab van, azután egy egész hosszú tísztából csinálunk víkonyat, aztán, azt úgy fonjuk, mint a hajat, három ágba. Akkor az egyiket így tesszük, a másikat meg keresztbe rá. Akkor két ágra megfonunk egy másikat. Ez háromágas, ez meg kétágas. A szélire körbe kétágas kerül. Azér csináljuk így, hogy szép legyék. Ez pászka, ez húsvéti pászka, ez nem egy kalács. Amikor csak úgy kalácsot sütünk, akkor azt csak úgy tekerjük kerekre, de ez pászka, húsvéti pászka. Nincs tojás a tésztájába, csak liszt, cukor, élesztő, olaj." (Sz. G.-né sz. 1928. Nagyléta)

[10] „Nem szoktunk a pászkába tojást tenni, de én most ütöttem bele egyet, gondoltam megpróbálom, a sógornőmtől hallottam, hogy ő tavaly úgy csinálta és nagyon szép lett tőle a pászkája. Most én is kipróbáltam, nem tudom, milyen lesz." (Sz. J.-né sz.1930. Nagyléta)

[11] Számos visszaemlékezés szól arról, hogy minden asszony arra törekedett, hogy az ő pászkája legyen a legszebb.

keretek között történik. A kerek forma és a tésztafonatok elhelyezkedése állandóságot mutat. Ez a megállapítás abban az esetben igaz, amikor még házilag készített, s nem a sütőipartól rendelt, vásárolt „bolti kalács"-ot visznek a szentelésre.[12]

Igen jellegzetes görög katolikus húsvéti eledel a pászka mellett az úgynevezett sárgatúró is[13]. A bihari görög katolikus falvak jelentős részében egyáltalán nem ismerik, gyakran csupán tojássárgájával összekevert, ízesített, cukrozott tehéntúrót értenek alatta.[14]

Nagylétán néhány idős asszony ismerte a sárgatúró elkészítési módját, tudják román nevét is.[15] A sárgatúró azonban nem olyan általánosan ismert húsvéti étel Létavértesen, mint például a nyírségi falvakban. Vértesen úgy emlékeznek, hogy a receptjét a helyben szolgáló görög katolikus pap feleségétől kapták meg,[16] a nagylétai papné maga is több asszonynak leírta a sárgatúró receptjét.[17]

A nagyszombati ünnepi előkészület, ételkészítés elmaradhatatlan része a húsvéti sonka[18], a „sódar" megfőzése. A sonkát többnyire a füstölt kolbásszal egy lében,

[12] Érdekes megfigyelni ugyanakkor, hogy egyes sütőipari egységek (Hajdúböszörményben és Hajdúdorogon) hagyományos formájú, fonatokból összeállított kalácsokat is sütnek, elsősorban megrendelésre az ünnep előtt. A sütőiparban használatos alapanyagokból (tojáspor, kalácsfény stb.) ipari technológiával előállított tésztából, kisüzemi keretek között készítik el a kerek fonott kalácsokat, pászkákat.

[13] A sárgatúró elkészítési módja kisebb eltérésekkel minden görög katolikus családban azonos, fűszerezése (cukor, só, őrölt bors, mazsola, esetleg fahéj, szegfűszeg, újabban vaníliacukor és citromhéj) azonban az egyéni ízléstől függően nagyobb változatosságot mutat. A tojások sárgáját és fehérjét együtt verik habbá, majd állandó keverés mellett öntik bele a forrásban lévő tejbe. Lassú tűzön folytonosan keverve addig hevítik, amíg összetúrósodik. Ezután még forró állapotában tüll zacskóba öntik és lecsöpögtetik. A sárgatúró leve kedvelt ital, kellemes édeskés íze miatt.

[14] Gyűjtési tapasztalataim szerint Bedőn, Pocsajban, Kokadon egyáltalán nem ismerik, Álmosdon és Bagamérban a máshonnan, elsősorban a Nyírségből származó asszonyoktól látták, hallottak róla, de elkészíteni nem tudják.

[15] „Úgy csináljuk, hogy megforraljuk a tejet a tojást meg a sárgáját a fehérjivel együtt habverővel jól felverjük és akkor mikor forrni kezd a tej, akkor beletesszük és akkor egy kanállal kavargatjuk, mert mint a gulászta, úgy összemegyen, oszt mikor mán lássuk, hogy jól összeáll, le is kell venni, és akkor egy tiszta kendőt egy vájlingra tenni, szóval a vájlingra tettünk egy szűrőt és arra tettük a kendőt. Oszt akkor abba öntöttük bele, oszt összefogtuk a kendőt, oszt szípen jól összekötögettük, hogy gömbölyű legyik és akkor összekötöttük egy cérnával, ráakasztottuk a szekrénynek a gombjára. Ott szípen lecsorgott, oszt mikor mán szíp kemíny vót, ki vót csorogva, Akkor kivettük, oszt egy kis tányérra rátettük. Elvittük ezt is a szentelésre. Most is csináljuk, szeretik a gyermekik. Hát csak sárgatúró a neve, románul 'szkake', rígen úgy mondták, 'szkake, szkake garbane'. Aki szereti az tehet bele mazsolát is a túró közé, van aki sok nem szereti." (F. J.-né. sz. 1914. Nagyléta)

[16] „Sárgatúrót azt én se készítettem még, csak jól néz ki, látni láttam, meg elég finom, de én nem csináltam. Megvan a receptje az előző tisztelendő asszonytól kaptam. Meg fogom próbálni." (M. G.-né sz. 1930. Vértes)

[17] „Itt nem szokás a sárgatúró, inkább Szabolcsba, sokszor kérik tőlem a receptet." Emlékezett F. I-né a nagylétai görög katolikus pap felesége.

[18] A megszentelt húsvéti sonka csontját mint szentelményt tisztelik. Szemétbe semmiképpen sem dobják, ha mód van rá, elégetik, újabban előfordul, hogy azért visznek kicsontozott sonkát a szentelésre, mert a vastag csonttal nem tudnának mit kezdeni.

együtt főzik meg. A kolbászt, mivel az hamarabb megfő, előbb kiveszik. Az előző nap, nagypénteken hideg vízbe beáztatott sonkát[19] már korán reggel főzni kezdik, mert hagyományosan a sonka levéből készül el a nagyszombati ebéd. Vértesen például a sonkalevet kissé felhígítják és kockára vágott burgonyát főznek bele, majd tejfeles habarással látják el[20].

Hagyományosan a húsvéti ételek közé tartoznak a görög katolikus falvakban a különböző töltött húsok, a bárány és a töltött tyúk. Azonban a bihari településeken, így Létavértesen is, ezeket ritkán készítik.

A bihari falvakban a nagyszombati készülődés fontos része még a töltött káposzta elkészítése is és általában minden háznál megfőzik a másnapi ebédhez a húslevest[21].

A hagyományos húsvéti ünnepi ételek elkészítése kora reggeltől késő estig elfoglaltságot jelent az asszonyok számára. A napi időbeosztásnak is megfigyelhető általánosan kialakult rendje. Legkorábban a pászka dagasztásához fognak hozzá, ezzel párhuzamosan főzik a sonkát, kolbászt. Később a pászka kelesztése és kiszakítása után készítik a töltött húsokat és a töltött káposztát. A délutáni órákban főzik meg a húslevest, a nagyon romlandó sárgatúrót pedig csak az esti órákban.

A görög katolikus szokáshagyományban nagyszombat a liturgikus események és a folklór jelenségek terén kevésbé gazdag nap. Mintahogyan az előzőekből látható, Létavértesen is nagyrészt a következő napra, a húsvétra való előkészület, sütés-főzés jegyében telik.[22]

Számos alföldi településen, így Létavértesen is a feltámadási szertartás a korábban szokásos vasárnap hajnali időpontról szombat estére került előre.[23] E mögött

[19] Számos létavértesi visszaemlékezés tanúsítja azt, hogy a szentelt sonka csontját a néphit mágikus erővel ruházta fel, bajelhárító szerepét a jégeső távoltartásában látták. „A sonkának a csontját, azt meg úgy tettük mindig, hogy mikor mán mentek ki a határra dógozni, oszt elvittík, oszt a fődnek a tövibe ásták el, mer azt mondták, hogy akkor a jég nem veri el a határt. Vagy tettük az eresz alá a palláson, most is van ott vagy három-négy. Odaraktuk, még a fásszínnél is van most is egy darab sonkacsont. Majdnem mindenütt van. Így dugták az épületnek az eresze alá. Úgy mondták a régi öregek, hogy akkor nem íri a verés, megvédi a szentelt csont a jégtűl." (M. Gy.-né sz. 1911. Nagyléta) „A csontot, azt a tűzbe szoktuk elígetni. Még valamikor a mi régi öregeink meg azt mondták, hogy vigyük ki a szőlőbe, hogy a jég el ne verje a szőlőt. Így mondták a régi öregek a a húsvíti sonka csontot. De utána aztán ez elmaradt, betettük a spórba. Morzsája annak nem maradt, azt a kis maszat húst is összeszedjük, oszt megesszük. A szenteltet azt nem szabad ellökni." (F. J.-né. sz. 1914. Nagyléta)

[20] Bagamérban szintén „habart kolompérleves"-t főznek nagyszombaton délben.

[21] „A káposztát rígen, hiába nem vót hűtőnk, egísz ünnepre megfőztük. Mindig megfőztök a káposztát meg a húslevest mán nagyszombaton. Oszt akkor hűtöttük, borítottuk a fazikból másikba, hogyha az a gőz kimegy belőle, akkor nem poshad meg olyan hamar. Szitával fedtük le, akkor nem eshet bele semmi bogár, de kimegy a gőz, oszt nem poshad meg olyan hamar. Akkor egísz ünnepre főztünk be belűle egy kicsit. Hát, a vót mindig akkor, hogy húsvítra csigalevest." (K. J.-né sz. 1929. Bagamér)

[22] BARTHA Elek: Görög katolikus ünnepeink szokásvilága. Debrecen, 1999. 99.

[23] BARTHA Elek i. m. 103.

meghúzódhat római katolikus hatás is, de fontos szempont az egyház részéről a hívek számának növelésére való törekvés is, hiszen az esti órákban többen elmennek a szertartásra, mint hajnalban.[24]

A görög katolikus egyházban a húsvéti eledelek megszentelése[25] a vasárnapi mise után hagyományos módon a templomudvaron, a szabad ég alatt történik. Ettől általában csak rossz idő esetén szoktak eltérni.[26] A szentelésre kerülő ételek köre, bár egyházi előírás is szól róla, vidékenként eltérő lehet. Legállandóbb elemei a húsvéti pászka és a főtt tojás, a görög katolikus húsvéti ételszentelés közkeletű elnevezése, a pászkaszentelés is ebből ered. A pászkaszentelésre elkészített hagyományos görög katolikus húsvéti eledelek köre – pászka kalács, sárgatúró, tojás, sonka, kolbász, különböző töltött húsok – néhány egyéni kiegészítővel még kibővülhet. Általánossá vált a bor szenteltetése, borosüveget szinte minden kosárban lehet látni.[27] Az emlékezet szerint korábban Vértesen és Nagylétán sokan vittek vajat is a szentelésre, ma ez már ritkább, inkább az egyéni ízlés függvénye.[28] A gyermekek részére csokoládétojást, -nyulat, -bárányt is helyeznek újabban a kosarakba. A szentelésre vitt kosaraknak virággal, zöld levelekkel való feldíszítése nem túl gyakori jelenség. Nagylétán több kosarat lehetett látni zöld levelekkel és sárga tavaszi virágokkal feldíszítve.[29]

Nagylétán a pászkaszenteléshez kapcsolódóan megőrződött a görög katolikus szokáshagyománynak két sajátos, más településeken már elhalványult, vagy eltűnt eleme. Az egyik ilyen elem az, hogy itt a szentelés alatt a kosarakban[30] elhelyezett pászkákban egy-egy szál gyertya ég. „Mindig állítunk egy gyertyát a pászkába, csak

[24] „Valamikor éccaka vót, de most este sokkal többen jönnek. Én nem tudom, hogy mi vagyunk ügyetlenek, vagy ez általános jelenség. A régi falumba, Nyírgersén Nyírmihálydi is hozzá tartozott, édesapám vót ottan, és mikor a feltámadást a filiába este 6 órakor tartottuk, otthon meg éjfélkor. Hat órakor tömött templom vót, éjfélkor, meg hát vótak sokan, de nem annyira. Szóval ez általános vót, és akkor ott is előbbre hoztuk, akkor többen vótunk." (F. I. görög katolikus esperes)

[25] „Pászkaszentelés – A húsvétvasárnapi Szent Liturgia végén a bizánci egyházban pászkaszentelést végeznek. Az egyház a pap révén megáldja a hívek eledeleit, hogy a hosszú böjti időszak után megszentelt ételeket vehessenek magukhoz. Különösen fontos szerepet kap a húsvéti bárány (és más húsok) megáldása de mindazoknak az ételeknek is, amiktől a böjt folyamán megtartóztatták magukat a hívek." IVANCSÓ István: Görög katolikus szertartástan. Nyíregyháza, 1997. 151.

[26] 1994 húsvétján, március végén olyan hideg szeles idő volt vasárnap délelőtt, hogy a pászkaszentelést a templomban tartották meg. Ezt videofelvételen és fényképeken is dokumentáltam.

[27] Palackozott bort általában ritkán visznek a szentelésre, bár újabban ez is előfordul. Ha üveg-, vagy parafa dugóval ellátott palackban viszik a bort, akkor a füstölés és a szentelés előtt, amikor a kosarakról leveszik a kendőt, a palackból is kihúzzák a dugót.

[28] „Van, aki vajat is visz szentelni. Én mindig szoktam vinni egy margarint, mer ugye sokan vagyunk, a fiúk szeretik, bekenik vele a kalácsot, rávágják a sonkát, aztán úgy eszik." (M. Gy.-né sz. 1911. Nagyléta)

[29] A pap felesége évek óta feldíszíti tavaszi virágokkal a kosarukat a szentelésre, s talán ennek a mintának is szerepe lehetett abban, hogy 1994-ben több kosarat lehetett látni ilyen módon feldíszítve.

[30] Nagylétán többnyire fehér vesszőből készült hosszúkás karos kosarakban vitték az 1990-es évek közepén a szentelni valót a templomba, a kosarat leginkább fehér színű, hímzett „pászkás szalvétával" terítették le.

azért, hogy az a világosság" – mondják erről. A másik sajátos elem pedig az, hogy Nagylétán a húsvétvasárnapi templomlátogatásnak elmaradhatatlan része a hívők számára a szentelés utáni keresztcsókolás. Ezt senki sem mulasztja el, aki részt vesz a misén és a pászkaszentelésen. A pap a templom kapujában áll a kereszttel a kezében és az egyenként keresztcsókolásra eléje járuló híveket szentelt vízzel meghinti. Közben mindannyiszor fennhangon mondja: Krisztus feltámadt! A hívek pedig ezt felelik rá: Valóban feltámadt! Nagylétán a keresztcsókoláson való részvételnek kialakult hagyományos rendje van. A szentelés után először az asszonyok majd a férfiak kerülnek sorra. Ez a sorrend látszólag ellentétes a vasárnapi nagymise alatt a templomban megfigyelhető szigorúan betartott ülésrenddel[31]. A templom belső terének az ikonosztázionhoz közelebb eső felében csak férfiak, a távolabbi, hátsó traktusában pedig csak a nők foglaltak helyet. A keresztcsókolás alkalmával megnyilatkozó fordított sorrendnek praktikus magyarázatát adják: azért van ez így, mert az asszonyoknak sietni kell haza az ebédet előkészíteni, a férfiak pedig ráérnek. [32]

A görög katolikus közösségekben a húsvéti pászkaszentelés az év legnagyobb nyilvános ünnepe. Ennek során nemcsak az asszonyi tevékenység kézzelfogható produktumai (pászka, egyéb eledelek, a korár elrendezése, a kendő), hanem a családi összetartozás ténye is megnyilvánul az egész közösség előtt. A nyilvánosság szerepe döntő mozzanat a pászkaszentelésen való részvételben, ezt bizonyítja számos visszaemlékezés, amely arról szól, hogy milyen nagy gondot fordítottak arra az asszonyok, hogy a szentelésre elvitt eledelek s a tárgyak valóban szépek, esztétikusak legyenek. A közösség ellenőrzése szembeötlően megnyilvánult abban, hogy az elbeszélések szerint a szentelés alatt figyelték egymás kosarát, s ha valamilyen újítás tetszést aratott, a következő évben már utánzói is akadtak.[33]

Az 1990-es évek közepén megfigyelhető volt egy jelentős hangsúlyeltolódás abban, hogy a görög katolikus közösségekben a pászkaszentelésnek mely mozzanatai kerültek előtérbe. Ekkor a kosarakban elhelyezett ételekről a hangsúly áttevődött a szentelésen való részvételre[34]. A kosarakban megszentelt ételek mennyisége egyre

[31] 1994-ben a virágvasárnapi misén figyeltem meg, hogy egy fiatal házaspár férfi tagja a fiú gyermekkel előre ült, a feleség hátra, az asszonyok közé, és amikor a kisfiú hangosan sírni kezdett, az asszony előrejött, de nem ült le mellé jük, rövid idő múlva visszament eredeti helyére.

[32] „Mikor vége van a pászkaszentelésnek, akkor az esperes úr odaáll a kapuba és akkor keresztcsókolás van. Ó, az sok üdőbe kerül, mer rengeteg a níp. Ez mindig, mindig vót. Ott állunk sorba. Nem együtt megy oda a család. Az egyik az egyik barátjával beszél, a másik a másikkal. Az asszonyok sietnek haza, hogy befőzzík a levest. Az emberek ráérnek. Az asszonyoknak van tennivalójuk otthon, de az emberek ráírnek, ők csak a kíszre mennek haza." (F. J.-né sz. 1914. Nagyléta)

[33] „Persze, hogy figyeltük a pászkákat, hogy melyik a szebb. Vagy a tojást, hogy mék a szebb, ha vót olyan lilás forma, vagy sárga, ha tetszett, akkor a következő évbe mán úgy csinálták." (M. Sz. sz. 1918. Pocsaj)

[34] „Hát nekem vót két húgom és anyám azokkal együtt, vittík szentelni, a család, az ott mind egy bokorba

kisebb, jobbára csak szimbolikus jelentőségű. A házi készítésű élelmiszerek mellett egyre több a kereskedelmi forgalomból származó is (kalács, sonka, palackozott bor, csokoládé). Így a fő hangsúly a nyilvánosság tekintetében a szentelésre hozott ételekről áttevődik a szentelésen való megjelenésre. A megkülönböztetett ünnepi öltözködés – a legdivatosabb új ruháját igyekszik mindenki felvenni erre az alkalomra – hivatott mutatni a közösség előtt azt, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonít az egyén annak, hogy itt megjelenjen. A szülőhelyükről elszármazott családtagok megjelenésükkel a családi összetartozást demonstrálják. A huszadik század végére a pászkaszentelésen való részvétel Létavértesen is a görög katolikus identitás egyik fontos összetevőjévé vált.

Az elkészült pászka (Vértes)

Pászkaszentelés a nagylétai templomban

(A felvételeket a szerző készítette 1994-ben.)

vót. Általába. Hát a férfiak nem, azok külön vótak, az emberek főként. A női személyek azok mind együtt vótak. Az a mai napig is úgy van. Itt van egy család, vagy egyedül van az anya, ha van olyan lánya, hogy menyecske, de ha itthun van még, akkor a családdal van együtt. Akkor együtt ünnepelnek ott, együtt várják a pászkaszentelést. Kinn állnak a templom előtt egy félkörbe, kitesznek oda egy asztalt, ott tartja a pap a szenteléshez való szentmisét, és mikor oszt a pap elvégzi, akkor körüljárja és sorba megszenteli a pászkákat." (M. G. sz. 1930. Vértes)

Márta Magyari

Griechisch-katholische Osterbräuche in Létavértes

Das heutige Verwaltungsgebiet von Létavértes teilten sich einst die zwei eigenständigen Dörfer Nagyléta und Vértes. In beiden Orten waren Anhänger der reformierten Kirche (vorwiegend Ungarn) und der griechisch-katholischen Kirche (vowiegend rumänischer Abstammung) ansässig. Auf der Grundlage von Feldarbeiten aus der Mitte der 1990er Jahre werden in der vorliegenden Arbeit die Überlieferungen zum Osterfest vorgestellt. Dabei werden die wortwörtlichen Zitate der Informanten sowie die Beobachtungen der Sammlerin vor Ort wiedergegeben. Besonderes Gewicht liegt hierbei auf den Speisen zum Osterfest und ihrer Zubereitungsweise. Bei den Griechisch-Katholischen gilt das Hefekuchenbrot (Kolatsche, kalács) wegen seines symbolischen, religiösen Gehalts und der geflochtene Hefekranz sowie die Paska als die wichtigsten Festspeisen. Eine typische Osterspeise bei den Griechisch-Katholischen ist der sog. gelbe Quark, der aus süßer Milch und Eiern zubereitet wird.

In der griechisch-katholischen Kirche erfolgt die Weihe der Osterspeisen traditionsgemäß nach der Ostersonntagsmesse im Hof der Kirche unter freiem Himmel. In Nagyléta haben sich in Verbindung mit der Pasta-Weihe zwei Elemente des griechisch-katholischen Brauchtums erhalten, die früher auch in anderen Dörfern von Bihar anzutreffen waren. Und zwar lässt man während der Speisenweihe eine Kerze auf der Kolatsche brennen und nach der Weihe küssen die Gläubigen, bevor sie den Heimweg antreten, an der Kirchentür das Kreuz, das der Pfarrer in der Hand hält.

Érkezés a pászkaszentelésre

Kolozsvári István

Egy bihari falu építészeti hagyományainak átalakulása a XX. században – Pocsaj népi építészete és változó faluképe –

Bevezetés

„Településeink és bennük népünk építkezésének, életmódjának, életformájának részletes vizsgálatára a viszonylag nagyszámú kutatás és azok igen hasznos, jó eredménye ellenére ma is változatlanul szükség van... Szükség van... sok fontos tényező egyidejű vizsgálatára. Például a településrészek elnevezésének, kialakulásának, történeti fejlődésének, változásának a kutatására és azok későbbi jelentőségére... [Fel kell tárni] ezeknek a jellemző jelenségeknek az okait, telekről telekre, házról házra, családról családra haladó részletességgel. ...az ilyen irányú vizsgálat egyrészt hitelesíti a jellemzőként választott jelenséget, másrészt általánosítja is, hogy kikre, hányra, mikortól meddig, miért jellemző az a településen belül."[1] – *Molnár Balázs,* a kiváló bihari (szűkebben komádi) születésű etnográfus gondolatait olvasva felfedezhetjük azt a kutatói ambíciót és későbbi magatartást is, ami valamennyi munkájára, egész személyiségére oly jellemző volt. A népi kultúra bármely területét vette vizsgálata alá, a komplex kutatáshoz, feldolgozáshoz mindig azzal a céllal fogott, hogy az adott tárgykör, téma „életrajza" kerekedjen ki munkája végére.

Gondolatait úgy is felfoghatjuk, hogy a népi építészetet, pontosabban a mindenkori építkezési gyakorlatot megismerni annyi, mint az építkezést végző egyének és közösségek életkörülményeit, ízlésvilágát, a környezetükhöz és közösségükhöz, saját hagyományaikhoz és a kívülről őket érő impulzusokhoz, hatásokhoz való viszonyukat, egyszóval egész életmódjukat vagy hagyományrendszerüket megismerni. A népi építészet jelenségei, anyag- és formavilága évszázadokon keresztül egyet jelentett ember és környezete együttélésének és együttműködésének leglátványosabb és legszemléletesebb tárgyi megnyilvánulási módjával. Az egyre táguló anyagi és technikai-technológiai lehetőségek aztán egyre bővítették ennek az együttélésnek a horizontját is, ám egészen a közelmúltig ez a bővülés és gyarapodás nem lépte túl az optimális, mondhatnánk úgy is, hogy egészséges emberi lépték határait. Egy vidék vagy település egységes építészeti képe ugyanúgy kifejezője az egy kultúrkörbe, egységbe tartozásnak, mint például a viselet, a díszítőművészet, vagy akár a nyelvjárás, és így tovább. Megmutatja a közösség egységét, ugyanakkor a más, akár szomszédos,

[1] MOLNÁR B. 1971. 375.

akár távoli közösségekkel való különbségeket és hasonlóságot, esetleg rokonságot is. E kohézió és a több évszázad alatt kikristályosodott kép oly erősnek is tűnhetett, hogy eleink nehezen képzelhették el, hogy elegendő lesz néhány évtized arra, hogy – bizonyos külső, felülről jövő és irányított hatások, mi több, nyomás eredményeként – az egész hagyományrendszer fája gyökerestül kiforduljon a legkötöttebb talajból is.

A homogenitásra, uniformizálásra való törekvések, majd a mind újabb és újabb divatok már-már habzsoló hajszolása, az epekedés azok követésére és utolérésére azzal a következménnyel járt, hogy újonnan felépített vagy a régiből átformált környezetünk már nem fejezi ki hitelesen lokális kötődésünket, társadalmunkat.

E reprezentáns szerepet felismerve a néprajztudományon belül már igen korán, mondhatni az egyik legrégebben vizsgált területként foglalkoztak népünk építkezési szokásaival, gyakorlatával. A magyar népi építészet vizsgálatának kezdetei gyakorlatilag a XIX. század elejéig nyúlnak vissza, de a konkrétabb, egységesülő tudományos irányvonalak mentén folyó kutatások csak a század végére alakultak ki. Ezt követően egyre többen dolgozták fel valamely vidék, valamely település építészeti hagyományait, és egyre inkább olyan módszerekkel és részletességgel, ahogy azt Molnár Balázs is megfogalmazta. A részletek feldolgozását nagyobb, összefoglaló, a jelenségeket és azok hátterét átfogóan, egységben látva és láttatva bemutató összegzések is megjelentek.[2]

Vizsgált községünk, *Pocsaj* az egykoron Bihar vármegye, ma pedig Hajdú-Bihar megye területén fekvő nagyközség olyan vidéken, olyan környezetben fekszik, melynek már a korábbiakban nem egy példás kutatója akadt, munkájuk nyomán pedig számos tájegység és település leírása elkészült.[3]

Mindezek célkitűzéseiből, felépítéséből, fejezeteiből láthatjuk, hogy milyen sokrétű kép rajzolható meg építészetünk feltárásával társadalomról, közösségről, emberi ismeretekről, leleményről és érzelemvilágról egyaránt.

[2] BÁTKY Zs. 1933. 108–216; BARABÁS J. – GILYÉN N. 1987; DÁM L. 1992; Magyar Néprajz IV.– Életmód: 89–326.: FÜZES Endre, BARABÁS Jenő, CSERI Miklós, JUHÁSZ Antal, ZENTAI Tünde, VARGA Gyula, DÁM László, KECSKÉS Péter, H. CSUKÁS Györgyi, BAKÓ Ferenc, BALASSA M. Iván – hogy csak a legjelentősebb munkákat említsem.

[3] Lásd többek között: DÁM L. 1975; 1979/a; 1979/b; 1992; 2002; DANKÓ I. 1973/a; 1973/b; 1977; KURUCZ A. 1961; 1965; MOLNÁR B. 1971; VARGA Gy. 1979; 1989; 1991; 2001, hogy csak a dolgozatban is hivatkozott és használt szerzők és írások közül említsek néhányat. Lásd még: DANKÓ Imre: *Hajdúbagos építkezése*. In: Uő. (szerk.): Bagosi krónika. Hajdúbagos, 1975. 101–116; DÁM László: *Település, építkezés*. In: Berettyóújfalu története (szerk.: Varga Gyula) Berettyóújfalu, 1981. 379–416; BALASSA M. Iván: *Báránd települése és építkezése*. In: Báránd története és néprajza (szerk.: Balassa Iván) Báránd, 1985. 167–242; DÁM László: *Bakonszeg települése és népi építészete*. In: Bakonszeg története és néprajza (szerk.: Ujváry Zoltán) Bakonszeg, 1990. 239–288; DÁM László: *Biharnagybajom települése és népi építészete*. In: Biharnagybajom története és néprajza (szerk.: Ujváry Zoltán) Debrecen, 1992. 263–310; DANKÓ Imre: *Magyarhomorog néprajza*. In: Uő. Magyarhomorog – Egy bihari falu etnokulturális képe. Debrecen, 2001. 319–344. Vö. NOVÁK L. 1994. 69–75.

Tanulmányunkban Pocsajnak, a földrajzi és etnográfiai egységén, a Bihari-síkságon belül jellegzetesnek, sőt reprezentánsnak tekinthető falunak a paraszti építészeti hagyományait és azok XX. századi átalakulását kívánjuk bemutatni. Népi építészetének, tehát a XVIII. század végétől a XX. század első harmadáig tartó építkezési szokásainak bemutatásán túl igyekszem felvázolni azokat a folyamatokat, melyeknek köszönhetően napjainkban már nem beszélhetünk népi építészetről, hagyományos építészetről. Ennek megfelelően azokat az anyagokat, szerkezeteket, formákat és eljárásokat is felvázolom, amelyek kiesnek a lineáris hagyományozódás folyamatából, új szempontokat és új távlatokat jelentenek építő/építtető és épület szempontjából egyaránt.

Példaként tartom szem előtt, és igyekszem igazodni azokhoz a munkákhoz, amelyek korábban e felfogás jegyében készültek, azokat, melyek e szűkebb s tágabb vidék bemutatását végzik el, s azokat, melyek egy része vagy egésze Pocsajra vonatkozóan már feltárt bizonyos részleteket.

Elsődlegesen kiemelem e szerzők közül a Bihari-síkság, a szomszédos Kismarja község szülöttét, *Varga Gyulát*, aki 1979-ben elkészítette a tájegység népi építészeti monográfiáját. Részben ebbe, részben ezen túl, az egész magyarság építészeti struktúrájába beleillesztve igyekszem bemutatni Pocsajt, mintegy esettanulmányként, próbálva olyan általános jelenségeket is megragadni és megmutatni, melyek a XX. század hozományaiként tágabb viszonylatban is megfigyelhetőek.

Röviden magyarázatot szeretnék kapni és adni arra, hogy beszélhetünk-e ma még – ha beszélhetünk, meddig, ha pedig nem, akkor mióta nem – Pocsaj népi építészetéről, a Bihari-síkság népi építészetéről, egyáltalán népi építészetről.

Az építkezést meghatározó földrajzi, gazdasági és társadalmi tényezők

Ahhoz, hogy egy falu, egy mezőváros vagy egy vidék településéről, népi építészetéről, sőt egész hagyományos anyagi kultúrájáról részletekbe menően szólni tudjunk, a történeti távlatokon túl az azokat részben előidéző valamennyi tényezőt figyelembe kell vennünk. Elsősorban ezek közül is a természetföldrajzi, gazdasági-gazdálkodási és társadalmi adottságokat és berendezkedést. Csak így tárulhat komplexen a szemünk elé az adott egység anyagi kultúrája, és az egész részeként többek között népi építészete is. Ha csak a bihari területek településeiről készült monográfiákat tekintjük végig, e szemlélet alkalmazásában valamennyi követendő példaként állhat előttünk.[4]

[4] Lásd: 3. lábjegyzet.

Fekvés, természetföldrajzi környezet

„Fekszik e helység... – ...az Ér vizének a Berettyóba szakadásánál a Debreczen felől eső parton sár vagy pocsaja közt feküdvén, sokan e körülményből vélik helynév eredetét... – ...K(is)-Maria, Félegyháza, Diószeg, N(agy)-Léta, M(onostor)-Pályi, H(osszú)-Pályi és Esztár helységek közt, Esztár és K(is).-Mariától 1/8, B(erettyó)-Ujfalutól 2, N(agy)-Várad és Debreczentől 4 óra távolságba... A határ kiterjedése, – melyben a két nagyobb birtokos erdeje is beértendő – 10 913 hold, melyből a volt úrbéres lakosság kezén van 6988 h. föld." – olvashatjuk *O'sváth Pál* Pocsaj községet pontosan körülhatároló sorait.[5] Fontos körülményként ki kell emelnünk a falunév eredetére való utalását, melyből pontosan kirajzolódik, hogy a település határa – természetesen a környező falvakéval együtt – időszakosan vízjárta terület volt, állandósult mocsaras, lápos, illetve száraz területrészekkel. *(I. térkép)*

Ha alaposan megnézzük Bihar vármegye címerét, akkor leolvashatjuk róla, hogy nem kimondottan országnyi mérete, mint inkább gazdag természeti adottságai miatt kapta a „*Biharország*" nevet. A magashegységtől a mocsárvilágig, a bortermő domboldalaktól a ligeterdőkig szinte mindenféle mérsékeltövi jelenség megtalálható volt itt. Ez olyan sokrétű gazdálkodási rendszer kialakulását alapozta meg, mely valóban országnyi összetettséget és komplexitást mutat. Ezekről a páratlan természetföldrajzi adottságokról és azok kihasználásáról több kitűnő összefoglalás és értékelés készült.[6]

Az egykori Bihar megye *Érmellék* és *Sárrét* közötti sík része a *Bihari-síkság*, mely tájegység egyik reprezentáns faluja *Pocsaj*. Ahogyan azt *Egri Béla* 1964-es népi építészeti felmérésében megfogalmazta: „etnográfiai egységen belül jellegzetes".[7] Bár – mint ahogy arról már szó esett – a falu életében igen nagy jelentőséggel bírt a mocsárvilág, nem sárréti település. Mind vízrajzi, mind pedig a domborzati és talajviszonyokat figyelembe véve a Bihari-síkság – Pocsaj pedig néhány szomszédos településsel együtt különösen – átmeneti területnek tekinthető. Ennek az átmenetiségnek az árnyalatnyiságát, illetve a falu két folyójának, a Berettyónak és az Érnek a jelentőségét kiválóan érzékelteti Bél Mátyás leírása: „Itt (*Hodos*) már igen erősen kezd kiszélesedni [*ti. a Berettyó*], a sekély meder miatt sok pocsolyát és iszapot teremt. Kivált akkor létesít náddal, sással és kákával belepett mocsarat, amikor *Félegyház* faluhoz érkezik. Itt egyáltalán nem mély, de tele van áthatolhatatlan sárral. A falu alatt már a dombok közül a síkságra hömpölyög, amelyeknek kettémetszett völgyeit és hullámzó földjeit eredetétől egészen eddig folyvást öntözte. Ezután minél

[5] OSVÁTH P. 1875. 538–539.
[6] JAKÓ Zs.: 1940. 70-73; DÁM L. 1975. 9–20; DANKÓ I. 2002. 9–17.
[7] DMNA 820. – EGRI B. 1964.

távolabbra folyik, annál sárosabb földet talál, amelyben összefüggő mocsárhoz hasonló medret váj. Ugyanis ott ágakra szakadásával, szélesen szétterülő vizével inkább állni látszik, mint folyni, bár középen folyna, míg két oldalon a partok mintegy tartóztatják a lusta és tunya vizet. Félegyházától egészen *Pelbardhidá*ig messze kiterjedt mezőket és szántóföldeket szel át, ennek vége *Kismária*nál és Pocsajnál van, ahol az Érrel, egy hozzá teljesen hasonló patakkal egyesül, és innen még jobban szétterjedve folyik tovább *Esztár* mellett *Gáborján*ig, majd *Berettyóújfalu*ig, és amikor *Bakonyszög*höz érkezik, végtelen mocsárban szétömölve megszűnik folyni, kivéve az év esős időszakát."[8] A mocsaras terület északon egyfelől a homokbuckás nyíri tájba, az *Erdőspuszták*ba, illetve a *Hajdúság* pusztáiba megy át, északkelet felől pedig – *Újléta, Álmosd, Bagamér* vonalán – az *érmelléki borvidék* nyúlik be mélyen a Bihari síkságba.[9]

Vidékünkről és községünkről ad e fentinél tömörségében még átfogóbb és érzékletesebb képet *Varga Gyula*, akinek a sorait származásánál fogva még inkább indokolt idéznünk: „A Nagy-ér, ez az „álmos, furcsa kis árok" (Ady) Pocsajnál folyik bele a Berettyóba. Lényegében itt kezdődik a Bihari-síkság, amely innentől nyugatra hosszan, valójában Debrecentől Nagyváradon át egészen Király-erdőig lényegében összeköti a bihari dombvidéket a Sárrét és a Dél-Alföld többi lapályaival. E tájat a Berettyó és a Sebes-Körös, illetve ezek megszámlálhatatlan mellékvizei, többek közt a Kálló, Kis-Keres, Csíkos-ér, Fazék-ér stb. át- meg átszövik. Ennek következtében itt is találhatunk a mélyedésekben őslápokat (Dobogó), szigeteket, hátakat, laponyagokat, nyergeket, oldalakat, porongokat, akárcsak a Sárréten, de itt még a folyók a tavaszi nagy áradások után viszonylag gyorsan leapadtak. A rendkívül vegyes talajú, de dús vegetációjú tájon viszonylag sűrű faluhálózat alakult ki. Népessége zömmel magyar, sőt több kisnemesi, hajdú-, szabadparaszt-települést is találunk, de – főként a bihari püspökség eredményes buzgólkodása következtében – a XVIII. század folyamán a bihari havasokból kirajzott román telepesek szálltak meg több, korábban elnéptelenedett faluhelyet (Pocsaj, Bedő, Mezőpeterd, Körösszegapáti, Körösszakál, Vekerd stb.)."[10] *(II–III–IV. térkép)*

Ezekből a leírásokból igen nagy hitelességgel kiolvashatjuk a vidék valamennyi adottságát. Az építést meghatározó tényezők közül a helyben rendelkezésre álló építőanyag különösen fontos. A kezdetleges szállítási lehetőségek következtében ugyanis a nagy tömeget és súlyt jelentő építőanyag leginkább csak a helyi adottságok felhasználását tette lehetővé. Megfelelő építőanyag Magyarország területén elég

[8] BÉL M. (ford. P. SZALAY Emőke) 1978. 58.
[9] VARGA Gy. 1979. 193.
[10] VARGA Gy. 1989. 77.

egyenetlenül oszlott meg, s ez a táji különbségek létrejöttében fontos szerepet töltött be. A Bihari-síkság a fellelhető építkezésre használható anyagok szempontjából általánosan illeszkedik az Alföld egészéhez. Három alapvető építőanyaga a föld, a fa és a nád hosszú időn keresztül elegendő mennyiségben rendelkezésre állt, de koronként más-más arányban. Ez okozta a táj építészeti korszakai közötti anyaghasználatbeli különbségeket. A Bihari-síkság közvetlenül a Sárrét szomszédságában fekszik, Pocsaj pedig kimondottan határ menti, átmeneti településnek számít. A Sárrét falvaihoz hasonlóan bőven elegendő mennyiségben állt rendelkezésre a jó minőségű, erős és vastag úgynevezett *verestövű nád* és a *mocsári tölgyesek* és *galériaerdők* fája is, melyek számottevőek az építkezés szempontjából, elfogadható faanyagot szolgáltattak az épületekhez. Tudjuk, hogy ezek a XIX. századi vízszabályozások előtt széles sávban végigkísérték a Tiszának és mellékfolyóinak a holtágait is. Különösen bőven termett itt a vessző, gally, karónak való fa, amelyekből nemcsak a ház fala, hanem ajtó, födém, kémény, oromfal stb. is készülhetett. Olyan mértékű fabőséget azonban még a középkorban sem tételezhetünk fel, amely bármilyen faépítkezést lehetővé tett volna, ahhoz sok és jó minőségű, elsősorban fenyőfára lett volna szükség. A cölöpvázas (nád- és sövényfalú) épületek azonban nem kívántak elsőrendű faanyagot, és a gyengébb minőségű az Alföld nagyobb részén a köznép számára is elérhető volt, helyben be lehetett szerezni. A tetőszerkezet szarufáit is elő tudták állítani bármilyen gömbfából, csupán a szelemenhez kellett hosszabb és vastagabb gerenda. Hasonlóan gondot jelenthetett a 2-3 hosszúágas beszerzése, amelyeknek teherbíróknak kellett lenniük, különösen a megnövekedett épületmagasság esetén. Ennek beszerzése nem biztos, hogy a falu határából megoldható volt.

Az alföldi tölgyesek kiterjedésének mértékét némileg jelzi az is, hogy az északkeleti peremterületek kivételével sehol sem bukkan fel a talpas-vázas építkezés emléke.[11]

A falazat anyaga általánosan a *föld* volt, szinte kizárólagosan egészen a XX. század első harmadáig. A lecsapolásokig rendelkezésre állt a különféle favázas, tapasztott falú házak alapanyaga, ezeket követték később a tömör földfalak. Pocsaj még a kötöttebb, feketébb föld zónájába esik, ami a *vertfal* készítésére volt a legalkalmasabb. Később, a technológiai fejlődés során kialakult *vályog* készítéséhez is rendelkezett megfelelő alapanyaggal, a falu északi határa ugyanis jó minőségű agyagot rejtett, ami később még helyben kiégetett tégla készítésére is alkalmasnak bizonyult.

Az előbbiekben azokat a környezeti tényezőket vázoltam fel, amelyek közvetlenül az építőanyagok felhasználását és az épületszerkezeteket befolyásolták. Emellett

[11] BARABÁS J. 1997. 93.

legalább annyira meghatározó az a körülmény, hogy a település adottságai milyen gazdálkodási struktúrát vonnak maguk után, ugyanis ez a feldolgozás és tárolás céljára épített állandó és időszakos épületek kialakítására, formájára is közvetlen és közvetett hatással van. A régi típusú lakóépületek – melyek a Sárrét házaival nagyfokú rokonságot mutatnak – viszonylag sokáig megmaradtak, még ma is több áll ezekből. A XIX. század legvégén kezdtek elterjedni a magasabb, nagyobb alapterületű, bonyolultabb falazó és ácstechnikákat igénybe vevő lakóházak, noha a gazdálkodás struktúrája, valamint az egész településkép már a XVIII. század végén átalakulásnak indult. Így ennek a folyamatnak a leghűbb tanúi építészetünkben nem feltétlenül a lakóházak, hanem az egyre másra megjelenő új szerkezetű, formájú és méretű gazdasági épületek: terménytárolók, ólak, istállók stb. Ezekről, illetve a gazdálkodással való összefüggéseikről a vonatkozó fejezetekben kívánok részletesebben szólni, de a fenti megállapítás szemléltetésére megemlítem *Zoltai Lajos* 1918-as rajzát, melyen jól látszik, hogy a fellendült, és leginkább domináns kukoricatermelés következtében megjelenő, nem utolsósorban a vagyoni helyzet mutatását is szolgáló téglavázas, ún. *kűlábas górék* már ott állnak az utcafronton, a régi stílust képviselő kontyos és kanfaros, vertfalú lakóházak mellett. *(1. kép)* E látványos kontraszt is azt a megállapítást támasztja alá, hogy a gazdálkodási szerkezet és a vagyoni mód jelzői sokáig a gazdasági épületek voltak. A kukorica mellett előzetesen meg kell említeni a környéken nagyobb, nálunk valamivel kisebb mértékben jelenlévő szőlő- és bortermelést és annak építményeit, mely jól mutatja az átmenetet a szomszédos borvidék, az *Érmellék* felé is. Az alföldi, magasabban fekvő síksági szerkezet hű tükrei a különféle szemestermény-tárolók, a górékon túl a vermek, kasok, majd az egyre nagyobb számban megjelenő magtárak, valamint a szálastakarmány-tároló színek.

Alapjában véve tehát azt mondhatjuk, hogy a természeti környezet alakulását követő gazdálkodás jelleget az azt kiszolgáló épületek anyaga, mérete, szerkezete mutatja meg.

Az építészet átalakulásának történeti rétegei

Míg a természeti környezet elsősorban az anyagot és a szerkezetet, addig a gazdasági, társadalmi, és összességében a történeti tényezők ezek mellett a formát, sőt a XVIII. század végétől a stílust, sőt típust határozzák meg a leginkább. Azért mondom, hogy ezek mellett, mert a különböző gazdasági és történelmi fejlemények részben az anyaghasználatra is hatnak, és a különféle stílusok elterjedése új anyagok felhasználását is magával hozza.

E gondolat alapjául vehetjük azt is, hogy magának a földrajzi környezetnek az átalakulása is bizonyos gazdasági és társadalmi, demográfiai szempontok figyelembevételével, az ember közvetlen aktív beavatkozásával ment végbe. Amellett, hogy az ipar fejlődésével előrehaladt a közlekedés, szállítás, anyagfeldolgozás és kereskedelem rendszere, az életterük visszaszorulása miatt eltűnt vagy megcsappant építőanyag-féleségeket pótolni is kellett. A feldolgozó- és szolgáltatóipar fejlődése és a környezet átalakítása lényegében közös tőről fakad. A nyugat-európai és az itthoni városi, iparos népesség megszaporodásával fokozottan nőtt kenyérigényük is, melyet a lecsapolások következtében megnövekedett szántókon tudtak biztosítani. Ez mind helyi, mind országos viszonylatban gazdasági előrelépést, gyarapodást vont maga után. Itt kapcsolódik a szolgáltatóipar fejlődése, mely építőanyagok és azok kereskedelme tekintetében elérte a jobb vagyoni helyzetet elért termelő lakosságot is, így a föld- és nádépítkezés ősi területein elterjedő téglafal és cseréptető megjelenése magyarázható azok tömegessé válásával, így árbeli elérhetőségével, illetve a kereskedelem kiépülése végett azok könnyebb terjeszthetőségével is.[12]

Lehetséges, hogy akik akkoriban elfogultan figyelték ezeket a változásokat, ugyanúgy aggódhattak az építészeti kép és jelleg elvesztésén, mint a ma *népiműemlék*-védői, de azt hozzá kell tenni, hogy az a folyamat még egy logikusabb gazdasági ok-okozati összefüggés és körforgás eredménye volt. Mára a körforgás eltűnt, szinte egyirányú impulzusok hatására történnek olyan irreálisan nagymértékű változások, melyeknek társadalmi, kiváltképp pedig történelmi és kulturális alapját keresve sem találhatjuk meg. *(2. kép)*

A parasztság XIX. századi polgárosulása nyomán kezdett eltűnni a hagyományosnak tekinthető lakóházak építése, és kialakulni az „új stílusú" népi építészet, ami annyit jelent, hogy a falusi kisnemesség, majd a módosabb parasztság épületein is megjelentek az arisztokrácia, illetve a városi polgárság által követett korstílusok jegyei. Ezek nyomán kezdtek veszíteni elsőbbségükből a lokális jegyek, megjelentek a klasszicizáló, barokkos oromzatkiképzések, vakolatdíszek, fa kiegészítők és vasalások, majd a XX. század első harmadáig uralkodó vegyes, eklektikus elemeket hordozó divathullámok a külső kiképzés mellett az alaprajzi, illetve a telek elrendezésében is hoztak újításokat. Ez utóbbiakról a települést bemutató fejezetben szólok többet, itt kimondottan a lakóházépítés gyakorlatának átalakulására szorítkozom.

Ahogy arra a tégla és cserép elterjedése kapcsán már utaltam, a lakóházakon igen szembetűnő változások mentek végbe. Ezeken túl a XIX–XX. század

[12] MENDÖL T. 1938. 39.

fordulóján több szerkezeti változást is megfigyelhetünk. A korábbi előírásokhoz és a tüzelőberendezések átalakulásához igazodva kezdik leboltozni a szabadkéményeket, egyre gyakoribbak a téglából épített tűzfalak, melyeken később elsőként jelentkeznek az előbb említett korstílusok jegyei. A tornácok faoszlopait tégla váltja. Ezeket az új építési műveletek befolyásolják a munkaszervezetet is, valamennyit egyre gyakrabban kőműves mesterek végzik. A házakon kívül legszembetűnőbbek a kerítések változásai az új téglafelépítményű pillérekkel, és a kerítést tagoló utcafrontra épített górékkal, magtárakkal, sütőházakkal, nyári konyhákkal – mely a konyhák átalakításával hozható kapcsolatba –, és a XX. század második harmadában jelentkező vas kapu- és kerítésbetétekkel. Mindezek mellett egy arányos telekelrendezés marad fenn a lakóövezet, a szérűskert és a konyhakert viszonyát tekintve.

A XX. század hozta meg azt a szemléletváltást, ami a lakóházat helyezi a telek központi objektumává, és a módosság kifejezőjévé. Ezzel párhuzamosan – főként a tsz-es gazdálkodás struktúrájának következtében – leszűkül a telken belüli gazdasági övezet, nagy részt vesz el tőle a dísz- és a konyhakert egyaránt. A településen belüli vagyoni differenciáltság ezekben, a ház küllemében és mindinkább a lakáskultúrában mutatkozik meg. Ebben az első törést a két világháború közti időszakban megjelenő első típusházak (lásd: ONCSA) okozták. *(17. kép)* A század második felének puszta matériára, higiéniára és komfortra törekvő ideológiája pedig egyre jobban elmossa a jellegzetességeket, és az új típusházak megjelenésével azt mondhatjuk, hogy eltűnik a stílus, és a 80-as évekig egyáltalán nem is volt érzékelhető még törekvés sem arra, hogy bármiféle helyi jelleg megmutatkozzon az épületeken. Napjaink információs társadalmának irdatlan impulzustengerében pedig a divatok, sőt trendek gátolják ezt meg. Ezzel együtt kettős a kép a rendszerváltás óta, ugyanis ismét megfigyelhető egy rétegtörekvésnek tekinthető irányzat, mely a tradicionális formákat – beleértve ebbe már az említett új stílus elemeit is – kívánja felidézni. Azt, hogy két korszak között mindig van átfedés, mi sem mutatja jobban, hogy az országos hatású „hagyományőrző" mozgalmak, melyek természetesen az építkezési szokásokra is vonatkoznak, már a 70-es években elindultak, melyek nyomán a hagyományos technikák és formák a kor életszínvonalával ötvöződve ismét újabb megoldásokat és jelenségeket eredményezett.

A népi építészeti kutatások már szinte a kezdetek óta nem önmagukban, hanem egy organikus szervezet részeiként a természeti és az épített közeghez, illetve egymáshoz fűződő viszonyukban vizsgálják a különféle építményeket.[13]

[13] DÁM L. 1975. 23; VARGA Gy. 1979. 193.

A Bihari-síkság valamennyi településén, így Pocsajban is a XVIII. század jelentett mérföldkövet a településrendszer mai képe kialakulásának útján. A folyamat persze igen lassú volt, noha vármegyei rendeletek – Mária Terézia rendeletére hivatkozva – már igen korán, az 1770-es években igyekeztek arra kötelezni a településeket, hogy rendezetlenségüket számolják fel, és alakítsanak ki utcákat, építsék úgy a lakóházakat, hogy azok végükkel az utcafrontra nézzenek.[14] E rendelkezések kidolgozói valószínűleg nem vették figyelembe, gyaníthatóan nem is voltak tisztában azokkal a helyi, főként a természeti környezet által adott körülményekkel, amely szerint a lakóházak mindig kiemelkedő szárazulatokra épültek. Nem véletlen, hogy ezeket a rendelkezéseket csak a lecsapolások után tudták teljesíteni, bár akkor viszonylag – a Sárrét falvaihoz képest mindenképpen – gyorsabban, hiszen ezek a települések, az Érmellék lábánál fekvő Pocsaj pedig különösen néhány kilométerrel lejjebb fekvő szomszédaikhoz képest magasabb fekvésűek voltak, de az időszakos tavaszi vízjárások következtében itt is a szabálytalan elrendezésű telkek alakultak ki. Teljes belsőségük szabálytalan alaprajzú, és e települési szabálytalanság minden lényeges alaprajzi vonásra kiterjed. Tehát amellett, hogy házai rendszertelen összevisszaságban állnak, telkei és telektömbjei szabálytalan alakúak, utcái rövidek és zegzugosak voltak.

A házak a kiemelkedő porongokra épültek, majd amikor a vizek apadtak, a szétszórt porták addig terjeszkedtek, míg végül összeértek. Ezzel alakult ki a bonyolult, áttekinthetetlen utcarendszer. Ma is megfigyelhető, hogy az egykori vízszinthez közel eső házak alját magasan feltöltötték, így a ház akár egy méterrel is magasabban áll az utca szintjénél. Ez az egykor a Berettyó egyik ága mentén húzódó *Rétalj* és az érparti *Árpád,* valamint a Rétaljjal párhuzamos *Petőfi* utcán is felfedezhető jelenség. Elmondhatjuk, hogy Pocsaj esetében a halmazjelleg kialakulása kifejezetten a terepviszonyoknak köszönhető. Településmagja teljesen tömör volt, a Rétalj mindkét végével a Petőfi utcába fut, a kettejük közötti orsó közepén állt a régi településközpont, és a falu ősi templomhelye. Középkori templomának helyén áll a mai református templom, tehát a magyar lakosság a török hódoltság megszűnése után régi lakhelyére költözött vissza. A *Váradi Káptalan* és a szintén az államvallást gyakorló Zichy család birtokossága idején települtek be az első nagyobb román tömegek többek között Pocsajba is, akik az egykori faluközpontból az arra merőlegesen kifutó érparti magaslatokon, az egykori *Oláh,* mai *Árpád* utca helyén telepedtek le. Pocsaj Várad visszafoglalásának évében, 1692-ben szabadult fel, de ekkor már jó ideje pusztán állt. Amikor *I. Rákóczi György* a birtokában lévő *Pocsaj pusztatelek* határában erődített udvarházat kezdett építeni 1640-

[14] HBML. Szolg. currensek. V. 637/a 8; Lit. curr. Uo. 1772. 14. Idézi VARGA Gy. 1979. 194.

ben, a falu újratelepítésének módján gondolkodott – derül ki levelezéséből.[15] 1660-ban az erődített kastélyt azonban *Szejdi* budai basa elfoglalta, majd Várad megvívása után helyreállította és tovább erődítette. Ugyancsak tovább építették a Berettyón épült, stratégiai fontosságú hidat, amelyet ugyancsak megerődítettek. A XIX. század derekán a helyi hagyomány egyébként négy várról tudott, nevezetesen a hosszúzugi várról, a hídközi várról, a Rákóczi-várról és a Leányvárról. A Rákóczi-várat 1702-ben már romként írták össze, de még a XIX. század elején is egyes maradványait helyreállítva vámháznak és vendégfogadónak használták.

Az egykori halmaztelepülés nyomaként őriz Pocsaj ma is néhány *vak zugot, zugot*, amilyen pl. az Árpád utcából kinyúló *Balázs zug* is.

A település rendje csak a XIX. század második harmadára alakult nagyjából egységesen úgy, hogy a házak az utcafrontra kerültek. A többnyire négyzet vagy téglalap alakú telkek egyik vége mindenképpen az utcára nyúlik, előfordul azonban egymáshoz közel eső párhuzamos utcáknál, hogy közöttük csak egy sor telek fér, tehát a telkek végénél is utca húzódik. Ilyen az egykori *„Magyar vígen"* az *Arany János utca,* az *„Oláh vígen"* pedig a *Táncsics utca.* Érdekes megjegyezni, miként él még ma is az emlékezetben a korabeli korrupció története. Ahogyan még a mai utcakép is megmutatja – ellenben a Magyar-vég vegyes elrendezésű utcáival – itt a templomtól az utca, illetve a vég vége felé haladva jól elkülönültek a telepesek vagyoni különbség szerint, vagyis a templom közvetlen környezetében állnak még ma is a valamikori módos román gazdák házai. Az első zsellérház a falu szélétől mindössze néhány száz méterre esik, végignézve az utcán a legelső szegényparaszti porták egyike lehetett. *(4. kép)*

Maga az utca igen kanyargós, hol kiszélesedik, hol pedig összeszűkül, ami a valamikori telekkimérések során már fellépő helyi „korrupciós" esetekre vezethető vissza. Ez annyit jelent, hogy ki mennyit fizetett, olyan hosszúra szabták a telkét. Mivel egyik oldalon az Ér gátat vetett a terjeszkedésnek, így azt csak az utca rovására lehetett elvégezni. Talán nem szükséges hangsúlyozni, hogy a zsellérházak előtti utcaszakasz hirtelen kiszélesedik.

Ekkor épültek a korábbi fejezetekben is épülő nagygazdaházak, melyek mellett már minden esetben – helyi és környékbeli jellegzetességként – főként górék és magtárak, de előfordult, hogy disznóólak, nyári konyhák kerültek az utcafrontra, a kerítés vonalába, ami gyönyörű tagolást adott az utcaképeknek.

Ez a telekelrendezés alapjában véve a XIX. század későbbi folyamán nem változott meg, de részben módosult. A nagyméretű telkek ugyanis egyre másra megosztódtak a

[15] DÉTSY M. 1982. 97.

családtagok között. Amennyiben volt rá mód, a telkeket hosszában osztották meg, így a század végére a keskeny szalagtelkek váltak általánossá. A gazdálkodás átalakulásával még több terménytároló épület jelent meg – magtárak, kamrák, szénásszínek, lakóház alatti pincék – ami folytán a telkek is áttagolódtak. A mezőgazdasági konjunktúra következtében elveszítették jelentőségüket, hiszen szerepüket kiváltotta a gépesítés. Így azok vagy a baromfiudvart, vagy a konyhakertet gyarapították felszámolásukkal.

Pocsaj településképében és -szerkezetében jelentős változást hozott a két világháború közötti időszak. Ekkor kerültek kimérésre ugyanis az egykor patkó alakú falu öblében a már nyílegyenesre szabott új utcák (*Kossuth, Piac, Bajcsy-Zsilinszky, Attila* stb.). „1924–25-ig épületnek még nyoma sincs: legelő volt, aztán vályogvető gödör-sor, amint azt a mai hepehupák is igazolják. Akkor még a mai piactérről a vasútállomásig a gidres-gödrös libalegelőn át végig lehetett látni, legelő jószágot, szaladó utast és pöfögő vonatot egyaránt. 1928 táján a kiosztott házhelyeken már házsorok emelkedtek." – olvashatjuk *M. Sipos Endre* krónikájában.[16]

A XX. század második felében aztán mind a porták szerkezete, mind a település képe jelentős változásokon ment át, melyek okairól és mikéntjéről már esett szó.

Tanyaképződésről Pocsajban egy esettől eltekintve nem beszélhetünk. Vitéz Martos Gyula vitézi birtokán épített tanyát a két világháború között, ami igen rövid ideig állt eredeti formájában, mivel államosítása után, a kor gyakorlatának megfelelően a tsz sertéstelepet alakított ki rajta.

Ugyancsak tsz-telep lett az egykori külterületi lakotthely, *Kaszapuszta* is. Kasza a középkorban lakott település volt, a török hódoltság után a Zichy-uradalom dohányföldjeinek központja lett, ahol nagy dohánypajták mellett állt négy sor cselédház. Ezt ugyancsak államosították, a cselédségnek a falu szélén, az egykori Zichy-majorral szemben osztottak ki két utcába rendezve telkeket. Kaszapusztán ezután a tsz marhatelepe épült fel. *(V. térkép)*

Pocsaj építészeti hagyományai és változó faluképe

Falazóanyagok, faltechnikák

A település kialakulásához hasonlóan a település általános építészeti képének kialakulásában is döntő szerepet játszottak a természeti környezet adottságai, és ez volt a jellemző kb. az 1960-as derekáig. Ha az Alföld bármely vidékének a népi építészetével foglalkozunk, látjuk, hogy a legalapvetőbb falazóanyag a föld volt. Így van ez a Bihari-síkság, szűkebben Pocsaj község esetében is. A föld felhasználásának az épületfalak

[16] M. SIPOS E. 1963. 247.

elkészítésénél számos módja ismert. Alapvetően két módról beszélhetünk: egy előre elkészített vázszerkezet ellátása erős, többrétegű tapasztással, ezek az úgynevezett paticsfalak, valamint a tömör földfalak.

Amint azt *Varga Gyula* megállapította, építőanyagok felhasználása szempontjából a Bihari-síkság átmeneti területnek számít.[17] Míg a *Kis-* és a *Nagy-Sárrét* felőli falvakban még dominánsként bukkantak a *nádpatics* falú ház nyomára, addig északabbra haladva egyre gyakoribb volt a *vesszőpatics* vagy *sövényfal* alkalmazása. *Szűcs Sándor* megfogalmazása szerint a nádépítkezés tekinthető a legősibb falazási módnak az egykor vízjárta vidékeken.[18] Ennek készítési módja röviden úgy írható le, hogy a leendő ház négy sarkára, illetve a válaszfal két végére a falmagasságnak megfelelő sarokágasokat, a végfalak közepére pedig a szelemenágasokat ástak a földbe, melyeket felül koszorúfákkal kötöttek össze. A fal vonalában 30-40 cm széles gödröt ástak végig, ebbe állították bele az elterített nádkévéket, melyeket a favázhoz rögzítettek, kivágták az ajtók és ablakok helyét, majd az egész falat kívül-belül vastagon betapasztották. Lepadlásolásukra ritkán került sor, ezek az úgynevezett *bogárhátú házak.* A 30-as években még állt néhány bogárhátú ház Pocsajban, de *Fekete Béla* korabeli leírása arról tanúskodik, hogy akkor ilyen már újonnan nem épült.[19] Ő a község délkeleti „szegénytelepféle" részén (a *Budzsák*on) talált betapasztott és bemeszelt nádfalú, szalmával vagy náddal fedett, lepadlásolatlan kétosztatú házakat, ahol a föld a község tulajdona volt, a telkek pedig nem voltak egymástól kerítéssel elválasztva. Ettől a technikától a vesszőpatics lényegében annyiban tér el, hogy a kibontott nádkévék helyett vékonyabb karókat vertek le, s ezek közeit fonták be vesszővel, majd ezt tapasztották be úgy, mint a nádfalat. Községünkben az előbbi előfordulására nem találunk utalást, ami azzal is magyarázható, hogy – noha a *konyári* és *esztári* határrészek gazdag nádtermő területek voltak – ez a vidék már a Sárrét falvaihoz képest szerényebb nádmennyiséggel rendelkezett, így annak felhasználása jellemzően a tetőfedésre szorítkozhatott. Bár írásos források az utóbbi faltípus kapcsán is – oly jellemző módon – csak a falu középkorban épült és 1786-ig álló templomát említik, de az élő emlékezet napjainkban is számon tartja, hogy volt olyan cigány, aki még az 1930-as években is ilyen házat építtet a fiának. *(7–8. kép)*

E falféleségek mellett említem meg azokat a paticsfalakat, melyekben – akár szükségből, akár könnyű elérhetőségük végett – a fal alapját képező „szövetet" a XVIII. sz. végétől általánossá váló mezőgazdasági melléktermékekből: kukoricaszárból, illetve

[17] VARGA Gy. 1979. 197.
[18] SZŰCS S. 1938. 191. Vö. DÁM L. 1979/a. 240–242.
[19] FEKETE B. 1934. 101–102.

később napraforgókóróból, vagy ahogyan itt mondják, „dudakóró"-ból készítették. Ily módon elsősorban kisebb melléképületek, ólak falát, illetve – főként a vertfalú – lakóházak oromzatát, illetve utólagosan leválasztott helyiségek falát képezték ki.[20] *(5. kép)*

Ugyan Pocsajban az előbbi építésmódok mindegyike bevett volt, a szóhasználatban *patics* vagy *pacsit* néven mégsem ezeket, hanem az – akár favázzal, akár a nélkül készített – *rakott sárfal*at nevezik. Községünkben e kettő közül inkább a faváz nélküli változat terjedt el, a sövényfalak kiszorulását kísérve. A XIX. század elejétől, majd még intenzívebben a vizes területek lecsapolásával, természetes élőhelyük visszaszorulásával a nagy bihari mocsári tölgyesek eltűntek, nagy sík „puszta" talajfelszín alakult ki, így valamennyi favázas technikát kiszorították a tömör földfalak. Ez a vidék a föld építőanyagok tekintetében is választóvonal, Pocsajtól északra jellegzetesebb volt a rakott sárfal, más néven *fecskerakásos fal,* ettől délre pedig a *vertfal.* Itt kötöttebb a talaj, így alkalmas arra, hogy növényi törmelékkel való sárrá taposás nélkül is jól kössön.[21] A lakóházak mindegyike vert fallal épült, a rakott falat csupán melléképületek, azokon belül is jellemzően csak kisebb ólak (disznó- vagy baromfiólak) építésénél alkalmazták. Ezt ma azzal magyarázzák, hogy az itteni kötött földből felvert fal szilárdabb, tartósabb ugyan, de lassabban, több erőfeszítéssel készül, mint a rakott fal, így a lakóházaknál indokolt volt ezzel a technikával építkezni, a kisebb ólakat viszont elegendő és gyorsabb is volt rakott sárral felfalazni.

A vertfalat a XIX–XX. század fordulóján kezdte felváltani a pelyvás sárból előre kivetett *vályog* alkalmazása, amely amellett, hogy egyszerűbbé tette az építkezést, megtartotta a régi földfalak tartósságát és jó hőszigetelő tulajdonságát. A XX. században vertfal építésére a Bihari-síkság és a szomszédos sárréti települések esetében már csak elvétve találunk példát.[22] Pocsaj határának északi, északnyugati részének talaja jóval agyagosabb, kötöttebb, így érthető, hogy a nagyobb, kihasználtabb vályogvető gödrök itt keletkeztek. A vályogfal felrakása már gyorsabban történt, mint a korábbi

[20] Az ebben megmutatkozó leleményesség szemléletes példája az *Árpád u. 103.* alatti lakóház kamrája. Tornáca eredetileg végig nyitott, szarkalábas fatornácos, léc mellvéddel. Az 1940-es évek végén a család hirtelen gyarapodása végett a háromosztatú ház hátsó helyiségéből szobát kellett kialakítani, így szükségből a tornác végéből „lopták le" a kamrát. Hátsó végét vályoggal felfalazták, a deszka szegélyű léc mellvédet meghagyták, lényegében ehhez és a felső gerendához szögelték a dudakóró-szárakat függőlegesen, a deszka párkány alatt pedig az eredeti léccezés adja a fal vázát. Az ötödik faoszlop adja a sarkot, a házfal és e közé talpfát fektettek le, ebbe ácsolták az ajtó tokját, melyet a felső keresztgerendához is rögzítettek, és az így kapott favázat töltötték ki kóróval. Az így nyert három új falszakaszt kívül-belül a kellő vastagságúra tapasztották, majd a házzal együtt bemeszelték. A belső falak kevesebb tapaszréteget kaptak, így jól kivehető a mellvéd deszkapárkányának, a benyúló könyökfának, a falon körbefutó, a vázat megerősítő kórószárnak, sőt a kóróváznak is a textúrája.

[21] VARGA Gy. 1979. 198.

[22] VARGA Gy. 1979. 198.

földfalaké, mivel az előre kiszárított építőanyaggal folyamatosan lehetett egyik sort a másikra húzni. A kötőanyag az egyik kőműves elmondása szerint egy homokkal és esetenként mésszel kevert agyagos sár volt, mely jó arányban, optimális nedvességűre keverve igen erős kötést biztosított, mert szinte beitta, „beázta" magát a vályogtéglákba, így azzal szinte homogén egységet alkotott. A vályogvetés a legtöbb településhez hasonlóan cigányfoglalkozás volt, a község cigányok által legsűrűbben lakott része ma is a *Széchenyi utca* és az *Apáti telep*, melyek az egykori vályoggödrökre nyúlnak.

A vályog egészen a XX. század utolsó harmadáig községünkben is a legjellemzőbb építőanyag maradt. *(6. kép)* Bár a földfalak között a különböző technikák nincsenek elkülönítve, de az 1970-es népszámlálás adatai szerint tudunk következtetni a vályogházak megközelítőleges hányadára. Ezen adatok szerint az 1970-ben összeírt lakóházaknak még ekkor is 97%-a vályog-, sár- vagy vertföld falú volt. Ezek közül – az összes lakóház arányában – 68% épült tégla- vagy betonalapozásra, és a különböző építkezési eljárások tekintetében ezeket nagy biztonsággal vályogfalúaknak tekinthetjük.[23] A század első felének népszámlálási adataiból szintén nem tudjuk megkülönböztetni az egyes földfalakat, mivel egy kategóriába sorolják valamennyit. (Pontosabban az az egy különbségtétel, ami a szilárd alapozás meglétére utal itt is megtalálható: „*kő- v. téglaalappal, vályog- v. sárból*, valamint *vályog v. sárból*.") Ezek tükrében 1900-ban például 97%, 1910-ben 89%, 1920-ban 95%, 1930-ban pedig 85% a földfalak hányada. Ezeken belül évtizedről évtizedre egyre nagyobb azok aránya, melyek szilárd – többnyire homokba ágyazott tégla – alapra épültek.[24] Ezekről már szintén feltételezhető hogy a téglafundamentumra vályogfal épült. A szilárd alapozás viszonylag későn, igazából az 1940-es évek vége után kezdett általánossá válni, lényegében a szigorodó építészeti szabályozások bevezetésével, melyek alól az országos–megyei–helyi építésügyi szakhatósági intézményhálózat kiépítése után lehetőség sem volt kibújni. Korábban, a századforduló táján is egyre gyakrabban találkozunk uradalmi vagy vármegyei szabályrendeletekkel – gondolunk itt elsősorban Bihar vármegye 1888. évi építészeti szabályrendeletére[25] – de mivel még a korábbi építési technikák domináltak a falusi házak építésénél, így annak több

[23] A Magyar Népköztársaság 1970. évi népszámlálása: Hajdú-Bihar Megye településeinek demográfiai adatai, 462–463.

[24] Magyar Statisztikai Közlemények (Új sorozat): 1. kötet: A Magyar Korona Országainak 1900 évi népszámlálása. Első rész – A népesség általános leírása községenkint, 1902. 282–283; 42. kötet: A Magyar Szent Korona Országainak 1910 évi népszámlálása. Első rész – A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint, 1913. 282–283.; 69. kötet: Az 1920 évi népszámlálás. Első rész – A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint,1923. 116–117.; 83. kötet: Az 1930 évi népszámlálás. Első rész – Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint, 1932. 154–155.

[25] WESSELÉNYI J. 1935. 201.

évtized, sőt évszázad alatt kialakult folyamatát nem tudták egyik napról a másikra megváltoztatni.

A téglaépítkezés elterjedése is igen lassú folyamat volt. Noha a Zichy-uradalom rendelkezett saját téglaégetővel, az ott előállított építőanyagot elsősorban az uradalom építkezései számára készítették. Természetesen árusították is az uradalmi égetőben készült téglát, de a legmódosabb gazdákon kívül nem sokan engedhették meg maguknak ezt a viszonylag drága építőanyagot, kiváltképp, hogy a helyben kivetett vályog is elég szilárd, stabil és kedvező tulajdonságú fal építésére volt alkalmas. A pocsaji téglafelhasználás taglalásánál figyelembe kell vennünk még egy körülményt, mégpedig azt, hogy a *Nagyléta* felé vezető út menti vályoggödörnél a vályogvető cigányok a kivetett, tisztán hagyott agyagtéglákat már a XX. század legeleje óta kiégették. Ezt kezdetben a közelben – többnyire illegálisan, majd részes munkával – kitermelt gömbfával és gallyával végezték, majd ennek fogytával „dudakóróval" (napraforgó kóróval), illetve szalmával.[26] Ez a „cigánytégla" viszonylag hosszú ideig jelen volt a pocsaji építési gyakorlatban, hiszen olcsóbban hozzájutottak, mint a professzionális téglaégetők keze alól ideszállított és árusított téglához. A század házainak mai bontása közben előkerülő téglák között könnyen meg tudjuk különböztetni e cigánytéglákat, hiszen az égetési eljárás tökéletlensége miatt nem is maradtak meg olyan állagban, mint a nagy égetőkben készült társaik, illetve közepük sötétebb színű és lazább, mint a külső felületük.

A téglafal – és idővel a vályogfal – felrakása már szakképzett kőműves technikát igényelt. Kezdetben téglafalak kötőanyagául is használták a vályognál már említett homokos agyagsarat, később, amikor a *Mózer-telep*en megjelentek a jól kötő *habarcs* alapanyagai, gyorsan kiszorította elődjét olyannyira, hogy az 1940-es évek végétől egyre inkább az újonnan épülő vályogfalakat is ezzel építették. *(3. kép)* A község homokban sem szűkölködött, ugyanis a fentiekben már többször említett vályoggödör mellett továbbhaladva az út ráfut egy hirtelen emelkedő, igen nagy kiterjedésű, lösztakarós hordalékkúpra, amely egészen a 60-as évekig homokbányaként szolgált a falu lakossága számára. Ma szigorúan védett természetvédelmi terület, a homok kitermelése komoly szankciókat von maga után, ennek ellenére kisebb munkákhoz, vakolásokhoz, javításokhoz rendszeresen hordanak innen homokot a helybeliek.

Bár a tégla megjelenése és terjedése új fejezetet jelentett az építőanyagok történetében, a XX. század további, korábban soha nem tapasztalt és nem is várt ütemű újítást és átalakulást hozott az építőanyagok fejlődésében, a választék bővülésében. A 60-as évek közepén indult el az a folyamat, melynek során a helyben is fellelhető

[26] M. SIPOS E. 1963. 241.

és előállítható építőanyagok helyét átvették a szakosodott építőipar termékei. Ezt a puszta technológiai változásokon túl jóval gyökeresebb, a jelen- és az utókor életét, építési szokásait, lehetőségeit alapjaiban befolyásoló váltásként kell értékelnünk, hiszen – szinte a tetőfa kivételével teljes egészében – kezdtek kikopni a falu építkezési gyakorlatából azok az agyagok, amelyek az ember közvetlen környezetéből származtak, így természetük mellett a kötődés végett is erős kapcsot jelentettek ember és lakhelye között. Akár úgy is fogalmazhatunk, hogy az anyaghasználat – akárcsak a településkép – nem a helyi igények és lehetőségek, valamint hagyományok szerint alakult, mint korábban, hanem egy ideológiai váltás nyomán kívülről, pontosabban felülről szabályozott és irányított módon, ritmusban és rendszerben telepedett rá az addigi szokásrendre. Megfigyelhetjük az építészeti hagyományok alakulásának korábbi folyamatában, hogy egy bizonyos új eljárás, építőanyag vagy építési mód elterjedését mindig megelőzte egy általános gazdálkodás-, majd egész életmódbeli váltás, újítás. Az így felállt rendszer tökéletes harmóniát mutatott, szemben a falutól és embertől is idegen újításokkal.

Míg a nagy téglagyárak által előállított különböző méretű és formájú téglák akár a korábban a helyi téglaégetőkben előállított építőanyag fejlettebb, jobb minőségű változataként is tekinthetők, addig a 70-es évek végének hozadéka, a *szilikáttégla* egyik vidék, így községünk sajátjai közé sem illik. Már a nagyüzemi előállítású, különböző adalékanyagokkal készült, „anyagtakarékosságra" törekvő agyagtégla sem mutatta pontosan azokat a kedvező, leginkább a ház klímájára ható jó tulajdonságokat, mint a helyi változatok, de a szilikát kimondottan az ellenkező „élettani" hatásokat mutatja. Laza szerkezete, szinte szellős állaga miatt hő- és nedvességszigetelő képessége nagyon gyenge.[27] A szilikátfalú házak tipikus példái a „télen hideg, nyáron meleg" jelzővel illetett épületeknek. Kimondottan nagy mérete miatt viszonylag gyorsan felépíthető belőle a fal, de ahhoz, hogy egy élhetőbb klímájú lakást lehessen kialakítani a falakon belül, még kiegészítő szigetelésekre is szükség van. Vízzáró képességbeli gyengeségeit a gyári téglának is felróják a helyi kőművesek, azzal magyarázva azt, hogy míg az egyenként kivetett téglák a rámába belepréselve tömörebbekké, felületük pedig sűrűbbé, zártabbá vált, addig a szalagon gyártott, hosszú csíkokból felszelt téglák – két legnagyobb – vágási felülete nem lesz kellőképpen tömör, így ott könnyebben felveszik a vizet. Ez a tulajdonság a szilikáttégla egész felületére fokozottan igaz.

[27] Az egyik legáltalánosabb mutatója a szilikátházak gyors vizesedésének a fürdőszobák külső falfelületének vakolatfoltja, amit a tégla- vagy esetleg vályogfalaknál az azon keresztül befelé haladó vízvezeték esetleges szivárgása idéz csak elő, a szilikát esetében viszont már a fürdőszobákban mindennapos vízgőz távozása is kiválthat.

Napjainkra úgy tűnik, hogy a falazóanyagok közötti versenyt a tégla nyerte. Az elmúlt tíz év helyi építkezéseit figyelembe véve csupán három lakóház épült szilikátból, mi több, a TÜZÉP-telepen néhány éve már egyáltalán nem forgalmazzák ezt az építőanyagot. Téglából ellenben annál nagyobb a választék. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül a vályogot sem, sőt ha néhány év múlva ismét készítenénk egy statisztikát, a tégla arányával vetekedne, ha éppen nem előzné meg azt a vályogépítkezés hányada. A fentebb említett kedvező tulajdonságokra, illetve olcsóságára hivatkozva, és nem utolsósorban egy olyan újonnan felkapott divatot követve, amely úgynevezett öko- vagy bioépítkezés néven terjedt el, egyre többen építik házaikat újonnan kivetett vályogból. Ezt a környéken két faluban, *Konyár*on és *Hosszúpályi*ban kezdték el az utóbbi időben nagyobb számban előállítani, de az igények növekedése folytán már Pocsajban is úgy tartják, hogy „kezdhetik a cigányok kigyomlálni a régi gödrök fenekit".[28]

Az alapozási módokat röviden összefoglalva azt mondhatjuk el, hogy hosszú évszázadokig kizárólagos formája a döngöltföld-alapozás volt. A lakóház helyét jól megtisztították, kiegyengették, sok helyen jól ledöngölték Fejlettebb eljárás volt ennél az, ha a fal szélességében árkot ástak, majd a kitermelt földet fordított sorrendben visszalapátolták, s jól ledöngölték. Több helyütt a kiásott földet törekkel keverték, meglocsolták és sorról sorra haladva visszarakták, majd erősen ledöngölték. Ez a technológia széles körben elterjedt volt, jellemző, hogy a századforduló táján a sár- és vályogfalazatú házak 92%-a még ilyen alapozásra épült.[29] Először a döngölt földet cserép- és téglatörmelékkel váltották fel, majd az alap egész mélységébe tégla került. Eleinte egyszerű sár volt a kötőanyag, majd e század első évtizedeitől megjelentek a korszerűbb, cementbeton kötőanyagok. Az 1920-as évek tekinthetők az igazi mérföldkőnek, hiszen ekkortól már minden esetben építési engedély kellett a lakóházak építéséhez, mely a szilárd alapozást előírta. A föld-alapozás aránya fokozatosan csökkent, s 1970-ben részesedése Pocsajban már csak 28,5% volt[30].

A téglaépületek esetében mindig készítettek szilárd alapot, rendszerint úgy, hogy a fal rakását 30–50 cm mély árokban kezdték el, többnyire a már említett módon, a téglasorok homokba ágyazásával. Ennek előnyét abban látták, hogy a homokrétegek közé rakott tégla az egykor vízjárta területek lakóházainál a gyakran magasan lévő talajvíz mozgását rugalmasabban követi, így a ház fala nem szakad meg egy vizesebb – esetleg belvizesebb – tavaszt követően sem. A betonalap megjelenése, illetve lassú

[28] *Fodor Bálint* (Pocsaj, Rétalj u. 25.) közlése.
[29] Dám L. 1992. 35.
[30] A Magyar Népköztársaság 1970. évi népszámlálása: Hajdú-Bihar Megye településeinek demográfiai adatai, 462–463.

terjedésének kezdete az 1940-es évekre tehető a falusi építészetben.[31] Ezt a terjedést az új típusú, nagyméretű gyári téglák, illetve a szilikáttégla térhódítása gyorsította fel. Ezek betonalapja többnyire úgy készül, hogy a 30-50 cm mély árok kiöntésén túl a kb. ugyanilyen magasságban a felszín fölött, zsaluk közé öntve is folytatódik. Ez az eljárás napjainkra olyannyira kizárólagossá vált, hogy a reneszánszát élő vályogépítkezéseknél is ilyen fundamentum készül a falazat alá.

Padlózat

A döngölt, tapasztott földpadló igen nagy múltra tekint vissza, és a XX. század 60-as éveiig domináns maradt a falusi építészetben. Készítésekor a ház földjét sárga agyaggal töltötték fel, amit aztán jól ledöngöltek, majd trágyás, pelyvás sárral letapasztottak. Az élő emlékezet arról is beszámol, hogy bizonyos tapasztók marhavért kevertek a tapasztóanyagba, hogy a padló ruganyosabb legyen. A csak több hét múlva tökéletes száradás után erősen hígított agyagos lével lemázolták, ami száradása után nagy simaságú felületet eredményezett. Szokásban volt az is, hogy amikor még nem volt egészen száraz, de már rá akartak menni, finom szerrnű sárga homokot szórtak rá. Ettől mutatósabb is lett a padló, ezért amikor söprögetésre került sor, igyekeztek csak a szemetet felseperni, a homokot pedig otthagyni. Naponta, söprögetés után 8-as mintával locsolták fel, ami szintén szép rajzolatot biztosított a ház földjének. A mázolásnak helyben olyan módja is ismeretes, hogy a tapasztólevet kefével hordták fel, ez az úgynevezett *lincselés.* Ennek eredménye egy sűrűn csíkozott felület lett, amibe aztán a rászórt homokot belejárták, így azt erősebb sepregetés során is meg tudták őrizni. A tapasztást a 10-es évektől kezdve egyre inkább specializálódott *tapasztó cigányok* végezték, de ennek ellenére szinte mindenki el tudta készíteni, a különféle melléképületeknél, ólaknál mindenki maga végezte. Ma is dolgozik még Pocsajban néhány tapasztó cigány, akik jobbára már olyan idős emberek régi házaiban, melléképületeiben kapnak munkákat, akik nem bírják maguk elvégezni azt, de a földpadlót sem szándékoznak másra cserélni.

A *deszkapadló* a XIX. század második felétől kezdett elterjedni, főleg a módosabb paraszti rétegek használatában. Főként az első szobát, a tisztaszobát burkolták le, majd a XX. században a többi szobát is. A padlót ácsok vagy asztalosok készítették. A ledöngölt földre fektették a tölgy-, később akácfából készült *párnafák*at, majd az egész padlószintet finom, száraz homokkal töltötték fel, majd léccel elsimították. A fűrészelt fenyődeszkákat, *pallók*at aztán a párnafára szögezték. A deszkapadló helyi

[31] Dám L. 1992. 35–36.

elterjedésében igen érdekes és feltűnő különbség, hogy a román nagygazdáknál jóval korábban és nagyobb számban jelent meg a deszkapadló, mint a magyar házakban, holott egyéb építészeti jelenségeket, külsőségeket jóval tovább megőriztek. E padló egyik legnagyobb előnyeként tartják számon – „tisztább" felülete mellett –, hogy a pallók alatti homok télen felveszi, majd sokáig tartja és adja vissza a kemence vagy kályha melegét.

Pocsaj népi építőgyakorlatában ismert volt a téglapadló is. Rendszerint közönséges, egymás mellé, homokba rakott téglákból készült, nagy ritkán különleges sokszögletű kiképzést is nyerhetett. Konyhák, kamrák, tornácok burkolására használták, mivel ezek voltak a leginkább igénybevett helyiségek, így elsődleges szempont volt a tisztántartás könnyebbsége. Sok szegényebb család is, akiknek egyébként nem volt módjuk téglát vásárolni, a konyha leburkolását igyekeztek elérni. A tégla lerakása után az új padlót néhányszor alaposan felmosták, mindaddig, míg a felmosórongyot megfogta a vörös téglapor. A rendszeres mosás következtében a téglafelület szinte tükörsimává vált.

A 40-es években kezdett terjedni az öntött cementbeton burkolat, mely szintén a konyhában, a kamrában és a tornácon bukkant fel először. A kavics-, sóderalapú beton tetejét finomabb – nemritkán színes, többnyire bordó – anyaggal húzták el. A vörösre, bordóra festett betonnal nem titkoltan a téglával való hasonlatosságot kívánták előidézni, mert a tégla a sokáig nemesebb burkolatnak számított. Ezekkel egy időben jelentek meg a Mózer-telepen különféle ipari előállítású szilárd burkolóanyagok. A szintén cement alapú, préselt, szemcsés mintájú lapoknak az 50-es, 60-as évektől egyre több változata jelent meg, melyek a lakházak szinte mindegyikében megjelentek valamely helyiségben. Ezek lerakását kizárólag kőművesek végezték.

A 70-es évek végére, 80-as évek elejére tehetjük a *linóleum* megjelenését a padlóburkolásban. Megjelenését követően viszonylag gyorsan elterjedt, hiszen igen hamar az egyik legolcsóbb megoldássá vált, emellett többnyire egy – méretre vágott – darabban, egyszerűen le lehetett rakni. Napjainkban is kapható, és mintavilága egyre látványosabb. Vannak köztük egyéb, nemesebb burkolatimitációk (tégla, különféle járólapok, parketta, hajópadló stb.), illetve a legegyszerűbbektől a legabsztraktabbakig mindenféle színű és mintájú. Ez talán az egyik legvisszásabb megoldások egyike, ugyanis az előbbi, praktikusnak tűnő tulajdonságai mellett sok gondot okoz, ugyanis semmiféle szellőzést nem biztosít. Kezdetben főként a még leburkolatlan földpadlók lefedését igyekeztek vele pótolni, ami legtöbbször annyiból állt, hogy leterítették a helyiség földjére. Alatta aztán hamarosan benedvesedett a föld, és megjelent a penész. A földpadlókon túl például ezzel próbálták eltakarni, megújítani a már elhasználódott burkolatokat, vagy akár „melegebbé" tenni a rideg kövezetet.

A küllem- és használatbeli változásokon túl a régi földfalú házak új szilárd padlóburkolatai a falazat statikai állapotára, élettartamára is kedvezőtlen hatással vannak. Bármennyire döngölték le ugyanis mind a fal alapját, mind pedig a padlószintet, egy bizonyos – egészséges – talajvízpárolgás folyamatosan jelen van ezen épületekben. Ez a nedvesség azonban a földpadlón keresztül a kellő mértékben el tudott párologni, és a megfelelő nyári szellőztetés, illetve a téli fűtés szabályoz hatására egy egészséges belső páratartalmat is eredményezett. Miután a padlót teljes egészében lezárták, a fölfelé törekvő vízmennyiség nem tud ott elpárologni, így a ház által felvett mennyiség teljes egészében a falakba szívódik fel, ami így gyorsabban, az optimálisnál nagyobb mértékben nedvesedik, egy idő után pedig porladásnak, süllyedésnek indulhat. Emellett a lakásbelső klímaharmóniája is felborul, következménye a dohosodás, penészedés. Ez a jelenség a téglafalak vagy téglaalapú falak salétromosodásában is megfigyelhető. Az új szilárd alapú, szigetelt házaknál ez már kizárható, így azt mondhatjuk, hogy a hagyományos és az új módszerek külön-külön járható útnak bizonyulnak, az átmeneti, a kettő elemeit ötvöző megoldások azonban sem az épületnek, sem pedig a benne élőknek nem biztosítják a megfelelő életkörülményeket.

Födém

A födém elterjedése a füst lakóhelyiségekből való elvezetésével függött össze. Eleinte nem az egész lakóházat, csak a szobát padlásolták le, a pitvar, kamra továbbra is mennyezet nélkül maradt. A födém nélküli lakóházak – ahogy arról korábban szó esett – egészen a XX. század első feléig fennmaradtak,[32] akárcsak a gazdasági építmények közül elsősorban az ideiglenes lakóhelyül szolgáló *tüzelősólak, szőlőbeli pajták.* Az Alföldön a jómódú parasztok által épített, felmenő falazatú, kívülfűtős kemencéjű lakóházak szobáiban feltehetően már a XVI. században megjelent a födém, s a XVIII. századra széles körben el is terjedt. A pitvar lepadolására csak a szabadkémény elterjedése után kerül sor, szintén a XVIII. század folyamán. A mennyezet elterjedésével végül is megvalósult a két légterű lakóház, elvált egymástól a lakó- és tetőtér. Ezáltal könnyebbé vált a lakótér fűtése, a padlástér kialakításával pedig lehetővé vált a tetőtér hasznosítása tárolás céljára. A mennyezet szerkezetileg két részből áll: az alapját képező és terheit viselő gerendaszerkezetből és a tulajdonképpeni födémből.

Pocsajban, akár az egész Alföldön, sőt szinte az egész magyar nyelvterületen a XIX. század közepéig kizárólagosnak tekinthető a mestergerendával és keresztgerendákkal kialakított sík födémszerkezet, mely a falakra támaszkodva viselte a tulajdonképpeni födém- és tetőszerkezet terhét, noha az utóbbival nem alkotott szoros szerkezeti

[32] FEKETE B. 1934. 101–102.

egységet. Ebben a rendszerben a mennyezet legfontosabb eleme a *mestergerenda*, mely a ház legsúlyosabb, legvastagabb gerendája volt, általánosan tölgyfából bárdolták, később a magashegységekből leúsztatott fenyőből is fűrészelték. (Ebben volt döntő szerepe a Mózer-fatelepnek.)

A födém gerendaszerkezetének készítésekor a mestergerendára mindenkor merőlegesen 80–120 centiméterenként vékonyabb, de ugyancsak bárdolt, később fűrészelt gerendákat fektettek, melynek vége a fal tetején körbefutó *koszorúgerendán*, *sárgerendán*, közepe pedig a mestergerendán nyugodott. Ennek a gerendának a neve *keresztgerenda,* községünkben pedig *folyógerenda,* még gyakrabban pedig *folyófa.* A mestergerendára merőlegesen felfektetett folyófák szerkezetére épült a tulajdonképpeni födém, melyet különböző építőanyagok és építőtechnikák felhasználásával készítettek el. A legegyszerűbb változat volt a *nád-, a vessző-,* és a *dorongfödém*. E változatoknál a keresztgerendákra vastagon nádat, vesszőt, vesszőfonatot vagy vékonyabb dorongokat fektettek, és ezt alul-felül vastagon betapasztották pelyvás sárral. Ez fában szegény, nádban, fűzben viszont gazdag vidékünkön általánosnak tekinthető.

A *deszkafödém* a vízzel hajtott fűrészmalmok működésével s a deszka vízi szállításával együtt már a XVIII. század vége táján elkezdte hódítását, és a XIX. század második felére, végére vált dominánssá. E szerkezetnél gyalult, fűrészelt deszkákat fektettek szorosan egymás mellé, szögelés nélkül, s ezt tapasztották be sárral. A deszkák közötti hézagok idővel szélesedtek, s a sár gyakran kihullott közüle. Ezért újfajta megoldásként terjedt el az *ugratott deszkafödém*, amelynél minden második deszkát úgy fektettek rá a mellette lévő két deszkára, hogy ezzel azokat 2–3 cm szélességben fedjék. Az Árpád, Táncsics és Ady utcai román nagygazdaházak nagy többségének ez a fajta mennyezetkiképzése még ma is megvan. A kor ízlésvilágának megfelelően leggyakrabban fehér színűek, de ma már nem meszeltek, hanem különféle, lehetőleg magas fényű fedőfestékrétegek borítják.

A mennyezet jelentős változását a XIX. század utolsó harmadában, illetve a századforduló táján lehetett tapasztalni. Az építészet megújulásával, az egyre erősödő polgárosodással párhuzamosan mind nagyobb igény mutatkozott a gerendázat nélküli *síkmennyezet* iránt. Az igény kiszélesedéséhez hozzájárult az is, hogy megfelelő faanyagot mind nehezebben és drágábban lehetett beszerezni, továbbá az is, hogy ez idő tájt már teherbíró vályog-, tégla-, majd szilikátfalak épültek, nem volt szükség a statikai feladatokat ellátó mestergerendára sem. A sima mennyezet megteremtéséhez elterjedt a *borított deszkafödém*, amelynél a deszkára, illetve a gerendázatra vakolatot tartó *nádszövet*et szegeztek, s ezt már lehetett vakolni, tapasztani, majd a sík

mennyezetet meszelni, festeni. A *stukatóros mennyezet* lényegében a századforduló táján jelent meg, s városi hatásra terjedt el.[33]

Tetőszerkezet

A magyar parasztházak építészetében alapjában véve kétféle tetőszerkezetet alkalmaztak: a *szelemenes tetőszerkezet*et és a *szarufás tetőszerkezet*et. A szelemenes tetőszerkezetnél a tető súlyát nem az építmény falai, hanem attól egy gyakorlatilag független függőszerkezet hordozta, míg a szarufásnál a tetőt kizárólag a fal támasztotta alá.

Az *ágasfás-szelemenes* szerkezet domináns volt az Alföldön és a peremterületein a XVIII. század derekáig. Elsősorban gyengébb teherbírású falazatok esetében (sár-, sövény-, nádfal) alkalmazták. Más vélemény szerint alkalmazásuk a födém nélküli lakóházak építésével függött össze.[34] A szelemenes szerkezet általánosan a századforduló táján kezdett visszaszorulni, itt azonban jóval korábban, a nád- és sövényfalú házak korai eltűnése folytán. (Vagy egykori jelenlétének sajátságos folyománya, vagy inkább csupán az építői lelemény eredménye egy az Árpád és a Piac utcákat összekötő kis utcácskában talált többfunkciós melléképület, mely téglából, tégla tűzfallal épült, a tetőszerkezete viszont nem szarufás, hanem a tűzfalak csúcsai közé fektetett, azokat összekötő vascső mintegy szelemenként tartja a rácsavarozott szarufákat, melyek a két hosszanti falon nyugvó 1-1 falgerendára támaszkodnak.)

A napjainkban is egyik legmeghatározóbb tetőszerkezet a szarufás tetőszerkezet. Ez a szelemenesnél magasabb építészeti tudást és több fát igénylő megoldás. Lényege, hogy a fordított V-alakban összekapcsolt *szarufák* a tető terhét, tehát az oldalirányú nyomást a falakra vezették át. A szilárdan összeácsolt *szarufapárok* a födémszerkezet gerendáihoz vagy a *keresztgerendák*ra fektetett *közvetítő gerendá*hoz rögzültek. A szarufák szétcsúszását a felső harmadukban hozzájuk csapolt vízszintes rövid gerenda, a *kakasülő* (építészeti szaknyelven: *torokgerenda*) akadályozta meg, a szarufák oldalirányú eldőlését pedig maga a lécezés.

A *csüngős szarufás* szerkezet, melynél a szarufa alsó vége túlnyúlt a falon úgy állt össze, hogy a szarufa a folyógerendára, a fal tetején végigfutó falgerendára vagy a kötő-, illetve a födémgerendák végére támaszkodott. A szarufákat becsapolással, fészkeléssel rögzítették, és keményfaszögekkel erősítették meg. Ez a technikai megoldás volt a régebbi, s adataink szerint a XIX. század közepéig általános is volt. A másik, újabb változat volt a támasztott szarufás szerkezet, melynél a szarufa alsó

[33] CSERI M. 1997. 124.
[34] BARABÁS J.–GILYÉN N. 1987. 72.

végeit általában a keresztgerendába csapolták bele, faszöggel megerősítve. Ezzel a megoldással könnyebben tudnak egy vízvető szakaszt „törni" a tető síkjába.

A fedélszékes tető a XIX. században jelent meg elsősorban rangosabb épületeken. Bonyolultabb szerkezete magas színvonalú ácstudást igényelt, s anyagigényessége is számottevő volt. A XIX. század 80-as éveitől kezdve, tűzbiztonsági megfontolásból vármegyei rendelkezések segítették elő terjedését. A székes tető lehetővé tette a tető magasítását, mely emelte a ház megjelenését, rangját, tehát az új ízlés kialakulását és terjedését is elősegítette. Utcafrontos gazdaházaink mindegyike ilyen tetőszerkezettel épült.

Említenünk kell még két egyszerű tetőszerkezetet. Az egyik az ún. *bogárhátú tető*, mely névről már többször esett szó. Itt a falakon átvetett karókra, rudakra, növényi anyagokból, szalmából, venyigéből, gallyakból tetőt raktak, s azt földdel domború formájúra képezték ki. Kisebb ólakat, ideiglenes határbeli építményeket, kunyhókat fedtek vele.

Szintén az egyszerűbb tetőszerkezetek körébe tartozik az ún. félhajas tető, műszaki nevén a *félnyeregtető*, mely lényegében egyetlen tetősíkkal kialakított lejtős tető. Elsősorban ideiglenes építmények tetőszerkezete volt, gyakran felmenő fal nélkül csak oszlopokkal ferdén vagy függőlegesen, sok esetben a lakóházak végfalához támaszkodva jelent meg a falu építészetében. Több példáját látjuk továbbá a lakóház végfalához épített, szilárdfalú, de féltetős kamráknak, egyéb tároló helyiségeknek. Ezen kívül előfordult zsellérházak udvarán megjelent górékon (ma is áll még ilyen az Árpád u. 103. sz. alatt), illetve árnyékszékeken, füstölőkön, tehát igen apró alapterületű építményeken. Napjainkban, kb. a XX. század utolsó harmada óta egyre több udvaron jelenik meg, többnyire új gazdasági épületeken, illetve garázsokon. Ennek elsődleges magyarázata szinte mindenhol az anyagtakarékosság.

A *nyeregtető* vagy *oromfalas nyeregtető* a századforduló táján már a legelterjedtebb és legjellegzetesebb tetőforma volt. Mindkét tetőszerkezeti típusnál alkalmazták. A nyeregtető két ferde, lejtős, felül élben vagy gerincben összekapcsolódó tetősíkból áll, és a két végén függőleges háromszögű oromfalakkal záródik. Pocsajban a gabonakonjunktúra következtében megszaporodott nagygazdaházakkal jelent meg nagyjából ugyanekkor. Az oromfal vagy ahogyan újabban nevezik, *tűzfal* először vályogból, később kizárólagosan téglából épült. Általánosan elmondható, hogy e házakon a tető síkja nem nyúlik túl a tűzfal vonalán, az a tetőmagasság fölé emelkedik. Szélét téglából lépcsősen, ahogyan itt mondják, *„macskalépcsőben"* rakták fel. A XX. században kezdett elterjedni vidékünkön a barokkosan lekerekített téglaoromzat.

A 30-as években több korábban egyszerű háromszög tűzfalat átalakítottak erre a lekerekített formára. A több töréssel hajló fal felső felületét horganyzott lemezborítással vagy cementes malterral védték az időjárás kártékony hatásaival szemben.[35] A barokkos oromzat a környék falvaihoz (*Szentpéterszeg, Bedő, Kismarja, Hajdúbagos stb.)* képest Pocsajban csak kis számban található meg. Gyönyörű példája állt azonban a *Nagy utca* közepén. Egymással szemközt állott az egykori hússzék és a hentes lakóháza, mindkettő barokkos oromzatkiképzéssel, vízvetős húzott párkánnyal, és teljes homlokzatfelületükön a klasszicizáló barokk épületeket követő vakolatdíszítéssel, pilaszter- és párkányzatimitációkkal. A lakóházat azóta lebontották, az egykori üzlet homlokzatát síkvakolatúra váltották, a barokkos oromfalat pedig leverték. Helyére egyszerű háromszög-oromzat került, melyen már túlnyúlik a tető síkja. A cserepezést szélfogó deszkával zárták le, az oromfalat pedig deszkalambériával borították. Bár ez csak egy eset a sok közül, mégis fontos ilyen részletességgel leírnunk, hiszen egyre több ilyen torzítás tapasztalható a XIX. század óta jellegzetesnek mondható épületeinken, részben egykori népi demokráciánk ízlésformáló, mindent leegyszerűsítő, uniformizáló ideológiájának következtében, részben pedig – talán még az eddigieknél is intenzívebb módon – napjaink újító, egyre gyorsabban újítani szándékozó, divatkövető, idegen, illetve egyszerűbb elemeket meghonosító törekvései következtében.

A tégla tűzfal felületét általában nem díszítették. Általános volt a malteros vagy kőporos vakolat, valamint a szellőzőlyukak körül kiképzett változatos vakolatdíszítés. Emellett elvétve az egykori *Oláh (ma Árpád) utca* néhány görög katolikus román nagygazdájának házoromzatán láthatunk malterból kiképzett keresztet.

A *kontyolt* vagy *kontyos tető* négy ferde tetősíkkal lezárt tetőforma, mely a XIX. század végéig itt és az Alföld teljes peremvidékén is domináns forma volt, és ma is igen gyakori. Alkalmazása a keleti országrész más vidékein valószínűleg összefüggött a taposott szalmatető alkalmazásával, de a náddal héjazott tetők esetében is igen elterjedt volt, ahogyan arról *Zoltai Lajos* 1918-ban készült pocsaji utcaképet ábrázoló rajza is hűen tanúskodik. A Bihari-síkság egészén és a szomszédos területeken ennek a formának *csapott elejű/vígű* tető volt az elnevezése. Néhány szép, arányos példája még ma is megtalálható. Itt is, mint az Alföld nagy részén *kanfaros* tető a neve. Ennek csonkakonty alatti, szintén csonka háromszög oromzatát leginkább valamilyen paticstechnikával készítették. Pocsajban ez őrizte meg legtovább a nádpatics falféleséget, később készült sövénytechnikával, vagy éppen kóróvázzal. Községünkben a régi típusú nádfedeles lakóházak tetőzete esetében a két kontyos változat ötvözete maradt meg a legtovább, ami szintén nem idegen a környező falvak gyakorlatától. A fehérre meszelt kis felület

[35] VARGA Gy. 1979. 211.

csupán két kerek szellőzőlyukkal tették valamivel mozgalmasabbá. Bár az 1930-as évekig helyben is több nádazó mester működött, mégis egyöntetű az a vélemény, hogy az elöl csonka-, hátul egészen kontyos tető legszebb példányait *bagaméri* mesterek készítették. Dolgoztak még konyáriak és hosszúpályiak is itt.

Bármilyen sátortetős formáról is beszéljünk, az oromzatokat tekintve úgy tűnik, hogy Pocsaj szinte teljesen kívül esik a deszkaoromzatok zónáján. A szomszédos Sárréten oly gyakori megoldás a Bihari-síksággal közös peremterületeken még él, de itt szinte egyáltalán nem találunk rá példát. Ami van, az is utólagos deszkázás, vagy éppen málló vakolatú téglafalon burkolat, így valójában nem is deszkaoromzat.

Lényegében a XX. század második felének „vívmánya" a falusi építkezés gyakorlatában a sátortető megjelenése, mely négyoldalú, gúla alakú tető, négyzet vagy sokszög alaprajzú épületen, ahol a tető élei egy csúcsban futnak össze. A hagyományos magyar paraszti építészetben a XIX–XX. század fordulójáig egyáltalán nem volt helye. Először nagyobb alapterületű uradalmi épületeken, majd a tsz-ek állattartó épületein jelent meg, ilyen az egykori Zichy-major területén 1963-ban, már a tsz által épített ól. A lakóházakon az úgynevezett kockaházakkal terjedt el és vált nagyarányúvá az 1970-es évektől a 90-es évek legelejéig. Aztán újra a sátortető vált általánossá az új lakóházak építésénél, de egy néhány éve elindult új divat, az amerikai kertvárosok házainak mintájára Európában, és érdekes módon főként Kelet-Európában elterjedt egyszintes, a kockaházaknál valamivel nagyobb alapterületű lakóházaknál hegyesebb esésszögű, laposabb, itt-ott tetőtéri ablakokkal tagolt sátortető alkalmazása figyelhető meg. Pocsajban csak az elmúlt két évben, a Táncsics utca foghíjtelkein egymás közvetlen szomszédságában három ilyen, az eredeti utca- és faluképtől abszolút idegen lakóházat is felépítettek. Ez sajnos arra enged következtetni, hogy az építésügyi hatóságok engedélyezési eljárása a múlt rendszerben általános gyakorlatot egyáltalán nem számolta fel, és nem fektet elegendő hangsúlyt a településképre és a tradicionálisnak mondható jelleg maradványainak megőrzésére, illetve az azokhoz való igazodásra. *(11., 12., 13., 15. kép)*

Héjazat

Tetőfedésre hosszú évszázadokig szinte kizárólag növényi eredetű anyagokat alkalmaztak. Ezek közül a *nád* tekinthető a legrégebbi tetőfedő anyagnak, noha elterjedését a növényföldrajzi viszonyok mindig erősen befolyásolták. A *szalmatető* különböző változatai a gabonatermelés fellendülésével terjedtek el, valószínűleg a XII–XIII. században. A legfiatalabb tetőfedési eljárásnak a növényi eredetű anyagok felhasználási körében a *zsindelyfedés* tekinthető, melynek alkalmazására a XV.

századtól vannak konkrét adataink. A cserép- és palatetők XIX. századi nagyobb arányú elterjedését a gyúlékony héjazatok fokozatos visszaszorulása, drágulása, valamint az építőanyag-ipar és -kereskedelem fejlődése magyarázza.[36]

A *nádtető* készítésének technikája az egész magyar nyelvterületen nagyjából azonos volt. A készítők általában paraszt specialisták, a nádazók voltak, akik meghatározott körzetben dolgoztak. A nádazást a tető alsó részén, az eresznél kezdték. Kisebb nádkévéket fektettek egymás mellé, tövénél lefelé, majd – régebben fűzfagúzzsal, később dróttal – szorosan egymás mellé és a tetőlécekhez kötötték őket. Erre az alsó sorra jött az első verés. A nádcsomókat ugyancsak tövével lefelé egymás mellé fektették úgy, hogy az alsó sor kötését fedje, majd lazán lekötötték. Utána speciális fogazott eszközzel, a nádverővel felfelé ütögetve a nádszálakat simára felverték.[37] Végül szorosan lekötötték. Ugyanígy készült el a többi sor is. Általában 3-4 sort vertek fel, de a negyedik sor már túlnyúlt a gerincen, melyet az ellenkező oldalon kötöttek le. A lekötést, a gerinc beszegését ketten végezték, és egy speciális eszközt, a fából vagy inkább fémből készült, jó félméteres fűzőtűt, nádvarró tűt használták hozzá. A tetőéleken a nádat lépcsőzetesen hagyták. A keresztben lekötött gerincet sok helyütt vályúszerűen összeerősített deszkákkal fedték, és ezt a gerincre párosan ültetett karókkal, kalodával rögzítették. Szintén a gerinc védelmét szolgálta két szál, nyeregtetőszerűen összeszegezett deszka vagy egy-egy sor cserép. A felvert nádtető 30–40 cm vastag volt, a vizet nem eresztette át, s kiválóan hőszigetelt. Javításokkal, ún. *duggatások*kal több generációt is kiszolgált. A felverésnél használt nádverőknek különféle formai változatai terjedtek el, melyek táji sajátságokat mutatnak, jóllehet funkciójuk azonos volt.

A népi építészet másik, széles körben elterjedt tetőfedő anyaga volt a szalma, mely a gabonatermesztés következtében mindenütt rendelkezésre állt. A szalmával való fedésnek a magyar nyelvterületen három alapváltozatát kell elkülöníteni, melyek az alkalmazott anyag és technika tekintetében is különböztek egymástól. A gabona szalmáját ugyanis felhasználhatták összetörve (kinyomtatva, illetve géppel csépelve) vagy töretlenül (kézi cséplés útján). Az összetört szalmával való tetőfedés legegyszerűbb módja az az országszerte gyakran használt eljárás, hogy az épületet szalmaboglyával fedik. A *bogárhátú tetőnek* nevezett fedésmódot szinte kizárólag melléképületeken, kisebb ólak, kasok, vermek, színek esetében alkalmazták.[38] Községünkben csupán ez az egy módja volt használatos a szalmafedésnek, így a többi típusra nem térek ki.

[36] DÁM L. 1992. 52–53.
[37] KURUCZ A. 1982. 225.
[38] DÁM L. 1992. 48.

A zsindelyfedés XIX. század közepéig országosan ismert volt, noha igazi elterjedési területe Erdélyre és az északi hegyvidék területeire tehető, más vidékeken jobbára nemesi házak, középületek, templomok és harangtornyok, polgárházak esetében fordult elő. Mivel a hegyvidékeken iparszerűen űzték a zsindelyhasítást és a zsindelyszegkészítést, így a sajátos területi munkamegosztás következtében ezekből a specialista falvakból nagy távolságokra is eljutott. Szekérrel, tutajjal ért le az áru a fában szegény alföldi területekre, s árulták vásárokon vagy házalva. A XIX. század második felétől könnyebben megszerezhetővé vált, mert a Tisza és a Duna nagyobb kikötőiben épült *gatterek, fűrészmalmok* már helyben, nagy mennyiségben és olcsóbban állították elő. Ezért nem lehetett csodálkozni, hogy a századforduló épületstatisztikáiban olyan, fában szegény vidékeken is nagy részaránnyal szerepel a zsindelytető, mint például a Tiszántúl egyes települései. A többnyire lucfenyőből hasított és megmunkált, 40–80 cm hosszú, vékony zsindely egyik hosszanti oldala vastagabb és hornyolt volt, amelybe a tetőn a másik zsindely vékonyabb széle illeszkedett. A méretéhez igazított tetőlécekre faszögekkel, később kovácsolt vasszögekkel rögzítették, alulról fölfelé úgy, hogy a felső sorok egy kicsit mindig takarják az alattuk lévő sor felső részét. Így a hornyolás és ez a takarás tökéletes vízzáró réteget hozott létre. Pocsajban a legjelentősebb zsindelyezett épület az 1786–1801 között állt református templom volt, melyhez a zsindelyt az Erdélyből Nagyváradon keresztül érkezett árusoktól rendelték és vásárolták meg. Lakóházaknál nem volt jellemző a zsindelyfedés, annál inkább a galambdúcokon. Noha nem a legmeghatározóbb épülete egy parasztportának, a zsindelyezés szempontjából kiváló indikátor. Az elhasználódott zsindelyt aztán nagyobb galambdúcokon cserépre, a kisebbeken bádogra, vagy fűrészelt deszkára cserélték, így végleg eltűnt a helyi használatból. Újabban ismét feltűnt egyfajta zsindely, de sem formájában, sem származásában, sem pedig betöltött szerepében nem lehet egy lapon említeni a korábbi zsindellyel. A *bitumenes zsindely* tartóssága és dekorativitása tekintetében semmi kétség, de a már jobbára skandináv vagy kanadai importból származó építőanyag amellett, hogy a hazai gyártók ellen profitálnak, ugyancsak idegen anyagot, formát és sok esetben színt honosítottak meg falvaink építkezésében.

A *cseréptető* a népi építészetben csak a XIX. század vége felé terjedt el a dinamikusabban fejlődő tájakon, a kisnemeseknél és a jobb módú parasztságnál. Alkalmazását elősegítették a tűzrendészeti szabályok, közigazgatási előírások, melyek egyre határozottabban tiltották a tűzveszélyes anyagok használatát a tetőfedésben. Szerepet játszott az a tény is, hogy a múlt század végi ármentesítések után beszűkültek a nádtermő helyek, a gabonakonjunktúra idején a kézi cséplést fokozatosan felváltotta

a gépi cséplés, így a töretlen szárú, zsúpnak való szalma sem állott már a korábbi mértékben rendelkezésre. Tűzveszélyessége miatt a zsindely is háttérbe szorult, és Trianon után a zsindelyfaragó központok is a politikai határokon kívül kerültek, s ugyanezen okokból a vízen történő kereskedelem útvonalai is lezárultak, így az itt addig sem kimondottan használatos zsindely könnyen a feledés homályába merült.

Tűzbiztonsága miatt korábban is szorgalmazták a cserép alkalmazását, de parasztság nagy hányada jobb hőszigetelő képessége és olcsósága miatt kitartott a nád mellett. A cseréptető télen hideg, befúj alá a hó, nyáron pedig olyan hőség van alatta, hogy a padlás alkalmatlanná válik füstölt hús, szalonna és bizonyos termények tárolására.[39] A természeti környezet átalakulásán túl kedvezett a cserép elterjedésének az is, hogy a XIX. század végén a hazai építőanyag-ipar is áttért a nagyüzemi gyártásra, sorra alakultak a cserépégető gyárak, üzemek, melyek már tartós, nagy tömegű, s ezért a korábbinál jóval olcsóbb cserepet kínáltak. Míg a XIX. század végén, s XX. század elején elsősorban a sima, lekerekített végű, ún. *hódfarkú* égetett cserepet használták, addig a XX. század közepétől a *hornyolt cserép* kezdett elterjedni. Minden cserépgyár sajátos színezésű, formájú és nagyságú cserepet fejlesztett ki, melyek nagyobb körzetekben jellegzetessé váltak.

A cseréptető elkészítése is a tetőlécezéssel kezdődött. Ezután az ún. cserepezők, a cseréptető-készítés specialistái, alulról felfelé haladva, a cserepek felső szélén kiképzett akasztók segítségével rakták fel a tetőt úgy, hogy alsó végükkel mindig egy kicsit takarják az alattuk lévőt. A hódfarkú cserepet két rétegben kellett rakni, mert hosszanti oldalai mentén hiányzott a vízszigetelést biztosító horony. A deszka- vagy egyéb zártoromzatos épületeken a tetőéleket általában szegélydeszkával fedték, míg a macskalépcsős vagy barokkos, kiemelkedő oromfalak oldalánál záródó tető szélét legáltalánosabban malterral toldották hozzá. A gerincet külön erre a célra gyártott cseréppel, az ún. *kupás cserép*pel zárták le, s a szél és víz elleni védelem miatt leszögelték vagy ledrótozták, sőt még le is cementezték. A cseréptető a századfordulón még nem volt meghatározó a magyar nyelvterület egészén, noha már általánosan ismert volt. A hagyományos, illetve a természetes alapanyagokból készült tetőfedő anyagok felváltása tehát egy hosszabb folyamat eredménye, mely jelenleg is tart.[40] Ez a fejlődés nem mindig követi a jó ízlés vonalát. Ahogy a házfalak festésénél, úgy az új ipari technológiák révén a különféle tetőfedő anyagok, így a cserép is változatos színezést kaphat. Sajnos ez vidékünket és Pocsajt sem kerülte ki, így itt is megjelent az első kék színű cseréptető.

39 VARGA Gy. 1979. 200.
40 CSERI M. 1997. 137–138.

A cserépfedés technikájának kapcsán ismét fel kell emlegetnünk a Mózer-telep jelentőségét, ahol a XX. század első harmadától a 40-es évek végéig készítették a formába nyomott *cementcserep*et. Mai napig markánsan jelen van nemcsak a gazdasági, hanem a lakóépületek között is. Elkészítése könnyű volt, nem kellett égetni, a formába öntve magától megkötött. Ilyetén szaporasága és olcsósága miatt igen népszerűnek bizonyult.

Az észak-magyarországi vas- és acélipari központok vidékén már a múlt század utolsó harmadában megjelent a bádoglemez tető, mely az ország többi részén csak nagyon szórványosan fordult elő. Drágasága s viszonylag gyors korrodálódása miatt sehol sem vált általánossá, jobbára ipari munkáskolóniák épületei vagy jobb módú gazdaházak jellegzetessége maradt. Néhány példányát amerikás háznak is nevezték, mert előszeretettel alkalmazták az Amerikát megjárt vendégmunkások. Mivel anyagi helyzetük megengedte e drága tetőfedő anyagot is, mintegy vagyon- és rangjelzőként alkalmazták.

A természetes eredetű tetőfedő anyagok közül a természetes pala természetföldrajzi meghatározottsága miatt ritkán fordult elő. Noha tűzbiztonsága miatt már a múlt század közepétől közigazgatási utasítások ösztönözték használatát, de nehézkessége, nagy súlya, drágasága miatt még a kitermelő helységek körzetében sem tudott domináns tetőfedő anyaggá válni. A pala később, az 1960-as évek elejétől már nem a korábbi, kitermelt szabálytalan formában, hanem szabályos négyzetes lapokként terjedt el az építőanyag-piacon, és az újonnan épült típusházak nagy hányadán jelent meg általánosan. Kezdetben a természetes szürke, később bordó és zöld változatai is forgalomba kerültek. A 70-es, 80-as évektől kezdett elterjedni a *hullámpala,* ami lényegében hullámlemezzé préselt, nagy felületű palalemez. Először nagy tetősíkú gazdasági épületeken, istállókon jelent meg, később azonban nem kímélte a lakóházakat sem. Valamennyi változatot szögeléssel rögzítik a lécezéshez. A hullámpala mintájára jelent még azzal nagyjából egy időben több hullámlemez is a tetőfedő anyagok között, először horganyzott lemezből, majd különféle színekkel préselt kemény műanyagból. Ez utóbbiból készülnek a rikító úgynevezett napfénytetők teraszok, tornácok, esetleg filagóriák fölé.

Tornác

A tornácnak sok formai változata, technikai megoldása alakult ki.[41] Legegyszerűbb és leggyakoribb, községünkben pedig szinte kizárólagos formája az udvari homlokzatot szegélyező *odaltornác*. Régi típusú, nádfedeles házaink tornácai a

[41] BARABÁS J.–GILYÉN N. 1987. 135–146.

faoszlopos tornácok voltak. Többnyire a puszta döngölt talajon álltak, felül pedig becsapolással csatlakoztak a tető súlyát is tartó gerendához. A gerenda fesztávolságán csökkentettek bizonyos kiegészítő elemek. Itt a leggyakoribb az egyszerűbb *nyeregfa,* illetve *könyökfa* alkalmazása. Ez utóbbival készült tornácnak *szarkalábas tornác* a neve szűkebb s tágabb vidékünkön egyaránt. A nyeregfa és a faoszlop derékszögébe kerülhetett fűrészelt díszítés is, de ez a sárréti településeken sokkal jellemzőbb, mint itt. A fatornácok a még ma is álló pocsaji szegény paraszti és zsellérházak őrizték meg. Ezek mindegyike léc- vagy ritkábban deszkamellvéddel készült.

A XIX. században széles körben alkalmazták a *lopott tornác* néven ismertté vált tornácbeugrót. A Dél-Biharban és a Sárréten gyakori rövid középtornácra jobban illik a lopott tornác elnevezés, mert az oldaltornác két végének befalazásával jött létre.[42] A tornác ilyen praktikus átalakításával országszerte találkozhatunk, főként a XX. századi szilárd falú tornácoknál.

A falazott tornácokról általában elmondható, hogy ott, ahol a fatornácnak nagy hagyományai voltak, közvetlenül azok örökébe léptek. Ez a folyamat hozzávetőleg a XIX. század derekától figyelhető meg. Másutt a tornác késői alkalmazásának folyamatába illeszkedtek. A téglából, kőből emelt tornácok gazdag formaváltozatai nagyrészt a magas építészeti stílusok hatására alakultak.

A két világháború közti évtizedekben a gazdagabb portákon megkezdődik a tornácok beüvegezése, ami nagyobb mértékben az 1950-es évektől terjed. S ezzel a tornácok fejlődése le is zárul, építésük befejeződik. *(14. kép)*

Nyílászárók

Az épületfalakon számos különféle nyílás szolgálja a közlekedést, szellőztetést és világítást. Közülük legfontosabbak az ajtók és ablakok. Rajtuk kívül a hagyományos paraszthház kisebb nyílásokkal is rendelkezik, amelyek a füstszabályozást, zárkezelést, kitekintést vagy éppen a macskák ki- és bejárását biztosítják.

Az ajtók száma, szerkezete és minősége szoros összefüggést mutat a betöltött funkcióval, a ház bejárati rendszerével, füstelvezetésével és színvonalával. Az ajtó három fő alkotóeleme a tok, az ajtószárny és a zár. A XIX. század közepéig leggyakoribb a középkorban is alkalmazott gerendákból készült *ácstok*. A konyha- vagy bejárati ajtó előtt országszerte gyakori volt a fél- vagy egész magas *lécajtó*, különösen az egyszárnyú ajtók előtt. A könnyű ajtórács, *verőce*, *veréce*, *rostály* meleg időben védte a lakást az állatoktól, és jó szellőzést biztosított. Hasonló szerkezetű és nevű alacsony

[42] GYÖRFFY I. 1909. 32. 34–35; DÁM L. 1975.

ajtócskákkal látták el a mellvédes tornácok udvari bejáratait, később pedig a megjelenő nyári konyhák ajtaját is.

A XIX. század első felében még nagyrészt keményfából készültek az átlagos paraszthaz többi ajtói is. A szobaajtók – valamint az utcai tornácajtók – azonban rendszerint igényesebb kivitelűek, gyakran betétekkel és rátétekkel díszítettek. A XVIII. századtól a már sokat emlegetett fahelyzet folytán nyomon követhetjük a puhafa szobaajtók terjedését, de a parasztok széles rétegei számára az asztalos készítette fenyőajtó csak a XIX. század derekától válik elérhetővé, ekkor is főként módosabb körben. Ezek az ajtók már borított tokkal, díszes, többszörösen osztott béléssel készültek. A XIX–XX. század fordulójától kettős bejárati ajtókat kezdenek alkalmazni, a befelé nyíló szárny felső fele rendszerint üvegezett.

A jobbágyházak ablakai nagyjából a XVIII. századig többnyire vakok, azaz üvegezetlenek. Az üveget vessző-, zsúpfonás, fatábla, marhahólyag (lantorna) helyettesítette Mindezek az egyszerű megoldások a XVIII. század folyamán még általánosak voltak, s csak lassan adták át helyüket az üveges ablaknak.

Egy-két ablakkal a legegyszerűbb házak is rendelkeztek. Ha egy ablak volt, az az utcai fronton helyezkedett el, általában aszimmetrikusan, a belső sarokhoz közel, a második szobaablak az udvarra nézett. A konyhák, pitvarok, gyakorlatilag a XIX. század végéig, csak az ajtón át kaptak fényt és levegőt, a kamrák pedig kis szellőzőnyílásokkal rendelkeztek. Szerkezetük összefügg az alkalmazott faltechnikával, *ács-* vagy *pallótok*osak, a földfalú épületek esetében a tok független a falszerkezettől. Két kis ablakszárnyuk két-két üvegtáblát foglal magába. A falba tapasztott, keret nélküli üveg már csak néhány gazdasági épületen fedezhető fel, ott viszont a XX. század közepéig általános volt (pl.: Árpád u. 103. – nyári konyha).

A XIX. század második feléig az ablakokat külső fatáblák védik. Köztük előfordulnak egyszárnyú, hevederes keményfatáblák is, de a fönnmaradt példányok többsége kétszárnyú és betétes szerkezetű fenyőfatábla. A XIX. század közepétől megnő az ablakok száma és mérete, igényesebb asztalos szerkezeteket kezdenek alkalmazni. Az ablaktok borított, az ablakszárnyak 3-3, méretüket tekintve 2/3:1/3 arányban osztott 2-2 üvegtáblából állnak. A XX. század elején az ablakok jelentősége tovább nő. Az egyre gyakoribb melegkonyhákat is ellátják egy-két ablakkal. A ház két nagy ablakkal néz az utcára.

A házak ablakai a XX. században változatos képet mutatnak. A hagyományos formák tovább élnek, de korántsem a legfejlettebb szerkezetek jellemzik az egész országot. Ekkortájt új fordulat következik; a kisipari ablakok átadják helyüket a gyárilag készült, új típusú nyílászáróknak, köztük az 1970-es évekig uralkodó, előnytelen megjelenésű

*hármasablak*nak. Napjainkban látunk ugyan olyan példát, hogy az egy hármas ablakot két keresztosztású hosszú ablakra cserélik „vissza", de csak elvétve. Napjaink divatja, az osztatlan táblaüveg-betétes ablakok is elérték községünket. Amellett, hogy az új épületekbe ezeket építik be, nem egy régi parasztházon is ilyenre cserélik az elöregedett ablakokat. Ezek kis méretű ablaknyílások, így indokoltnak tartják, hogy ily módon „világosítsanak" a házbelsőn.

A lakóház tagolása, alaprajza

A ház alaprajza sokat elárul a házfejlődés időbeli és helyi állapotáról, a lakáshasználatról, a házban folyó életről, a család összetételéről, gazdasági-társadalmi helyzetéről stb. Alakulását a lakók igényei, anyagi lehetőségei, az építőismeretek szintje mellett a helyi hagyományok és adottságok határozzák meg, különösen azok, amelyek a tüzelőberendezés-füstelvezetés, az építőanyagok, a falszerkezetek és részben a tetőszerkezetek terén mutatkoznak. Közülük is főként a tüzelőszerkezetek, az alaprajz és a falszerkezetek állandó kölcsönhatása dominál. A valóságban ezek az együttható tényezők elválaszthatatlanok.[43]

Alaprajzi típusok

A XIX. században kialakult, háromhelyiséges paraszthéz a Kárpát-medence szinte minden táján általános. Helyiségei soros elrendezésűek, azaz egymás után következnek. A kisebb számú szabálytalan, halmazos településektől eltekintve a ház rövid véggel fordul az utca felé, bejáratai a hosszú udvari homlokzatról nyílnak. Az utca felőli helyiség rendszerint *szoba*, a második helyiség *konyha* vagy *pitvar*.

A szoba jelentőségére és részben eredetére utal az a tény, hogy *ház* a neve. A föld-, sár-, nád- vagy fonott falú épületek szobáinak alapterülete legtöbb helyen húsz négyzetméteres átlag körül mozog.

A második helyiség, a konyha, pitvar, pitar méretei nagyobb változatosságot mutatnak. Eltéréseit elsősorban a tüzelőrendszer típusa, illetve a házfejlődés tradíciói határozzák meg. Az alföldi tájakon, ahol a kémény – mégpedig a szabadkémény – korán meghonosodott, a pitvar viszonylag keskeny, a három métert ritkán haladja meg, többnyire el sem éri.

Az egyszerű soros alaprajzú házban a harmadik helyiség rendszerint *kamra* (vagy szoba). A kamrák elsődlegesen tárolásra szolgálnak, mégis mind rendeltetésüket, mind elhelyezésüket tekintve igen sokfélék. Bejáratuk nyílhatott a pitvarból és/vagy a tornácról.

[43] ZENTAI T. 1997. 139.

Az eddig bemutatott alapfunkciójú helyiségek mellett a paraszthaz igen korán egy második lakóhelyiséggel bővül. A *második szoba, hátsó szoba, hátsó ház* a konyha, illetve a pitvar után következik, megelőzve a kamrát. A népi építészeti felmérések[44] és a XVIII–XIX. századi levéltári források szép számmal bizonyítják, hogy a kétszobájú paraszthaz a XVIII. században is előfordult, a XIX. század derekán pedig már dominánsnak tekinthető – legalábbis középparaszti vagy módosabb szinten. A második szoba hasznosítása különféleképpen történhetett, de nem feltétlenül tette kényelmesebbé az életet. Elterjedésével párhuzamosan megjelenik a *tisztaszoba.* E megkímélt, rendet és presztízst szolgáló, gyakorlatilag lakatlan „vendégszobá"-t már a XVIII. század második felében megtaláljuk egyes gazdagparaszti házakban, meghonosodása azonban olyan lassan zajlik, hogy még a XIX. század végén sem jut el az ország minden részébe. Virágkora községünkben – az Alföld egészével párhuzamosan – a XIX. század második felére, végére tehető.[45]

A ház hosszúsága megnehezítette a háztartás üzemelését, ezért sok helyen a ház vonalát derékszögben megtörték, ami L alakú alaprajzot eredményezett. Ennek az alaprajzi változatnak az előzményeit a régészeti feltárásokból már a 15. századtól ismerjük az Alföldről. Az L alakú házaknak két fő típusa van, a tradicionális hajlított ház és a polgárosult utcafrontos épület.[46] *(19., 20. kép)*

Az 1940–50-es évek táján a magyar falusi házkultúrában új korszak köszönt be, amely radikálisan szakít a régi alaprajzzal és építésmóddal. Négyzetes alaprajzú, sematikus tömbházak készülnek két, esetleg három kisméretű szobával, fürdőszobával. Előnytelen megjelenésük teljesen megbontja, és évtizedekre meghatározza a faluképet. Változatosabb alaprajzú, emeletes, összkomfortos lakóépületek nagyobb számban az 1970–80-as évektől épültek, de ez csak kisebb jelentőséggel és számban van jelen Pocsaj építészetében. Beosztásuk a nyugat-európai mintákat követi, a földszinten nagyobb nappali helyiséggel, az emeleten hálószobákkal.

Tüzelőberendezés, füstelvezetés

A falusi ház központja, az otthon jelképe a tűzhely. A tűzhelyen főztek, sütöttek, körülötte melegedtek, aludtak, beszélgettek. A tűzhöz fűződő rendkívül sok racionális és mágikus hiedelem is jelzi, hogy a hely vagy berendezés, ahol, amiben ég, milyen jelentős szerepet játszott a mindennapi életben. Két alapcsoportjukat szokás megkülönböztetni, a nyílt és zárt tüzelőt, amelyek azonban többféle módon is kombinálódhattak egymással.

[44] PATAKY E. 1995.
[45] DÁM L. 1982.
[46] ZENTAI T. 1997. 145.

A hazai középkori régészeti vizsgálatok elég meggyőzően igazolták, hogy a Kárpát-medence nagy részén a XIV. századig a kemencés, egytüzelős házak a köznép körében általánosak voltak.

Az épített sárkemencék boltozatát nagy valószínűséggel csak úgy tudták kiképezni, ha előbb annak szilárd vázat építettek, feltehetően vesszőből. Ez a nyers sarat megtartja addig, amíg az keményre nem ég. Tüzelés során a vesszőváz elhamvad, de közben az agyag kiég, s merevvé válik.

Legkésőbb a XVIII. század végétől általános az a kettős tüzelő rendszer, mely egy konyhai szabad tűzhelyből és egy a szobai zárt kemencéből áll. A nyílt tüzelős konyhai tűzhelyek nyomait ma is megtalálhatjuk. A konyhai tüzelőpadka kb. 80 cm magas, sárból készült, az elmondások szerint többnyire szögletes, ritkábban kör alapú volt. A szobai kemencét is a konyhából fűtötték. *(9., 10. kép)* Ez azzal bővítette a konyhai tüzelőberendezést, hogy a kemence előtti kis padka és a pernyefogó lyuk önmagukban is alkalmasak voltak a tüzelésre. Néhány háznál megtaláljuk még az e mellé épített, valamivel magasabb *katlant* is. A háromosztatú házak legtöbbjében a konyhából fűtötték mindkét kemencét. Tudjuk, hogy a század derekáig voltak nyílt tüzelésű, kandallószerű tűzhelyek is, melyek a következő század közepére már eltűntek. Helyette a szobában, a kemence mellett sárból, később vályogból, téglával, cseréppel vegyítve rakott, öntött vas platnival fedett *berakott spór*t építettek, melyhez külön sütő, *ler* is készült.

Ennek a füsttelenítését *sátorkémény, pendelykémény* végezte. Ehhez csatlakoztak a kemencék kürtői, a konyhai szabad tűzhelyek, majd a spór. Ezek a kémények a XVIII. században már megvoltak a füstös konyhák helyén. „Pendelyüket" vesszőből fonták, majd agyagos sárral mindkét oldalát alaposan betapasztották. A tető síkját ennek folytatásaként eleinte deszkából készült kémény törte át. Ennek tűzveszélyessége folytán már a következő század elején felváltották a módosabb házakban a téglakémények. Ennek terhét viselték a négy falpilléren álló bolthajtások, melyek oly jellegzetessé teszik épületeink képét. Több szép példája ma is látható (csak a Rétalj utcán három). A magasra emelkedő kémény tetejét gyakran bolthajtással fedték, ezek az ún. *cilinderkémények.*

A XIX. századtól már rendeletek is tiltották a paticsos megoldást és igyekeztek elrendelni a már meglévő szabadkémények leboltozását, de a szegényebb házaknál még az 1970-es években is lehetett találni néhányat. Ahogyan azt Varga Gyula pontosan megállapította, a szabadkémények nem a rendeletek, hanem az olcsóbb, egyszerűbb *sípkémények* megjelenésével szorultak háttérbe.[47] Itt kell megjegyeznünk, hogy a sípkémények elterjedésével jelentek meg az udvarokon a *füstölők,* mivel megszűnt

[47] VARGA Gy. 1979. 213.

az a tér, a mely alkalmas volt a hús, szalonna füstölésére. Emellett a szabadkémények eltűnésével a főzést télen jobbára a szoba spórján végezték, nyáron pedig, hogy a házban ne legyen elviselhetetlen a meleg, a szintén ekkor megjelent *nyári konyhákban. (24. kép)* Ezekben vagy berakott, vagy a század végén megjelent vas vázú *csikóspór* állt. Ugyancsak kikerült a már többnyire vályogból rakott *üstház.*

A hagyományos tüzelőberendezésekben az 1940-es években ment át döntő váltás, megjelentek a gyári készítésű, samott téglával bélelt, zománcozott tűzhelyek. Az 50-es évektől pedig mindinkább eltűntek a kemencék. Már korábban, a főzés kiszorulásával párhuzamosan megjelentek a *sütőházak*, a szobai kemence helyét belül fűtős *cserépkályhák* vették át, és már szinte csak a fűtést szolgálták, bár volt közöttük néhány *ler*es változat.

Az 1960-as, 70-es évek hozták meg a döntő fordulatot: a sütésben-főzésben a *gáz-*, később *villanytűzhelyek,* a fűtésben a központi fűtés, a gázkonvektorok, villany- és olajkályhák már magát a fűtőanyagot is megváltoztatták. Teljesen soha nem tudták kiszorítani a hagyományosabb módszereket – főként a fűtésben – de a szén-, a gáz- és a villanytüzelés együttesen az *izik,* a *rőzse* és a *fa* fölé kerekedett.

Gazdasági épületek

A mezőgazdasági termelés fejlődése, a létfenntartás biztonsága szükségessé tette a lakótér mellett a termények tárolására és bizonyos feldolgozómunkák végzése céljából különféle építmények létesítését. Ezek csatlakozhattak, össze is épülhettek a szűkebb értelemben vett lakótérrel, állhattak külön, leggyakrabban a lakótelken, de nem ritkán másutt, akár a faluban vagy mellette, akár ettől távolabb a határban. Ez utóbbiak községünkben nem jellemzők, a többi közül viszont valamennyi. Módosabb gazdaságokban minden háziállatfajta külön épületet vagy helyiséget kapott. Ez a belterjes tartásmód szükségessé tette a takarmánytermelést, s ennek raktározására többféle építményt is létrehoztak. Már maga a terménytömeg is biztonságos raktározási, tárolási gondot jelentett, s így érthető, hogy az igen korai időből igazolható építmény a szemestermények megőrzésére, tartására szolgáló *verem.*[48] Szükség van a kiterjedt tárolótérre azért is, mert a földművelő és állattenyésztő gazdálkodásnak az említett struktúrában igen nagy szerszám- és edénykészlete van. Mindkettő igen helyigényes, gondoljunk csak a szekerekre, ekékre, lisztesládákra, szuszékokra, kosarakra stb.

[48] IKVAI N. 1966. 343.

Az említetteken túlmenően az épületeknek bizonyos fedett munkateret is biztosítaniuk kellett. Amennyire sokágú és igen összetett, változatos a paraszti munka, ugyanennyire differenciált a szervesen hozzátartozó épületegyüttes.[49]

Állattartó épületek

A ház körül tartott igás-, fejős- és hátasállatok számára emelt *ólak* és *istállók* építése igen nagy történeti múltra tekint vissza. Az Alföldön az istálló, ól a legtöbbször önálló, a lakóháztól vagy más épületektől alaprajzilag és szerkezetileg is független építmény. Az alföldi istállók jellegzetes vonása, hogy egykor tűzhellyel is rendelkeztek. Falazatuk anyaga a helyi építészeti gyakorlatnak megfelelően igen változatos. A XIX. század első feléből származó istállók között még gyakoriak voltak a sövény-, illetve ritkábban nádfallal készültek, míg a század második felétől már többnyire vert- és vályogfallal épültek.

A paraszti gazdaságban végbement szerkezeti változások térhódításával párhuzamosan ezek az archaikus építmények is fokozatosan kiszorultak a használatból, átadva helyüket az építészeti szempontból is fejlettebb, tűzhellyel már nem, de minden esetben padlással is rendelkező istállóknak. Az újabb istállók elterjedését nagymértékben elősegítették a már említett hatósági előírások is.

A *sertés- és baromfitartás* építményei a belterjes gazdálkodás térhódításával jelentek meg a parasztság portáin, s számottevő elterjedésük a XIX. században indult meg. Vidékünkön általánosan elterjedtek voltak a kör alaprajzú *sertés-* és *baromfiólak*. Építőanyaguk többnyire nád, vessző, kóró és vályog. A *kerekólak*at baromfi- és sertéstartásra egyaránt használják, sőt igen gyakori, hogy egy-egy ól kettős funkciót is betölt. Ilyenkor az épületet kétszintesre készítik, alsó része disznóól, felső része tyúkól. A századforduló évtizedeiben még előfordultak *veremólak* is, ezekből ma már egyet sem találunk Pocsajban.

A telkek „kiemelkedő" építménye a magas oszlopokra állított *galambdúc*. A rendszerint fából, deszkából készült többszintes, zsindellyel vagy cseréppel fedett építmények homlokzatát két oldalról a röplyukak jellegzetes sora tagolja. Az Alföldön sokfelé, így a Sárréten vagy a Dél-Tiszántúlon sövényből is fonták őket, községünkben ennek már nincs nyoma. A kisebb dúcokat egy oszlopra, a nagyobbakat kettőre állították.

[49] BARABÁS J. 1997. 194–195.

Gabonatároló épületek

Minden gazdaság alapvető kellékei a különböző terménytároló eszközök és építmények. A termények tárolása szempontjából a parasztporta valamennyi épülete számba jöhet. Különösen a lakóházak, sütőházak, istállók padlása, ereszalja, a második szoba, a különböző kamrák stb. Fejlettebb gazdaságokban azonban már kezdetektől fogva építettek speciálisan termény tárolására szolgáló építményeket is. Megkülönböztetjük a *föld alatti vermek*et és a *föld feletti építmények*et.

Legelterjedtebbek a *körte alakú kerek vermek.*[50] Ezek jellemzője, hogy szájuk keskeny, 80–120 cm átmérőjű. Mélységük a talajvíz szintjétől függően 2–3 méter. Kb. 80 cm-től lefelé folyton szélesedik, alsó részének átmérője 2–3 méter is lehet. Belsejét rendszerint kiégették, majd tárolás előtt minden évben jól kifüstölték, és törekes szalmával kibélelték. Ezután gabonával majdnem a föld színéig feltöltötték, felülre is szalmát tettek, majd leföldelték, letapasztották. A XIX. század első felének gazdasági szakírói a gabonafélék vermelését még természetesnek tartották, s annak praktikus módszereit tanítják. Az 1860-as évektől kezdve azonban mind többen korszerűtlennek tartják, s a XIX. század végétől a meglévő vermeket már csak zöldségfélék, burgonya, répa tárolására használják. A körte alakú vermek utolsó példányait a Berettyó mellékén az 1970-es évek elején figyelték meg. *(26. kép)*

A XIX. század végétől kezdve több kutató érdeklődését felkeltették az ún. *boglya alakú gabonások.*[51] Ezek a föld-, sár- vagy paticsépítmények írott forrásokban a XVIII. század első felében bukkantak fel, a gabonakonjunktúrák hatására – ott terjedtek el, ahol a magas talajvízszint miatt nem lehetett vermet ásni. Három fő formája ismert: a kemence formájú, tetején nyitott, fedővel zárt, a henger alakú, kúpos tetővel fedett ún. „prémes", melynek nyílása az oldalának a felső részén van és a boglya alakú, oldalsó töltőnyílással rendelkező gabonások. Pocsajban ez utóbbi fordult elő, de az utolsót a 70-es években lebontották.[52]

A föld fölé épített terménytárolók között talán legkezdetlegesebbek a 60–80 cm magas falábakra vagy fatalpakra állított, ovális vagy szögletes, szalma-, gaz- vagy nádtetővel fedett, tapasztott falú gabonás kasok. Töltőnyílásuk rendszerint magasan, a tető alatt vagy a végén volt. A nagyobbakra ajtónyílást is vágtak, illetve ajtót helyeztek el, s a belsejét rekeszekre osztották. Bizonyos nagyságon túl ezeknek ácsolt favázat építettek. Ezek a könnyen formálható kezdetleges építmények szinte mindenütt megtalálhatók voltak. Egyszerűbb formái – mint tárolóedények – a ház eresze alatt, a

[50] IKVAI N. 1966. 349–353.
[51] FÜZES E. 1984. 130–145.
[52] *Fodor Bálint* közlése. Pocsaj, 2005.

tornácon, a kamrában, a padláson is állhattak, s ezek – kihelyezésükkel és állandósított lefedésükkel – alakulhattak később önálló épületekké.

A parasztgazdaságok legfejlettebb terménytároló építményei a *magtárak.* Az ország gabonatermelő vidékein, különösen az Alföldön a XVIII. század végétől kristályosodtak ki a sok variációt mutató, de alapvetően azonos szerkezeti, funkcionális jegyeket hordozó tégla- vagy vályogfallal, nád- vagy cseréptetővel ellátott, egy- vagy többosztatú, gyakran alápincézett termény-, élelmiszertároló magtárak.[53] *(16., 21. kép)* Funkciójukat tekintve ezek egyenes folytatói a XVI. század óta ismert különféle kőből épült granáriumoknak[54], de az Alföldön a mai napig fellelhető paraszti magtárak főleg két előzményre vezethetők vissza: egyrészt az eredetileg más rendeltetésű egyes épületek átalakítására, másrészt pedig a volt uradalmi, közösségi gabonásházak adaptálására. A magtárak funkcióját korábban, a XIX. századi gabonakonjunktúra előtt részben a kamrák töltötték be. Itt álltak a gabonás hombárok, kasok, a konyha, a háztartás tárgyai, élelmiszer-tartalékok stb. a különálló kamrákból a gabonatermelő Alföldön alakulhattak magtárak. Ezt nevezték gabonás kamarának, Magtárakká alakulhattak régi sütőházak is, ám ez nálunk egyáltalán nem jellemző.

A tipikus paraszti magtárak példaképei azonban sokkal inkább a volt uradalmi, egyházi, mezővárosi *gránáriumok*, gabonás házak voltak. A Tiszántúlon elterjedt szokás lett, hogy a rangos magtárépületeket a jobb módú gazdák az utcafrontra építették. Ezek az épületek stílusban, külső megjelenésben illeszkedtek a lakóházhoz, és az ezeket összekötő kerítésekkel együtt jellegzetes utcaképet adnak. A módos gazdák kőből épült, cseréptetős magtárait azután a szegényebbek is kezdték utánozni, így felbukkannak ezek föld-, paticsfalú, nádtetős változatai. Fontos jellemzőjük pl. a fiókrendszer, melynek deszkái kiszedhetők, ezáltal a fiókok nagysága változtatható. A fiókokat hombárnak, szuszéknak is nevezik, utalva a korábbi ácsolt gabonatárolókra. A fiókok előtt kisebb-nagyobb munkateret is hagytak, ahol bizonyos munkaműveleteket el tudtak végezni. Terménytárolásra alkalmassá tették a magtárak padlását is, s az aláépített pincében bort, burgonyát is tárolhattak. A paraszti magtárak a XX. század második felében erőteljes pusztulásnak indultak, illetve átalakultak, többek közt nyári konyhává, szerszámos kamrává, sőt a Petőfi utca egyik tekintélyes méretű példányát az elmúlt évben garázzsá alakították, melynek bejárata az utcafronton van. Az is előfordul, hogy bontáskor utcafronti falukat csak kerítésmagasságig bontják, majd cserépsorral lefedve kerítésként őrzik meg.

[53] VARGA Gy. 1991. 135.
[54] FÜZES E. 1984. 201–214.

A XIX. század folyamán a nagyobb kukoricatermelő vidékeken, községünkben pedig kimondottan alapvető változásokon mentek át a kukoricatároló *kasok, kosarak.* A megnövekedett kukoricatermelés miatt előbb az uradalmakban, majd a XIX. század elejétől a parasztgazdaságokban is magas lábakra épített, szilárd faszerkezettel kötött, deszkapadozatú, lécezett oldalú górékat kezdtek építeni, nád-, jobbára pedig cseréptetővel.[55] Igen nagy számban van még olyan magtár és góré, melyet Mózer-féle cementcserép borít. Az Alföldön a jobbmódú gazdák 15–20 méter hosszú, végén vagy oldalán elhelyezett, két részből álló, lakattal zárható ajtóval ellátott górékat építettek. A górék helye a falusi portákon általában az udvar középső részén volt. A XX. század első felében a Bihari-síkság nagy részén a górék négy sarkához fehérre meszelt – először támíves, később, a stabilabb kötőanyagnak számító malter megjelenésével egyenes – téglaoszlopokat építettek, s ezzel egy időben igyekeztek a górékat az utcafrontra helyezni, ami most éppen olyan rangjelző lett, mint néhány évtizeddel korábban a magtár.[56] A XIX. század végétől az is szokássá vált, hogy a górék alsó részét elrekesztették, befalazták, s itt sertés- és baromfiólakat alakítottak ki.

Mindent összevetve a környékhez viszonyítva is a legnagyobb számban terjedtek el az utcafrontra épített kővázas górék a velük együtt épített magtárakkal és téglakerítésekkel „valóságos utcasort alkotnak" – írja *Dankó Imre* az ezekről írt tanulmányában.[57] *(VI. térkép, 22., 25. kép)* Állíthatjuk azt is, hogy a legszebb példányok a pocsajiak valamennyi közül, különösen ritka, teljes összeállításban aránylag sok maradt fenn, de sajnos napjainkban egyik tűnik el a másik után, mivel a górékat eredeti funkciójuk elvesztése után nem lehet olyan sokrétűen felhasználni, mint például a magtárakat. Míg a háztáji gazdálkodás indokolttá tette, újonnan is épültek górék. A 70-es évekből származik néhány olyan darab, melyek a téglavázas górék továbbfejlesztett változatainak tekinthetők, ezeknél a téglából felrakott oszlopok helyét öntött vasbetonoszlopok vették át.

Ahol lehetett, a szálastakarmányok egy részét lakóházak, istállók, sőt pincék padlásán helyezték el. A leggyakoribb szálastakarmány-tárolók azonban a 34 pár oszlopon álló nyeregtető által alkotott szénásszínek voltak. Elterjedt olyan változata is, melyeken az oszlopokat mindegy favázként felhasználva 2/3 rész magasságig felfalazták, lepadlásolták, és a födém fölötti rész szolgált szénatárolásra. A falak teteje fölé cserépből vízvetőt húztak.

[55] BALASSA I. 1960. 266–292.
[56] DANKÓ I. 1973. 261–277.
[57] DANKÓ I. 1973. 270.

Egyéb terménytároló és feldolgozó épületek

Az újabb típusú szénatárolók szerkezeti rokonságot mutatnak a paraszti dohánypajtákkal. Az uradalmi dohányszárítók mintájára alakultak ezek kezdetlegesebb népi változatai. Az uradalmi dohányszárítók olyan – rendszerint nád- vagy cseréptetős, fa- vagy kővázas – épületek voltak, amelyeknek deszkafalát egészében vagy részenként nyitni lehetett, hogy nappal biztosítsa a levegő szabad áramlását, de éjjel a párásodástól óvja a dohányt. Községünkben a dohánytermelés az államosításig, kizárólag uradalmi földeken folyt. A tsz már nem folytatta a dohánytermesztést, a Kaszapusztáról betelepültek azonban kis mennyiségben igen, így egy-két dohánypajta még ma is áll a faluban. Ezeken ők maguk építették, korábban benn a községben nem álltak dohánypajták. A ma is álló néhány váza gyakorlatilag megegyezik a szénásszínek szerkezetével, cseréppel fedettek és nádszövettel vannak beborítva. *(23. kép)*

A Tiszántúlon és az Érmelléken maradtak meg legnagyobb számban a szőlőskerti pajták, melyek fala sövényből és földből készült, s bennük tüzelőpadka, füstfogó deszka, illetve szabadkéményes füstelvezetés is megtalálható. A hajdúsági és bihari pajták egy része nyitott vagy zárt tornácos változatban épült sárpadkákkal. Az osztatlan épületek ajtaja általában a rövid oldalról nyílt.[58] Pocsajban – bár fekvését tekintve az utolsó érmelléki falu – nem voltak jellemzőek a nagy szőlők, így a szőlőbeli építmények sem. Volt természetesen szőlőskert, de ebben a szőlő helyét a 60-as évek végére szinte teljesen átvette a kukorica, illetve egyéb kapás konyhakerti növények. Az egykoron állott kevés szőlőskerti épületből már csak kettő áll, azok is üresen, romosan.

Egyéb épületek

A háztartás és a gazdaság vízszükségletét biztosító *kutak* bélelésük és a vízvétel módja szerint különböző típusokba sorolhatók. Az Alföldön a kútbélés anyaga nád, vessző, sövény, zsombék. A *zsombékkut*at a növények összefüggő burkolata védte a beomlástól. A *sövénykut*ak kerek aknájába vesszőből font kasokat eresztettek le részletekben, egy-két méteres ízenként. Ez az eljárás egyébként a Kárpát-medence magyar nyelvterületén mindenütt ismert, éppen úgy, mint a kútgödör fával való bélelése. A XIX. század második felétől fokozatosan elterjedő téglakutak falát a gödör fenekére állított, fából ácsolt keretre, járomfára, ászokra, kalickára építették, s tetejüket szintén keményfából egyberótt *kútgerággyá*val zárták le. A gémeskút, amelynek három lényeges szerkezeti eleme az ágas (ez lehet villás vagy vésett), a gém és az ostor Alföld szerte a legelterjedtebb vízvételi eszköz, módszer volt. Az ágas tetején az ágak között fatengelyen vagy vaspálcikán mozog a kútgém, amely egyensúlyának

[58] VARGA Gy. 1974. 447–462.

középpontjában átfúrt gerenda, s így egy kétkarú emelő szerepét tölti be. A gém egyik végén lóg a nehezékül szolgáló kolonc, a másikon kötéllel vagy lánccal kapcsolódva az ostor, egy vékony fenyőfából készült könnyű rúd, melynek alsó végéhez kankarikán keresztül kapcsolódik a veder. Amikor az említett szalagtelkek kialakultak a nagyobb telkek felosztásával, törekedtek arra, hogy a kút a két új telek határán legyen, így mindkettejük számára használható volt.

A parasztudvar építészeti képét még számos más, kisebb méretű és jelentőségű épület gazdagította, melyek különböző időben és különböző tájakon kerültek a lakóházak és a nagyobb gazdasági épületek közelébe. Ilyen volt a birkaól, kecskeól, (de ezek tartása egy időszakban sem dominált itt), a fészer, a fáskamra, a különféle kamrák, műhelyek, udvari pincék sora. Sok helyütt építettek kocsiszínt, pelyvást és füstölőt, ritkábban kenyérsütő kemencét. Udvaraink mai képe igen nagy változatosságot, és helyenként viszonylagos rendszertelenséget mutat. Lakóházaink formájának és helyenként elhelyezésének megváltozása, és a céltudatosan épült építmények – értem ezalatt az újakat is – a legkülönfélébb épületek, ideiglenes, vagy csak annak tűnő rögtönzött, szinte hulladék anyagokat is felhasználó épületek elterjedése ezek esetében szinte semmiféle csoportosításra, tipizálásra sem ad módot.

Kapuk, kerítések

A település egyes részeit határoló kerítések is tulajdonképpen falazatok, s ezért építményeknek tekinthetők. Községünkben is ez a legjellemzőbb kerítésforma, ahogyan azt az utcafrontos gazdasági épületek kapcsán már említettem. A XIX. század második felében terjedtek el a falazott, vályogból, téglából épített és kőfaragásokkal, vakolatdíszekkel ékesített kapubálványok.

A magyar népi építészet nem ismer olyan építőanyagokat és technikákat, amelyeket a kerítések építésénél ne alkalmaztak volna. Akár egy telken belül is különböző korok jellemző kerítésformáival találkozhatunk. A kerítések nemcsak megakadályozzák a szabad közlekedést a különböző belterületi vagy határbeli egységek között, de minden esetben határvonalat is jelölnek.

Az Alföld egész területén még a múlt század második felében is gyakori volt a trágyából, földből, emelt, szalmával, gallyal megerősített *garággya* vagy *gerággya*, amelynek építése a rakott sárfalához hasonlított. Az alföldi települések módosabb gazdái gyakran emeltek magas, vályogból falazott, tapasztott és fehérre meszelt utcai kerítéseket, hogy az udvarba a kíváncsiskodók be ne lássanak.

A fűrészelt faáru nagy tömegű megjelenése tette lehetővé a XIX. század utolsó harmadában a deszka- és léckerítések elterjedését, amelyek sok vidéken ma is jellegzetesek. Általános az is, hogy a kerítésoszlopokra, *culápok*ra szögezik fel a vízszintesen egymás fölé állogatott deszkákat, így alkotva *pallókerítést. (27. kép)* Gyakran előfordul, hogy a kerítésoszlopok tetejét ferdére vágják, s erre deszkát, prémfát szegeznek, amely mint egy fél nyeregtető védi a kerítés tetejét az esőtől. A deszkakerítés egyik, igen sok faanyagot kívánó változata, amikor a deszkákat függőlegesen helyezik el oly módon, hogy az oszlopok alsó és felső végét vékony gerendákkal, *riglifák*kal kötik össze, s ezekre szegezik a deszkát. A gazdag díszítési lehetőséget kínáló léckerítés annyiban különbözik az előbbitől, hogy a riglifákra deszka helyett 4–5 cm széles és egymástól ugyanilyen távolságra helyezett, felső végükön ék vagy tulipán alakúra faragott léceket szegeznek.

A kis- és nagykapuk anyaga és technikája is megegyezik a kerítésével az archaikus formáknál.

A kapukat, különösen a Tiszától keletre és északra fekvő tájakon az időjárás viszontagságai ellen tetővel védik, ami azonban kitűnő alkalmat nyújt a díszítésre is. Ezek az úgynevezett *koporsós, koporsófedeles kapuk* napjainkban is szép számban megtalálhatók a bihari területeken.

Összegzés

A fent leírtakban azzal a módszerrel kívántam áttekinteni Pocsaj építészeti gyakorlatának utolsó bő két évszázadát, hogy az egyes fejezetekben folyamatában kísértem végig a különböző jelenségek történeti fejlődését, átalakulását. A klasszikus népi építészeti összefoglaláson túl, azzal azonos módszerrel, és amennyire lehetett szemlélettel. Próbáltam valamennyi szakaszban hangsúlyozni valamennyi befolyásoló tényezőt, és azok változását, valamint a változások okaira is magyarázatot kívántam kapni és adni.

A *Bevezető*ben elkezdtem taglalni azt a gondolatot, hogy miként tud, illetve miként és meddig szándékozik az ember együtt élni és együttműködni környezetével. Az erre kapott válaszok megfogalmazása sok esetben tűnhetett szkeptikusnak, de annak ellenére, hogy a XX. század második felének folyamatait nem tekinthetjük egyenes vonalú logikán haladó fejlődésnek, mégis az az elsődleges szempont, hogy a maga életkörülményei között, szűkebben a maga által épített környezetben az ember mennyire él elégedetten, mennyire elégíti ki az komfort- és esztétikai igényeit egyaránt. Ez arra enged következtetni, hogy ha a sokak által már megfogalmazott megállapítást idézzük, miszerint az utóbbi néhány évtized kulturális és materiális folyamatai és hozadéka nem

jelent mindenki számára megfelelő megoldást és eredményeket, akkor azt mondhatjuk, hogy joggal. De amikor ezt mondjuk, át kell gondolnunk a kétszáz évvel ezelőtt élt zsellérek életkörülményeit, ugyanúgy épített környezetüket és életmódjukat, és akkor az is előfordulhat, hogy hasonló választ kapunk.

Ezzel nem mond ellent az a tény, hogy napjainkban a hagyományos építészeti módszerek, anyagok, technikák és formák reneszánszukat élik. Egy táj, egy vidék egykori valódi jellegének feltárása és újbóli meghonosítása, vagy egy bizonyos logikus linearitásra való törekvés nem feltétlenül jelent visszalépést, sőt.

Pocsaj építészetében több markáns szakasz is elkülöníthető. A XVIII. század végén megjelenő, majd a XIX. század derekán kiteljesedő változások előtti archaikus építészet. Az ezt követő új anyagok és formák által meghatározott új stílusok, melyek mindegyike követ egy olyan gazdasági és társadalmi mechanizmust, mely közvetlenül és kizárólagosan hatott az életmód egészének alakulására. A harmadik nagy korszak a XX. század, annak is a második fele, amelyben e közvetlen, oda-vissza ható egység felbomlott, és az életkörülmények nem tükrözték hűen a személyt, hanem egyszerűen csak kiszolgálták, és egyben megkövetelték az egyént.

Így korunk gyökerekhez húzó törekvéseit az erre irányuló kompenzálás szándékának érzem, ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy ez csak az egyik tendencia napjainkban. A másik az, ami még az elmúlt néhány évtizednél is lendületesebben tünteti el a sokat emlegetett „jelleg"-et – akár tudatosan, akár tudattalanul. Népi építészeti emlékeink szempontjából talán ez utóbbi a veszélyesebb.

Ezek a megfigyelések általánosan is érvényesek lehetnek, ezért igyekeztem esettanulmányként felvázolni a különféle változásokat. Módszereimben nem titkoltan próbáltam követni azon munkákat, melyek egy-egy más település, vidék építészeti hagyományait tárják fel, és amelyek szemléletéből és tárgyi megállapításaiból, sőt részleteiből igen sokat meríthettem.

Irodalom

BALASSA Iván

1960 *A magyar kukorica.* Néprajzi tanulmány. Budapest

BALLAGI Aladár

1891 *A bihari síkság.* In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. VII. Budapest, 397–428.

BARABÁS Jenő – GILYÉN Nándor

1979 *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához.* Budapest

1987 *Magyar népi építészet.* Budapest

BELLON Tibor

1989 *Építészeti rendszabályok a XVIII–XIX. században az Alföldön.* In: Novák László – Selmeczi László (szerk.): Építészet az Alföldön II. Nagykőrös, 25–44.

BÉL Mátyás

1978 *Bihar megye leírása* /Fordította: P. Szalay Emőke, jegyzetekkel ellátta: Csorba Csaba/. In: A Bihari Múzeum Évkönyve II. Berettyóújfalu, 51–107.

BÉRES Csaba – SÜLI-ZAKAR István

1990 *Bihar – térbei hátrányok, társadalmi problémák.* Debrecen-Berettyóújfalu

BIKY Gábor

1979 *Népi építészeti hagyományok felhasználása a modern építészetben.* In: Hajdú-Bihar népi építészete. Debrecen, 9–66.

DÁM László

1975 *A Nagy-Sárrét népi építészete.* Műveltség és Hagyomány XVII. Debrecen.

1979/a *A Sárrét népi építkezése.* In: Szőllősi Gyula (szerk.): Hajdú-Bihar népi építészete. Debrecen, 235–265.

1979/b *A hajdú-bihari szőlőskertek népi építkezése.* In: Hajdú-Bihar népi építészete. Debrecen, 263–300.

1989 *Adatok az Alföld népi építészetének morfológiai vizsgálatához.* In: Novák László – Selmeczi László (szerk.): Építészet az Alföldön I. Nagykőrös, 135–148.

2002 *Konyár települése és népi építészete.* In: Ujváry Zoltán (szerk.): Konyár falukönyve. Debrecen, 199–250.

DANKÓ Imre

1973/a *Különféle kukoricatárolók Hajdú-Biharban.* In: Múzeumi Kurír 13. Debrecen, 14–22.

1973/b *A kővázas górék.* In: Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv, 261–273.

2002 *A Berettyó-völgy középkori települési, közlekedési és árucsere-viszonyai.* In: Uő.: Fragmenta Historica Ethnographica. Válogatott tanulmányok. A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 55. Debrecen, 7–26. (Vö.: A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve VI. Debrecen, 1979. 5–18.)

DÉTSHY Mihály

1982 *A pocsaji Rákóczi udvarház.* In: A Bihari Múzeum Évkönyve III. Berettyóújfalu, 93–122.

FEKETE Béla

1934 *Bogárhátú házak Biharban.* In: Néprajzi Értesítő XXVI., 101–104.

FÜZES Endre

1984 *A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságban.* Budapest

IKVAI Nándor

1966 *Föld alatti gabonatárolás Magyarországon.* In: Ethnographia LXXVII. 343–377.

JAKÓ Zsigmond

1940 *Bihar vármegye a török pusztítás előtt.* Település- és Népiségtörténeti Értekezések 5. Budapest

Magyar Statisztikai Közlemények (Új sorozat)

1902 *1. kötet: A Magyar Korona Országainak 1900 évi népszámlálása. Első rész – A népesség általános leírása községenkint.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal,Budapest

1904 *2. kötet: A Magyar Korona Országainak 1900 évi népszámlálása. Második rész – A népesség foglalkozása községenkint.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

1913 *41. kötet: A Magyar Szent Korona Országainak állatlétszáma – az 1911-ik évi február hó 28-iki állapot szerint.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

1913 *42. kötet: A Magyar Szent Korona Országainak 1910 évi népszámlálása. Első rész – A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerin.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

1923 *69. kötet: Az 1920 évi népszámlálás. Első rész – A népesség főbb demográ-fiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

1932 *83. kötet: Az 1930 évi népszámlálás. Első rész – Demográfiai adatok községek és külterületi lakotthelyek szerint.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest

MENDÖL Tibor

1938 *Bihar vármegye földrajza.* In: NADÁNYI Zoltán (szerk.): *Bihar vármegye.* Magyarország városai és vármegyéi, XXV. kötet. Budapest 23–41.

MOLNÁR Balázs

1971 *Komádi (Vázlat települési és építkezési kérdésekhez).* In: Ethnographia, LXXXII. 375–393.

M. SIPOS Endre

1963 *Pocsaji krónika.* (Kézirat-Bihari Múzeum Adattára – *VIII. 663–91.*) Körösszakál

OSVÁTH Pál

1875 *Bihar vármegye Sárréti járása leírása.* Nagyvárad

PATAKY Emőke (szerk.)

1995 *Pocsaj népi építészeti emlékei.* (Felmérési és fotódokumentáció a helyi védelem előkészítésére.) Debrecen

SZENDREY István

1968 *Egy alföldi uradalom a török hódoltság után.* Budapest

SZILÁGYI Miklós

1999 *Az áradások és a gazdálkodás összefüggése az ármentesítések előtt.* Ethnographia CX. 55–72.

SZŰCS Sándor

1938 *Néprajzi vonatkozások Bihar vármegyében.* In: NADÁNYI Zoltán (szerk.): *Bihar vármegye.* Magyarország városai és vármegyéi, XXV. kötet. Budapest 164–245.

VARGA Gyula

1976 *Az érmelléki szőlőkultúra.* Bihari Dolgozatok 3., Berettyóújfalu

1978 *Egy falu az országban. (Kismarja életrajza a felszabadulásig).* A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 33. Debrecen

1979 *A bihari síkság népi építkezése.* In.: Szőllősi Gyula (szerk.): Hajdú-Bihar népi építészete. Debrecen, 191–234.

1989 *A falusi lakóházak stílusváltozatai Hajdú-Bihar megyében.* In: Novák László – Selmeczi László (szerk.): Építészet az Alföldön II. Nagykörös, 71–85.

1991 *Magtárak a bihari síkság népi építészetében.* In: Ház és Ember 7., Szentendre, 135–151.

2000 *A népi építkezés.* In: Angyal László András (szerk.): Hajdú-Bihari évszázadai. Debrecen, 89–109.

WESSELÉNYI József

1935 *Biharvármegye szabályrendeletei, valamint szabályrendelet erejével bíró egyéb határozatai.* Berettyóújfalu

ZENTAI Tünde

1997 *A lakóház tagolása, alaprajza.* In: Magyar Néprajz IV. Életmód. 139–154.

István Kolozsvári

Veränderungen in den baulichen Traditionen eines Dorfes in Bihar während des 20. Jahrhunderts – Die volkstümliche Baukunst von Pocsaj und der Wandel des Dorfbildes –

Die Studie liefert einen Überblick über die vergangenen zwei Jahrhunderte in der baulichen Praxis von Pocsaj. In den einzelnen Kapiteln, die sich gesondert mit den Baumaterialien, den Mauertechniken, dem Fußboden, dem Estrich, der Dachkonstruktion, dem Putz usw., beziehungsweise mit der Aufteilung des Wohnhauses, seinem Grundriss sowie neben anderen Wirtschaftsgebäuden auch mit den Formen von Torwegen und Zäunen auseinandersetzen, werden die historische Entwicklung und der Wandel dieser verfolgt. Dies geschieht über eine Zusammenfassung der klassischen volkstümlichen Architektur hinaus in einer mit dieser identischen Methode und Anschauungsweise. Hier werden die volkstümliche Architektur der Dörfer von Bihar und alle sie beeinflussenden Faktoren aufgereiht. Darüber hinaus wird eine Erklärung für die Gründe ihres Wandels geliefert.

Képmelléklet

1. kép. Pocsaji utcarészlet kőlábas górékkal (Zoltai Lajos rajza, 1918)

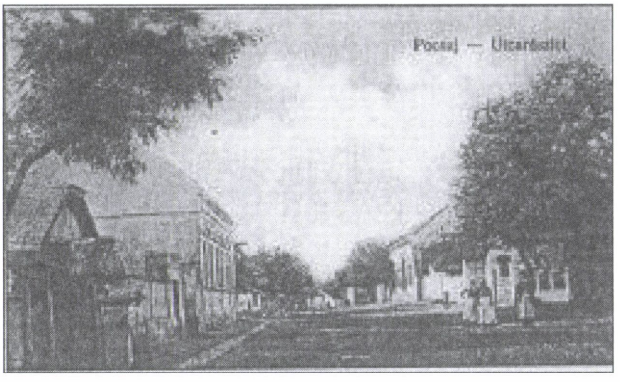

2. kép. Pocsaji utcarészlet (Korabeli képeslap, Ismeretlen felvétele, 1926)

3. kép. Az egykori Mózer-fetelep épületének maradványa. Rákóczi u. (Kolozsvári I. felv., 2005)

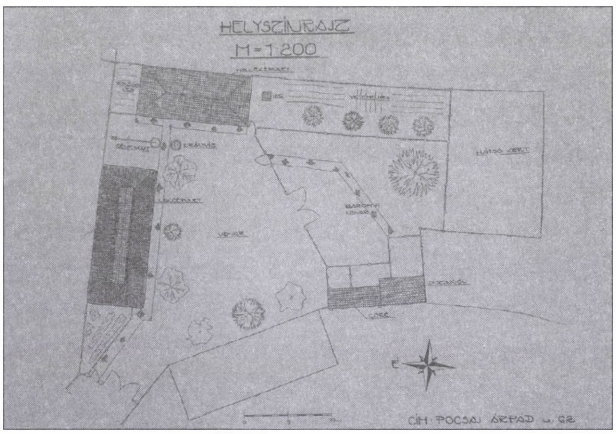

4. kép. Szabálytalan telek elrendezése. Árpád u. 62. – Balázs zug.
(Forrás: Pataky Emőke, 1995. 23. 1.)

5. kép. Régi típusú zsellérház tornácából leválasztott kamra kórópatics fala.
Árpád u. 103. (Kolozsvári I. felv., 2004)

6. kép Vályogból épülő sátortetős lakóház
(Kocsi Gyula felv. Forrás: M. Sipos E.: 1963. 46.)

7. kép. Régi típusú, csonkakontyos lakóház (az ún. „hármasház")
Fő u. – Lebontották (Varga Gyula felv., 1966)

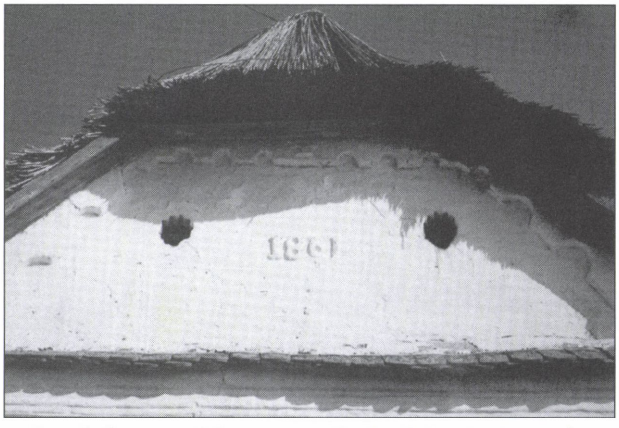

8. kép. Csonkakontyos házoromzat. Szabadság tér 4. – Lebontották.
(Pataky Emőke felv., 1995.)

9. kép. Szabadkémény kürtője. Rétalj u. 28. (Pataky E. felv., 1995)

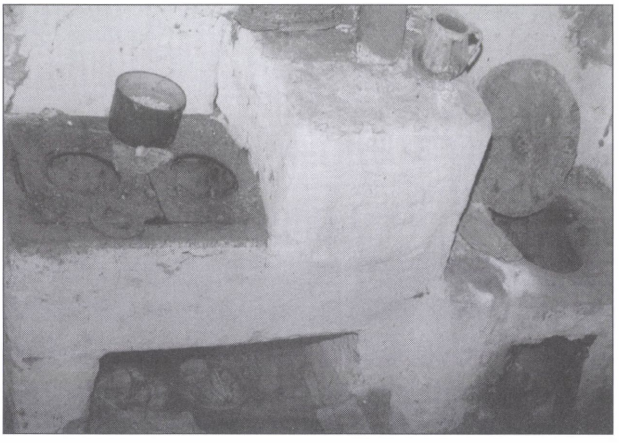

10. kép. Konyhai szabadtűzhely (Pataky E. felv., 1995)

11. kép. Felújított, beüvegezett tornácú, macskalépcsős oromzatú lakóház. Petőfi u. (Kolozsvári I. felv., 2005.)

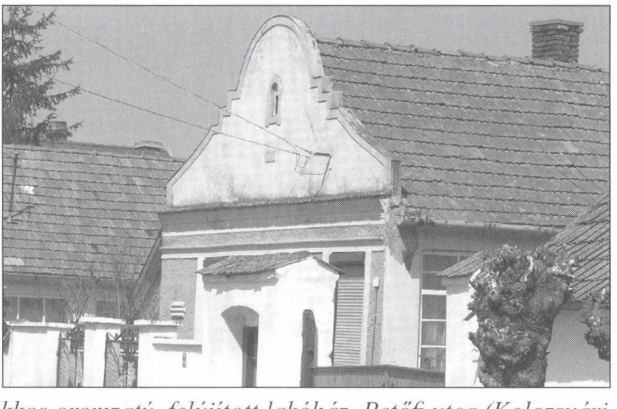

12. kép. Barokkos oromzatú, felújított lakóház. Petőfi utca (Kolozsvári I. felv., 2005)

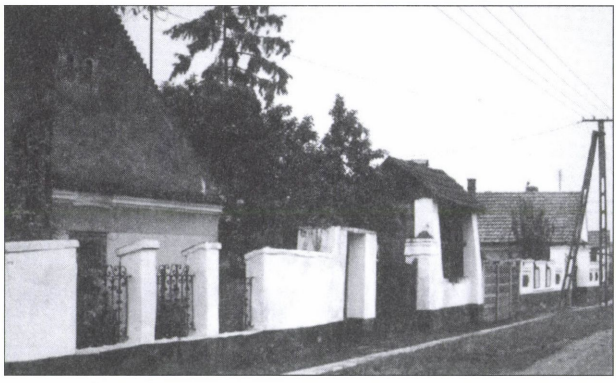

13. kép. Új tűzfallal ellátott régi típusú lakóház. Rétalj u. 2. (Pataky Emőke felv., 1995)

14. kép. Nagygazdaház téglapilléres tornáca. Árpád u. 8. (Pataky Emőke felv., 1995)

15. kép. A XX. századi újítások nyomát viselő nagygazdaház-sor. Rétalj utca. (Kolozsvári I. felv., 2005)

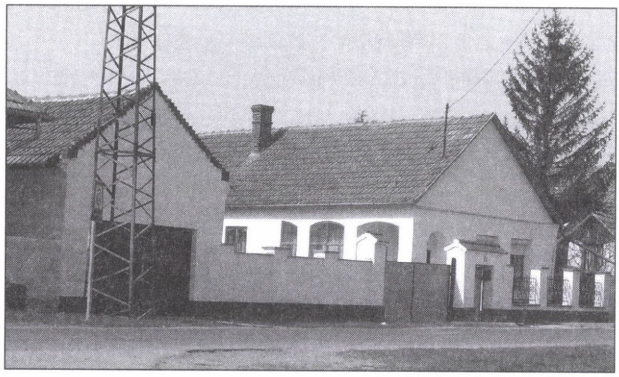

16. kép. Átépített nagygazdaház és garázzsá alakított magtár. Petőfi utca. (Kolozsvári I. felv., 2005)

17. kép. Az egykori ONCSA-házak Béke utca. (Kocsi Gyula felv., 2000)

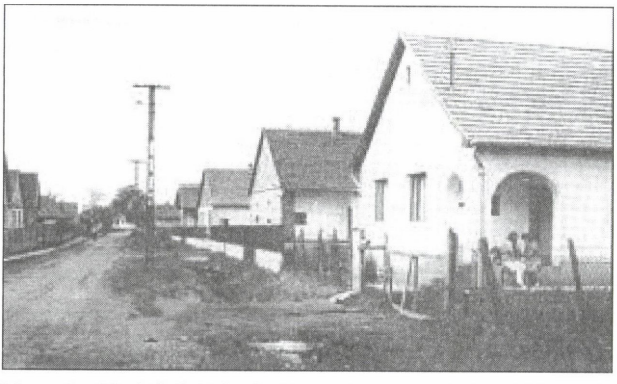

18. kép. 80-as évekbeli lakóházak. Táncsics utca.. (Kocsi Gyula felv., 2000)

19. kép. 60-as években épült sátortetős ház csonkakontyos oromzat-kiegészítéssel, vasbetétes betonkerítéssel. Dózsa György utca. (Kolozsvári I. felv., 2005)

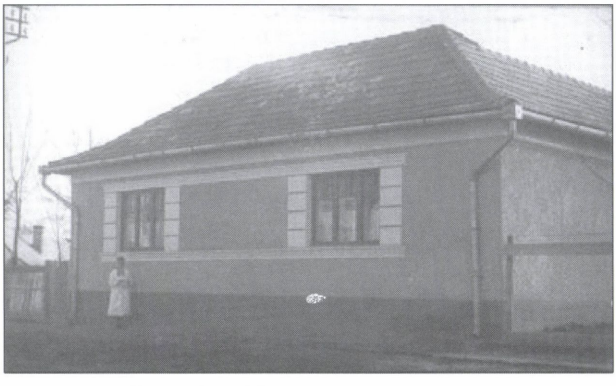

20. kép. 60-as években átalakított egykori nagygazdaház. Nagy utca. (Kocsi Gyula felv., 1963)

21. kép. Módos gazda háza utcafrontra épült góréval és magtárral. Petőfi utca. (Kolozsvári I. felv., 2005)

22. kép. Téglavázas kapu és „kűlábas" ikergóré. Nagy utca (Dankó Imre felv., 1971)

23. kép. Félig zárt, félig nyitott szín. A tapasztott falvég fölött ereszes vízvető. Petőfi u. 109. (Pataky Emőke felv., 1995)

24. kép. Nyári konyha. Rétalj u. 9. (Pataky Emőke felv., 1995)

25. kép. Utcafrontra, egybeépített deszkadisznóól és vályogfalú baromfiól, valamint kőlábas góré. Az ólakat Mózer-féle cementcserép fedi. József Attila u. 5. (Pataky Emőke felv., 1995)

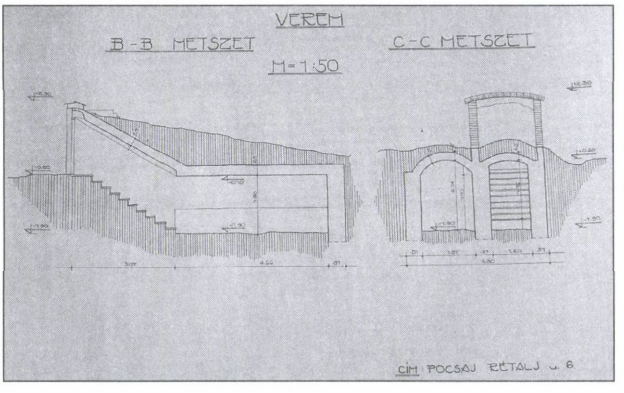

26. kép. Verem hossz- és keresztmetszeti rajza. Rétalj utca 6. (Forrás: Pataky E.: 1995. 5. 3.)

27. kép. Deszkapalló kerítés. Rétalj utca (Pataky Emőke felv., 1995)

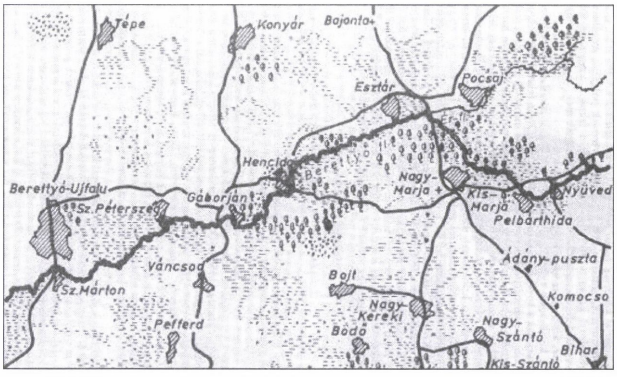

I. sz. térkép. A Berettyó-völgy a XVIII. század végén. (Josephinische Aufnahme vom Jahre 1785.Déri Múzeum I. 128/1934.) Forrás: VARGA Gy.: 1978. 14.)

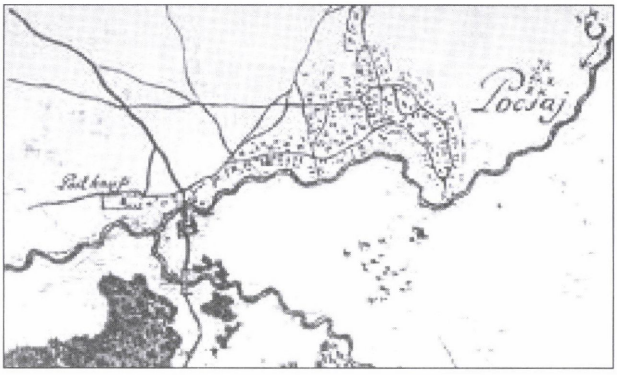

II. sz. térkép.Pocsaj és az erődített Rákóczi–Lorántffy-udvarház az első katonai felmeresen, 1783

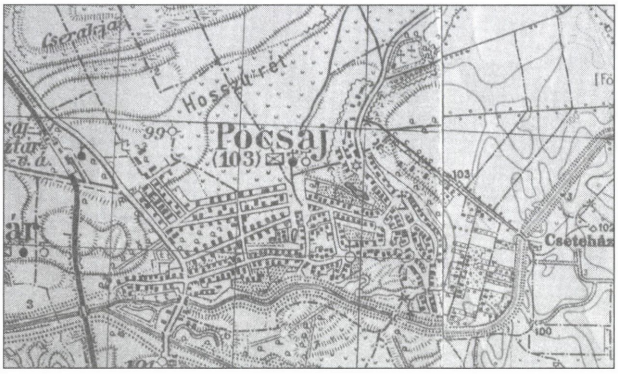

III. sz. térkép. Pocsaj az 1940-es katonai felmérés térképén. (Magyar Királyi Honvédségi Térképészeti Intézet, 1944)

IV. sz. térkép. Pocsaj a Magyar Állami Térképészeti Hivatal térképén, 1968

V. sz. térkép. Kaszapuszta külterületi lakotthely az 1940-es katonai felmérés térképén. (Magyar Királyi Honvédségi Térképészeti Intézet, 1944)

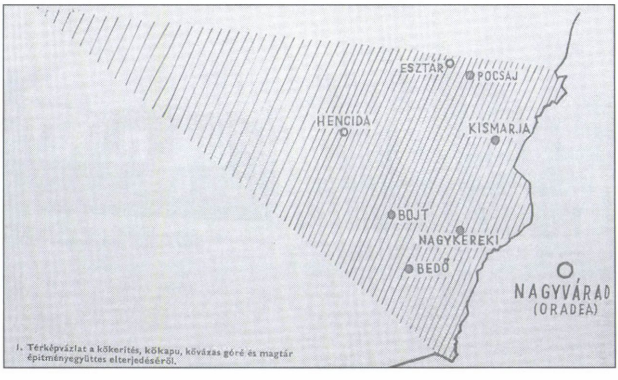

VI. sz. térkép. Térképvázlat a kőkerítés, kőkapu, kővázas góré és magtár építményegyüttes elterjedéséről. (Forrás: DANKÓ I. 1973. 262.)

Bakó Endre

Egy bihari polihisztor – Simon István élete és munkássága

Simon István tipikus megtestesítője annak a tragikus sorsú vidéki magyar talentumnak, amely sokoldalú tehetségét nem volt képes magas szinten kibontakoztatni, kellőképpen kamatoztatni. Felszárnyalt ugyan, de csak kis köröket írt le, rövidesen onnan is visszahanyatlott, mert körülményei lehúzták. Képességeinek és regionális érvényű eredményeinek ellentmondásával maga is tisztában volt, olykor nyomasztólag hatott rá.

Ez a polihisztori képességgel megáldott ember 1860. május 12-én született Gáborjánban, egy kis bihari faluban. A debreceni Református Kollégium Gimnáziumában tanult, ám nem jutott el az érettségi vizsgálatig, a hatodik osztály elvégzése után felcsapott jegyzőgyakornoknak Bihartordán és Tépén. 1877-ben Debrecenben, a Református Tanítóképzőben folytatta tanulmányait, két év után P. Krakkóba (Nógrád vármegye), majd Szerepre ment nevelőnek. Itt lett tanító, akkori szóval rektor. 1883-ban szerzett oklevelet, aminek birtokában Bihar-Udvariba pályázott, ahol 1894. szeptember 1-jéig leányiskolai tanító volt.[1] Családjáról keveset tudunk. Édesapja Simon Mihály református tanító, édesanyját Osváth Máriának hívták.[2] Simon István idős korában bárándi gyermekkori élményekről írt, szinte bizonyos, hogy oda költözött a família. Ezt látszik igazolni egy kalandos sárréti látogatásáról készült irodalmi értékű beszámolója is: „Ott lent jártam a Nagyalföld közepe táján, ahol gyermekéveimet eltöltöttem, ahol a Berettyó egy szeszélyes kiáradásával még harminc évvel ezelőtt is tengert tudott csinálni: a Sárréten. Most mindenütt viruló tanyák, kövér, gazdagon fizető szántóföldek terülnek el a hajdan mérhetetlen nádrengetegek, ingó lápok helyén. (...) Pedig amilyen hasznos ez a mai földkultúra ott az évezredes vízállás kiszárított fenekén, olyan szép, s talán nem is sokkal kevesebb hasznot produkáló volt az ős vízi vadon. Én láttam azt is, és visszakívánom. Láttam a vízben álló Sárrétet a maga csodás, pazar flórájával és sokfajú vízi vadjaival."[3]

1882-ben, 22 éves korában megnősült, feleségül vette Tóth Máriát, házasságukból 16 gyerek született. Szerepi tanítóskodásának legnagyobb élménye, hogy legátusa volt a már meglehetős költői hírnévnek örvendő Szabolcska Mihály. A Bihar-Udvariban (Sárrétudvariban) töltött 11 munkás év alatt élénk részese volt a helyi közéletnek.

[1] SZINNYEI 1908: 1053
[2] CSOBÁN 1940: 195–196.
[3] SIMON 1912: 40–50.

A tanítói javadalmazás önmagában nem volt elegendő az egyre népesebb család fenntartására, a gyerekek taníttatására, Simon Istvánnak minden lehetőséget meg kellett ragadnia ahhoz, hogy némi mellékkeresetre tegyen szert. Mivel remekül hegedült, elsősorban lakodalmakban, családi és népünnepélyeken hegedűjátékával szórakoztatta a vendégeket, hallgatókat. A már idézett személyes előadású elbeszélésében olvassuk: „(...) én felkaptam a ledobott hegedűt, s tovább húztam a tánc alá valót (...) Sőt, a tánc után sem adtam vissza a hegedűt, hanem húztam egy pár régi nótát (...) mikor pedig letettem a hegedűt, ugyancsak a kontrás volt az, aki alássan engedelmet kérve, megkérdezte a foglalkozásomat. (...) Megmutattam neki a hírlapírói igazolványomat."[4] Ez is életrajzi tény: az íráshoz már fiatalon kedvet érzett és időt szakított rá hivatása mellett. Debrecenben rendszeres írói-újságírói munkát folytatott külső munkatársi minőségben, majd több mint egy évig (1911. március–1912. május) szerkesztette a nagy múltú *Debreczen* c. napilapot.[5] Muzikalitását gyerekei is örökölték, többen közülük különböző hangszereken játszottak.

Emma lánya, Csabai Józsefné 1981-ben így emlékezett rá: „Édesapám nagy magas ember volt, egy kicsit talán kövér is, víg kedélyű, humoros kedvű. Élvezte a vidám társaságot, noha alkoholt nem ivott. Nagy adomázó volt. Szerette a jó könyveket, az irodalmat. Ismerte a bihari és a Debrecen környéki embereket, tisztában volt az alföldi nép észjárásával, kitűnően beszélte a hajdúsági és a cívis nyelvjárást."[6]

A Bihar-udvari Árpád-kori temető feltárása

Udvariban megbecsült embernek számított. A képviselő-testületi jegyzőkönyvek 1883-tól 1892-ig hiányoznak a megyei levéltárból, de két utolsó esztendejét nyomon tudjuk követni. Tagja volt ugyanis a képviselő-testületnek, s még azzal a feladattal is megbízták, hogy bizottsági tagként mérje fel Katz Áronnak a telkét, mert a gyanú szerint a „közlegelőből foglalat történt". Az 1892. november 14-ei közgyűlésen Molnár Zsuzsanna és Molnár Zsófia szegény iskolai gyermekek részére 1-1 pár csizmára segélyt kért, „mivel ezek jó tanulók, s csizmájuk nem lévén, az iskolába nem képesek járni." A testület a két iskolás lány részére a csizmákat megszavazta, a községi gazda feladatává tette a szegényalapból azok beszerzését és átadását. 1892. szeptember 18-án rendkívüli díszközgyűlést tartott a testület, amelynek egyedüli tárgya a „nagy hazánk fiának, Kossuth Lajosnak díszpolgárrá választása iránt beadott kérvény

[4] SIMON Uo.
[5] KOROMPAYNÉ 1973: 38.
[6] BAKÓ 1981: 5

tárgyalása" volt. Baróthy József református lelkész a kérvény tárgyalása előtt „az igazság érdekében kijelenti, hogy az eszme – melyhez készséggel hozzájárult – Simon István képviselőtől származik". Ezután dr. Tomm Béla körorvos képviselő kért szót és elmondta, egy indítvány adatott be néhány nappal azelőtt a község elöljáróságához, s az indítvány aláírói őt bízták meg azzal a nagyon megtisztelő feladattal, hogy azt indokolja. Ezt követően hosszú, szónoki fogásokban bővelkedő, némelykor dagályos beszédben méltatta Kossuth Lajos érdemeit, tiltakozva az ellen, hogy forradalmárnak nevezzék. Ugyanakkor hangoztatta, hogy a magyar nép tiszteli, szereti és megbecsüli koronás királyát. A testület az indítványt elfogadta, és határozatba foglalta Kossuth díszpolgárrá választását.[7] 1893. november 15-én dr. Tomm Béla és Baróthy József újabb indítvánnyal lépett a közgyűlés elé. Az írásban előterjesztett indítványt ezúttal is Tomm Béla indokolta. Fejtegetését a történelemből levonható tanulságokkal kezdte, majd eljutva a XIX. századi magyar történelemhez, három nagy személyiséget emelt ki, Petőfit, Kossuthot és Jókait. Okfejtésének veleje: „Azért azt hiszem, hogy nekünk sem, Udvari község képviselő testületének sem szabad hiányoznia azok sorából, kik majdan a jubileumi ünnepélyen a költőt hálás érzülettel üdvözölni fogják. Azért indítványozom, s az indítványomnak első része, hogy hazánk nagy fiát, Jókai Mórt, 50 éves írói működésének jubileumi ünneplése alkalmából s nagy érdemeinek szerény elismeréseképpen Bihar-Udvari község díszpolgárául válassza meg a község képviselőtestülete. És ajánlom hazafiúi szíves figyelmükbe indítványom második részét, mely hangzik eképpen: Rendelje meg a képviselő testület Jókai összes művének jubileumi díszkiadását a községi népkönyvtár számára. Községi jegyző a Jókai jubileum rendezőbizottságának gyönyörű felhívását, s körorvos Dr. Tomm Béla kettős indítványát elfogadásra melegen ajánlja." (Annak ellenére, hogy 1893. augusztus 30-án Ötvös Károly jegyző hangoztatta, a község anyagi helyzete rendkívül súlyos, működőképessége érdekében évről évre növelnie kell az adósságot.) Erről a testület határozatot hozott.[8] Jókai elfogadta a díszpolgári címet és levélben köszönte meg a

[7] *A tett indítvány elfogadtatván, a képviselő testület hazánk nagy fiát, Kossuth Lajost, születésének 90. évfordulója alkalmából a Magyar Nemzet érdekében kifejtett óriási munkássága s elévülhetetlen érdemeinek elismerése, határtalan tisztelete, szeretete, becsülése és kegyeletteljes hálája jeléül egyhangúlag és nagy lelkesedéssel Udvari község első és egyedüli díszpolgárává választja, s erről őt jegyzőkönyvi kivonatban, díszoklevél megküldése mellett értesíteni rendeli. A díszoklevél kiállításával és elküldésével az elöljáróság bízatik meg."* Elrendelte a közgyűlés Tomm Béla beszédének kinyomtatását is.
B-Udvari községi képviselőtestületi közgyűlésekről vezetett Jegyzőkönyv 1892. ápr. 16-tól 1894 decz. 31-ig. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár V. 668/b. 3. k. 73.

[8] A község képviselőtestülete Dr. Tomm Béla indítványát egyhangúlag magáévá tevén, hazánk nagy fiát, **Jókai Mórt**, a legnagyobb magyar írót, a művelt világ által elösmert, nevét halhatatlanná tevő, páratlan irodalmi működése, s a magyar nemzet művelődésének előmozdítása körül szerzett magas érdemeinek elismeréséül, 50 éves írói működésének jubileuma alkalmából Udvari község díszpolgárává nagy lelkesedéssel

kitüntetést, melyet dr. Tomm Béla 1894. március 9-én olvasott fel a közgyűlésen. A testület tudomásul vette a gesztust. „A levél a levéltárba helyeztetni s megőriztetni rendeltetik."

Kossuth Lajos halálhíre ismét hazafias tettre buzdította Udvari önkormányzatát. Felkérték dr. Tomm Bélát és Simon Istvánt, hogy jegyzőkönyvileg és emléklapon örökítsék meg Kossuth halhatatlan érdemeit, továbbá a temetésen a község magát küldöttséggel képviselje.[9] A delegáció tagja volt Simon István is.

Udvari tartózkodásának legnagyobb vállalkozása az Árpád-kori temető sírjainak feltárása volt, melyről ő maga számolt be az Archeológiai Értesítőben.[10] E beszámolónak

megválasztja, s erről a nagy férfiút, jelen jegyzőkönyv kivonatának megküldése mellett díszoklevélen értesíteni rendeli. Egyidejűleg a jubileum alkalmául kiadandó, s Jókai összes műveit magában foglaló nemzeti díszkiadás egy példányát a községi népkönyvtár javára a testület megrendeli, az e célra szükséges összeg az 1894 ás 1895 évi költség előirányzatokban lévén kitüntetendő. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár V. 668/b. 3. k. 220.

[9] Ötvös Károly jegyző indítványa, március 24.

„Tisztelt Közgyűlés! Mindnyájunk előtt tudva lévő szomorú tény, hogy a legnagyobb magyar, a legjobb hazafi, a magyarok megváltója és idvezítője, mindnyájunk édes attya, szerény községünknek első díszpolgára, Kossuth Lajos a ravatalon fekszik. Magyarország történelmében nincs nagyobb, dicsőbb alak, mint ő volt. A legfényesebb csillag volt Magyarország egén, honnan világított lánglelkével nemcsak nekünk, hanem népek millióinak. Ő szabadította fel a magyart a rabszolgaság béklyóiból, neki köszönhetjük szabadságunkat, alkotmányunkat, haladásunkat. Az ő szelleme csepegtette szívünkbe a szabadság, egyenlőség, testvériség eszméit, hogy az ma már vérünkké vált, s öröklik azt gyermekeink.

De nem beszélek arról, tisztelt uraim, hogy ki és mi volt ő nekünk magyaroknak, hiszen gyönge arra szó és toll, hogy az ő nagyságát, érdemeit kellőleg ecsetelje, de érzem én, érezzük mindnyájan az ő nagyságát szívünk hazafias és mély fájdalmából! Volt, de már nincs többé! Gyászba borította az egész nemzetet.

Hazafias kötelességünk azt parancsolja, hogy fájdalmunknak gyászunknak mi is kifejezést adjunk, ezért indítványozom hogy

1-ször Azon körülmény, miként az elöljáróság a község nevében a gyászoló családhoz részvéttáviratot küldött, helyeslő tudomásul vétessék;

2-ör Mondja ki a testület, hogy hazánk nagy fiának, Kossuth Lajosnak halála felett a testület hazafias és mély részvétének, fájdalmának jegyzőkönyvileg is kifejezést ad;

3-ör A nagy férfiú halhatatlan érdemei községünk jegyzőkönyvében megörökíttessenek, s az e célból szerkesztendő emléklap készítésével Dr. Tomm Béla és Simon István képviselők megbízassanak;

4-er A temetésen a község magát küldöttségileg képviselteti, s ravatalra koszorút helyez

5-ör A ref. lelkészi hivatal gyász-isteni tisztelet tartására felkéretik

Ajánlom indítványom elfogadását; s azon határtalan tisztelet- és kegyeletnél fogva, mely mindnyájunk szívében él, remélem, hogy indítványom felett vita fejlődni nem fog.

***Határozat**. A tett indítvány minden pontja egyhangúlag elfogadtatván, a község mély részvétének távirati úton való kifejezése helyeslő tudomásul vétetik, s a nemzet legnagyobb fia, Kossuth Lajos halála felett a testület mélyen érzett fájdalmának és részvétének kifejezést ad. Dicső emléke, lángszelleme örökké élni fog a szívekben és elmékben. Halhatatlan érdemei jegyzőkönyvileg megörökíttetni rendeltetnek, s az emléklap szerkesztésére dr. Tomm Béla és Simon István felkéretnek. A temetésen a község magát küldöttségileg képviselteti, s a küldöttség vezetésével dr. Tomm Béla és Ötvös Károly megbízatnak. A ref. lelkészi hivatal gyász-Isteni tisztelet tartására felkéretik. Jelen jegyzőkönyv az emléklappal együtt jegyzőkönyvi másolat alakjában a gyászoló családnak megküldeni rendeltetik. A jegyzőkönyv hitelesítésével László János és Simon István megbízatnak.*

Hajdú-Bihar Megyei Levéltár V. 668/b. 3. k. 261–263.

[10] SIMON 1894: 217–220.

és Mesterházy Károly idevonatkozó tanulmányának nyomán idézzük fel kivonatosan a nevezetes ásatás történetét.[11] Bihar-Udvariban a református templom a falu szélén, egy széles holt-folyás, az úgynevezett Kertalja-ér mellett épült fel. A templom környékén s főleg az attól északnyugatra eső telkeken akárhol ástak kutat vagy vermet az emberek, mindenütt találtak emberi csontokat, de arra sem a korabeli nemzedék, sem a korábbi generáció nem emlékezett, hogy ott valaha temető lett volna. A szájhagyomány sem beszélt erről. Csak annyi volt tudható, hogy ott valamikor temető volt. A református egyház a templom tőszomszédságában egy új iskola építését határozta el, amelynek munkálatai 1893 tavaszán kezdődtek. A munkások az alapok ásásakor ismét találtak csontokat, de ezúttal még egy gyűrűt is. Szerencsére nem dugták el, hanem megmutatták dr. Tomm Béla községi orvosnak, aki azt egy koponyával együtt Budapestre vitte, hogy a Nemzeti Múzeum szaktudósainak bemutassa. A muzeológusok a leleteket Árpád-koriaknak nyilvánították. Május 16-án újabb két sír került elő, melyekből egy gyűrűt és egy S végű hajkarikát, akkori szóhasználattal: halántékgyűrűt találtak. Másnap Simon István levelet írt Hampel József múzeumőrnek, melyben módszeres ásatásra biztatta. Hampel május 19-én időhiányra hivatkozott, de a Nemzeti Múzeum nevében felkérte dr. Tomm Bélát és Simon Istvánt az ásatások megkezdésére, lebonyolítására, s a régi temető feltárására 50 forintot is küldött, miközben levelében szakmai utasításokkal látta el őket.

Az ásatás május 24-én 6 napszámossal meg is kezdődött, három és fél napon át tartott, majd június 15–16–17-én folytatódott, végül augusztus 30-ától szeptember 2-án fejeződött be. Először a templomtól északra, a nagyobb fiúiskola udvarán ástak. A rendszeres ásatás területén kívül eső s az új iskola alapárkában lévő lelőhelyeken közel 2 és fél méter mélységben ép csontvázakat és 2 darab gyűrűt találtak. A következő, számokkal jelölt sírokban ép vagy hiányos csontvázakra akadtak, a legtöbben ujj-, haj- és halántékgyűrűket, egyikben fülbevalót is találtak. A kihányt földben különböző törött tárgyak, főleg gyűrűdarabok mellett rábukkantak 2 pénzre, egy nyílhegyre, egy kecskeszarvra és egy köszörűkőre, amelyről Simon megállapította, hogy az újabb kori szerszám lehet. Némelyik sír már meg volt bolygatva, azaz valamikor próbálták megásni. A terület nem volt ásatásra egészen alkalmas, mert a templom felől, a területnek mintegy egyharmadán valamikor nagy gödröket ástak, s azokat betömték tégladarabokkal. Ezeket három kocsival kellett elszállítani, ami hátráltatta a munkát. Augusztus–szeptember fordulóján az ásatás a szomszédos kisebb fiúiskola udvarán folyt. Ott egy kelet-nyugat irányú 39,1 méter hosszú, 2 méter széles, keleti részén 1,89 méter, nyugati részén 80 centiméter mély árkot ástak a munkások. Itt a sírok a 20.

[11] MESTERHÁZY 1965: 29–42.

számnál kezdődtek. Minden sírban találtak csontváza(ka)t, némelyiket épen, némelyiket hiányosan, mindegyiket pontosan lemérték. A legtöbb sírból gyűrűk is kerültek elő. A 22. sírban lévő csontváz szájában pénzdarabot is észleltek, a 30. sírban (egy gyermeké volt) 83 apró és egy hosszúkás gyöngyszemet leltek. Simon jelentésében megjegyzi, hogy ez hálásabb terület volt, mint az előbbi, mert kevesebb sír volt megháborítva, így a sírok fekvése könnyen áttekinthető és a mérések is könnyebben eszközölhetők voltak. A két iskolai területen kívül ásatott még a határban is, az Árkos- és a Ferendek- vagy Félhalmot szemelte ki erre a célra. Az Árkos-halomban rengeteg égetett földet, tűzhelyet, égett búzaszemeket, vastag agyagedény-cserepeket és egy a domb oldalába fektettet csontvázat találtak. Feltételezése szerint a halom történelem előtti időnek a tanyája volt. A Ferendekhalom viszont szintén Árpád-kori maradványokat takart. Annak nyugati oldalán, csak másfél ásónyomra, ép csontvázra és ép csonka vékony hajgyűrűre akadtak. A keleti oldalon pedig egész sor csontváz került elő, s ott az egyik csontváz koponyája mellett egy nagy hajgyűrűt, egy gyermekcsontváz karján pedig szép bronz karperecet találtak. A halom közepe táján, ötlábnyi mélységben, igen sok krétagolyót ástak ki a munkások. A halmokon csak próbaásást végeztek egyetlen napon. Simon figyelmeztetett rá, hogy a halomnak rendszeres feltárása tudományos érdek lenne, mert innen régebben is sok értékes tárgyat emeltek ki a földművesek, akik a halomnak a felét már gátak töltésére elhordták. Felhívta a figyelmet a rét melletti laponyagra, továbbá a Szerephez közeli halomra, mely éppúgy cserepekben és tűzhelyekben bővelkedik, mint az Árkos-halom.

Dr. Tomm Béla 1893. szeptember 12-én kelt, Mesterházy által idézett leveléből kiderül, Hampel József azt kérte tőle és Simon Istvántól, hogy írjanak szakcikket az ásatás tapasztalatairól az *Archeológiai Értesítő*be, de a kitűnő orvos ezt elhárította, mondván, mindketten laikusok, régészettel soha nem foglakoztak, az Értesítő soha nem volt a kezükben. Mindazonáltal elküldte az ásatások eredményének rövid leírását, a hozzácsatolt két térvázlattal. Hangsúlyozta, hogy mindkettő Simon István „pontos megfigyelésének és ernyedetlen fáradozásának eredménye". Levelében később ezeket olvassuk: „Szíves levelének végén kifejezett köszönetét hálásan fogadom, nem ugyan a magam, de a helybeli intelligencia nevében: ennek minden tagja felváltva őrködvén az ásatásoknál, valóban oly lelkiösmeretes pontossággal és törekvő buzgalommal feleltek meg önkényt felvállalt tisztöknek, hogy nagyságod szíves köszönetére valóban érdemeket szereztek. S ha megérdemelték mind, mit szóljak akkor az egész munkálkodás tulajdonképpeni lelkéről, Simon István barátomról? Mint az idecsatolt mellékletek is tanúsítják: ő volt a mérnök, a megfigyelő, az osztályozó, a rajzoló, a

leíró, egyszóval minden, ki valóban teljes buzgalommal szentelé idejét és tehetségét ezen különben előtte is új és szokatlan munkának. Lehetetlen, hogy nagyságod köszönő szavaiból részére egész sort le ne foglaljak." Simon István eredeti ásatási jelentésében Hampel József itt-ott javításokat végzett, kisebb kihagyásokkal a szöveget szakszerűbbé tette, s megjelentette az Archeológiai Értesítőben. A Nemzeti Múzeum főigazgatóját pedig arra kérte, hogy „a nevezett uraknak önzetlen fáradozásukért elismerését nyilvánítani szíveskedjék". Ez minden bizonnyal megtörtént, noha a dokumentum nem áll rendelkezésünkre. A krónikához tartozik, hogy 1910-ben újra ásatások kezdődtek Sárrétudvariban, a munkálatokat Zoltai Lajos, az ismert kiváló régész-történész irányította, második kiszállása alkalmával, október 13-án magával vitte Simon Istvánt is. Két napig a Ferendekhalmon és az iskola udvarán ásattak, majd átmentek a Balázshalomhoz. Október végén ugyanazokon a helyeken megismételték a kutatást, de a Balázshalmon már csak egy nagy kubikus babája volt meg. Azaz a lakosság a Balázshalomban lévő temetőt teljes egészében megsemmisítette. Csak néhány lelet maradt meg, melyet Décsei Sándor gazda és dr. Fekete Gábor orvos mentett meg. Ekkor tárta fel Zoltai a balázshalmi gödörsíros temetkezést.

Simon a képviselő-testületi jegyzőkönyv tanúsága szerint az 1894. augusztus 5-én megtartott XI. (rendkívüli) közgyűlésen még jelen volt, a következő, október 12-i ülésen azonban már nem találjuk a nevét a képviselők sorában. Valószínűleg augusztus végén költözött Debrecenbe, ahol szeptemberben a Mester utcai református leány iskolában kezdte a tanévet. A Vígkedvű Mihály utcai iskolának később igazgató-tanítója lett. Már néhány hét múlva debreceni polgárnak érezte magát, amint az *Kossuth Ferenczhez* c. verséből[12] is kiviláglik:

A végzet útján elkövetkezett,
Hogy sírba szállott száműzött Atyád.
Megtért a vándor hosszú út után,
Honába tért pihenni legalább.
(...)
Elindultál! Oly jó ezt hallani.
Bejárod ezt az áldott, szép hazát,
Hogy újra láthasd annyi év után,
Mint jó fiú a rég látott anyát-
(...)

[12] Debreczen, 1894. november 8. 2.

Jer! Várva várunk, Debreczen szeret,
Tisztel, becsül és bízva néz reád,
A legdicsőbb magyarnak gyermeke
A legkedvesebb várva várt barát!

Minden érdekelte, az újságcsinálás, a szépirodalom, a nyelvészet, a fizika, azon belül főleg az elektromosság. Különböző tematikájú írásait kötetbe gyűjtötte és 1896-ban a saját költségén megjelentette.

Simon István portréja

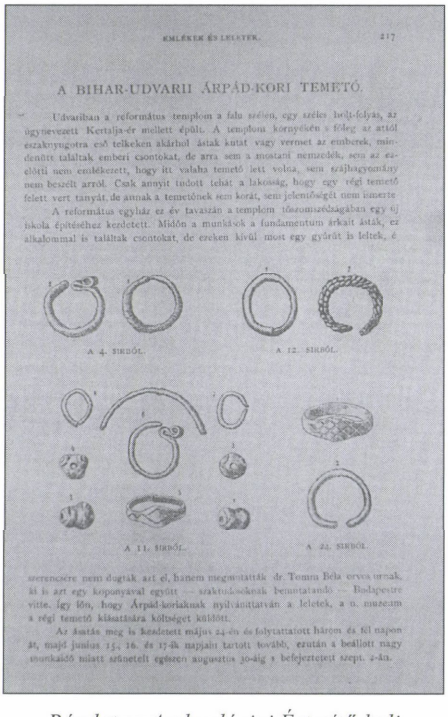

EMLÉKEK ÉS LELETEK. 217

A BIHAR-UDVARI ÁRPÁD-KORI TEMETŐ.

Udvaribau a református templom a falu szélén, egy széles holt-folyás, az úgynevezett Kertalja-ér mellett épült. A templom környékén s főleg az attól északnyugotra eső telkeken akárhol ásták kútat vagy vermet az emberek, mindenütt találtak emberi csontokat, de arra sem a mostani nemzedék, sem az előtti nem emlékezett, hogy itt valaha temető lett volna, sem szájhagyomány nem beszélt arról. Csak annyit tudott tehát a lakosság, hogy egy régi temető felett vert tanyát, de annak a temetőnek sem korát, sem jelentőségét nem ismerte.

A református egyház ez év tavaszán a templom tőszomszédságában egy új iskola építéséhez kezdetett. Midőn a munkások a fundamentum árkait ásták, ez alkalommal is találtak csontokat, de ezeken kívül most egy gyűrűt is leltek, é

A 4. SIRBÓL. A 12. SIRBÓL.

A 11. SIRBÓL. A 24. SIRBÓL.

szerencsére nem dugták azt el, hanem megmutatták dr. Tomra Béla orvos urnak, ki is azt egy koponyával együtt — szaktudósoknak bemutatandó — Budapestre vitte. Így lőn, hogy Árpád-koriaknak nyilvánításával a leletek, a n. muzeum a régi temető kiásatására költséget küldött.

Az ásatás meg is kezdetett május 24-én és folytattatott három és fél napon át, majd június 15., 16. és 17-ik napjain tartott tovább, ezután a beállott nagy munkaidő miatt szünetelt egészen augusztus 30-áig s befejeztetett szept. 2-án.

Részlet az Archeológiai Értesítő-beli dolgozatából

Vegyes dolgok[13]

A könyvhöz *Előszót* írt, melyet alább idézünk: „Ez a kis könyv elüt a sablontól, vers mellett próza, próza mellett vers, aztán mindezek mellett egy pár tudományos fejtegetés foglaltatik benne. Olyan, mint a szabó mustrakönyve: mindenféle kelméből van benne egy kis mutató. A többije otthon van raktáron. Tessék választani. Majd elkészítsük a ruhát, amelyikből tetszik, csak tessék velem rendelkezni. Különben csak a könyveknél szokatlan az ilyen egyveleges tartalom: a szépirodalmi lapok már felölelnek mindent. Tekintsék hát ilyennek az olvasók ezt a fakó könyvet. Nekem pedig bocsássanak meg, ha nagyon unalmas vagyok. Mély tiszteletem nyilvánítása mellett teszem le könyvemet megrendelőim asztalára. Debreczen, 1896. márcz. 1. Simon István."

A szövegből kiderül, hogy a szerző illendőképpen szerény, továbbá könyvének voltak megrendelői, s fontos, ámbár nem döntő a dátum is. A közlemények közül életrajzi vonatkozású egy költemény, *Levél Szabolcska Mihályhoz,* amely megerősíti, hogy Szerepen már tanító, azaz rektor volt, s már akkor hét gyermek édesapja!

Emlékszik-e költő uram
A szerepi vízre,
Amely bizony igen cudar
Még mostan is ízre?
S emlékszik-e, mint legátus
Sovány rektorára,
Kiről hihette, hogy bizony
Meghal ekkorára.
Megmaradt a régi rossz víz,
S megmaradt a rektor,
Most is olyan árva lélek
Aminő volt egykor.
Ám kegyelmed sokra vitte
Amióta láttam:
S többre is megy, mert olvasom:
Tör előre bátran.
Nekem is küldött egy könyvet,
S megírta, hogy költsek!
Nem így végeztek azonban

[13] SIMON 1896: 136.

Felőlem a bölcsek.
Míg kegyelmed külső népek
Városait járta,
Feleségem azalatt a
Hetediket várta.
(...)
Hogy volna hát tüzes vérű
Pegazusra gondom?
Elég, ha a jámbor Csákót
Magaménak mondom.
(...)
- De nem azért emlegetem
Az apai gondot,
Mintha nagyon nem szeretném
Mind a hét porontyot.*
(...)
- Ezek után tisztelettel
Magamat ajánlom,
S levelem a következő
Szavakkal bezárom:
Emlékezzék néha-néha
Régi rektorára:
Könyvét pedig megrendelem,
Postán megy az ára.

A nyomdai csillag alatt ez olvasható: „Azóta a nyolcadik is hazajött." Itt jegyezzük meg, hogy három gyerek még jószerint csecsemőkorában meghalt, a legidősebb fiú, az apa büszkesége az érettségijét követő nyáron belefúlt a Körösbe Tenkén, amikor Ötvös Károly nevű rokonuknál nyaralt.[14]

A könyvecske tartalmát tekintve valóban vegyes a portéka. A *Tilosban* tréfás vers, egy pajzán álom, a *Kis fiam sírjánál* épp ellenkezőleg, a gyász fájdalma, a *Halott felett* részvétvers. Bár az elbeszélések (*Egyik bölcsőtől a másikig,, Szünidei élményeimből, A saját installációm, A feltaláló, Csillagászat,*) az utóbbi kivételével mind egyes szám első személyben íródtak, önéletrajzi mozzanat nincs bennük. Az első kettő érdektelen

[14] BAKÓ i. m.

kísérlet, minden irodalmi igény nélkül, a másodikban a couleur locale néhány halvány színe pislákol, a *Csillagászat* poénja túlságosan kiszámított. *A feltaláló* iróniája viszont rokonszenves. A narrátor ilyen történelmi léptékű újításokon is töri a fejét: „Aztán hogyan lehet biztosítani az örök békét. Ez már nehezebben megy, de azért ezt is kitaláltam. Visszaadjuk a franciáknak Elszászt, Lengyelországot felszabadítjuk, (a muszkát esetleg megvervén utoljára) ezzel és az összes megoldatlan kérdésekkel tisztában lévén, megalakítjuk az Európai Egyesült Államokat, Budapest székhellyel és állandó kongresszussal, melyre minden állam küld képviselőket, még San Marino is..."

A könyvecske két fizikai tárgyú dolgozatot is tartalmaz. *Miért mozognak a bolygók a Nap körül?* c. elaborátumában többször is hivatkozik Flammarion *Népszerű csillagászat* c. könyvére. Az elmélkedés kulcsmondata így hangzik: „...a föld és valamennyi bolygó éppen úgy lebeg és úszik a Nap bizonyos fluidum-rétegében, mint a léggömb a föld levegőjében; és valamint a fent lebegő léggömböt csóválja maga körül a föld, úgy csóválja maga körül az összes bolygóit a Nap...." Nagyobb lélegzetű tanulmány az *Elektromosságról és mágnességről* c. dolgozat. Állást foglal a kor vitájában, s Franklin oldalán azt vallja, hogy az elektromosság anyag. Tanulmányában hivatkozik Faraday, Guillemin, Holz, De la Rive, Ampére könyveire, kísérleteire, ami nem közönséges jártasságát bizonyítja. Több megfigyelésének és feltevésének hátterében saját kísérletei állnak, melyeket részben az említett fizikusok leírásai nyomán, részben teljesen önállóan végzett.

A Bugyi Sándor-történetek

Hogy ki alkotta meg Bugyi Sándor „debreceni tajigás és hejjes pógár" alakját, azt nem olyan könnyű egyértelműen kideríteni, de annyi bizonyos, hogy a tudálékos „lőcsös hőst" Simon István emelte a népszerűség legmagasabb fokára. A forrásértékű visszaemlékezések ugyanis itt-ott ellentmondásokat rejtenek. Pálfy József kéziratos tanulmánya a debreceni élclapirodalom történetéről azt tartja, hogy kitalálója Nagy Pál, a református főiskola fizikatanára volt, aki szeretett a *Kék galambok* elnevezésű kocsmában üldögélni, gyakorta talyigások társaságában. Tőlük hallott borsos történeteket ízes debreceni nyelvjárásban, s ő alkotta meg Bugyi Sándor alakját, s azt átszármaztatta jó barátja, Kerekes Géza segédjegyző, újságíró számára, aki az első debreceni élclap, a *Villám* szerkesztője volt (1885–1888).[15] Balassa Sándor, aki maga is írt Bugyi Sándor-történeteket, némileg másképp ismeri az alak születésének történetét

[15] BÉNYEI 1975: 9.

és geneológiáját.[16] Legkevésbé látszik hitelesnek Kiss István előadása. E szerint maga Simon István találta ki és nevezte el az alakot, ami bizonyosan nem áll. Kiss István cikkének viszont értékelhető információja, hogy a harmincas évek végén, amikor Simon István már megöregedett, Széll István adóhivatalnok folytatta a zaftos történeteket a *Debreczen* vasárnapi mellékletében, de már korántsem a régebbi érdeklődéstől övezve.[17] Az emlékezések abban megegyeznek, hogy Kerekes Géza, Debrecenből eltávozva, „a Villám megszűnése után a Bugyi Sándor szerzői jogát áttestálta Simon István debreceni református tanítóra; ebből is látszik, hogy Bugyit a Kerekes szellemi tulajdonának tekintették és ismerték el." – írja Béber László.[18] Márpedig neki hihetünk, mert élvezetes újságcikkeit tudományos alaposság jellemezte.

Egykori levelezőlap

[16] BALASSA 1943
[17] KISS 1962: 9.
[18] BÉBER 1977: 84–95.

1900. január 7-én új humoros tartalmú lap indult Debrecenben. Az impresszum szerint a felelős szerkesztő Diri Dongó, a 8. számtól kezdve maga Székely Imre. Ebben az élclapban jelentkezett írásaival Simon István, „aki *Ifjú Bugyi Sándor debreczeni talyigás viselt dolgai* című rovatában ott folytatta, ahol a *Villám* abbahagyta. Témaköre annyiban bővült csak, amennyivel a város növekedett, a szereplők is a régiek változatai voltak Pecsenyeszemű Baloghtól Férenyakú Guruciig. Bugyi külsőre megújhodott, mert a föléhúzott M-mel jelzett rajzoló a Nagytemplom felől állva hajtva ábrázolta, egy későbbi variánsban lógó lábbal ülve, kicsínosítva. Simon István kétségtelenül otthonos volt a nyers komikum területén, a Bugyi-történetek széles körben elterjedtek, s ezt felismerve az élelmes Hegedűs és Sándor könyvkereskedők hamarosan komoly könyv alakban is megjelentették"– írja Béber. 1902-ben jelent meg az első Bugyi Sándor-könyv *„Én meg a lú – Családi történelem"* címen. Néhány mondat az „Előljáró beszíd"-ből: „E vóna oszt az a könyv, akkibe az íletem sorjából néhány forint árát belecsömöszöltem. Rímsíges szíp testhe álló históriák vannak benne, meg kegyetlen gyönyörű fortíjos kípek."

Szabadhajdú, azaz Móricz Pál ismertető kritikájából sok fontos információt szerezhetünk. „Elöljáróban: 2 korona az ára. Kapható a Dongó szerkesztőségében Székely Imrénél, és a szerzőnél, Simon Istvánnál. A könyvet Jeney és egy debreceni fiatal diák, Tóth Árpád sikerült tréfás rajzai élénkítik." A szerző csodálkozik, hogy ország-világ mulatozik a Gárdonyi Géza Göre Gábor figuráján, „Pedig ilyen képtelen, hazug bohóc alakokat sem az Alföld, sem a felföld sem szült. Mondvacsinált alakok ezek, amilyenképpen Ágai Adolf Mokány Bercije is az" – véli a kritikus. „Hisz' ma hálás divat csúfot, gúnyt űzni, becsmérelni mindazt, ami magyar." Ezzel szemben: „virtusos könyv a Simon István debreczeni írótársunk 'Én meg a lú' c. tréfás műve." Kritikáját végül így fejezi be: „Én azért a Simon Pista Bugyi Sándor könyvét, talyigás életképeit, eseteit tréfás irodalmunk egyik ritka jóízű, tiszta magyar alkotásának ítélem, melyben a népies szokásoknak, kifejezéseknek is gazdag tárháza van (...). Az életderű és igazság sugárzik minden lapján. Biztos kezű, törzsökös magyar lelkű humoristának a legszélesebb körben való elterjedésre méltó műve ez. Simon Pista igazi szűz magyar földbe vetette bele az ekéjét. Bámulom a kövér, egészséges barázdáit, mert ritka termékeny, egészséges, erős, eleven magyar barázdák ezek."[19]

A könyvnek óriási sikere támadt. Részben itt szembesült nyelvhasználatának zamatával egyben szélsőséges furcsaságaival a cívis-olvasó. Az osztrákellenesség és alkalmanként a hazafiaskodó populista hősködésbe torkolló szemlélet éppúgy vivőereje volt, mint a tagadhatatlanul jelen lévő enyhe antiszemitizmus. Simon István

[19] SZABADHAJDÚ (MÓRICZ PÁL): *Én meg a lú. Bugyi Sándor könyve.* „Debreczen", 1902. május 13. 5.

rövidesen kirukkolt a második kötettel: „Hogy a másik kömvem, akkit ennek előtte reccsintettem, mánhogy 'Én meg a lú', mind egy szálig elkőtt, mondok e mán döfi, ekkel a magyarnak. Igen ám, csakhogy mán meg a benne az ecetágy, hogy maj' kihúz a nípek a kömvír, mer mír azír, hogy aszongya ehe foghatót nem faggyúzott az emberi nemzet..." S jöttek az újabb kötetek, egyes források szerint nyolc, mások szerint tizenkettő. *Tapasztalatok a lú víginél, meg gyalogszerrel, A lú meg én, Bugyi Sándor a koplalóba, A lú meg az én iletem sorja, Bugyi becsületes bölcselkedise; Beszijjik a lú!; Bugyi Sándor debreceni talyigás, mint bikeapostol; Bikekötís. Bugyi Sándor háborgása (1924); Búsujjik a lú! Elig nagy a feje, ugyi Nyalka (1923); stb.*

A Bugyi Sándor-történetek olvasottsága, sikere napjainkban szinte érthetetlen. Tény azonban, hogy az érdeklődés hátszelét kihasználva Simon István 1917. január 7-én képes, humoros hetilapot indított *Bugyi Újság* címen, amit a következő év májusáig írt és szerkesztett. „Az általa szerkesztett élclap hasábjain hétről-hétre megjelent rövid humoreszkek az első világháború nemzedékének szolgáltak szórakoztató olvasmányul. Jellemző volt rendkívüli népszerűségére, hogy a harcterekre is eljuttatták a hadbavonultak hozzátartozói..."[20] 1918-ban Simon neve lekerült a lapról, Balassa Sándor szerkesztette tovább Pityke Pál álnéven a kis formátumú lapot, egészen 1930-ig.[21] Maga Balassa úgy emlékezett, hogy a világháború idején a Bugyi Újság hetenként 16-20 oldalon többezres példányban talált gazdára. Per is kerekedett a két író-szerkesztő között, ami a legfelsőbb bíróságot is megjárta. Ezt Simon István indította Balassa Sándor ellen. Simon bemutatta Kerekes Ferenc levelét, amelyben meghagyta, hogy az alak további kalandjainak írásos folytatása ellen nem emel kifogást. A debreceni királyi ítélőtábla, majd a Kúria kimondta, hogy a Bugyi Sándor alak közkincs lett, nem lehet senkit eltiltani attól, hogy ne írja. Bíróságra került a *Bugyi-naptár* ügye is, ami végül megegyezéssel fejeződött be.[22] Éveken át *Bugyi-naptár* is jelent meg, „sőt, a lőcslábú talyigás népszerűsége tetőpontján képes levelezőlapra is rákerült a sokszor idézett aláírással: *'Úgy állok itt a lú víginél, mint virág a pohárba.'*"[23] A húszas évektől, több mint egy évtizeden át az Amerikai Magyar Népszava (1922–1931) rendszeresen közölte a Bugyi Sándor-történeteket. De azt már kevesebben tudják, hogy a dunakeszi Vadkerty Endre átdolgozásában készült *Bugyi Sándor debreceni hejjes pógár a Stúdióban* c. elbeszélés-sorozat 1930. június 15-én kezdődött a Magyar Rádióban, Kubák Győző pesti színművész közreműködésével.[24]

[20] VOJTH 1979: 9.
[21] KOROMPAYNÉ uo. 30.
[22] BALASSA i. m.
[23] BÉBER i. m.
[24] VOJTH i. m.

Mindazonáltal Debrecen irodalmi életének irányítói, kritikusai, irodalomtörténészei nem közösködtek Simon Istvánnal, aki tagja volt ugyan a Csokonai Körnek, de sohasem hívták meg felolvasni. Molnár Pál irodalomtörténetében ugyan megemlékezett tevékenységéről, de határozottan a ponyvairodalom körében jelölte ki a helyét.[25] Az egri székhelyű Gárdonyi Géza Társaság tagjai közé választotta és nagyobb megbecsülésben részesítette.

A 16 éves Tóth Árpád illusztrációi
Simon István Én meg a lú c. könyvéhez

[25] „Irodalmi igénytől távol, de annál zajosabb közkedveltségben virágzott a századforduló óta mindig egy debreceni ponyvairodalom is. Ennek törzscikke volt a Bugyi Sándor talyigásról szóló debreceni paraszt nyelv- és észjárásban megírt vidám népkönyv sorozat, – jórészt – Simon István debreceni tanító írásai. Később mások is utánozták e kapós históriákat. Komikus nyerseségű torz karikatúrák ezek – Göre Gábor debreceni testvérei – a népszínmű városi népszemléletének elfajulásai. Szerencsére ma már divatját vesztette ez a műfaj, mint ahogy a kigúnyolt típus is kihalt. A debreceni nép ma már nem e görbe tükörben szemléli a maga arcát." MOLNÁR 1941. 84–85.

A debreczeni kézügyesítő iskola

Simon István sokoldalú tehetségét és érdeklődését mutatja az is, hogy azonnal bekapcsolódott a kézügyesítő, svéd nevén „Slöjd"-mozgalomba, mely Debrecenben 1896-ban kezdte meg működését. A Debreczeni Képes Kalendáriom első, 1900-as kötete már működő egyesületnek említi, s azon túl sokáig közli a címtárban a vezetőség névsorát.[26] Többet árul el azonban egy méltató újságcikk 1902-ből. „A debreczeni kézügyesítő iskola befejezte az idei tanesztendejét. Szó nélkül nem sikamolhatunk át ezen intézmény fölött; mert a slöjd nagyon derék, nagyon szép eredményeket mutat fel. Dicsérjük ezért az igazgatót és a slöjd derék tanárait. Szántó Győző debreczeni gyáros valóban lelke ennek a szép eszmének, mely a nép gyermekeit használható mellékfoglalkozásra tanítja, és emellett ízlését is nemesíti. Nemes a célja, hasznos a működése ennek az intézménynek és – mégis a közönség, sőt a több százfőnyi egyesületi tagok közönyével kell küzdenie, hogy valóban teljes elösmerést érdemel a tevékeny, fáradhatatlan kitartó és áldozatos igazgató, Szántó György, aki egymaga cselekszik az egylet többi közönyös tagjai helyett. Pedig a legnagyobb érdeklődést és elösmerést érdemelné meg ez az intézmény; mert a két lelkes, buzgó tanár, Simon István ev. ref. tanító, író és Tóth András jeles szobrászművészünk oly sikeresen tanítottak itt, hogy a felmutatott eredmény, a növendékek képzettsége, fejlődése és munkái bármelyik ipariskola működésével versenyeznek. Simon István a papírkarton munkákra, Tóth András mester agyagmunkákra, a mintázásra, rajzra tanította a növendékeket, ízlésüket nemesítvén. Magának a közönségnek is módja lesz megítélni ezt a ritka szép és dicséretes eredményt, amennyiben a növendékek munkáiból rövid időn belül kiállítást rendez Szántó igazgató a tanárokkal. Tehát a szép és hasznos ügy iránt több érdeklődést kérünk a jövőt illetőleg."[27] Itt jegyezzük meg, hogy Simon Istvánt érdekelte a felnőttoktatás is, magániskolát tartott fenn hosszú ideig, évente általában harminc felnőttet vitt vizsgára. Mint vérbeli pedagógus szerkesztett szemléltető segédeszközöket és kidolgozott önálló módszertani eljárásokat a mértan, a számtan oktatása érdekében.[28] Tanított a bábaképezdében és az iparostanonc iskolában is. Néptanító volt a szó legnemesebb értelmében. [29]

[26] Debreczeni Képes Kalendáriom az 1901. évre

[27] A debreczeni kézügyesítő iskola. Debreczen, 1902. június 14. 5.

[28] Maga készítette szemléltető eszközeinek egy része a legutóbbi időkig látható volt a Járműjavító Művelődési Házában.

[29] VOJTH uo.

A „Debreczen" felelős szerkesztője

A Debreczen 1911. március 3-ai számának első oldalán váratlanul az alábbi *Beköszöntő* szöveg jelent meg: „A véletlen e régi dicső múlttal bíró lap élére állított. Hirtelenül, egészen váratlanul. Talán csak pár hónapra, talán hosszabb időre. Hogy mennyi ideig maradok a lap kötelékében, az egészen mellékes, fő kérdés az: hogyan fogom szolgálni a függetlenségi és 48-as párt ügyét és érdekeit. – addig is, még itt leszek? Elfogódva lépek annyi jeles elődöm örökébe, elfogódva veszem kezembe a tollat, midőn a független, szabad magyar haza megvalósításának roppant munkájából egy parányi részt e lap irányításával magamra vállaltam. (...) Azt szeretném, s azt fogom munkálni, hogy minden magyar ember szívében ott legyen a magyar haza szeretetével együtt az az erős hit is, hogy ez a sokat szenvedett haza független és szabad lesz, feltétlenül, minden poklokon keresztül az lesz, ha akarjuk, ha küzdelmeinkben kitartók leszünk. (...) A jogainkat nem kérni, hanem követelni, Bécs kapuját nem alázatosan kopogtatni, hanem döngetni kell. (...) Az osztrákkal ne legyen nekünk semmiféle vonatkozásunk. Legfeljebb az a bizonyos személyi kapcsolat, míg másként nem lehet. (...)" Március 5-én már a fejléc alatt olvasható: Felelős szerkesztő Simon István. Lapkiadó Horovitz Zsigmond". A következő napokban, hetekben csaknem minden napra vezércikket írt. Ezek hol országos, hol megyei-városi dolgokkal foglalkoztak, kemény 48-as hangon. Később mások is bekapcsolódtak és ellátták vezércikkekkel a lapot, de Simon István írásai továbbra is gyakran feltűntek. Ő szerencsére szerette névvel ellátni a cikkeit. Közben arra is maradt energiája, hogy más témájú, például ismeretterjesztő tanulmányt írjon. Ilyen A földrengésről írott kétrészes dolgozata.[30] Később Bugyi Sándor-történetek is napvilágot láttak a lapban, mi több, szinte kivétel nélkül publikálta *Új vegyes dolgok* c. könyvének minden cikkét, tanulmányát, versét. Simon István lelkes ellenzéki volt, elkötelezett híve Justh Gyulának, annak minden erénye és hibája iránt. Munkásságának ebből a korszakából csak néhány cikket emelünk ki, hiszen számuk meghaladja a százat, elemzésük külön tanulmányt venne igénybe. Ezekben a hónapokban az újoncszavazás és az általános választójog kérdése volt a belpolitika terítékén. A *Savanyú Pista és Keserű Károly* c. cikkét abból az alkalomból írta, hogy pártja aznap tartotta népgyűlését Debrecenben. Savanyú Pista nem más, mint Tisza István, Keserű Károly pedig Khuen-Héderváry Károly. Megállapítja, hogy Tisza István gyűlöli a magyar népet. „Bécset szolgálja a nagy István, Bécset nem gyűlöli ő, hiszen az nem adott rá okot soha. Az mindig emelte, becézgette őt, és egyszer-egyszer

[30] A földrengések. 1911. július 19. 3; július 20. 3,

lealázta a Tisza-nem-tisztelő–népet."[31] Bécs ellenességét, függetlenségi meggyőződését számos dolgozata bizonyítja. „(...) meg kell végre értetni Béccsel, hogy ha nem kell önálló magyar hadsereg, és mégis több katonára van szükség, akkor tartson magának katonát a maga pénzén az, akinek szüksége van rá. Nekünk kétfejű sasos, sárga-fekete zászlós, német kommendáns katonából egy szálra sincs szükségünk. Ennek a kidomborítása az obstrukciónak a nemes feladata. Éljen tehát az obstrukció!"[32] Gyújtó hatású, lázító szellemű cikkel emlékezett március 15-ére: „(...) És megemlékezvén ama nagy idők nagy alakjairól s kitartó népéről, kapcsoljuk a múlthoz a jelent, mutassuk meg, bizonyítsuk be, hogy a nép most is el van nyomva, most is jogokért kiált; bátran kiáltsuk világgá, hogy a népnek most is vannak zsarnokai. Mutassuk meg a jogtalan, kiuzsorázott, üldözött, nemzeti önérzetében megalázott népnek azt az utat, amelyen haladva célját elérheti! (...) Ünnepeljünk tehát büszkén, bátran, lelkesen, szívünk fölött kokárdával, szívünkben a hazaszeretet soha ki nem alvó lángjával, ajkunkon dallal, lelkünkben a szabadság, egyenlőség, testvériség nagy gondolatával és ezek megvalósításának erős akaratával."[33] A választójoggal kapcsolatban az írni-olvasni tudás és a titkosság volt elképzelésének alfája és ómegája. Úgy vélte, az írni-olvasni tudás könnyen megállapítható oly módon, hogy a szavazó maga írja fel választott képviselőjének nevét a szavazócédulára a fülkében. Meggyőződése szerint a parlamentnek a véderő és a választójogi javaslatot együtt, vagy legfeljebb egynapos eltéréssel kell tárgyalnia. „Ami már körülöttünk minden országban megtörtént, annak elvégre nálunk is meg kell történnie. Kell, hogy a nép birtokába lépjen a maga jogainak. Hogy pedig ez feltétlenül meglegyen, nem szabad előre bocsátani a véderőt egy lépéssel sem. Együtt, egyszerre, egymással kell célhoz juttatni mindkettőt. (...) Itt az idő, most vagy soha, ha arról van szó, hogy a világ leggyalázatosabb választási rendszerét a megyei kiskirályok, a járási basák vesztegető, terrorizáló garázdálkodását kell egyszer s mindenkorra megszűntetni (...)"[34]

[31] *Savanyú Pista és Keserű Károly*, 1911. szeptember 10. 1–2.
[32] *Az obstrukció*, 1912. január 5. 1–2
[33] *Március 15.* 1912. március 15. 3
[34] *Egyszerre a kettőt.* 1912. május 12. 1. – Néhány nappal később 40 év után megszűnt a „Debreczen", majd 1913. május 22-én újraindult.

Új vegyes dolgok, 1912

A Bugyi Sándor-könyvek minden bizonnyal enyhítettek a család anyagi gondjain, s írójuknak ideig-óráig talán „egy kis független nyugalmat" szereztek. Ezekben az órákban Simon István igényesebb munkákon, szépirodalmi és tudományos témákon dolgozott. Újabb és régibb dolgozataiból 1912-ben, *Új vegyes dolgok* címen ismét könyvet jelentetett meg.[35] A verseket egy kivételével kicserélte, egyedül a *Levél Szabolcska Mihályhoz* címűt közölte újra az alábbi lapalji jegyzettel: „Szabolcska Mihály szerepi rektor koromban, mint legátus, pár napig vendégem volt. Akkor sarkallt az írásra. Küldött is egy Poétikát, hogy azáltal csiszolódjam. Ennek a reminiszcenciája alatt írtam ezt a verset több mint 20 évvel ezelőtt." A másik, immár kettős csillaggal jelzett jegyzet a gyerekek számára vonatkozik: „Azóta a tizenhatodik is hazajött. Tizenkettő él közülük."

Az előszóban megemlíti, hogy korábbi könyve hamar elfogyott. Öntudatosan jegyzi fel: „Az történt ugyanis, hogy amit én 16 évvel ezelőtt az elektromosság mibenlétéről és ezzel kapcsolatban a vonzásról és taszításról állítottam, valóra vált, illetőleg a legelőkelőbb tudományos körökből kiindulva hódító körútra indult."[36] Két új költeményt illesztett a szépirodalmi részbe. A *Heribald* c. kétrészes, hosszadalmas elbeszélő költemény az ismert történelmi tényen alapuló monda népies, már-már profán, humoros megverselése: 926-ban a szentgalleni bencés szerzetes barát nem volt hajlandó a kalandozó pogány magyarok elől társaival együtt elmenekülni, talán kényelemből, talán hősies elszántságból. Ezt Simon úgy értelmezte, hogy rokonszenve egyenesen a magyarok felé irányult, velük mulat, eszik, iszik. „Szivemmel, lelkemmel csak utánok vágyom, / Nincsen a magyarnak párja a világon." Ez a legenda legendája. *A hazáról* c. tízszakaszos költemény a századfordulón divatos hazafias kesergés a nemzeti nagy eszme hiányán. A költők is érthetetlen álmok fátyolát szövik, ekörül tolong a kíváncsi sereg. De van egy gondolati mozzanata a versnek, amely a turanizmusba plántálja eszmei gyökerét:

Mért gondolta István, hogy ördögöt űz el,
Ha a régi vallást írtja vassal, tűzzel?
Hej, elpusztult vele sok nemzeti kincsünk,
A régi időkből nincs mire tekintsünk.
Régi dal, őserkölcs, írás, hősi emlék
Mind elpusztult, hogy az új rend megszülemlék.

[35] SIMON 1912
[36] SIMON 1912 Előszó

Új rend született meg, már akkor is német,
Amely kiforgatta a jó magyar népet.
Idegent ültetett a saját nyakára,
Mihelyt elköltözött első nagy királya

A megértették egymást egy Mátyás királyról szóló gyengécske anekdota, *Az északi sarkon* humoros-fantasztikus útleírás hatáskeltő személyes utalásokkal. A két Bugyi Sándor-történet *(Jóska cigány meg a Sárga, Poétának érzem magamat)* közül az első a sikerültebb. A *Lakodalom a Sárréten* dokumentumértéke, semmint művi megformálása miatt érdekes. A *Darules* nem is törekszik novellisztikus értékekre, jóllehet a beszámoló elején együttérzéssel magyarázza a darvak óvatosságát, és sajnálja, hogy egyre ritkább ez a gyönyörű madár már a Sárréten is. „Hogy miért üldözik nálunk annyira ezt a madarat, annak megvan a magyarázata. Az Alföldön nem is legény az, akinek két-három szál értékes darutoll nem ékesíti a kalapját." Aztán egy vélhetően valós, megnevezett ismerősét beszélteti, aki az 1880-as évekből idéz fel egy kudarccal végződött daruvadászatot Nagybajom határából.

Külön kell szólnunk fontossága miatt a negyedik versről, melynek címe: *Levél Tóth Árpádhoz.*[37] Tóth Árpád 1909-től 1913-ig debreceni újságíró volt, mármint országosan ismert költő, a Nyugat rendszeres munkatársa. Amikor a Nyugat küldöttsége – Ady Endre, Ignotus, Móricz Zsigmond – 1909 októberében Debrecenben a Csokonai Kör vendége volt, felléptették Tóth Árpádot is. Ebből az alkalomból írta Simon István a verset *A régi tanár – a tanítványhoz* címmel. Kardos László Tóth Árpád-monográfiájában nem tudott mit kezdeni vele, ezért csak megemlítette, mint az egykori tanár „ügyetlen, parodisztikus" költeményét, amely Tóth Árpád *Tavaszi holdtölte* c. versének formáját utánozza. [38] Simon István nevével az Állami Főreál Gimnázium tanárai között Kardos László nem találkozhatott, ám nem kutatott tovább. Ha azonosította volna Simon István személyét, rájött volna, hogy ez esetben nem a vers esztétikai értéke a lényeges, hanem a gesztus, illetve az egykori tanár elégikus büszkesége.

(...)
Úgy este merül fel előmbe sok emlék:
Mikor még jókedvvel döcögött Bugyi,
Mikor még nagy cipók valának a zsemlék,

[37] A vers eredetileg megjelent a Debreceni Független Újság, 1909. október 27-i, majd a „Debreczen" 1912. február 15-i számában is!
[38] KARDOS 1955. 413

Mikor Te rajzoltál... Emlékszel, úgy-i?
Nos, fiú, megnőttél Te, de én törpén
Vergődöm bozóton, cserjén akadozva...
Vacsorád pástétom, tengek én körtén,
Vackor az azonba', tanúm rá a bodza.
(...)

A „Mikor Te rajzoltál" konkrét utalás az együttműködésre: az első Bugyi Sándor-könyv (Én meg a lú, 1902) egyik illusztrátora a 15-16 éves Tóth Árpád volt! Simon István 1909-ben már 49. évét taposta, nem számíthatott különösebb irodalmi rangra. Azt csak képzelte azonban, hogy a fiatal, állás nélküli költő vacsorája pástétom, vagyis a hírnév gazdaggá tette!

A maga nemében különös elbeszélés a *Gyógyászat a Márson*, mert jól mutatja Simon István természettudományos érdeklődését, illetve a fantasztikum iránti vonzalmát. A novella egy jóslással kezdődik, ami meggyőződése volt. „A XX-ik század közepe táján majd nem fogja kérdezni senki: hogyan lehet eljutni a csillagokba, mert meglesz, való lesz. Ha testileg nem, hát lelkileg, telepáthia útján." A fikció azzal kezdődik, hogy az elbeszélő már volt a Marson. „Szédületes gyorsasággal látszott növekedni, amint feléje közeledtem. Az egész égboltról leszorította a csillagokat s misztikus fényben egyedül ragyogott. Az óriás vörös golyón egyre tisztábban látszottak a tengerek, hegyek, folyók és csatornák." S aztán következnek a humoros élmények.

Újraközölte *Miért mozognak a bolygók a nap körül?* c. dolgozatát az alábbi jegyzettel: „Ezt az elmefuttatást több mint 20 évvel ezelőtt írtam, s az 1896-ban megjelent Vegyes dolgok című könyvemben adtam ki: tehát sokkal előtte az elektron-elmélet megszületésének." Közzétett egy dolgozatot *Az elektromosság új elmélete* címen. Ez így kezdődik: „Én már több mint 25 éve sokak előtt állítottam, s az 1896-ik évben megjelent *Vegyes dolgok* című könyvecskémben meg is írtam, hogy az elektromosság nem pusztán erőnyilvánulás, hanem tulajdonképpen anyag". Panaszolja, hogy állítását megmosolyogták, s azzal utasították el, elméletek felállításához csak kipróbált, jeles tudású férfiaknak van joguk. Felhozza Stephenson, Edison, Faraday példáját, akik nem intézmények laboratóriumaiban fedezték fel találmányaikat. Nem vindikálja magának a jogot, hogy ő rendítette volna meg a hagyományos fizikai világkép pilléreit, csak konstatálja, hogy amit ő 1896-ban már leírt, az időközben tudományos tény lett. „A prioritást azonban nem engedem." Tegyük hozzá, hogy elmélete nem eredeti, hiszen maga is utalt rá az elektromosság mibenlétéről szólva, hogy már Franklin azon a véleményen volt, hogy az elektronosság anyag.

Flammarion Népszerű csillagászat c. könyve volt rendszeres olvasmánya. A *Szembeötlő tudományos tévedések* c. írásában cáfolja azt a hiedelmet, hogy a villámlást a légköri villamosság okozza, mert a levegőben nincs is elektromosság. Ellenben e légköri jelenség okozója a levegő által összeszorított, elektromossággal telített, felhőkké sűrűsödött vízgőzök áttörése a megvékonyodott levegőrétegen. Abszurdumnak tartja, hogy az üstökösök csóvája anyag vagy a sugárnyomás ereje lenne. Szerinte „Az üstökösök farka nem anyag, hanem egyszerű fénycsóva." A nap sugárkévéje. Szembeszáll a Nobel-díjas Arrhenius (1859–1927) elméletével is, aki éppen a sugárnyomásról kifejtett teóriájával gondolta kiegészíteni Darwin származástanát. Arrhenius szerint az élet a napsugarak által okozott fénynyomás következtében jut egyik égitestről a másikra. Simon István ennek ellene szegezi a kérdést: igen, de az első életcsíra hol és hogyan keletkezett? Hosszasan sorolja ellenérveit, végül oda konkludál: „Az élet eredetének a megfejtése tehát nem sikerült sem Arrheniusnak, sem az ő követőinek. De ugyan hogyan is sikerült volna, mikor magát az élet lényegét sem ismerjük." Az emberi tudás korlátozott. Az ember élettelen anyagból nem képes élőt, szervetlen anyagból szervest produkálni. Mindazonáltal elismeri, az élet élettelen és földi anyagból jött létre. Ám tagadja a természet „mindent intéző hatalmasságát," öntudatát, ugyanakkor elismeri célirányosságát. „Aki ezt megtehette, azt bátran nevezhetjük Istennek." „... ha azt mondjuk, hogy a világon minden a természet örök törvényei szerint megy végbe, azt is tegyük hozzá, hogy ezeket a törvényeket a természet számára az hozta létre, aki mindenek felett uralkodik, t. i. az örök Isten." Vagyis szerzőnk kreatív, korát megelőző természetismerete ellenére az objektív idealizmus filozófiáját vallotta. *Az elektromosságról és mágnességről* c. hosszabb dolgozatát is újraközölte, de nem teljesen azonos formában. *A villamosság terjedési sebessége* c. dolgozatát ezekkel a szavakkal fejezi be. „Megtörténhetik, hogy drótnélküli távíróval a Marsbeliekkel is válthatunk marconi-grammokat, de hogy aztán az ott lakók nyelvét mikor értjük meg, s mikor értik meg ők a mi ezer egynehányszáz nyelvünket, arra nagyon kíváncsi vagyok."[39]

[39] A könyv tartalma: Levél Szabolcska Mihályhoz 1. oldal; Heribald 5.; A hazáról 12.; Megértették egymást 15.; Az északi sarkon (Útleírás) 21.; Jóska cigány meg a Sárga 28.; Poétának érzem magam 32.; (Bugyi Sándor-történetek) Levél Tóth Árpádhoz 38.; Lakodalom a Sárréten 40.; Gyógyászat a Márson 51.; Miért mozognak a bolygók a nap körül 56.; Darules. Egy sárréti vadász elbeszélése után 66.; Az elektromosság új elmélete 76.; Az elektromosságról és mágnességről, Az 1896-ban megjelent 'Vegyes dolgok' című munkából 82.; Az elektromosság lényege 89.; Vonzás és taszítás 99.; A mágnesség 108.; Az elektromozás két módja 115.; A villamosság terjedési sebessége 122.; Szembeötlő tudományos tévedések 127.

A nyugdíjas évek

Simon István 64 éves korában, 1924-ben vonult nyugdíjba. Ebből az alkalomból szép ünnepélyt rendezett a református egyház június 30-án a kollégium dísztermében, ahol rajta kívül még kilenc nyugdíjba vonuló református tanítót és tanítónőt búcsúztattak. „A magyar kir. kultuszkormány nevében Vasady Lajos kir. tanfelügyelő mondott üdvözlőbeszédet, melynek végeztével a nyugalomba vonuló tanítóknak egyenként átnyújtotta a kultuszminiszter köszönő levelét."[40] Még fővárosi lap is méltatta életútját. „Simon István debreceni református igazgató tanító 43 évi hasznos munkásság után nyugalomba vonult. Kartársai művészi bronztintatartóval ajándékozták meg, melyre a jó kerekfejű Simon Pista, egyébként 16 gyermeknek a derék édesapja, érdekes, értékes irodalmi munkásságával is rászolgált. Simon István ugyanis az írója és megtemetője a vaskos, humoros debreceni talyigás, a híres Bugyi Sándor alakjának, pompás magyar eseteinek. A Bugyi Sándor-féle könyvek ma már az amerikai magyarok körében is nagyon népszerűek."[41] Ezután többször szerepelt a helyi lapok, főleg a *Debreczen* hasábjain, nemcsak mint szerző, hanem mint nagycsaládos ember. „Megírta a Debreczen, hogy Simon István ref. igazgató-tanító 43 évi ernyedetlen szolgálat után nyugalomba vonult. Simon István nagy érdemeket szerezett a magyar népművelés terén, mit több ízben, legalább 9 kollegájával egyetemben, közös hivatalos ünnepélyen, a felsőbb közoktatásügyi fórumok is a legnagyobb elismerés hangján állapítottak meg. A Simon István nagykiterjedésű családja vasárnap délután meleg családi ünnepélyt rendezett az ősz jubiláns tiszteletére. Vígkedvű Mihály utcai 5. szám alatti kislakásában gyűlt össze a mintegy 50 tagból álló család; 12 gyermeke, 3 menye, 6 veje és 18 unokája állott fényképezőgép elé a családi ünnep kezdetén. Érdemes megjegyezni, hogy Simon István 16 gyermeknek apja, ki e rendkívüli nagyságú családból 12 gyermeket egészségesen felnevelt. A jubileum családi vacsorával kezdődött, melyen egy fia, egy veje, és egy menye üdvözölte Simon Istvánt a többi nevében is. A beszédekre meghatódott hangon válaszolt az ünnepelt. 18 unokája – számuk szimbolizálásra – egy 18 szálból álló fehér rózsacsokrot készített számára, melyet közülük Szabó Magda nyújtott át neki. Vacsora után a késő éjjeli órákig együtt maradt az ünneplő család."[42]

A nyugalom azonban nem tétlenséget jelentett. Továbbra is írta – ha ritkábban is – cikkeit a debreceni lapokba. Írt egy mozi szkeccset is, de 1926 tavaszán váratlanul

[40] *A népnevelési kultúra ünnepe.* Debreczen, 1924. július 1. 5.
[41] *A Bugyi Sándor könyvek írója nyugalomba vonul.* Magyarság, 1924. június 26.
[42] *Simon Istvánt 12 gyermeke, 3 menye, 6 veje és 18 unokája ünnepelte. Érdekes családi ünnepély.* Debreczen, 1924. július 9. 2.

megjelent a mozik műsorán egy Bugyi-szkeccs, aminek semmi köze nem volt az ő Bugyi Sándorjához. Be is perelte a jogbitorlót.[43] „A folyó évben, március 19–20-án, az Uránia mozgóban egy szekecset adtak, melynek címe: 'A lú meg én. Bugyi Sándor delejes bájitala', százával vonzotta az érdeklődő közönséget. T. i. mindenki azt hitte, hogy a mindnyájunk által jól ismert öreg talyigás alakja fog előtte megelevenedni. De nem így történt. A mű Adorján László budapesti kabaréíró tollából került ki, s csak gyenge utánzata volt a Simon István tanító által kreált népszerű figurának. Éppen ezért Simon István – kinek szintén van egy kész, még előadatlan Bugyi-szkeccse – feljelentést tette Adorján ellen. A pört tegnap tárgyalta dr. Barta Imre törvényszéki bíró, és a keresetnek helyt adva, Adorján Lászlót a szerzői jog bitorlásának vétsége miatt 15 millió korona pénzbüntetésre ítélte, mely behajthatatlanság esetén százezer koronánként 1 napi fogházra változtatható át. Ezen felül tízmillió korona kártérítésre és 4 millió korona perköltség fizetésére is kötelezte az alperest. Kötelezte egyben arra is, hogy az ítéletet egy fővárosi és egy helyi lapban tegye közzé."

Népies elbeszélései közül nem egy becses néprajzi értéket tartogat. Ilyen például *A cúca* c. novellisztikus írása. „Hogy voltaképpen mit is neveztek az Alföldön cúcának, azt – úgy gondolom – kevesen tudják már. Éppen ezért én mindjárt ide is írom, hogy a cúca nem volt egyéb, mit az a szénacsomó, amit egy jókora hosszúságú rúd végére kötöztek fel. Ezt a cúcát nyomkodták az ég felé a sárréti dinnyecsőszök szerda és szombat napok reggelén, jeléül annak, hogy szabad az egyes táblákba bemenni dinnyeszedés céljából." Leírja, hogy a Sárréten az ugarrendszer volt divatban, az ugarnak szánt földek egy részét dinnyeföldeknek osztották ki a gazdák, mert a dinnyések a felfogott táblákat jól megművelték, amiben aztán a következő évben kitűnő búza termett. Ha valaki nem gondosan művelte a dinnyeföldet, azt megtudták a gazdák, s máskor nem adtak neki parcellát. Ilyenkor a hoppon maradt az illető savanyú arccal ment haza. Erre mondták: „Olyan képet vág, mint akinek nem jutott dinnyeföld." A dinnyeföldre csak dinnyeérésig lehetett szabadon járni. Attól kezdve csak szerdán és szombaton vonulhattak ki a termesztők, s ott várni kellett, míg a községi gazda fel nem hatalmazta a csőszt a cúca felnyomására. Ennek megpillantása után lehetett beseregleni. A néprajzi bevezető után következik az írás szépirodalmi, tehát fiktív, vagy legalább is fikcionált része.[44] A novellát színdarabbá formálta, amit aztán Kubányi György tett mikrofon-, illetve színpadképessé. Írt egy rádiókomédiát *Rózsahegyi és Bugyi* címen.[45] 1931-ben

[43] ANONIM 1926: 8.
[44] *A cúca*. Debreceni Újság, 1928. december 30. 10. A lap következő száma nem jelent meg, beolvadt a Hajdúföldbe.
[45] VOJTH uo.

Kicserélődünk c. 13 oldalas bohózata jelent meg egy felvonásban Öreg Simon István névvel. Az öt jelenetből építkező bohózat keletkezése idején sem számíthatott sikerre, hiányzik belőle a természetes humor.[46]

Az 1930-as évek derekán, jóval 70. éve felett ismét aktivizálta magát. Egykori lapjában, a Debreczenben egymás után jelentek meg érdekes kis cikkei, novellisztikus feldolgozásai. Például tréfás *Minta-rímtár*at indított ilyesféle szövegekkel: „Majd a mezőn, ne félj Pityu, lesz kút, / Megfürösztjük a bősz Titulescut. / Benest pedig, a rosszmájú sátánt, / megtömjük, hogy hadd hízzék az ántánt. / És ha ordít a belgrádi Jeftics, / Így tárgyalunk vele csak, hogy Nye krics!" Vagy: „Termett sok szép sütőtököm, / El is adtam csütörtökön. / (...) / S ha megegyeztünk a tökre, / Elbúcsúzom mindörökre."[47] Néhány hétig rendszeresen olvasható cikk-sorozata volt a lapban *Mi jut eszembe* címmel. Olykor nyelvészkedett. Hogy ez a buzgalma „holdvilágos" nyelvészkedés volt-e, ahogy a nyelvtudósok az amatőr nyelvészek, mint például Erdélyi József költő tevékenységét nevezték, vagy megalapozott tudásra épült, azt a tudomány képviselői tudnák eldönteni. Simon István például meg tudta magyarázni a fersing szó etimológiáját, aminek eredetét állítólag még az akadémikusok is képtelenek voltak megfejteni. A fersing a székely asszonyok ünneplő ruhájának a neve. Ez egy ingszerű, vászonból szőtt, lábikráig lecsüngő felső ruha, aminek eredeti neve felsing, s ez alakult át fersinggé.[48] A *Hortobágyi keserűkút* arról szól, hogy Bozsó István juhászt megrúgta egy sárga csikó, a lába oszloppá dagadt, s Deli Mátyás, a legendás hortobágyi állatorvos bevitte Debrecenbe, ahol le akarták a lábát amputálni. Bozsó azonban megszökött, s hazavitette magát a Hortobágyra, ott a keserűkút vizében három hétig áztatta a beteg lábát, s meggyógyult. A Hortobágy néprajzában jártas szerző – évekig közel állt Móricz Pálhoz, a Hortobágy kiváló ismerőjéhez – így fejezi be a cikket: Nem lenne érdemes ezt a kutat még egyszer kiásni és konkurenciát csinálni vele a többi hazai keserűvízforrásnak?[49] Matematikai megoldások is foglalkoztatták. „Rájöttem, hogy valamely szám négyzetét úgy is megkapjuk, ha természetes számsorban előtte és utána álló számokat szorozzuk egymással, és a szorzathoz hozzáadunk 1-et. Például 5 a négyzeten = 25. A számsorban 5 előtt találjuk a 4-et, utána a 6-ot. A 4 és a 6 szorzata ad 24-et. Ehhez hozzáadva 1-et, kijön a 25."[50] Logikus, sőt pofonegyszerű, mégsem valószínű, hogy más is rájött.

[46] *Kicserélődünk.* Bohózat egy felvonásban. Írta öreg SIMON István. Db. 1931

[47] *Minta-rímtár kezdő poéták részére.* Szerkeszti SIMON István. Db. 1934. február 18. Számozatlan mellékletoldal

[48] Db. 1938. január 16. 27.

[49] Db. 1938. február 27.

[50] *Mi jut eszembe?* Db. 1938. január 1. 12.

58. házassági évfordulójáról egykori lapja, a *Debreczen*, a hírek között fényképet közölt.[51] Megemlékezett a sajtó 84. születésnapjáról is. „Simon István nyug. iskolaigazgató most érte el életének nyolcvannegyedik évfordulóját. Szép, nagy család, 11 gyermek és 25 unoka ünnepli a ritka születésnapot. Simon István életkorához képest jó egészségnek örvend, csak az írást kellett abbahagynia szeme gyengesége miatt. Emlékeznek még olvasóink Simon István ízes, humoros írásaira. A régi békeévekben egész nemzedékeket nevetetett meg tőrőlmetszett humoros alakjaival, mint Bugyi Sándorral, a híres nevezetes talyigással és más hasonló jóízű írásaival."[52] Ezt az emlékezetes családi ünnepet nem sokkal élte túl. 1944. december 15-én halt meg Csillag utcai lakásán. Feleségét, aki 16 gyermeket szült, ennél is magasabb életkorban ragadta el a halál: 1953-ban, 91 évesen távozott az élők sorából.[53]

Függelék

(A Függelékben közölt dokumentumok eredeti példányai a családtól Vojth Zoltán kezébe jutottak, aki sok más tárgyi és írásos emléket – szemléltető eszközöket, érmeket, fényképeket, könyveket, iratokat – a *Szabadságtelep története* c. kiállításban helyezett el a Járműjavító Művelődési Ház Faraktár utcai helyiségében. A dolgozat szerzője a fenti dokumentumok egy részéről annak idején másolatot kért Vojth Zoltántól, melyek rövidesen a Bihari Múzeumba kerülnek. Az eredeti anyagot azonban 2007-ben a könyvtáros segítsége ellenére már nem találtuk. A tárlókban viszont még akkor látható volt több Bugyi Sándor-könyv, saját készítésű iskolai szemléltető eszköz, egy Simon Istvánról készült érme, melynek alkotóját nem lehetett azonosítani.)

1.
Hampel József levele

Tekintetes Simon István ev. ref. tanító úrnak Bihar Udvariban. Köszönöm nagyra becsült sorait és sietek tanácsát követni. E sorokkal együtt az Árpád kori temető fölásására küldünk 50 forintot, és arra kérjük tisztelt Uraságodat, hogy Dr. Tomm Béla orvos úrral együtt az ásatást intézni szíveskedjék. Magam, sajnos, ez idő szerint nem mehetek a hely színére, de teljesen megbízom Uraságtok közös fölügyeletében.

[51] A kép aláírása: Idős Simon István és neje, Tóth Mária, tegnap tartották házasságuk ötvennyolcadik évfordulóját. Db. 1940. április 18. 6.
[52] Tizenegy gyermek és huszonöt unoka ünnepli Simon István 84. születésnapját. Db. 1944. május 12. 6.
[53] BAKÓ i. m.

A lelhelyről helyrajzi vázlat volna készítendő, s abba az egyes sírok fekvésök szerint be volnának rajzolandók. Egyúttal minden egyes sír mélységét s egyéb méreteit kell majd fölvenni, és az ásatásnál arra kell ügyelni, hogy minden egyes tárgy kiemelésénél lehetőleg pontosan megjegyeztessék, hogy a test mely tájáról való. Az egy-egy sírban lelt régiségek együtt tartassanak. A csontvázas maradványokról az anthropológiai múzeum részére szívesen lemondunk, de a régiségekről nem, akkor sem, ha mint előre látható, ugyanegy tárgyból többszörös példányok akadnak. Az ásatás befejezése után a tárgyakkal együtt költségkimutatást is kérünk, mert hivatalból el kell számolnunk a küldött summát. Előre is köszönjük szíves fáradozását, reménylem, hogy buzgalmuk nem lesz eredmény nélkül, és hogy Bihar-Udvari hazai archeológiánkban számot tevő lelőhelynek fog bizonyulni. Fogadja kitűnő tiszteletünket, mellyel maradtam Budapesten, 1893. május 19. Kész szolgája Dr. Hampel József érem és régiségosztály őr.

2.

Kézügyesítő oktatást fejlesztő egyesület Debreczenben,

Bizonyítvány

Melynél fogva készséggel igazoljuk, hogy Simon István tanító úr 1896 október hó 1-től kézügyesítő műhelyünknek vezetője, és minthogy ezen idő alatt a papírmunkák oktatásában szép eredményeket mutatott fel; pontossága, szorgalma és képzettsége által teljes megelégedésünket érdemelte ki. Őt, mint megbízható egyént legjobban ajánlhatjuk. Kelt Debreczen, 1897 június hó 1-én. Szántó Győző igazgatós. tag, Lengyel Imre, az Egyesület elnöke. Pecsét.

3.

Kosztolányi Dezső levele

Igen tisztelt Uram, ezek a sajtóhibák fölháborítóak. De az újságok és folyóiratok nem szeretik a sajtóhibákat kiigazítani, mert általa a maguk lomposságára mutatnak rá. Különben is furcsa lenne, hogy egy szerkesztői üzenettel javítsanak és magyarázgassanak. Akik értenek hozzá, azok úgyis tudják, hogy a nyomda a hibás, akik pedig nem értenek a betűkhöz, azoknak úgyis mindegy. Könyvét köszönöm, s vagyok önnek híve. Kosztolányi Dezső. (Budapest, 1928. I. 6. Céges levélpapíron: Budapest, I. Tábor utca 12.)

4.

Móra László levele

Kedves jó Pista Bátyám! Engedje meg, hogy így szólítsam. Biztatott erre sok minden. Az is, hogy tanító kenyeret eszünk mind a ketten; – az is, hogy neveljük a kertet mind a ketten, – az is, hogy irogatunk mind a ketten, – meg ha nem csalódom, a Gárdonyi Irodalmi Társaság tagjai is vagyunk mind a ketten. Szóval ez a sok minden bátorított rá. Ugye, nagyon-nagyon megkéstem ezekkel a sorokkal? Nem bírtam előbb hozzájutni. Örökösen fojtogatott a gond és a még temérdekebb munka. A közmondás azt mondja: „nehéz két úrnak szolgálni". Én meg bizony ötnek is szolgálok. De hát mit tegyünk, muszáj! A kertnek szolgálok, mert ezt imádom. Elemi iskolai igazgatóságomnak is kell áldoznom, mert ez éltet valamicske pénzzel. Mint főtitkár szolgálom a Gárdonyi Társaságot is. Mint szerkesztő meg írom a Meseországot is. Meg hát néha-néha a tollamnak is szót fogadok. Ne de majd lerázom valamennyi uramat, s legfeljebb csak kettőt tartok meg! A szeptember 25-ei rádióelőadásomra írt kedves, meleg sorait köszönöm, kedves Pista Bátyám. Bár nekem édes kevés volt az érdemem, mert hiszen én csak megírtam mindazt, amit a kertemben láttam, átéltem. Az imént is ugyanabban gyönyörködtem, mint csipegette két cinke az egyik őszibarackfára kiakasztott szalonnabőrkét. Hát nem százszorta szebb ez, mint akármelyik hangosfilm, vagy émelygős, nemtelen csoda-színdarab!? Édesapámnak felemlítettem a küldött idézeteket. Ő ugyan meg is mondta annak a novellának a címét, de bizony én már csak annyit jegyeztem meg, hogy az Atyámfiai c. könyvében fordul elő. – Rövidesen még írok magunkról is: Feleségem a legjobb asszony a világon. Huszadik évünket éldegéljük kettesben, de minek(ünk) még más napunk ez alatt az idő alatt nem volt, csak szép. Gyermekeinkkel is megáldott a jóisten. Jók, szelíd lelkűek, szolgálatkészek, szorgalmasak. Laci fiam az egyetemre jár. Félévi kollokviumait egytől-egyik jelesen végezte. Berci VI-os gimnazista. Egyébként ők az én kertészinasaim – kis feleségemnek pedig szobalányai. Hanem most már igazán nem locsogok tovább. Kérem a jó Istent, hogy jutalmazza kedves Pista bátyámat és az egész háznépét további jó egészséggel, sok-sok örömmel, hogy (meg) az Amerikai Népszava még sokat kaphasson Bugyi Sándorból és más ilyesfajtákból. – No, meg hogy még nagyon-nagyon sok dinnyeszüretünknek lehessünk kedves mindketten és kedves mindnyájan boldog részesei. Őszinte, meleg kézszorítással, üdvözlettel vagyok kedves Bátyáméknak ismeretlen ismerősük és nagybecsülő tisztelőjük. Buda, 1932. jan. 2. Móra László. III. Terézhegy 20. 101.

5.

Pohl Ferenc levele

Igen tisztelt Igazgató Úr! Fogadja a „Kossuth Lajos" hegyközség nevében, aranylakodalma alkalmából, legmelegebb üdv kívánatainkat. Kérjük Gondviselőnket, továbbra is tartsa jó egészségben kedves családja, a magyar társadalom, a „Kossuth Lajos" hegyközség igaz örömére. Kívánjuk, hogy lássa, élvezze mielőbb a szebb magyar jövendőt, mely már küszöbünkön leselkedik, próbára téve magyar hitünket, Istenben való bizalmunkat. Mély tisztelettel és hódolattal köszöntöm a „Kossuth Lajos" hegyközség nevében. Pohl hegyközségi elnök, m. kir. gazdasági tanácsos. Debrecen, 1932. április hó 13-án.

Irodalom

ANONIM:

1926 *A drága Bugyi-skeccs. Huszonkilenc milliójába került a film egy budapesti kabaréírónak.* „Debreczen" október 22. 8.

BAKÓ Endre:

1981 *„Apám írta a Bugyi Sándor könyveket."* Hajdú-bihari Napló, január 20. 5.

BALASSA Sándor:

1943 *Bugyi Sándor a debreceni népi humor képviselője.* Újságírók Újságja, Db.

BÉBER László:

1977 *Bugyi Sándor meg a többi 299 talyigás.* In: Debreceni érdekességek. 84–95 . Db

CSOBÁN Endre (szerk.):

1940 Debrecen sz. kir. város és Hajdú vármegye. 195–196. Bp.

BÉNYEI József idézi:

1975 *A Villámtól a Dongóig.* Hajdú-bihari Napló, február 2. 9.

KARDOS László:

1955 *Tóth Árpád.* 413. Bp.

KISS István:

1962 *Debreceni furcsaságok a múltból. Hogyan született meg Bugyi Sándor?* Hajdú-bihari Napló, július 3. 9.

KOROMPAY Gáborné (szerk.):

1973 Hajdú-Bihar megye sajtóbibliográfiája 1843–1970. Db.

MESTERHÁZY Károly:

1965 *A sárrétudvari (biharudvari) X-X. századi temetők.* In: Déri Múzeum Évkönyve. 29–42. Db.

MOLNÁR Pál:

1941 *Debrecen a magyar irodalom történetében.* 84–85. Db.

SIMON István:

1912 Lakodalom a Sárréten. In.: Új vegyes dolgok, 40–50. Db.

1894 *A Bihar-udvari Árpád-kori temető.* In: Archeológiai Értesítő, 14. 217–220

1896 *Vegyes dolgok.* Db.

1912 Új vegyes dolgok.

SZINNYEI József:

1908 *Magyar írók élete és munkái.* XII. köt. Bp.

VOJTH Zoltán:

1980 *Emlékezés Simon Istvánra.* Hajdú-bihari Napló, febr. 15.

Endre Bakó

István Simon (1860 Gáborján – 1945 Debrecen) – ein Polyhistor aus Bihar

Seine Bestätigung als Grundschullehrer erhielt István Simon am Reformierten Kollegium zu Debrecen. Ab 1883 war er in Sárrétudvari (damals Biharudvari) als Lehrer an einer Mädchenschule tätig. Zu eben der Zeit wurde die Schule erweitert und bei den Erdarbeiten dazu stieß man auf Gräber aus der Zeit des Hauses Árpád. Mit der Freilegung dieser wurde István Simon durch das Nationalmuseum unter der Leitung des Museumsmitarbeiters József Hampel beauftragt. In einem Fachartikel berichtete er über die Arbeit in der Zeitschrift Archäologische Nachrichten („Archeológiai Értesítő"). Er nahm lebhaften Anteil am örtlichen Geschehen. So ist es unter anderem auch ihm zuzuschreiben, dass sich in der Gemeinde ein Kossuth-Kult entfaltete. Im Herbst 1894 zog er nach Debrecen, wo er sich der sog. Slöjd-Bewegung anschloss. Der Begriff kommt aus dem Schwedischen und bedeutet „Handwerksarbeit". Hier gehörte auch der spätere Lyriker Árpád Tóth zu seinen Schülern, wovon dieser in einem seiner Gedichte erzählt. István Simon verfasste regelmäßig Artikel für das Lokalblatt „Debreczen" und fungierte zeitweilig als dessen Chefredakteur. Als Freund und Anhänger der Veranschaulichung stellte er moderne Gerätschaften her, die auch heute noch erhalten sind. Er spielte Geige, zeichnete, schrieb Gedichte und beschäftigte sich in erster Linie mit der Elektrizität. In mehreren Artikel nahm er Stellung hierzu. Diese Artikel erschienen dann auch in seinen Büchern (Vegyes dolgok 1896 [dt. etwa: Vermischtes], Újabb vegyes dolgok 1912 [dt. etwa: Neu Vermischtes]. Schon damals bekannte er sich dazu, dass die Elektrizität Materie sei. Sein späterer Ruf wurde vor allem durch die Bücher von Sándor Bugyi begründet, welche seinerzeit zu den beliebtesten Unterhaltungen in Debrecen zählten.

Csorba Csaba

Emlékezés Jakó Zsigmondra (1916–2008)

Bihar, mármint a határon inneni Bihar nemigen ismeri Jakó Zsigmondot. Persze aki csak egy kicsit is belekotor e táj régmúltjába, az „kötelességszerűen" kezébe veszi testes monográfiáját (Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940), kimazsolázza a neki fontos adatokat, de a szerző személyével nem törődik. Megnézve az interneten az ELTE történész hallgatói számára a középkori magyar történeti vizsgához megadott követelményeket, Jakó Zsigmondnak egyetlen írását sem fedezhetjük föl az irodalomjegyzékben.

2008. október 26-án hunyt el Jakó Zsigmond Kolozsvárt, de a magyarországi sajtó csak nagy sokára, rövid hírben emlékezett meg róla, s hosszabb méltatás is csak az interneten volt olvasható. Jakó Zsigmond életműve messze túlmutat Bihar határain, de mint Bihar szülöttéről, s Bihar múltjának valaha élt legjelentősebb történész kutatójáról megtisztelő kötelessége megemlékeznie a Bihari Múzeumnak.

Dankó Imre volt az, aki az utóbbi évtizedekben, egy-egy munkájának megjelenése, illetve születésének évfordulói kapcsán rendszeresen méltatta Jakó Zsigmondot. 1985-ben a debreceni Nyomdász hasábjain tette szóvá, hogy a Misztótfalusi Kis Miklós-ünnepségekre Debrecenbe éppen Jakó Zsigmondot, a témakör legkiválóbb ismerőjét, monográfusát „felejtették el" meghívni. Dankó Imre volt az is, aki tőlem értesülve a professzor elhunytáról, készségesen vállalta, hogy közli megemlékezésemet a Rálátás szerkesztés alatt lévő számában, s utolsó szerkesztett munkájaként a folyóirat címoldalán kezdődött a terjedelmes megemlékezés, amit Dankó Imre halála utáni hetekben kezdtek sokszorosítani és szétküldeni.

Az érmelléki dombok utolsó csücskén települt Biharfélegyházán született Jakó Zsigmond (1916. szept. 2.), református családban. Apja famíliája egészen az Árpád-korig tudta visszavezetni a családfáját. Tősgyökeres bihariak voltak. A régi micskei Jakó-kúria ódon bútorai, relikviái, az anyjától és nagynénjétől hallott régi családi történetek hatására nyiladozó értelme az ódon históriák, a történelem felé fordult. Mire iskolába kerülhetett, szülőföldje Románia része lett.

Az elemi iskola elvégzése után szülei úgy látták jónak, ha a híres hajdúböszörményi református kollégiumba íratják be. Érettségi után nem akart román egyetemre menni, hanem a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemet választotta, mégpedig a

történelem–latin–művészettörténet szakot. Az 1930-as évek közepén olyan kiváló professzorok keze alatt tanulhatta meg a tudományos kutatás alapjait, mint az oklevéltan legnagyobb mestere, Szentpétery Imre, a településtörténet megújítója, Mályusz Elemér. Bizony az akkori kolozsvári (románná tett) egyetem tanárai ettől a tudományos szinttől jócskán elmaradtak. Másrészt Budapesten a professzorok arra tanították diákjaikat, hogy a tényeken, csakis a tényeken, a hiteles adatokon alapulhat a történelmi feldolgozás, Kolozsvárt pedig a román felsőoktatás a történelem viszonylatában (is) prekoncepciókon alapult. Minden eszközzel Erdély mindenkori román voltát kellett bizonyítani, akár nyilvánvaló hamisítások, csúsztatások, elhallgatások árán is.

Mályusz Elemér településtörténeti-népiségtörténeti (történeti demográfiai) irányú tudományos programjára fogékonynak bizonyult Jakó Zsigmond. Annál is inkább, mert Bihar szülötteként olyan tájról érkezett, amelyen meglehetősen összekeveredve éltek románok és magyarok. Nem véletlen tehát, hogy doktori disszertációjának témájául a török pusztítás előtti Bihar vármegye történetét választotta.

Az addig megjelent vármegyetörténetek meglehetősen vegyes színvonalat képviseltek. A millenniumi Borovszky Samu szerkesztette sorozat településtörténeti részének középkori adatai általában meglehetősen hiányosak (és gyakran ellenőrizetlenek, másod- vagy harmadlagos forrásokból származók) voltak. Csánki Dezső történeti földrajza I–III. kötete (Bp., 1890–1897) igencsak hiányos volt, az V. kötetben közölt négy erdélyi vármegye (Bp., 1913) volt leginkább kidolgozott. Mivel Bihar adattára az I. kötetben jelent meg, nyilvánvaló volt, hogy jelentős kiegészítés kevés, teljes átírásra van szükség, Mályusz új szempontjai szerint. Jakó Zsigmond, aki 1939-ben ausztriai levéltárakban is járhatott tanulmányúton, 1940-ben kiadásra került disszertációjában hatalmas adatbázist összegyűjtve írta meg Bihar vármegye középkori településtörténetét. A mű olyan kiváló szintet ért el, hogy az MTA magas jutalomdíját is kiérdemelte. Az egyetem és a külföldi tanulmányút után az Országos Levéltárban megszerezte Jakó Zsigmond a legmodernebb szakmai ismereteket.

Mint rendkívül tehetséges kutatónak meg lett volna a lehetősége, hogy a fővárosban maradjon, s az Országos Levéltárban szívesen látták volna. Csakhogy ő elhatározta, hogy visszatér Romániába. Akkor döntötte ezt el, amikor még szó sem volt Erdély (egy része) visszacsatolásának lehetőségéről.

Bár bihari volt, s ragaszkodott szülőföldjéhez, de nyilvánvaló volt számára, hogy ha levéltáros-történész akar lenni, akkor legcélszerűbb Kolozsvárt választania. Bihar vármegye régi iratanyaga Berettyóújfaluban volt, Váradon a levéltár és az egykori nagyhírű múzeum román vezetés alatt állt, magyarnak nem lehetett esélye arra, hogy oda bekerüljön. Legfeljebb középiskolai tanár lehetett volna, de erre nem vágyott (sőt

még egyetemen sem szándékozott oktatni). Kolozsvárt viszont ott volt az Erdélyi Múzeum gazdag levéltára, amelynek vezetője, Kelemen Lajos, Erdély történetének élő lexikona, olyan ember volt, aki mellett sok-sok hasznos ismeretet lehetett szerezni.

1941–1949 között a levéltár köré megszervezte a magyar iratvédelmi és kutatóközpontot. 1941–1944 között a levéltár megújult. Sikerült igen sok, felbecsülhetetlen értékű családi iratanyagot bemenekíteni, s ezek csonkulás nélkül átvészelték a háborút is. Az egyes kastélyok-kúriák gazdátlanná vált iratanyagából is mentették, ami menthető volt.

Jakó Zsigmond kolozsvári ténykedése mellett sem feledkezett meg Biharról. Igen alapos, elemző bírálatot közölt Mezősi Károlynak Bihar vármegye a török uralom megszűnése idején (Bp., 1943) c. monográfiájáról a Századok c. folyóiratban (1944). Ebből is világosan kiderült, hogy nemcsak a középkori források világában mozog otthonosan, hanem igen alaposan kiismeri magát a 16–18. század dokumentumai között is. Feltétlenül érdemes a figyelemre Juhász Istvánnak az erdélyi románok közötti reformációról írott művéről készült részletes kritikája is (Századok, 1941). Bihar, amelynek a török korban igen sok települése elpusztult, igen jó minta volt Jakó Zsigmond számára, hogy Az elpusztult települések kutatása címmel írjon módszertani útmutatót (Kolozsvár, 1945). Újabb kiadása napjainkban is igencsak időszerű lenne!

1941–1944 között egész sor fontos monográfiába írt jelentős tanulmányokat (a románság újkori megtelepedéséről, Belső-Szolnok és Doboka megye magyarságáról stb.). Legterjedelmesebb mintaszerű forráskiadványa: A gyalui vártartomány urbáriumai (1944).

Azzal, hogy 1950-ben betiltották az Erdélyi Múzeum-Egyesületet (EME), az önálló erdélyi magyar történeti kutatás bázisát rombolták le. Ekkor került Jakó Zsigmond a Bolyai Egyetemre, ahol (kisebb megszakítással) nyugdíjazásáig (1981) oktathatott. Amíg létezett a Bolyai Tudományegyetem, középkori egyetemes történelmet és történeti segédtudományokat tanított. A magyar és román egyetem „egyesítése" (1959) után már csak a segédtudományokat oktathatta. Nem kapott lehetőséget arra, hogy szakdolgozatot készíthessenek hozzá, még kevésbé foglalkozhatott doktorandusokkal. Azaz megtűrték, de igyekeztek minden lehető módon háttérbe szorítani, hogy ne nevelhessen tanítványokat, utódokat. Persze így is voltak néhányan, akik kijátszották a hatalom éberségét (Tonk Sándor, Vekov Károly, Kovács András, Vogel Sándor, Sebestyén Kálmán és mások).

A hatalom számára nyilvánvaló volt, hogy Jakó Zsigmond a román történetírás Erdély históriáját meghamisító vonalától a lehető legtávolabb áll. Bár nagyon óvatosan,

de azért nem kis bátorsággal előadásain sem hallgatta el kritikai észrevételeit. De nemcsak a román „áltudományosságtól", hanem a marxista tanok és módszer alkalmazásától is elhatárolta magát. Olyan témaköröket keresett hát, amelyek művelése során nem kellett nyíltan szembehelyezkednie a román tudománypolitikával. Településtörténettel nem foglalkozhatott, mert ez roppant érzékeny terület volt a román–magyar etnikai viszonyok miatt, de ugyanígy veszélyes terepnek számított a politikatörténet és hadtörténet is. Mi maradhatott: az oklevéltan, címertan, írástörténet, levéltártörténet, meg a művelődéstörténet egyes területei (iskolatörténet, könyv- és könyvtártörténet stb.). Budapesten az egyetem és az Országos Levéltár, és Kelemen Lajos mellett az EME levéltára e kérdéskörök vonatkozásában is jó iskolának bizonyult.

Két évtizeden keresztül meglehetősen kevés írása jelenhetett meg (nagyrészt az is csak román nyelven), önálló könyve egyetlenegy sem. Kivételesen a Levéltári Közleményekben megjelenhetett (1958) Viser Lipót értekezése a megyei levéltárak lajstromozásáról 1785-ben c. cikke. A Pécsről származó Viser az 1770/80-as években Nagyváradon Bihar vármegye levéltárát rendezte és lajstromozta. A kéziratos értekezést a marosvásárhelyi teleki Téka őrzi.

1969-ben a Bukarestben szerkesztett Könyvtári Szemlében publikálhatta egy másik tanulmányát: Várad helye középkori könyvtártörténetünkben.

1970-ben Rettegi György 18. századi feljegyzéseit rendezhette önálló kötetben sajtó alá, s még ennél is terjedelmesebb volt az „Erdélyi Féniks. Misztótfalusi Kis Miklós öröksége" (1974). Jellemző, hogy nagy írástörténeti műve (A latin írás története) 1971-ben csak románul jelenhetett meg, és így is csak egy román szerzőtárssal. 1987-ig kellett várni a magyar nyelvű kiadásra (ez is csak Budapesten jelenhetett meg). Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben c. tanulmánya a Nemzetközi Könyvév alkalmából jelent meg a Korunk c. kolozsvári folyóiratban (1972). Ennek is vannak váradi vonatkozásai. 1976-ban jelenhetett meg az „Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez" címmel művelődéstörténelmi tanulmányainak gyűjteményes kötete, 5700 példányban. Igen nagy sikere volt, példányait elkapkodták, s Erdély minden valamirevaló olvasó embere igyekezett elhelyezni a könyvespolcán.

Negyedszázadon keresztül Jakó Zsigmond nem léphette át a magyar–román országhatárt. Ez nemcsak a románok, hanem a magyar tudománypolitika megbocsáthatatlan bűne is. Amikor végre először jöhetett (1975), egy delegációval, azt is néhány tisztességes román tanítványának köszönhette! Ezt követően aztán 1989-ig kétévente már jöhetett: kutathatott, meglátogathatta rokonait.

A Művelődéstörténeti tanulmányok ígéretesen induló sorozatának (1979–1980, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest) mindössze két kötete jelenhetett meg (egyik szerkesztője Jakó Zsigmond volt). Az első kötetben Jakó A Hoffhalterek váradi és gyulafehérvári nyomdája címmel jelentetett meg tanulmányt. Ugyanebben a kötetben írhatott Kovács András a váradi fejedelmi palota építéstörténetéről (román szerzőtárssal). A második kötetben Varga Árpád A váradi káptalan hiteleshelyi működése címmel közölt tanulmányt.

Az 1980-as években Jakó Zsigmond a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveinek kiadásán (csaknem kétezer oldalon 5444 regeszta) dolgozott. Ez aztán csak 1990-ben jelenhetett meg (Akadémiai Kiadó, Bp.). A Művelődés c. folyóiratban kivételesen megjelenhetett egy nagyon fontos tanulmánya: Bihari várak kutatásáról címmel (1983/5. és 6. szám).

1990-ben újjászerveződhetett az Erdélyi Múzeum-Egyesület, amelynek első elnöke Jakó Zsigmond lett. Újra megjelenthetett az Erdélyi Múzeum c. folyóirat. A 74 éves tudós fiatalos lendülettel kezdett hozzá az erdélyi magyar tudományosság újjászervezéséhez. Emellett sorra jelennek meg tanulmányai, részben az említett folyóiratban, részben különböző magyarországi és romániai emlékkönyvekben. Amennyire ideje engedte, igyekezett bihari témákkal is foglalkozni. Így jelent meg tanulmánya Miskolczy Károlyról, a helynévkutatás és helytörténetírás bihari úttörőjéről (Művelődés, 1992/8. sz. 22–25.). Élesd 700 éves múltjáról (uo. 1992/1. 34–35.). Az 1940-ben megjelent Bihar-monográfiája egy fejezetét újra közölte a Korunk (1994/4. 7–19.) Ember és táj a középkori Biharban címmel. 1997-ben a METEM sorozatában tanulmányaink egy kis részét megjelentették Társadalom – Egyház – Művelődés címmel (1997).

A váradi levéltárak 17–18. századi történetéről Csetri Elek születése 80. évfordulójára megjelent emlékkönyvbe írt (Kolozsvár, 2004. 186–194.). Fontos tanulmánya a Könyvtár- és levéltárügy Nagyváradon a múltban és a jelenben (Magyar Egyháztörténeti Vázlatok 2004/1–2. 93–114.).

Jellemző, hogy Jakó Zsigmond Bihar-monográfiájának újrakiadására sem 1990 előtt, sem 1990 után nem vállalkoztak Hajdú-Biharban, hanem a határon túl, a Dukrét Géza által vezetett partiumi-bánsági egyesület adta ki nemrégiben (2007). Példányai (érthetően) viharos gyorsasággal elkeltek. Dukrét Géza az egyesület és Jakó Zsigmond kapcsolatáról nemrégiben a következőket írta nekem: „Jakó Zsigmondot még a kilencvenes évek elején felkerestem egyszer Kolozsváron a lakásán, s ígérte, hogy segít a kutatásban. De végül is nem szorultam rá. Alapvető forrásom volt az Ő kötete, a Bihar megye a török pusztítás előtt. Amikor megírtam a Hegyköz történeti

monográfiáját, külön dicsérő levelet írt nekem, amelyben azt írta, hogy gratulál és hogy így kellene megírni a többi kisrégió történetét is. Ez meglepő volt a történészeknek is, mert nagyon fukarkodott a dicsérettel. Inkább kritizált. Egy év múlva felkért arra, hogy én adjam ki egy doktorandus kötetét, amelyet ő vezetett. De sajnos erre már nem került sor. Tavalyelőtt kiadtuk hasonmásban a Biharról szóló kötetét, s felkértük, hogy írjon hozzá utószót, amelyet meg is írt. Nagy vesztesség számunkra is."

Jakó Zsigmond szerkesztésében elkészült Erdély középkori oklevéltárának három kötete. A 3. kötet átnézését a halála előtti napokban fejezte be. A fiatal kutatók általa irányított csapata megkezdte Erdély alapvető közép- és kora újkori forrásainak kiadását, amelyek a diktatúra időszakában nem jelenhettek meg.

Az egész magyar tudományosság számára nagy veszteség Jakó Zsigmond professzor halála, ám Bihar fokozottan fájlalhatja, hogy életében nem becsülte meg úgy, ahogy megérdemelte volna. S hogy nem tette meg, arra az 1990 utáni időben nincs mentség. Ha kései elégtétel is lenne, legalább most kellene kiadni legfontosabb (bihari vonatkozású) műveit gyűjteményes kötetben. Sokkal többet használnánk ezzel a kutatással, mint nekrológok tömegével. S persze folytatni is kellene a Jakó Zsigmond által megkezdett munkát. Aki megteszi, az szilárd alapokon indulhat útnak.

Csaba Csorba

Erinnerung an Zsigmond Jakó

(1916-2008)

Zsigmond Jakó wurde in jenem Winkel des einstigen Komitats Bihar geboren, der infolge des Friedensdiktats von Trianon Rumänien angeglichen wurde. Er erlangte einen Universitätsabschluss in Budapest und promovierte auch hier. Seine Dissertation verfasste er über die Geschichte des Komitats Bihar (1940). Diese zählt zu den hervorragenden Schriften unter den historischen Abhandlungen über die ungarischen Komitate. Nach einer Studienreise durch Österreich und einem Praktikum am ungarischen Landesarchiv zog er nach Kolozsvár (dt.: Klausenburg), wo er anfangs Archivar und später Leiter der Siebenbürgischen Museumsvereinigung wurde (1941-1949). Während der kommunistischen Diktatur wurde diese Vereinigung aufgelöst. Danach war er bis zu seiner Pensionierung (1981) als Dozent an der Universität zu Kolozsvár tätig. Hier durfte lediglich historische Hilfswissenschaften unterrichten, denn die rumänische Universitätsleitung untersagte ihm die fachliche Tätigkeit als Diplom- oder gar Doktorvater. Man verwehrte ihm, sich mit Politgeschichte, Gesellschaftsgeschichte und Siedlungsgeschichte sowie mit der Geschichte des Komitats Bihar, seiner engeren Heimat, zu befassen. Er schrieb Grundlagenwerke, Studien sowie Quellenausgaben (monumentale mittelalterliche Urkundenausgaben) zur Buch- und Bildungsgeschichte sowie zur Schriftgeschichte. Zsigmond Jakó gilt als der größte Historiker Siebenbürgens für das 20. Jahrhundert. Nach ihrer Rehabilitation war er im ersten Vierjahreszyklus Vorsitzender der Siebenbürgischen Museumsvereinigung (1990-1994).

Csorba Csaba

Emlékezés Dankó Imrére (1922–2008)

Dankó Imre életpályája és munkássága olyan szerteágazó, hogy annak áttekintésére nem vállalkozhatunk, hanem tevékenységének leszűkítetten Biharral kapcsolatos vonatkozásait próbáljuk röviden összegezni, ám ezt sem a teljesség igényével.

A köztudatban a Hajdúság és Debrecen kutatója, oda kötődik. Pedig valójában élete utolsó négy évtizedét leszámítva viszonylag nagyon kevés időt töltött a hajdúk földjén és a Tiszántúl metropolisában.

A Nagy Jenő összeállításában megjelent (Debrecen, 1997) Dankó Imre munkásságának repertóriuma c. 190 oldalas kiadványban olvasható részletes önéletrajz eligazít abban a tekintetben, milyen hosszú utat is járt be, míg aztán Debrecen temetőjében 2009. január 5-én örök pihenés lett az osztályrésze.

Ha el akarjuk helyezni Dankó Imre munkásságát térben és időben, akkor való igaz, hogy erősen kötődött a hajdúság hagyományaihoz. De nemcsak a legendás „öreg hajdúvárosok" múltja érdekelte, hanem mindazok a vidékek, amelyek kapcsolatba kerültek a hajdúsággal. S ilyenek voltak szerte a Tiszántúlon, Észak-Magyarországon, sőt a Dunántúlon is. 1958–1964 között, a gyulai Erkel Ferenc Múzeum igazgatójaként alig melegedett meg állomáshelyén, az általa szerkesztett füzetsorozatban megjelent A Körösköz-bihari hajdúság c. kiadványa (Gyula, 1959. 70 p.). 1962-ben a Bihar megyei hidak vámjáról (1829) jelent meg forrásközlése a Néprajzi Közleményekben (ennek adata hiányzik Dankó Imre 1997-es bibliográfiájából!).

Már pécsi múzeumigazgató volt, amikor az egyik nevezetes bihari hajdúközpont históriájának áttekintését megjelentette (A sarkadi hajdúság. Békési Élet 1967/2. 19–27. p.). Korábban a szerkesztésében jelent meg Dömötör Ákos Sarkadi népmesék c. füzete (Gyula, 1962. 96 p.). Bertalan Ágnes Asszonyok, lányok Biharugrán c. kiadványa is a gyulai füzetsorozat darabjaként jelent meg, szintén Dankó Imre szerkesztésében (Gyula, 1963. 76 p.).

Gyulai múzeumi igazgatósága időszakában megtalálta annak is a módját, hogy a közeli Dél-Bihar településeit is kutathassa. Ennek a munkának monumentális eredménye lett kandidátusi disszertációja: Életmódbeli változások a dél-bihari síkság parasztságának felszabadulás utáni életében (különös tekintettel a településre, építkezésre és

lakásbelsőre). Az 1251 oldalt kitevő, 200 illusztrációt tartalmazó kézirat (terjedelme miatt) nem jelenhetett meg egyetlen kötetben, hanem (több mint évtizedes késéssel) öt részre bontva került közlésre múzeumi évkönyvekben, illetve összegyűjtött tanulmányai kötetében (Opuscula ethnographica. Debrecen, 1977).

1969. július 1-jétől (meghívás alapján) a debreceni Déri Múzeum, illetve az egész hajdú-bihari múzeumi szervezet igazgatója lett. Csaknem másfél évtizednyi időt kapott arra, hogy a megye múzeumügyét irányítsa. Nem volt könnyű helyzetben. Olyan munkatársi gárdát örökölt, amelynek jelentős részét nem szakmai megfontolás alapján válogatták ki elődje időszakában, hanem mindennél fontosabb volt a politikai megbízhatóság. A diktatúra évtizedeiben Dankó Imre, mindvégig elkerülte a párttagságot, emiatt nem lehetett minden tekintetben „megbízható káder". Tevékenységét árgus szemmel lesték a Déri Múzeumhoz a szó szoros értelmében közel lévő megyei pártközpontból, s természetesen akadtak a múzeumban beépített emberek is, akik szállították oda a megkövetelt információkat.

A belső személyi ellentétek közepette, a viszonylag szűkös pénzügyi lehetőségek szorításában nem volt könnyű „nagyot álmodni", s a merész ívű elképzeléseket meg is valósítani.

1969-ben a debreceni múzeumügy sok sebből vérzett. A Déri Múzeum gyűjteményének gazdagságához és régi hírnevéhez képest bizony meglehetősen méltatlan színvonalat képviselt. Dankó Imre késlekedés nélkül nekilátott a szervezésnek. Az új múzeumi évkönyvek és kiadványok színvonala ugrásszerűen megemelkedett. A Múzeumbaráti Kör nevében Múzeumi Kurír címmel folyóiratot indított, ami egy-két év alatt országos ismertségre tett szert. A meglévő múzeumi hálózat (Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Hortobágyi Pásztormúzeum, Álmosd) kiállításai fölújításra kerültek. Ezután kezdődhetett meg a hálózat bővítése. A püspökladányi gyűjtemény sorsának elrendezésével egyidejűleg fordult Dankó Imre figyelme Bihar felé.

A csonka Bihar megye, amely a diktatúra közigazgatási átszervezésekor (1950) betagolódott Hajdú vármegyébe, mint határ menti térség, évtizedeken keresztül elhanyagolt területnek számított. Nem voltak városai, nem volt ipara, a lassú közlekedés, a gyatra úthálózat révén amolyan Isten háta mögötti terület volt, s akit odavetett a sorsa, akit oda helyeztek, az „száműzöttnek" érezhette magát.

A 12-13 ezer lakosú önálló tanácsú község, Berettyóújfalu volt 1920–1940 között, majd 1945–1950 között Bihar vármegye székhelye, azt követően járási székhely. 1946-tól lett önálló gimnáziuma. Az 1880-as évektől mindig adtak ki valamilyen újságot,

egészen 1944-ig. Járási művelődési ház és könyvtár létesült. 1920 után itt őrizték Bihar vármegye levéltárát, amit a megyei átszervezés (1950) után Debrecenbe szállítottak.

Az országnyi területű Bihar vármegye („Biharország") a történelmi Magyarország harmadik legnagyobb területű közigazgatási egysége volt és csaknem 600 ezren lakták. A trianoni, majd a párizsi békediktátum kevesebb, mint az egyharmadát hagyta meg Magyarországnak. De a legnagyobb tragédia Várad elvesztése volt. A csonka maradványnak mindössze négy olyan települése maradt, amelynek lakossága elérte vagy legalább megközelítette a 10 ezres lélekszámot.

Trianon előtt Bihar kutatása szép eredményeket tudott fölmutatni (Osváth Pál Sárréti járása, K. Nagy Sándor Bihar-országa, Bunyitay Vince Váradi egyházmegyetörténete, a Borovszky Samu által szerkesztett megye monográfia stb.). A Trianont követő negyedszázad hozadéka is tekintélyes (Jakó Zsigmond korszakos jelentőségű monográfiája a középkori vármegyéről, Mezősi Károly monográfiája a 17. század végi vármegyéről, Nadányi Zoltán szerkesztésében egy reprezentatív megye-monográfia stb.).

1950 óta a magyarországi Bihar-kutatás évtizedekre szinte teljesen leállt. Amikor Dankó Imre átvette a Déri Múzeum vezetését, látnia kellett, hogy a megye tudományos intézményei nem sok figyelmet fordítanak Biharra. A megyei levéltár és az egyetem történeti tanszékének kutatói inkább a hajdúk és Debrecen kutatásával foglalkoztak. Így jelentek meg sorra a hajdúvárosok monográfiái, majd Debrecen monográfiája. Egyedül az egyetemi néprajzi tanszék foglalkozott Bihar-kutatással is (ennek jelentős eredménye Dám Lászlótól A Nagy-Sárrét népi építészete, amelyet Dankó Imre ismertetett is).

Nyilvánvaló volt, hogy Bihar kutatását lehet ugyan Debrecenből is szervezni, végezhetik debreceniek is, azonban a kutatás eredményeinek állandóan láthatóvá tételére Biharban kell helyet találni, s ilyen intézmény mi más lehet, mint egy múzeum. S ennek a múzeumnak értelemszerűen Csonka-Bihar központjában, Berettyóújfaluban kell lennie. Dankó Imre a Bihari Múzeum Évkönyve I. kötetében leírta a Bihari Múzeum előzményeit és a létesítésével kapcsolatos legfontosabb tényeket, ezért ezek megismétlésétől eltekintünk, csupán a Bihar-kutatás néhány vonatkozására szeretnénk fölhívni a figyelmet.

1970 tavaszán Biharra (és Békésre) irányította a figyelmet a Sárrét-konferencia, amelynek szervezésében meghatározó szerepet játszott Dankó Imre. A Sárrét-kutatás két szomszédos megye múzeumi munkáinak összehangolását jelentette, amiben meg-

határozó szerepe volt Szabó Ferencnek, a Békés megyei múzeumi szervezet igazgatójának, aki a Békési Élet c. folyóirat szerkesztőjeként rendszeres publikálási lehetőséget is biztosított évtizedeken keresztül Dankó Imrének. Szeghalomban Miklya Jenő tanár lelkes szervezőmunkájának köszönhető, hogy a berettyóújfalui múzeum párjaként létrejöhetett a Sárrét másik múzeuma.

Aztán 1970. október 19-én a Berettyóújfaluban szervezett ankétot a Bihari Múzeum ügyében. 1971-ben Nagykereki várkiállításának újjárendezésére is sor kerülhetett. 1973-ban a Bajomi Krónika kiadásával a 70 éves Szűcs Sándorra sikerült ráirányítani a figyelmet. Sajnos Dankó Imre minden buzgólkodása kevésnek bizonyult ahhoz, hogy az idős kutatót (akit az előző évtizedekben sok mellőztetés ért) sikerüljön rábírni arra, hogy nekilásson régi gyűjtései kiadásra való előkészítéséhez. Az 1973-as múzeumi hónapban a 19. századi bihari útirajzíró K. Nagy Sándor jubileumára (90 éve jelent meg a Bihar-ország első kiadása) irányította rá a figyelmet. A Biharból Békés megyéhez csatolt Sarkad történetét feldolgozó tanulmánykötetben (1972. Szerk. Komoróczy György) Sarkad hajdúváros históriáját Dankó Imre foglalhatta össze.

A Déri Múzeum munkatársai közül a leglelkesebben az etnográfus-történész Varga Gyula (Kismarja szülötte) támogatta a múzeum, és Bihar kutatásának ügyét. Ő már az 1960-as évek közepén megfogalmazta a bihari részek néprajzi gyűjtőfeladatait.

1974-ben eredményre vezetett Dankó Imre szívós szervezőmunkája, megnyílhatott Berettyóújfaluban a Bihari Múzeum. Dankó Imre és Szabó Ferenc együttes erőfeszítései tették azt is lehetővé, hogy sokszorosított formában megjelenhetett egy bibliográfia, A régi Sárrét világa (összeállította Csorba Csaba). 1975-ben Osváth Pál százesztendős Sárrét leírásának (Bihar vármegye Sárréti járása leírása) megünneplését építette bele a múzeumi hónap programjába. Több mint két évtizednek kellett eltelnie, hogy nagy munkával, javított, pontosított kiadásban közzétehesse Osváth Pál alapművét (1996).

A Múzeumi Kurírban sorra jelentek meg (kezdettől) a bihari témájú adatközlések, kisebb-nagyobb cikkek. Maga Dankó Imre is egymás után tette közzé adatközléseit, cikkeit (pl. a 20. számban 1749-es révész-díjszabást Berettyóújfaluból, a 21. számban szintén berettyóújfalui malombeli törvényt, a 29. számban Berettyóújfalu hídvámját 1806-ból, a 38. és a 39. számban a Sárrét néprajzáról, a 43. számban Szűcs Sándor életéről és munkásságáról).

A Berettyó vidékének múltját évtizedek óta kutatta. Ennek tudható be a táj középkori települési, közlekedési és árucsereviszonyairól készített tanulmány (H.-B. Megyei Levéltári Évkönyv 1979). Berettyóújfalu Varga Gyula által szerkesztett monumentális

monográfiájában Dankó Imre írta a kézművességről és az árucsereviszonyokról szóló részt (1981). Az előző esztendőben (1980) megjelent Derecske története kötetnek viszont lektora volt. A Balassa Iván szerkesztésében megjelent Báránd története és néprajza kötetben a közlekedés és árucsere néprajzát írta meg (1985). Molnár Ambrusnak a sárréti Nagyrábé történetével kapcsolatos tanulmánykötete lektorálását is elvállalta (1985).

Az 1980-as években, amikor a hajdúvárosok „elfogytak", a megyei tudománypolitika figyelme lassan Hajdú-Bihar megye más települései, így Bihar jelentősebb települései felé fordult.

A hajdúböszörményi Hajdúsági Múzeumhoz hasonlóan Dankó Imre arra is figyelmet fordított, hogy a Bihari Múzeum rangos évkönyvekkel is „igazolja" létjogosultságát, s kiadványsorozatával lehetőséget kapjon a magyar és nemzetközi kiadványcsere kapcsolatba való beilleszkedésre, ami kezdettől fogva a tudományos intézmények munkájának nélkülözhetetlen velejárója volt. 1976-ban megjelent az első, 1978-ban a II. kötet. Az már nem Dankó Imrén múlt, hogy 8 esztendőnek kellett eltelnie az újabb évkönyv (IV–V. kötet) megjelenéséig. A III. kötetben (1982. 225–252.) jelentős tanulmányt közölt a vasfűvel kapcsolatos sárréti hiedelmekről. 1975-től viszont meglehetős folytonossággal jelent meg a Bihari Dolgozatok sorozata (1975–1989 között 9 kötet).

Dankó Imre kezdettől igyekezett kapcsolatot tartani a partiumi, erdélyi magyar kutatókkal (történészekkel, etnográfusokkal, folkloristákkal, irodalomtörténészekkel), művészekkel, írókkal. Ebben segítette az, hogy rokoni kötődései is voltak. Ez a kapcsolattartás 1969-től fölerősödött, amikor (átmenetileg) lazulni látszott a romániai magyar értelmiséget gúzsba kötő román diktatórikus szorítás.

Igen nagyra becsülte Jakó Zsigmondot, a Bihar-kutatás meghatározó személyiségét, az erdélyi magyar tudományosság egyik legnagyobb személyiségét. Nem véletlen, hogy születésének 60., a 70. és a 90. évfordulóján is cikkel köszöntötte. Alapos ismertetést közölt erdélyi művelődéstörténeti tanulmánykötetéről is (Békési Élet, 1978). Tartotta a kapcsolatot a többi jeles történésszel (Egyed Ákossal, Csetri Elekkel, Imreh Istvánnal stb.), vagy a nyelvészekkel. Nagyszalontáról Dánielisz Endrével volt jó barátságban és állandó kapcsolatban, majd Fábián Imrével is. A kolozsvári etnográfusok közül Kós Károly, a folkloristák közül Faragó József is levelezőpartnere volt. A művészek közül Gy. Szabó Béla portrét is készített róla. Megemlékezett könyveikről, hosszabb-rövidebb megemlékezésekkel tudósított halálukról. E sorok írója is neki köszönheti, hogy 1970-től szinte minden jelentős erdélyi társadalomtudóssal fölvehette a személyes kapcsolatot.

Odafigyelt a román tudományosság eredményeire is, de hivatalos és állandó kapcsolatot a nagyváradi megyei múzeummal nem sikerült kialakítani. A múzeum román vezetése és kutatói az 1970/80-as években szigorúan tartották magukat a pártirányítás elvárásaihoz, s mindent megtettek annak érdekében, hogy Bihar magyar vonatkozásait lehetőleg háttérbe szorítsák, s bizonyítsák, hogy Bihar „mindig román volt, és az is marad".

Elképesztően sok levelet írt és kapott Dankó Imre, s ennek köszönhetően „mindenről" értesült és „mindent" tudott, ami a tudományos-irodalmi-művészeti világban történt és fontos volt. Ennek a levelezésnek tanulmányozása révén ismerhető csak meg igazán érdeklődése, szervezőmunkája, emberi egyénisége.

Alighogy betöltötte a nyugdíjkorhatárt, a megye akkori kulturális vezetése sietett nyugdíjba helyezni (1983. január 1.). A magyar múzeumügy számára tragikus veszteséget jelentett ez a lépés. Utódja már korántsem fordított annyi figyelmet Biharra, mint Dankó Imre tette.

Nyugdíjba kerülve tapasztalnia kellett, hogy lassú, szívós, „észrevétlen" munkával igyekeznek perifériára szorítani. Egyelőre megmaradt a Múzeumi Kurír szerkesztőjének, de lassan onnan is kiszorították, s az új évezred elején e folyóirat szépen csendesen „elhalt". Az egyetemen tarthatott ugyan órákat, de olyan szervezőmunka, amelyet addig végezhetett, már nem adatott meg számára.

1983-ban még elnökölhetett a Sárrét-kutatási konferencián (Püspökladányban), majd egyik szerzője lehetett a Körös-sárréti útikalauznak (1984). Régi jó kapcsolatainak köszönhetően egyre többet foglalkozott nyomdászattörténeti témákkal. 1986-ban jelentős terjedelmű tanulmánykötetet is szerkesztett (Tóth Bélával együtt). Mivel bihari publikációs lehetőségek nem voltak, fölelevenítette zempléni kapcsolatait, és sorra jelentek meg tanulmányai miskolci kiadványokban. 1990-ben visszatért a bihari tájhoz (a Sárréthez), és az Ujváry Zoltán által szerkesztetett Bakonszeg története és néprajza c. kötetben terjedelmes tanulmányai jelentek meg. 1991-ben neki köszönhető, hogy a 16. század egyik igen fontos és ritka magyar könyvemléke, a Weres Balázs (Bihar vármegye jegyzője) fordításában, Debrecenben kiadott Magyar Decretum hasonmás kiadásban megjelenhetett (előszót is írt hozzá). Ebben az évben látott napvilágot Sátoraljaújhelyen A Sajó-hernádmelléki hajdútelepek c. füzete (első megjelenés: 1955). Hiába buzgólkodott azonban Szabó Ferenc, nem sikerült elérnie, hogy A Körösközbihari hajdúság c. füzet is újra megjelenhessen, noha már évtizedek óta könyvészeti ritkasággá vált.

Az 1992-es évben megjelenhetett sok évtizedes vásár-kutatásainak összegzése (Régi vásáraink világa), bár a gyűjtött anyaghoz képest viszonylag szerény terjedelemben. A Magyar Néprajz III. kötetében is megkapta a lehetőséget „A magyar vásárok néprajzának" összefoglalására. Az Ujváry Zoltán szerkesztésében kiadott Biharnagybajom története és néprajza kötetben is megírhatta az árucsere néprajzát. A szomszédságból (Békés megye) is kapott feladatot. Az 1993-ban kiadott Békéscsaba néprajzban a kismesterségek, árucsere, piacozás-vásározás témakörét foglalhatta össze, viszonylag nagyobb terjedelemben.

1993-ban készült el Magyarhomorog monográfiája (nagy megtiszteltetés, hogy e sorok írója lehetett a lektora). A kötet kiadása azonban évről évre húzódott, s végtére csak 2001-ben jelent meg Debrecenben (Magyarhomorog. Egy bihari falu etnokulturális képe).

1994-ben viszont Debrecenben (Ethnica kiadás) megjelent Ujváry Zoltán szerkesztésében egy település monográfiája: Nagyecsed (Központi szerepkör és önkormányzat a történelem sodrában).

1996-ban, a Matolcsi Lajos kezdeményezésére szerveződött Bihari Diéta tudományos üléssorozatáról természetesen Dankó Imre sem hiányozhatott. Berettyóújfaluban A bihari vásáröv története, mai helyzete címmel tartott előadást, ami a Bihari Dolgozatok 10. számában meg is jelent. A Bihari Diéta V. kötetében (2004. 89–99.) a bihari csíkászatról jelent meg fontos tanulmánya.

Ebben az évben sikerült Biharkeresztes önkormányzatával (elsősorban Kozma Sándor polgármesterrel és Fülöp Mihály gimnáziumi igazgatóval) olyan kapcsolatot kialakítania, hogy megindíthatta Itt és Most címmel a Biharkeresztesi Múzeumbarátok évente 4 számban megjelenő kulturális, helytörténeti, honismereti tájékoztatóját. Az 1. szám Beköszöntőjét a következő gondolatokkal indította útjára: „Régebben is, de mostanában különösen sokat hallani Magyarország gazdasági-kulturális kettészakadásáról, az ország keleti felének lemaradásáról, hátrányos helyzetéről – amelyben előkelő hely illeti meg Bihart, és minden jóravaló törekvés, várossá levés, áldozatvállalás ellenére Biharkeresztest is. Az elmaradottság, a többszörösen hátrányos helyzet nagy társadalmi, kulturális, tudatbeli közömbösséget eredményezett, és emiatt is a saját életünk alapvető kérdései felőli érdeklődésünk a minimálisra csökkent. Mindehhez szerencsétlenül társult anyagi helyzetünk további romlása, a kezdeményezéseket szóhoz jutni sem engedő, jövőképet kialakítani képtelen pénztelenség, ami mindenek fölé helyezte a közösségi élettel nem törődő, buta, és a jövőt illetően felelőtlen anyagiasságot."

Dankó Imre a millecentenáriumhoz való kötődés jegyében javasolta, hogy Árpád Múzeum néven létesüljön egy gyűjtemény, amelyhez az alapot 500 tételes adományával megteremtette (az önkormányzat 1995-ben azzal a céllal vásárolta meg a római katolikus plébánia épületét, hogy abban helytörténeti múzeumot létesít). A tájékoztató 2. száma 1997. március 15-ére jelent meg, s abban már arról volt kénytelen írni Dankó Imre, hogy az ígéretek ellenére a múzeum megnyitásának ügye egyre csak húzódik.

A 4. számból kiderül, hogy a március 15-ére, majd augusztusra hirdetett múzeumátadásból sem lett semmi. Csak a folyóiratocska jelent meg rendületlenül, benne értékes adatközlésekkel, cikkekkel. Dankó Imre elsősorban Bihar képzőművészeti életéről közölt írásokat. 1998-ban jelent meg a 6. szám, amelyben Dankó Imre szomorúan jelenthette be, hogy megszűnik a kis folyóirat, s „pénz hiányában" nem lesz múzeum Biharkeresztesen. 1998. február 12-én visszaadta a polgármesternek múzeumszervezői megbízatását. Az általa adományozott „alapgyűjteményt" így kénytelen volt visszaszállítani. A folyóirat utolsó számában Szabó Ferenc úgy mutatta be a Dankó Imre kezdeményezései hatásának is köszönhetően 1991-ben alakult sarkadi múzeumot, hogy még bízott a biharkeresztesi kezdeményezés sikerében: „Szívből kívánom a biharkeresztesieknek, hogy születő múzeumukat a sarkadinál is kedvezőbb fogadtatás és támogatás kísérje! Az erőfeszítés, az áldozat ebben sohasem marad eredmény nélkül."

A hírek között tudósít arról, hogy Zsákán, a fölújított Rhédey-kastélyban megnyílt a község szülöttének, Madarász Gyula festőművésznek az állandó kiállítása, amelynek anyagát (mintegy ötven képet) a művész adományaként kaphatták meg. „Bizonyítva nemcsak a művész ragaszkodását, szeretetét szülőfalujához, tágabb értelemben a bihari tájhoz, de Zsáka Nagyközség áldozatokban is megnyilvánuló kultúraszeretetét, értékeinek megóvásáért vállalt áldozatkészségét is."

Amikor aztán a „Száz magyar falu könyvesháza" sorozat szerkesztőségétől felkérést kapott arra, hogy írja meg a Zsáka históriáját bemutató kötetet, többre vállalkozott, mint amire fölkérték:

„Zsáka történetével-néprajzával korábban is foglalkoztam, de most, hogy a 100 falu... sorozat keretében megjelenő Zsáka története című munka megírását elvállaltam, érdeklődésem a falu múltja és jelene iránt sokkal intenzívebb lett. Munka közben jöttem rá, hogy Zsákán nagyon élénk a helytörténeti érdeklődés, a honismereti munka, hogy a zsákaiak egész életét áthatja az ismeretekkel teli, egészséges lokálpatriotizmus. Ezért elhatároztam, hogy itt, Zsákán is útjára engedek egy, az Itt és Most-hoz hasonló

vállalkozást, megindítom a Rálátás című, kéziratként terjesztendő, évi négy számban megjelenő kulturális, helytörténeti-honismereti folyóiratot" – írja a Rálátás I. évfolyama 1. számának Beköszöntőjében.

2000-ben megjelent a Zsáka kötet, s a következő években is szép sorban követték egymást a Rálátás füzetek, általában 40-60 oldal közötti terjedelemben. Dankó Imre, túl a 80. évén is fiatalos lendülettel szervezte a cikkeket, s beletanulva a számítógépes szerkesztésbe is, igazi friss, modern szemléletű folyóiratot adott ki, amelynek kitűnő cikkei mellett a híranyaga is elsőrangú volt, jeléül annak, hogy az e-mail korszakában is a levelező Dankó Imre legendás jól értesültsége töretlenül megmaradt. Dankó Imre hívta föl a figyelmet (2004/1. sz.) az etnográfus Varga Gyula közelgő 80. születésnapjára is. Ennek eredménye lett egy szép ünnepség a Déri Múzeumban, és Varga Gyula válogatott tanulmányai testes kötetének (Granarium) megjelenése. Köszöntötte a 90 éves Jakó Zsigmondot is (2006/3. sz. 31–32.).

Az Alföldi Könyvtéka sorozat 1. köteteként Dankó Imre szerkesztésében és jegyzeteivel jelent meg egy kitűnő válogatás, Szűcs Sándor: A puszta utolsó krónikása címmel (Túrkeve, 2003).

Továbbra is segítette a határon túli kutatást. Különösen a szívén viselte a határon túli Biharban Dukrét Géza által szervezett partiumi és bánáti egyesület tevékenységét. Dukrét Géza nekem küldött legutóbbi levelében így emlékezett erre: „A vele való kapcsolatom elég régi. Ő volt az, aki segített először bejutni a református levéltárba. Ő alapozta meg a kapcsolatot. Elintézte, hogy szinte majdnem ingyen fénymásolják a levéltári anyagokat. Ő szerezte először a szállást Debrecenben, mikor ott voltam. 1998 és 2002 között könyvismertetőket írt a könyveinkről. Könyveket adott a könyvtárunkba."

A Bihari Múzeummal való kapcsolata mindig kiegyensúlyozott és közvetlen maradt. Jele ennek, hogy bihari vonatkozású kutatási dokumentációit, jegyzeteit, kéziratait, fotóit átadta a múzeum adattárának. A Honismeretben (2006/5. sz. 107–108.) szép ismertetést közölt a múzeum évkönyve X–XI. kötetéről, méltatva az imponáló intézményfejlesztés eredményeit. A múzeum helyét és szerepét a következőképpen látta: „Nemcsak a múzeumok, a testvérintézmények és munkatársaik megértő rokonszenvét, segítő támogatását tudta a Bihari Múzeum megnyerni, hanem elég széles körűen »be tudta szervezni« a múzeumi munka szinte minden formája után érdeklődőket a városban, a környéken élők, sőt többeket az elköltözöttek közül is. Ebben a nagy társadalmasítási munkában jelentős szerepet kapott a bihari patriotizmus is. Ilyen vonatkozás-

ban vált a Bihari Múzeum egy erőteljes, fejlődőképes, nagy hatással bíró társadalmi tényezővé."

A nyomdákhoz való kötődése évtizedek óta töretlen volt. 1969-től legfontosabb volt számára az Alföldi Nyomda. Ennek egyik ékes bizonyítéka, hogy a debreceni Alföldi Nyomda lapjában, a Nyomdászban negyedszázad alatt több tucat írása jelent meg. Cikkei válogatott gyűjteményét (48) szép kötetben rendezve jelentette meg a nyomda 2002-ben (Írások, nyomdászok, nyomdák). Benne Weres Balázs Magyar Decretumáról írott cikke, meg Jakó Zsigmond köszöntése a 70. születésnapján bihari vonatkozású.

Amellett, hogy a Rálátás szerkesztése, híranyagának összegyűjtése nem kevés idejét vette igénybe, Dankó Imre kisebb-nagyobb cikkeket, tanulmányokat írt, oda, ahol befogadták. Bár már évtizedek óta sokféle betegséggel bajlódott, egyre nehezebben mozgott, és impozáns könyvtárának magasabb polcokon őrzött darabjaihoz csak úgy tudott hozzájutni, ha esetenként „megszervezte", a munkát sosem hagyta abba.

Az ezredforduló után a korábbinál több megemlékezést, könyvismertetést jelentetett meg a Honismeretbe. Molnár Ambrusról halálakor emlékezett meg (200/4. sz.), a békési Krupa András köszöntötte (2005/2. sz.). Olykor két-három írása is „állt a sorban", s időnként kissé ingerülten kérte számon a szerkesztőkön, hogy mikor jelenik meg már a cikke. A 2008-as évfolyamba nem került bele egyetlen írása sem, a 2009/1. számba csúszott át.

Dankó Imre ismereteit, széles körű kapcsolatait jól hasznosíthatta a Magyar kastélylexikon sorozat Hajdú-Bihar megye kastélyai és kúriái kötetét (megjelent Bp., 2006) készítő Virág Zsolt is, aki a kötet egyik lektora is lett.

80. születésnapján e sorok írója köszönthette Dankó Imrét a Honismeretben (2002/1. sz. 91–93.). Éltessen az Isten még sokáig – kívántam akkor neki, s még hét esztendő megadatott számára, hogy tovább munkálkodhasson. Nemcsak a magyar tudományosság, hanem a szűkebben vett Bihar is sokat köszönhet neki, és tegyem hozzá szerényen, hogy jómagam is neki köszönhetem tudományos és ismeretterjesztő pályafutásom indítását. A mellette töltött két évben tanultak máig meghatározóak életemben.

Jakó Zsigmond írta, s Dankó Imre idézte a 70. születésnapján őt köszöntő írásában (1986) a következőket: „Az írás, a nyomtatott betű, a könyv embert és társadalmat átformáló erejébe vetett fanatikus hit sugárzik Misztótfalusi Kis Miklós minden tettéből és sorából. És hozzá olyan hévvel, hogy még most is átforrósíthatja mindazok szívét,

akik gondot és felelősséget éreznek népük művelődéséért." Ezek a szavak nemcsak a nagy nyomdászra érvényesek, hanem Dankó Imre egyéniségét, munkálkodását is híven jellemzik.

Bár még friss az elmúlás okozta seb, talán mégsem korai azt kijelenteni, hogy Dankó Imre is egyike volt azoknak, akiknek erejét igyekezett gúzsba kötni hosszú-hosszú évtizedeken keresztül a személytelen diktatúra, s a nagyon is személyes rosszindulat és butaság. Bihartól és Debrecentől és a magyar tudományszervezéstől is sokkal több elismerést és támogatást érdemelt volna. Kifelé ugyan nem mutatta, de fájdalommal töltötte el, hogy mennyi falba, meg nem értésbe ütköznek sorozatosan tervei, elképzelései. Szomorúan kellett tapasztalnia, hogy a „senki sem próféta a saját hazájában" mondás rá is érvényes. Emlékét akkor őrizzük meg, ha jól sáfárkodunk hagyatékával, s megújuló Bihari Múzeum kiállításokkal és kiadványokkal egyre látványosabban mutatja be Bihar gazdag múltját, hagyományait.

Csaba Csorba

Erinnerung an Imre Dankó

(1922-2008)

Imre Dankó wurde in Budapest geboren, doch sein Familienbesitz verband ihn mit der Transtheißgegend (Hajdúság) bzw. mit Oberungarn (Gömör). An der Universität zu Debrecen erlangte er das Lehrerdiplom für die Fächer Ungarisch und Englisch, doch seine ganze Leidenschaft gehörte der Geschichte, der Volkskunde, der Literatur- und Kunstgeschichte, der Druckereigeschichte, der Museologie und vielen anderen Themen. Er war ein echter Polyhistor. Als Organisator bzw. Direktor von Museen war er in der ungarsichen Tiefebene (Túrkeve, Gyula), in Transdanubien (Pécs) sowie in Nordungarn (Sárospatak) tätig. Von 1969 bis 1982 leitete er das Debrecener Déri Museum als Direktor. An die zweitausend Schriften erschienen von ihm im Druck, unter diesen eine ganze Reihe Bücher. Er redigierte Studienbände, Zeitschriften, Veröffentlichungsserien (Hefte und Jahrbücher der Museen von Sárospatak und Gyula, den „Múzeumi Kurir", die Reihe „Itt és Most" [dt. etwa: Hier und Heute] von Biharkeresztes und „Rálátás" [dt. etwa: Überblick] von Zsáka). In erster Linie widmete er sich der Erforschung der volkstümlichen Architektur sowie der Geschichte des Markttreibens in der Hajdúság. Er redigierte bedeutende Quellenveröffentlichungen.

Jakó Zsigmond portréja

Dankó Imre a Bihari Múzeum fennállásának 5. évfordulója
alkalmából rendezett kiállítás megnyitóján (1979)

Kállai Irén – Sándor Mária

A Bihari Múzeum három éve: 2006–2008

Bevezetés

A legutóbbi évkönyvünkben a Bihari Múzeum 2001–2005 közötti eredményeit mutattuk be[1]. Az akkori cikk a következő mondatokkal zárult:

„Végül is elmondható a Bihari Múzeum talán legsikeresebb éveit tudhatja maga mögött. Sok kitűzött célunk megvalósult, de talán még több áll még előttünk. Szerencsére a sikeres munkát követő elismerések sem maradtak el, s így ez újabb lendületet ad a következő évek munkájához, hogy a Bihari Múzeum a bihari táj egyik legfontosabb idegenforgalmi vonzereje, az iskolák számára speciális oktatási helyszín, az idősek számára nosztalgiázó hely, a kutatók, szakemberek számára tudományos központ legyen. Ezért dolgozik tovább a Bihari Múzeum minden dolgozója legjobb tudása szerint."[2]

Ezek a célok, elvárások nemcsak egy évkönyvcikk zárógondolatai voltak, hanem konkrét elképzelések, amelyeket kidolgoztunk és egy stratégiai tervben is rögzítettünk. Kállai Irén 2007–2008 fordulóján az Oktatási és Kulturális Minisztérium Múzeumi Oktatási és Képzési Központjának keretében elvégezte a Múzeumi vezetési ismeretek című kurzust, amelynek eredményeként megszületett a Bihari Múzeum közművelődési stratégiai terve. (E tervet alapul véve 2009 januárjában két európai uniós pályázat kapcsán készült el Bihari Múzeum közművelődési és múzeumpedagógiai hasznosítási terve[3], valamint a gyűjteményezési terv[4] is.)

A közművelődési stratégiai terv a 2008–2010 közötti időszakra született átfogó terv, amelyet a múzeum igazgatója állított össze, a kollégák véleményét, javaslatait figyelembe véve. A tervezést megelőzően feltárta és elemezte a Bihari Múzeum eddigi közművelődési tevékenységét. Egy Berettyóújfalu és kistérségére vonatkozó STEEP analízist (szociális, technológiai, gazdasági, környezeti, politikai környezet elemzés) és a múzeumra vonatkozó SWOT-analízist (erősségek, gyengeségek, lehetőségek, veszélyek) is tartalmaz a helyzetértékelés. A stratégiai tervben megtörtént a múzeum

[1] Kállai Irén: A Bihari Múzeum öt éve (2001–2005) In Bihari Múzeum Évkönyve IX–XI. Berettyóújfalu, 2006. 141–162.

[2] Kállai Irén: i. m. 161.

[3] Sándor Mária: A Bihari Múzeum közművelődési és múzeumpedagógiai (hasznosítási) terve. (Melléklet a Társadalmi Infrastruktúra Operatív Program Múzeumok iskolabarát fejlesztése és oktatási-képzési szerepének infrastrukturális erősítése c. pályázathoz, illetve TÁMOP 3.2.8/B Múzeumok oktatási-képzési szerepének erősítése c. pályázathoz). Kézirat, 2009. A Bihari Múzeum irattára.

[4] Sándor Mária: A Bihari Múzeum gyűjteményezési terve. Kézirat, 2009. A Bihari Múzeum irattára.

pozicionálása, a belső feltételek feltárása. A múlt értékeit alapul véve megfogalmazta a fejlődés irányát, koncepcióját, az átfogó célokat, összhangban az OKM közművelődési stratégiai céljaival, melyek illeszkednek az Európai Unió céljaihoz. Az átfogó célokból levezette a konkrét célokat, s abból a konkrét feladatokat. A stratégiai terv mellékletét képezi egy táblázat, mely 16 konkrét projekt kivonatos tervét tartalmazza. E tervben megfogalmazta a Bihari Múzeum küldetését, küldetésnyilatkozatát is, a következőképpen:

„A Bihari Múzeum küldetése: a BIHARI öntudat formálása, a lokálpatriotizmus erősítése.

Célunk, hogy a Bihari Múzeum 3 év múlva olyan kistérségi, tájmúzeum legyen, amely a bihari tudatformálás, a bihari öntudat kiépítésének, megerősítésének központja, kistérségi kulturális központ, ugyanakkor a térségbe látogatók (turisták, elszármazottak, vendégek) számára is első számú kulturális célpont.

A Bihari Múzeum, mint ISKOLABARÁT MÚZEUM segíti felkészíteni a jövő nemzedéket az információra és tudásra alapozott társadalomban való helytállásra, az információk önálló megszerzésére, értékelésére, szelektív használatára informális keretek között. A mi múzeumunk is lehet a nevelő-oktató munka eszköztára, forrásközpontja, szellemi bázisa (múzeumpedagógiai foglalkozások, vetélkedők, táborok stb.).

A Bihari Múzeum mindemellett valamennyi korosztály számára segít a szabadidő hasznos eltöltésében, kulturális és ismeretterjesztő tevékenységével támogatja az egész életen át tartó tanulást, aktív részese a város, és a kistérség szellemi életének."[5]

Küldetésnyilatkozat[6]: A Bihari Múzeum küldetése a bihari öntudat formálása, a lokálpatriotizmus erősítése mellett a múzeumi közművelődés biztosítása minél szélesebb társadalmi körben. A Bihari Múzeum gyűjteményeivel, kiállításaival, programjaival a helyi identitástudatot erősíti, a Bihari öntudatot fejleszti. A helyben kialakult, létrejött kulturális értékeket, és a Biharból elszármazott alkotók produktumait (alkotásait, gyűjteményeit, tárgyait) összegyűjtve azokat az utókorra hagyományozza, az itt élőknek, az innen elszármazottaknak és a hozzánk érkező vendégeknek összegyűjti, megmenti, megóvja, feldolgozza és megmutatja.

Ebben a 3 éves periódusban nemcsak a stratégiai és egyéb tervek születtek meg, jelentős haladás mutatkozott a múzeumi munka minden területén. Komoly előrelépések történtek a műtárgyvédelem és a raktározás terén is. A képzőművészeti gyűjtemény és

[5] Kállai Irén: 2008. 10. A Bihari Múzeum közművelődési stratégiai terve (II.2.1.pontja)
[6] Kállai Irén: 2008. 10. A Bihari Múzeum közművelődési stratégiai terve (II.2.1.pontja)

a kerámiaanyag korábbi revíziója után sor került a textilgyűjtemény elhelyezésére is. A népi és történeti textilanyag tisztítás, revízió és digitális technikával való dokumentálás után került az új beépített szekrényekbe helyrajzi számmal ellátva. A közművelődési programjaink is színesedtek, vetélkedők, táborok, előadások, családi rendezvények, múzeumpedagógiai foglalkozások óvodásoknak, általános és középiskolásoknak jelzik változatos tevékenységünket. Ma már minden korosztály számára tudunk megfelelő múzeumi programot kínálni. Ezekről részletesen lentebb olvashatnak.

A hátrányos gazdasági körülmények és a csökkenő munkatársi létszám ellenére is jelentős előre lépések történtek a közművelődési tevékenységben, és a tudományos munka terén is. Sok új ötlet, elképzelés megszületett, elindult, amelyeknek a későbbiekben látjuk majd hozadékát. A munkatársak képzésében, továbbképzésében is előremutató lépések történtek. A gyűjteménygyarapításban, feldolgozásban, műtárgyvédelemben még tapasztalható némi lemaradás, de egy-két státusbővítéssel (egy fő történész és egy restaurátor, vagy restaurátor asszisztens alkalmazásával) ez a munka is új lendületet kaphatna. A Bihari Múzeumban a fejlesztések, a rendezvények szinte kizárólag pályázati forrásokból valósulnak meg, s ez a munka (pályázatírás, megvalósítás, beszámoló, elszámolás) rengeteg időt, energiát vesz el a szakmai munkától, nem beszélve arról, hogy a nem állandó, időszakos, „ad hoc" jellegű pályázati lehetőség, nehezen tervezhető még rövid távon is, közép- és hosszú távon meg egyáltalán nem.

Fenntartás-szervezeti forma

A Bihari Múzeumot közvetve a Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat tartja fenn – közvetlenül a Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága egyik tagintézménye. Évek, évtizedek óta egyre több támogatás kapunk Berettyóújfalu Város Önkormányzatától. Rendezvényeinkhez járul hozzá, kisebb-nagyobb összeggel, illetve egy fő bérköltségét támogatta több éven keresztül. 2007. év végére a megyei önkormányzat olyan válságos helyzetbe került, hogy szóba került a megyei szervezet felbomlása, a vidéki kismúzeumok városi kézbe adása is. Szerencsére a 2008. év eleji költségvetési tárgyalások során a város és a megye képviselőinek sikerült megegyezniük. A város az évtől átvállalja az épület működési költségeit és egy technikai dolgozó bérét, s ezzel a múzeum működését támogatja évi több millió forinttal. A szintén nehéz helyzetben lévő Berettyóújfalu (meglévő intézményeit is nehezen tudja fenntartani, összevonásokat, átszervezéseket kellett végrehajtania) nem tudta volna vállalni a múzeum teljes fenntartását, főleg, hogy a városoknak a múzeum fenntartása nem

kötelező feladat. A Bihari Múzeum pedig térségi múzeum, a bihari táj múzeuma. A tárgyalások során felmerült a kistérség, mint fenntartó, illetve részben fenntartó neve is, de sajnos ebben a közigazgatási rendszerben ennek a szintnek még nincsenek kulturális normatívái, s amíg ezek nem léteznek, a fenntartás ebből az irányból nem várható. Erre a kérdéskörre, mármint a kistérségi múzeumok helyzete, fenntartásának lehetőségei, 2007-ben egy regionális (3 régiót érintő) és a Pulszky Társaság Kismúzeumi tagozata jóvoltából egy országos szakmai napot is szántunk.

Tavasszal a TIMPNET munkacsoport kezdeményezésére a Bihari Múzeum adott helyet a Dunán inneni múzeumi szakemberek találkozójának, szakmai napunk címe: „Kistérség és tájmúzeum"volt. Három régióból, több mint 50 múzeumi szakember találkozott nálunk, többen előadással, korreferátummal mutatták be saját kistérségük helyzetét, viszonyait. A minisztérium munkatársaitól pedig a távolabbi célokról, célkitűzésekről, stratégiákról hallottunk, illetve mi is javasoltunk a kulturális vezetés számára pályázati lehetőségeket, pályázati tematikákat. A konferenciánk hanganyaga CD-n eljutott valamennyi megyei múzeumigazgatóhoz, a minisztérium több munkatársához, kistérségi múzeumvezetőkhöz, szakemberekhez. S a következő évben pedig a minisztériumi kiírásokban láthattuk szakmai napunk másik eredményét, a KÖZKINCS kerekasztalok támogatásáról, illetve a kistérségi múzeumi közművelődési referens munkakörre szóló pályázatot. Sajnos, ezeket a pályázatokat nem a múzeumok adhatták be, hanem a kistérségek. Nem rajtunk múlott, hogy ezek, a Bihari Múzeumból elindult gondolatok nem értek be, nem lett kézzelfogható eredménye, nem lett belőle működő KÖZKINCS kerekasztal itt Biharban és nem lett e térségnek múzeumi közművelődési referense. Talán az elkövetkező időszakban újra kiírják ezt a pályázatot és újra lendületet kap itt Biharban is ez az elképzelés. Mi legalábbis ezen leszünk.

2007. szeptember 5-én a tavaszi gondolatot mintegy tovább folytatva a Pulszky Társaság Kismúzeumi Tagozatának szakmai napját tartottuk meg Berettyóújfaluban. Itt a tavasz óta történt előrelépések mellett a kismúzeumok általános és közös problémái kerültek terítékre. Szintén sok-sok előadással, korreferátummal, és természetesen minisztériumi tájékoztatókkal.

Mindkét rendezvényünk nagy sikert aratott. Azon kívül, hogy fontos, a kismúzeumok szempontjából kardinális kérdéseket érintettünk, meg is mutattuk magunkat, múzeumunkat, állandó kiállításunkat és közművelődési tevékenységeinket a szakmának, a kollégáknak.

Ezeken a fórumokon természetesen bemutattuk a vidéki múzeumokra annyira jellemző, a vidéki múzeumokban – így a mi munkánkban is – létfontosságú civil

szervezetek munkáját is. A forrásteremtésben, eszközbeszerzésben, s igen gyakran a humánerőforrásban, önkéntes munkával segítő civil szervezeteink nélkül a Bihari Múzeum ma nem lenne olyan ismert a városban, a kistérségben s mondhatni bizonyos tekintetben országos szinten sem, ha nem lennének mellette ezek a sikeres civil szervezetek.

A Bihari Múzeumban az 1990-es évek elején megalapítottunk két civil szervezetet[7], amelyek segítsége nélkül, a múzeum közművelődési tevékenysége nem működne, nem lenne ilyen színes, sok esetben a kiadványaink sem jelenhetnének meg. Ezen civil szervezeteink – szintén pályázatok útján – megszerzett technikai eszközei is segítik a múzeum munkáját (fénymásoló gép, fax, digitális fényképezőgép, kamera, számítógépek és hozzá programok). Az utóbbi 3 évben a baráti kör 3 750 000 Ft, az alapítvány 1 450 000 Ft pályázati forrással segítette a múzeum működését, programjainak megvalósítását.

Természetesen a forrásteremtéshez tartozik a szponzor keresése, ez gyakorlatilag a múzeum csaknem valamennyit munkatársának ilyen olyan szinten – nem túl felemelő – feladata. A más jellegű, külső pénzforrások, a támogatók, szponzorok megtalálása egy-egy rendezvényhez, kiadványhoz, egyrészt elég sok időt vesz el a munkatársaktól, másrészt az így kapott támogatások nem túl nagy összegűek. Ebben a hátrányos helyzetű bihari térségben a korábban meglévő nagyvállalatok megszűntek, új, nagy befektetők nem érkeztek, a kisvállalkozásokat pedig valamennyi civil szervezet, illetve közintézmény – legyen az egészségügyi, sport, kulturális, vagy oktatási – állandóan „bombázza" támogatási kéréseikkel. Az anyagi támogatás helyett gyakran inkább természetbeni támogatást (eszköz, anyag, munka) kapunk segítőinktől.

2003 tavaszától, a múzeum folyosóján, a dicsőségtáblán tüntetjük fel a Bihari Múzeumért Alapítvány számára adakozók nevét, s a mellette lévő táblán pedig a Bihari Múzeumot más módon segítő vállalkozók, magánszemélyek nevét. Szerencsére ezen a táblán évről évre újabb és újabb nevek is megjelennek.

Elhelyezés, tárgyi és személyi feltételek

Elhelyezés, tárgyi feltételek

A Bihari Múzeum 2001 nyár elején költözött át a Berettyóújfalu város által biztosított épületbe, az egykori községházára (Kálvin tér 1.). Azóta folyik a raktárak kialakítása. A pincében tárolt tisztítatlan tárgyak és a korábbi installációs anyagok

[7] Bihari Múzeum Baráti Köre (alapítás éve 1992); Bihari Múzeumért Alapítvány (alapítás éve 1993)

gombamentesítése és a menthetetlen tárgyak selejtezése 2005 év elején megtörtént. A 2004-ben beépített nagyteljesítményű páraelszívó berendezés a várakozások ellenére sem oldotta meg a helyzetet. 2005-től kerestük a külső raktárak lehetőségét. A kisebb tárgyak egy részét a kollégák a padlásra menekítették, ott alakítottak ki ideiglenes raktárat 2006-ban, a nagyobb méretű tárgyak egy részét a tűzoltóságtól segítségként kapott ideiglenes raktárhelyiségben tároltuk átmenetileg 2006–2007-ben. Új külső raktárunkat 2007. nyár közepén kaptunk az önkormányzattól, sajnos akkora viszont a gyűjteménykezelőnk távozott a múzeumtól, központi létszámleépítés miatt. 2007 őszén lassan elkezdtük az új raktár berendezését. 2008-ban humánerőforrás hiányában nem tudtuk ezt a munkát folytatni. Az „új", önkormányzat által biztosított külső raktárunk a Bessenyei György Szakközépiskola udvarán van, az egykori kaszárnya lóistállójából alakították ki. Fűtetlen, de legalább felszín felett van. Az ablakokon üveg és rács, az ajtón lakat van, mozgásérzékelővel és riasztóval felszerelt az építmény. Korábban a pincéből kimenekített tisztított fatárgyak, bútorok, használati tárgyak mellett, a múzeumba újonnan bekerült hagyatékok, ajándékok kerültek ebbe a raktárba.

Az egyik emeleti raktárban a textilek tárolására alkalmas tároló szekrény pályázati forrásból készült el 2006-ban. A néprajzi és történeti textiltárgyak tisztítás, revízió, fotózás után kerültek végleges raktári helyükre 2008 év végére. Néhány bőrtárgy tisztítása, revíziója van még hátra.

Eszközfejlesztés, -beszerzés

A Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Állományvédelmi program keretében 1 000 000 Ft-ot nyertünk a már fent említett speciális beépített textilraktári szekrényre 2006-ban. Ezt az összeget saját forrásként a Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat 200 000 Ft önrésszel egészítette ki, amiből a tároláshoz szükséges egyéb anyagokat, illetve a tárgyak tisztításához szükséges alapanyagokat szereztük be: molinóvászon, ipari varrógép, porszívó, gőztisztító, agro-fátyolfólia, vállfa, zsíralkohol-szulfát, molyirtó stb.

Szintén pályázati forrásból (Nemzeti Kulturális Alaptól) a Múzeumok Őszi Fesztiválja program keretében 3 db sörpadgarnitúra (asztal padokkal), 3 db sátor (pavilon), 7 db kis szék (sámli) került beszerzésre közművelődési és múzeumpedagógiai rendezvényeink segítésére.

A megyei igazgatóság műtárgyvédelmi munkálatokra nagynyomású tisztítókészüléket vásárolt, valamint 2006-ban és 2007-ben kétszer 60 ezer forintot fizetett ki a nagyterem burkolatának, a felpúposodott járólapnak a javítására. 2006 őszén a

padlástérben ideiglenes raktár kialakításakor 30 000 Ft-ot költöttünk faanyagra, a munkát városi segítséggel, asztalos közhasznú munkással végeztettük el. 2008-ban pedig a gőztisztító és vasaló beszerzése vált szükségessé a régi készülékek meghibásodása miatt.

2008-ban Nemzeti Kulturális Alap Múzeumi kollégiumától pályázati forrásból 105 000 Ft értékben műtárgymásolatokat készíttettünk új múzeumpedagógiai foglalkozásunkhoz. Szintén NKA múzeumi kollégiumi támogatásból a *Séta a faluvárosban – Berettyóújfalu egykor és ma* c. időszaki kiállítás installációs anyaga: 22 db paraván és egy interaktív várostérkép készült el 336 ezer forint értékben. Az interaktív térkép ma már az állandó kiállítás része.

Az elmúlt 3 év alatt igen jelentős technikai fejlesztések történtek a civil szervezeteink jóvoltából is, ezeket is zömmel nyertes pályázatok segítségével hajtottuk végre. A tárgyak a civil szervezetek tulajdonában vannak, a múzeumban elhelyezve, múzeumi célokra is használva.

A Bihari Múzeum Baráti Köre pályázati forrásból irattartó szekrénysort készíttetett az irodába, ezen kívül 40 db összecsukható széket, 10 db tárgyalószéket vásárolt összesen 302 000 Ft értékben a Nemzeti Civil Alapprogram működési pályázatból 2006-ban. 2008-ban pedig egy notebookkal gyarapodtunk, valamint a múzeum honlapjának elkészítését finanszírozta meg ez az egyesület.

A Bihari Múzeumért Alapítvány támogatása révén 2006-ban egy komplett hangosítási berendezéssel gyarapodott a Bihari Múzeum, valamint vásároltunk egy DVD-lejátszót és egy hordozható telefonkészüléket a vezetékes vonalhoz. 2007-ben többek között egy színes lézernyomtatót vásárolt alapítványunk 160 ezer forint értékben, amely a meghívók és plakátok elkészítését segíti. 2008-ban szintén NCA működési támogatásból egy notebookkal gyarapodtunk, valamint vásároltunk 2 db kerti pavilont is.

Személyi feltételek

A múzeum a jelenlegi – 2007 nyarán lecsökkentett – létszámmal tervezett feladatait már 2008-ban sem tudta teljes mértékben elvégezni. Hiányosságok, lemaradás a nyilvántartási és gyűjteményi munkában mutatkoznak. A maradék létszámmal közművelődési tevékenységeink még éppen szinten tarthatók, de úgy, hogy sok önkéntes támogatja és segíti munkánkat gyakorlatilag minden rendezvényünkön. 2008. év végére 4 fő állású és 1 fő részmunkaidős dolgozó maradt a Bihari Múzeumban. Ezt a létszámot már tovább csökkenteni nem lehet. A létszámfejlesztés elkerülhetetlen. Az

elmúlt 3 évben is csak a munkaügyi központos támogatások révén sikerült közhasznú, illetve munkatapasztalati támogatással segítséget felvennünk. A fizikai munkához, kiállításépítés, raktárrendezés, illetve a digitalizálásnál nagy segítségünkre voltak ezek a fiatalemberek. Így adatrögzítőként Török Péter diplomás történészt, levéltárost is munkatársaink között tudhattuk, az ő munkája a történeti anyag digitalizálásában igen hasznos volt. Sajnos csak fél évig volt lehetőség a foglalkoztatására. Egy állandó történész, illetve legalább egy restaurátor asszisztens végzettségű munkatárs alkalmazása elengedhetetlen, már csak a múzeumi státusunk megőrzése érdekében is. Egy ilyen tájmúzeumnak, a megye második legnagyobb gyűjtőterületű múzeumának működési engedélyéhez ez alapvető feltétel.

Munkatársak

Kállai Irén néprajzos muzeológus, múzeumigazgató 1992-től munkatársa az intézménynek, dr. Krajczárné Sándor Mária 2003-tól néprajzos muzeológusa és múzeumpedagógusa a Bihari Múzeumnak. Adattárosaink: Kurcz Beatrix 1988 óta munkatársunk, Törökné Papp Zsuzsanna 1994–2007-ig volt státusban szintén adattárosként, gyűjteménykezelői feladatokkal. Kuklis Rita: 2000-től dolgozik a Bihari Múzeumban. Pénztárosunk, teremőrünk (takarítói feladatokkal) Tóth Sándorné őt 2003 óta foglalkoztatjuk. A vizsgált 3 éves időszakban két fiatalembert sikerült munkaügyi központos támogatással 8 órás adatrögzítő munkakörben alkalmazni, Török Péter: 2007. 02.15. –2007.08.14.-ig, Szűcs Endre: 2008. 07.01.–2009.03.31-ig állt alkalmazásunkban.

Szintén munkaügyi központos támogatással fizikai munkakörben Buka László volt munkatársunk 2006.01.16.–2006.08.16.-ig, Szűcs Endre 2006.11.13.–2007.11.07-ig dolgozott a Bihari Múzeumban munkatapasztalati támogatással. Az elmúlt időszakban takarítóink voltak Popovics Andrea: 2005.03.15.–2006.03.14-ig, Göndörné Balogh Katalin: 2006.05.15–2006.12.14-ig, szintén munkaügyi központos, közhasznú támogatással.

Gyűjtőmunka, gyűjtemények

A gyűjtőmunkánk továbbra is a bihari táj tárgyi emlékeinek, írásos hagyatékának megszerzésére irányul. A tárgyvásárlásra fordítható összeg évek óta nagyon alacsony. Gyűjtéseinkben egyre jelentősebb szerepe van az ajándékozásnak, a hagyatékok befogadásának. A nagyobb tárgyak gyűjtése, illetve vásárlása többek között a raktári gondok miatt is az utóbbi években háttérbe szorult.

Az új nyilvántartási szabályzat megjelenése, hatályba lépése után közel két év múlva kaptuk meg az első leltárkönyveket, ezért az utóbbi időszakban, a leltározásban is újabb jelentős lemaradás történt. A gyarapodási napló egy évvel korábban érkezett a gyűjteményhez, itt a nyilvántartás naprakész.

Gyarapodási naplónk adatai alapján múzeumunk az elmúlt 3 évben több mint 255 tétellel, (1920 db tárggyal és dokumentummal) gazdagodott. Nagy részük ajándékozás útján került gyűjteményeinkbe. Műtárgyvásárlásra 3 év alatt 129 800 Ft-ot fordítottunk ebből 119 800 Ft-ot NKA-pályázati forrásból. 2006-ban Székelyhídi Ágoston tanulmányát (Gy. N. 844), 2008-ban a Barcsay-féle fényképészeti felszereléseket, és az Országos Széchényi Könyvtárból 24 db berettyóújfalui képeslap digitalizált (Gy. N.1057) változatát vásároltuk meg.

Az ajándékok közül kiemelkedő 2006-ban: Madarász Gyula festőművészé, a Nyári este c. képe (Gy. N. 827), és egy üveg tintatartó 1906-ból (Gy. N. 837). 2007-ben Barcsay-fotóarchívum anyagával (Gy. N. 858–962), 2008-ban rongyszőnyegekkel, népi lakástextilekkel, a Toldi Miklós Református Ált. Iskola leselejtezett szemléltető eszközeivel, szakdolgozatok, levéltári kutatások eredményeivel, archív képekkel, képeslapokkal, mozifilmreklám-fotókkal (az 1960-as–1970-es évekből) gyarapodott múzeumunk. Móga János berettyóújfalui asztalos műhelyének anyaga is beszállításra került, ennek dokumentálása még folyamatban van.

Dr. Krajczárné Sándor Mária munkája eredményeként 2007-ben a Méliusz Juhász Péter Megyei Könyvtár helytörténeti gyűjteménye fotótárának 210 db (Berettyóújfalu témájú) fénykép, képeslap digitalizálása, a digitalizált anyag gyűjteményben való elhelyezése is megtörtént. A Séta a faluvárosban – Berettyóújfalu egykor és ma c. kiállításunkhoz más gyűjteményekben felkutatott (OSZK, Zempléni Múzeum), Berettyóújfalut ábrázoló képeslapok digitalizált formájával gyarapodott. (Gy. N. 1055-1057 – 255 db). A szkennelést Szűcs Endre végezte, a digitalizált anyagok a megyei könyvtár számára is átadásra kerültek.

Adattárunkba került továbbá a két világháború közti Berettyóújfalu történetéhez adalékul szolgáló iratok fénymásolata a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárból (Török Péter levéltáros, egykori kollégánk ajándéka (199 lap – GY. N. 1019). A Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár gyűjteményében fellelhető Bihar című hetilap 1927–29 közötti számainak digitalizálása, a digitalizált anyag gyűjteményben való elhelyezése is elkezdődött 2008-ban dr. Krajczárné Sándor Mária irányításával és Szűcs Endre közreműködésével.

A több mint 13 ezer kötetet számláló könyv- és folyóirattárunk 513 kötettel és 151 folyóirattal gyarapodott az elmúlt három év során. Ennek alig több mint 10%-a vásárlás útján (3 év alatt nem érte el a 100 000 Ft-ot) került be, a többi ajándék és csere volt. A múzeumok, levéltárak cserekapcsolatban küldött kiadványain kívül ki kell még emelni dr. Barcsay László által ajándékozott kiadványokat, köteteket. Az Argumentum Kiadó (Budapest) saját kiadványaiból jelentős mennyiséget ajándékozott a múzeum könyvtárának.

Nyilvántartás, revízió

Az elmúlt három év nem volt elég az 1980-as években, a nyilvántartásban kialakult lemaradás megszüntetésére. 2001-ben és 2002-ben az új gyarapodások nagy része ugyan leltárba is került, de ezt követően az új nyilvántartási szabályzat kiadása után évekig nem volt leltárkönyvünk, így újra jelentős lemaradás alakult ki a nyilvántartási munkánkban. Természetesen ehhez a létszámleépítés is hozzájárult: az egy fő 8 órás adattáros hiánya nagyon érzékelhető mind a nyilvántartási munkában, mind a közművelődési tevékenységben.

Az emeleti raktárakban a raktári rend kialakításakor revízió alá kerültek már korábban a képzőművészeti gyűjtemény, illetve a néprajzi és történeti gyűjtemények kerámiatárgyai, az elmúlt három évben a textilgyűjteményre is sor került. A revíziózott tárgyakról digitális kép is készült, és helyrajzi számot is kaptak, így a tárgyak a számítógépes nyilvántartás segítségével könnyebben kikereshetők.

Restaurálás, tisztítás, konzerválás

A Bihari Múzeum néprajzi, történeti textil tárgyai a revízió során portalanítva, tisztítva is lettek. A pincében tárolt tisztítatlan tárgyak és a korábbi installációs anyagok gombamentesítését, valamint a menthetetlen tárgyak selejtezését 2005. év elején elvégeztük pályázati forrásból, külső szakemberek segítségével. Azóta a helyzet újra romlott. A pincében újra megjelent a gomba. 2006-ban a pincéből felhozott 217 db néprajzi (fa 209 db és szaru 8 db) tárgy izopropil-alkoholos kezelést kapott, majd a száradást követően a padláson nyert elhelyezést. 2007 nyarán pedig szintén a pincéből felhozott és az új külső raktárba átszállított tárgyakat (30 db) tisztítást követően, izopropil-alkoholos kezelés (gombamentesítés) után az új külső raktárba szállítottuk a város segítségével. A tárgytisztításban a múzeum valamennyi munkatársa közreműködött.

Tóth Ilona Csilla restaurátor szakmai útmutatása mellett 2007-ben 43 db textil (kabátok, szűrök, nadrágok) gőzzel való fertőtlenítésére, tisztítására került sor. 2008-ban folytattunk a revízióval egy időben a textilgyűjteményben 380 db néprajzi és történeti textília tisztítását, portalanítását, mosását a múzeum munkatársai végezték el, csakúgy, mint a kiállításban (Női munkák terem) műtárgyainak tisztítását 2006 júliusában.

Közművelődési és közönségkapcsolati tevékenység

A korábbi évekhez hasonlóan, a 2005 óta eltelt 3 esztendőben is igen nagy szerepet kapott a bihari térség egyetlen tájmúzeumának közművelődési munkája. Szinte valamennyi rendezvényünket a civil szervezetekkel közösen rendeztük, az általuk nyert pályázati forrás felhasználásával.

A Bihari Múzeum Berettyóújfalu város kulturális életének fontos helyszíne, civil szervezeteinek révén a közművelődés egyik legfontosabb tere, vonzáskörzete nemcsak Berettyóújfalu városára korlátozódik, hanem a bihari térségben is fontos kulturális szerepet tölt be.

Kiállítások

Állandó kiállítás

A 2003–2004-ben megnyílt „A táj és az ember – Herpálytól a faluvárosig" című állandó kiállítást kibővítettük: a Tardy Anna teremben 2007. január 25-től látható a Berettyóújfalu természeti értékei című tablókiállítás, amelyet Ungvári Imre saját természetfotóiból állított össze.

Időszaki kiállítások

Időszaki kiállításaink témájának kiválasztásakor kettős cél vezérel bennünket: egyrészt továbbra is fontosnak tartjuk a bihari vonatkozású témák feldolgozását, és helyi művészeknek bemutatkozási lehetőséget adni.

A helyi témák mellett ugyanakkor más múzeumok népszerű kiállításait is igyekszünk az itteni múzeumlátogatóknak bemutatni: pl. vidéken elsőként nálunk volt látható a Déri Múzeumnak a debreceni Kölcsey Központ helyén végzett ásatásának leleteiből rendezett, igen látványos kiállítás: a Múltunk a kutak tükrében. 2007-ben sikerült a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum szódavízről készített kiállítását elhozni Berettyóújfaluba, amely több nagyobb múzeumban volt látható az

országban, ám ezen az országrészen azelőtt még nem járt. 2008-ban pedig pályázati támogatásból (NKA Múzeumi Kollégium – 1 000 000 Ft) rendezhettünk időszaki kiállítást: a város napján nyitottuk meg a Séta a faluvárosban" – Berettyóújfalu egykor és ma c. kiállításunkat, amely a nyitva tartás 5 hónapjában több mint 2500 látogatót vonzott.

Tárlatok a Bihari Múzeum időszaki kiállítótermében

Megnyitás dátuma	Zárás dátuma	A kiállítás címe
2006. január 18.	2006. április 7.	„A babák világa, a világ babái" a nyíregyházi Ördögh Jánosné, Kovács Eszter gyűjteményéből
2006. április 24.	2006. július 10.	„Barangolások az erdélyi Sziget-hegységben" Kiállítás Kanalas Péter természetfotóiból
2006. július 25.	2006. október 31.	85 éves alakult meg a berettyóújfalui cserkészmozgalom – kiállítás dr. Barcsay László adományából
2006. november 13.	2006. december 2.	Kurucz Imre szobrászművész 60 éves – életműkiállítás
2006. december 8.	2007. január 6.	Az Igazgyöngy Alapfokú Művészet-oktatási Intézmény tanárainak adventi tárlata
2007. január 24.	2007. május 10.	„Múltunk a kutak tükrében" – A debreceni Kölcsey Központ ásatásának leletei
2007. május 22.	2007. október 15.	„Kitettük a szűrét" – A Bihari Népművészeti Egyesület II. Országos Szűrrátét-készítő pályázatának díjazott alkotásai
2007. november 6.	2007. december 5.	„Világszép örökségünk" – Az alföldi falvak rejtőzködő építészete Pataky Emőke fényképein
2007. december 6.	2008. január 12.	„Alkotni jó 2007-ben is"– Az Igazgyöngy Alapfokú Művészetoktatási Intézmény tanárainak adventi kiállítása
2008. január 18.	2008. április 16.	„Szódavíz, egy magyar kultuszital" – a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum vándorkiállítása
2008. április 22.	2008. május 10.	„A tavasz Biharban" fotókiállítás
2008. május 23.	2008. október 19.	„Séta a faluvárosban" – Berettyóújfalu egykor és ma
2008. november 5.	2009. január 10.	Az első évtized – Csonka Bihar vármegye Gróf Tisza István Közkórháza 1928–1938 között

Rendhagyó időszaki kiállítás

2007-ben rendeztük meg először hagyományteremtő szándékkal a múzeumi világnap alkalmából rendhagyó időszaki kiállításunkat. A nagyteremben májusban műtárgyakat mutatunk be, amelyek jellegüknél fogva nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot. Erre a célra az elmúlt két évben múzeumoktól kölcsönöztünk műtárgyakat A kiállítás a rövid időtartamával kívánjuk hangsúlyozni az alkalmat és ösztönözni a látogatást. 2007. május 18–19-én a Déri Múzeum, a Tiszazugi Földrajzi Múzeum és a Magyar Természettudományi Múzeum anyagából rendeztek nálunk kiállítást Mező Szilveszter és Lovas Márton muzeológusok „A jégkorszak óriásai, a mamutok" címmel. 2008-ban pedig az Iparművészeti Múzeum Eszterházy-kincsei közül két míves darab volt látható május 17-én és 18-án. Mindkét kiállítást egy 12 perces vetítés kísérte.

„A hónap műtárgya"

2007 áprilisában indítottuk útjára „A hónap műtárgya" „minikiállítást": egy tárlót helyeztünk el a folyosón, ahol két-, háromhavonta (nagyobb rendezvényeink témáihoz, időpontjához igazodva) cseréljük a tárgyakat. Olyan tárgyakat mutatunk itt be a múzeum gyűjteményéből, amelyek tematikus kiállításainkban a közeljövőben nem kerülnek a látogatók elé. Itt nyílik lehetőségünk új szerzeményeink bemutatására is. Látható volt így az elmúlt két évben pl. egy obsitlevél 1882-ből, a néprajzi gyűjteményből bihari pásztorfaragások, az NKA-támogatásból vásárolt Barcsay-féle fényképészeti felszerelésből néhány darab, és dr. Böszörményi Nagy Géza berettyóújfalui kórházigazgató életéhez kapcsolódó dokumentumok (új szerzemény: a Böszörményi Nagy család ajándéka).

Időszaki kiállítások külső helyszínen a Bihari Múzeum anyagából, vagy a múzeum munkatársainak rendezésében

1. Ex librisek a Bihari Múzeum gyűjteményéből. (Helyszín:Sinka István Városi Könyvtár, Berettyóújfalu, az „Összefogás a könyvtárakért" rendezvénysorozat alkalmából 2007. október 7–nov. 5.). Kurátor és rendező: Krajczárné Sándor Mária

2. *„A Bihari Múzeum bemutatkozik."* A Déri Múzeum kupolájában 2008. július 14–augusztus 29. A kiállítás kurátora: Kállai Irén.

3. *„Cserkészek".* Helyszín Rétközi Múzeum, Kisvárda. 2008. május–június a Bihari Múzeum cserkészkiállításának anyagából, kiegészítve a helyi anyaggal. Kurátor: Kállai Irén

4. 80 esztendő emlékei. Helyszín: a Gróf Tisza István Kórház, Berettyóújfalu, a kór-ház fennállásának 80. évfordulója alkalmából a múzeum és a kórház műtárgyaiból.

Időpont: 2008. november 5.–november 20. Kurátor és rendező: Krajczárné Sándor Mária

Múzeumpedagógia

Kiállításainkhoz kapcsolódó múzeumpedagógiai tevékenységeinkről legutóbbi évkönyvünkben beszámoltunk.[8] Az állandó kiállításokhoz kapcsolódó múzeumpedagógiai kínálatunk (4 téma 3 korosztálynak) az elmúlt két esztendőben egy középiskolásoknak kidolgozott múzeumi órával bővültek: a magyar irodalom „lakóhelye költője, írója" érettségivizsga-tételre való felkészüléshez nyújtunk segítséget a Nadányi Zoltán és Berettyóújfalu c. foglalkozással, amely az állandó kiállítás irodalomtörténeti és helytörténeti egysége adja a helyszínt. Az időszaki kiállításainkhoz kapcsolódóan is ajánlunk az iskoláknak foglalkozásokat.

Az elmúlt 3 év alatt 7 témában összesen 121 múzeumpedagógiai foglalkozást és 128 tárlatvezetést tartottak csoportoknak munkatársaink.

Állandó programok

Családi múzeumi délután

A 2006–2008. esztendőkben is folytattuk a 2004-ben megkezdett programunkat, a Családi múzeumi délutánt. Évi 8-9 alkalommal szombati rendezvényeiken a kisgyermekes családokat vártuk a múzeumba, hogy együtt ismerkedjünk a múzeum kiállításaival, a gyűjteményeinek tárgyaival, a családtagok együtt alkossanak. 2006-ban volt többek között „bihari lakodalmasunk", történeti játszóházunk, múzeumi adventünk. 2007-ben Föld-napi ötpróbát is rendeztünk, szeptembertől januárig pedig különböző terményekkel és felhasználási módjaival ismerkedhettek a hozzánk látogató családok: a kukoricával, a kenderrel, a náddal és gyékénnyel, a mézzel. 2008 februárjától pedig havonta egy szombat délután más múzeumok közművelődési szakemberei vendégeskedtek a Bihari Múzeumban, hogy a látogatóinknak bemutassák múzeumukat vetítéssel, egy-egy, intézményükre jellemző kézműves foglalkozással. Így ismerhették meg Berettyóújfaluban a bihari gyerekek és szüleik, nagyszüleik a Hajdúsági Múzeumot (Hajdúböszörmény), a Magyar Természettudományi Múzeumot, a „Matrica" Múzeum és Régészeti Parkot (Százhalombatta), a Déri Múzeumot és a Szórakaténusz Játékmúzeumot (Kecskemét). A három év alatt 26 családi programon közel 1300 fő vett részt.

[8] Sándor Mária: A Bihari Múzeum múzeumpedagógiai tevékenysége. In: Bihari Múzeum Évkönyve X–XI. Berettyóújfalu, 2006.163–173.

„Múzeumi Mindentudás"

2006-ban a múzeumi közművelődés számára „problémás" korcsoport, a középiskolások felé nyitottunk: a 2006/2007-es tanév szeptemberében kezdtük meg a „Múzeumi Mindentudás" c. előadás-sorozatunkat, mely során a középiskolások múzeumi szakágakból (pl. néprajz, régészet, hadtörténet, irodalomtörténet stb.) hallgatnak népszerűsítő, ismeretterjesztő előadásokat szakterületük elismert kutatóitól. 2006-ban és 2007-ben összesen 9 alkalommal került sor önálló Múzeumi Mindentudás programra. 2008-ban sajnos rendszertelenné váltak ezek az alkalmak: kiállításmegnyitóhoz és nagyobb rendezvényekhez (Múzeumok Őszi Fesztiválja) kötődtek.

Múzeumok éjszakája

A Múzeumok éjszakája programban 2005 óta veszünk részt (ekkor éjszakai tárlatvezetéssel vártuk a látogatókat állandó kiállításunkban), 2006-ban már egy konkrét témához, a honfoglaláshoz kötöttünk különböző programokat (íjászat, ételkóstolás, kézműves-foglalkozás, életmód-bemutató stb.). A következő nyártól már kifejezetten helyi témát választottunk, de szintén korszakhoz kötve: 2007-ben Berettyóújfalu két világháború közötti történetét (ekkor volt városunk Csonka Bihar vármegye székhelye) idéztük meg, 2008-ban pedig megpróbáltuk egy éjszaka alatt a teljes XX. századot átölelni a különböző párhuzamosan zajló programokkal. A látogatók hallhattak előadást a korabeli Berettyóújfalu épületeiről, vagy filmet nézhettek meg Berettyóújfaluról, aztán fogattal, szekérrel, illetve gyalogszerrel városnézésre indulhattak „idegenvezetés" mellett. Csonka Bihar vármegye székhelyén a társasági élet a Lisztes vendéglőben zajlott: a múzeumok éjszakáján 2007-ben az udvar vált vendéglővé, az étterem korabeli étlapjáról lehetett rendelni, 2008-ban pedig a XX. század második felének berettyóújfalui éttermeinek étlapjairól válogattunk jellegzetes, „korfestő" italokat, ételeket. A látogatók leülhettek 1927-es, vagy éppen 1986-os helyi újságokat olvasni. A hangulatot a nagyváradi színház művészei alapozták meg zenés produkciójukkal. Aki pedig úgy gondolta, beöltözhetett a kor viseleteibe, díszmagyarba, vagy éppen az 1960-as évek divatja alapján, amihez a hölgyek a ruhához illő sminket és frizurát is készíthettek. Természetesen a látogatók a „korhű" önmagukat fényképeken megörökíttethették, a fotókat magukkal vihették emlékbe. A beöltözéshez kedvet a különböző korok divatjának megfelelő öltözéket viselő múzeumi munkatársak csináltak.

Múzeumok éjszakája programunkra évről évre, egyre többen kíváncsiak: 2008-ban már több mint 600 látogatónk volt.

Múzeumok Őszi Fesztiválja

Az Oktatási és Kulturális Minisztérium először 2006-ban rendezte meg a Múzeumok Őszi Fesztiválja programot a korábbi „múzeumi hónap" mintájára. Minden esztendő október havában a múzeumok országszerte különböző programokkal várják a látogatókat, a Minisztérium központilag megadott tematikáit alapul véve.

A Bihari Múzeum 2006-ban a *Régészkedjünk!* témához csatlakozott. Egy hónapig az állandó kiállítás régészeti termében kapcsolódó, 5. osztályosoknak meghirdetett múzeumpedagógiai foglalkozáson a csoportok díjmentesen vehettek részt, valamint az októberi családi programunk egy egész napra bővült: október 14-én 10-től 16 óráig több mint 100 látogató keresete fel a Bihari Múzeumot, hogy megismerkedjenek a régészek és restaurátok munkájával, kézműves foglalkozások, játékos feladatlapok segítségével, bemutatókon, előadásokon, szaktárlatvezetésen. A Bihari Múzeum munkatársai és baráti körének tagjain kívül nagy segítségünkre voltak a Déri Múzeum régészei, restaurátorai, valamint a Déri és a Hajdúsági Múzeum múzeumpedagógusai.

2007-ben két témát is választottunk a felkínáltak közül: október 12-én – a „Kézfogás" program keretében – *Bihari, hajdúsági kismúzeumok retúrjeggyel* c. programsorozat első rendezvényét tartottuk meg Berettyóújfaluban. Múzeumunk történetében először próbáltunk ki egy 4 kismúzeumot érintő közös programsorozatot. A Bihari Múzeum, a püspökladányi Karacs Ferenc Múzeummal, a hajdúszoboszlói Bocskai István Múzeum pedig az ebesi Széchenyi Ferenc tájmúzeummal állított össze páronként megvalósított tükörprogramot, amelynek során egymáshoz látogatva vittük a saját közművelődési programjainkat, kiállításízelítőnket, s közben minden településen rendhagyó városnéző programot is ajánlottunk az érdeklődő látogatóknak, hol a sétával, hol a szekérrel, kisvonaton, vagy teherautón.

Emellett „Térjünk a tárgyra!" főcímmel: A Bihari Múzeum kincseivel ismerkedhettek meg a látogatók egy 5 részből álló előadás-sorozat keretében. Bakó Endre irodalomtörténész: Nadányi-kéziratok a Bihari Múzeumban, Szilágyi Krisztián Antal régész: Egy különleges lelet Berettyóújfaluban – A herpályi pajzsdudor, Fodor Éva Irén művészettörténész: Medgyessy Ferenc kisplasztikái a Bihari Múzeum képzőművészeti gyűjteményében, K. Sándor Mária etnográfus: A Bihari Múzeum népikerámia-gyűjteménye, Siteri Róbert etnográfus: „Bicskával rótt ige" Adalékok Bihar pásztorművészetéhez a Bihari Múzeum tárgyai kapcsán címmel tartott előadást.

2008 őszén a játékok voltak a középpontban a Bihari Múzeumban. Két előadást is hallgathattak az érdeklődök: *„A szalmaharistól a füles kótyáig"* címmel Dr. Bondár Zsuzsa, a nyíregyházi sóstói falumúzeum etnográfusának előadását a játékokról, a

falumúzeum játékgyűjteményéről. „Ilyen méta a langaméta" címmel pedig a Tiszavasvári egyesített óvodakomplexum pedagógusai tartottak módszertani előadást és számoltak be a tevékenységükről az érdeklődő óvónőknek és leendő óvodapedagógusoknak. Egész délutános családi programunkon pedig népi és történelmi játékokat készíthettek, próbálhattak ki a gyerekek és a játékos kedvű felnőttek.

Helytörténeti vetélkedők

A közel 15 éve hagyományos vetélkedőinkben az elmúlt két esztendőben újításokat vezettünk be. Az általános és középiskolásoknak megrendezett vetélkedőkön a témához kötődő, külső, múzeumi helyszínre helyezzük át: így a felkészülés jutalma már maga egy kirándulás is a májusi napon. 2007-ben és 2008-ban a múzeumi világnap alkalmából ellátogattunk az Arany János Emlékmúzeumba, illetve a nagyváradi Ady-emlékmúzeumba. Az előbbi helyszínen bihari születésű költőnk balladaköltészete volt a téma, Biharország fővárosában pedig A Holnap c. antológia megjelenésének 100. évfordulója alkalmából az irodalmi társaság története és költői. Az irodalmi témájú vetélkedők megszervezésében a Sinka István Városi Könyvtár munkatársai vannak segítségünkre.

A vetélkedőinkre való felkészüléshez általában irodalomjegyzéket adunk meg, ám ez többször nehézségekbe ütközött, főként az általános iskolások esetében, akik Berettyóújfalu történetének egy-egy szeletével ismerkednek évről évre. Így 2007-ben és 2008-ban ún. „levelezős" formát hirdettünk: a diákok előzetesen feladatlapot kapnak, amelyet a könyvtárban és a múzeumban fellelhető szakirodalom, illetve a kiállítások alapján kitöltenek. A város napja alkalmából a gyerekek a feladatlapok alapján elsajátított ismereteikről adtak számot: 2007-ben Berettyóújfalu történelmi vallásai, a következő évben pedig Berettyóújfalu a két világháború között témákban.

Bihari Honismereti Tábor

2006-ban 30. alkalommal rendeztük meg Bihari Honismereti Táborunkat. Ez alkalomból találkozót rendeztünk egykori táborosainknak, vezetőinknek, akik a három évtized alatt részt vettek nyári programunkon. A találkozóra az NKA Közművelődési Kollégiumától nyertünk anyagi támogatást (100 000 Ft).

A XXX. Bihari Honismereti Táborban 22 gyerek ismerkedett Bihar történelmével, néprajzával, természeti értékeivel. 2007-ben 25 táborosunk (ebből 10 Székelyhídról érkezett) szintén három szakcsoportban végzett gyűjtőmunkát, 2008-ban 24 fő vett részt programunkon. A természetjáró szakcsoport vezetője mindhárom évben Hődör István általános iskolai biológiatanár volt, a néprajzi csoport vezetését Nagy

Réka és Kolozsvári István látta el. A helytörténeti csoport munkáját 2006-ban Bíró Gyula társadalomismeret szakos tanár irányította, 2007-ben Török Péter levéltáros, 2008-ban a táborvezetésért is felelős dr. Krajczárné Sándor Mária. Minden évben a megrendezéshez a NKA Közművelődési Kollégiumától kaptunk anyagi támogatást, valamint a Bihari Múzeumért Alapítvány nyújtott segítséget. 2007-ben a AVOP Leader+ pályázaton nyertünk nagyobb összeget.

Egyéb programok

A Bihari Múzeum és civil szervezetei kiadványait rendszeresen könyvbemutatókon népszerűsítjük.

A Kulturális Örökség Napjai alkalmából városnéző sétákat szerveztünk: 2006 szeptemberében Berettyóújfalu szocreál stílusú épületeit kerestük fel a város főépítésze vezetésével, 2008 őszén pedig *Ady nyomában – A Holnap városában* címmel Nagyváradon sétáltunk Tóth János, az Ady-múzeum igazgatójának kalauzolásával.

2007-ben 3 alkalommal Ungvári Imre nyugalmazott biológiatanár tartott előadást múzeumunk Tardy Anna termében általános iskolásoknak, mely egyben felkészítő foglalkozás is volt a megyei biológiai tanulmányi versenyekre.

2007 és 2008 decemberében különleges programot szerveztünk az érdeklődőknek. 2007-ben Luca-napi varázslatok „Megáll az eszem!" címmel a Bihari Természetbarátok Egyesületével közös rendezvényünkön – fényekkel, képekkel, videókkal, zenével, hangokkal is – megszólalt, megelevenedett a kiállítás régészeti és a helytörténeti kiállítóterme. A következő évben múzeumi családi délutánt rendeztünk december 13-án, majd „éjszakai tárlatvezetést" tartottunk kiállításainkban a 14 éven felüli látogatóinknak.

Közönségkapcsolat

A Bihari Múzeum kiállításait és rendezvényeit a múzeum épületében 2006-ban 4789 fő, a 2007. évben 6346 fő, 2008-ban pedig 5885 fő kereste fel.

Látogatói felmérést 2006-ban és 2007-ben Kiss Katalin művelődésszervező szakos hallgató szakmai gyakorlata keretében készített, összesen öt alkalommal (időszaki kiállításhoz, nagyrendezvények időpontjában), kérdőíves módszerrel. 2008-ban egész év során a látogatók véleményét központilag (OKM által megrendelt felmérés) kiadott kérdőíven kérdeztük szolgáltatásainkról. A kérdőíveket elpostáztuk a XELLUM Kft.-nek feldolgozásra.

Kiállításainkat, rendezvényeinket a helyi és megyei média programajánlóiban hirdetjük: a Bihari Hírlapban, a Berettyó Rádióban, a Berettyó Telvízióban, a Debreceni Estben, a Hajdú-bihari Hétben. Alkalmanként a Hajdú-bihari Naplóban is helyet kapunk. A régiós újságban, a Múzeumpontban is jelen vagyunk.

Regionális és országos rádióban az elmúlt évben többször is szerepelt a múzeum a (Magyar Rádió, debreceni regionális híradó, Kossuth Rádió, Észak-Alföld Rádió), valamint különböző televízióműsorokban is szerepelt intézményünk kiállításokkal, rendezvényekkel (MTV Debreceni körzeti műsorában, a Debrecen Tv-ben, a Duna Televízióban).

A Bihari Múzeumért Alapítvány támogatása révén 2006 decembere óta múzeumunk jelen van az interneten a Kirándulástervező honlapon, illetve a Vendégváró.hu oldalon is, valamint a muzeumiora.hu weblapon is.

A város megújult honlapján (www.berettyoujfalu.hu) is egyre gyakrabban megjelenünk rendezvényfotóinkkal is és programjainkkal.

A Bihari Múzeum szerepel a museum.hu honlapján. 2008-ban pedig a baráti kör finanszírozásában elkészült a múzeum és civil szervezeteinek önálló honlapja, amelyet folyamatosan töltünk fel adatokkal. Címe: http//biharimuzeum.hu.

Rendezvényeinket meghívókon, plakátokon is hirdetjük. Az épület előcsarnokában lévő hirdetőtáblán is reklámoztuk programjainkat. Az állandó és időszaki kiállításainkra az épület előtt megállítótáblával is felhívtuk a figyelmet. Nagyrendezvényeiket – pénzhiány miatt – saját készítésű molinóval is hirdettük az épületen elhelyezve. 2006-tól minden évben kártyanaptárat csináltattunk, amelyeket Bogya Pál készített el, s az alapítvány finanszírozta. Magyar nyelvű új kiállításismertető szórólapunkat, leporellónkat országos és városi rendezvényeken terjesztettük. Olasz nyelvű változatát testvérvárosunkba, Porciába és megyeszékhelyére, Pordenonéba is eljuttattuk. A helyi éttermek asztalain, panziók recepciós pultjánál szintén megtalálhatók szórólapjaink, leporellónk.

A „Séta a faluvárosban" – Berettyóújfalu egykor és ma c. kiállításuk népszerűsítésére készült 500 db szórólap, 300 db plakát, 2 db épületmolinó, 400 db képeslap (NKA-pályázatból finanszírozva).

Tudományos tevékenység

Kutatás

A Bihari Múzeum muzeológusai elsősorban az időszaki kiállítások, a tudományos kiadványok elkészítéséhez folytatták tudományos kutatásaikat, főként helytörténeti

vonatkozásban: Sándor Mária a két világháború közötti Berettyóújfaluról, illetve a Gróf Tisza István Közkórház megalapításának körülményeivel, illetve működésének első évtizedével kapcsolatban.

A Bihari Múzeum Baráti Körének pályázatának, az Ifjú kutatók tudományos munkájának segítése c. pályázat keretében Kállai Irén, Krajczárné Sándor Mária és Török Péter a nagyváradi levéltárban végzett kutatásokat helytörténeti témákban.

Kiadványok

A Bihari Múzeum Évkönyve X–XI. kötetének bemutatója 2006. május 18-án a múzeumi világnapon volt Debrecenben, május 23-án a város napján pedig Berettyóújfaluban. Az évkönyvbemutatón részt vettek a kötet szerzői, jelen volt a sajtó és a város kulturális életének képviselői, a múzeum civil szervezetinek tagjai és más érdeklődők.

A Bihari Diéta VI. kötete ugyan megszerkesztésre került, de ez idáig nem kaptunk pályázati forrást a kiadáshoz, remélhetőleg más módon erre sor kerülhet 2009-ben.

A Bihari Múzeum új állandó kiállításának első és második üteméhez is készült kiállításvezető leporelló. Majd 2005-ben egy rövidített leporelló is készült magyarul, mely angol és német nyelven is megjelent. Mivel ez a magyar nyelvű változat hamar elfogyott, a Bihari Múzeumért Alapítvány támogatásával 2007-ben elkészült egy újabb leporelló 2 ezer példányban magyar nyelven és 2 ezer példányban – olasz testvérvárosunkra tekintettel – olasz nyelven is. 2007-ben és 2008-ban ezek az olasz nyelvű leporellók eljutottak a Pordenonei Nemzetközi EXPO-ra is, egy 10 napos kiállításra, ahol városunk bemutatkozott és Porcia (Berettyóújfalu olasz testvérvárosa) több nagyrendezvényére is.

A „Séta a faluvárosban" – Berettyóújfalu egykor és ma c. kiadvány 2000 példányban (magyar, angol és olasz nyelvű összefoglalóval) készült el 2008-ban, Sándor Mária szerkesztésében, 1 890 000 Ft értékben a Bihari Múzeumért Alapítvány kiadásában és finanszírozásában, Berettyóújfalu Város Önkormányzatának támogatásával. E kötet reklámozására készített 500 db képeslapot az alapítvány és.

2008-ban NCA-támogatásból előkészítésre került Bihari Múzeum Baráti Köre kiadványa, a Tájházak és kiállítóhelyek Biharban, a Biharország kincsei sorozat II. kötete. Megjelentetésére későbbiekben pályázik civil szervezetünk.

Konferenciák, értekezletek, szakmai napok

A Bihari Múzeumban 2006-ban nem tartottunk konferenciát, viszont nyáron a térség pedagógusai számára múzeumpedagógiai információs napot tartott Sándor Mária.

A korábban már említett két regionális és országos szakmai napunkon kívül 2007-ben a Bihari Népművészeti Egyesülettel közösen országos szűrrátét-készítő pályázatot kiállítást és szakmai napot tartottunk. 2008-ban pedig az „Iskolabarát múzeum" program keretében a Mozaik Kiadóval közösen pedagógusok számára tartottunk tájékoztatót a Bihari Múzeum múzeumpedagógiai tevékenységéről. E program kapcsán felvettük a kapcsolatot az iskolákkal, közel tíz intézménnyel azóta együttműködési szerződést is kötöttünk. Ennek hatására azóta több pedagógus tartja tanóráit a múzeumban. Legintenzívebb kapcsolatot a helyi Eötvös József Szakképző Iskolával ápolunk: Motkóné Szabó Csilla tanárnő vezetésével az iskola csaknem valamennyi diákja megtekintette legalább egy időszaki kiállításunkat az elmúlt egy év során.

2008 év őszén a Bihari Múzeum Baráti Körének kezdeményezésére „A tudományos Bihar-kutatásért" című konferenciánk – regionális-megyei rendezvényünk megszervezése volt az utóbbi évek egyik legjelentősebb előrelépése a tudományos munkánk terén. A konferencia célja a tudományos Bihar-kutatással foglalkozó szakemberek összefogása volt. Eredményeit az elkövetkező időszakban láthatjuk: a múzeum honlapján szándékozunk létrehozni a kutatók adatbázisát, illetve új kiadványokat megjelentetni.

Tudományos intézményközi program

A régió intézményei, illetve szomszédos régiók intézményei (jórészt a táji és települési múzeumok) közötti kapcsolattartásban, az információáramlásban és a továbbképzésekben a Bihari Múzeum vezetője jelentős feladatokat vállalt 2006 végén. Ezen tevékenység 2007-ben indult el. A feladatok konkrét kidolgozása és megvalósítása 2007–2008-ban elkezdődött.

2007-ben Nagy László, a Sárréti Múzeum (Szeghalom) vezetője kutatásához használta a fotótárunk Csökmőről bekerült üvegnegatívjait. Kutatása során digitalizálta az üvegnegatívokat, és a digitalizált anyagot CD-n a rendelkezésünkre bocsátotta.

Szintén 2007-ben indult el a bihari vonatkozású dokumentumok felkutatása egyéb közgyűjteményekben, ennek keretében került sor az együttműködésre a Méliusz Juhász Péter Megyei Könyvtárral, illetve a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtárral.

Nemzetközi kapcsolatok

A Bihari Múzeum nemzetközi kapcsolatai az utóbbi 3 évben színesedtek, városunk két terstvérvárosa, a romániai Margitta és az olaszországi Porcia kulturális intézmé-

nyeivel és civil szervezeteivel kezdődött el a kapcsolatok kiépítése. Remélhetőleg hamarosan cserekiállítások utaztatása terén is történnek előrelépések.

Bihar határon túli részével is erősödtek kapcsolataink Az Arany János Emlékmúzeummal közös rendezvényünk 2007-ben a középiskolás vetélkedő Nagyszalontán való megrendezése. Ugyanezt a vetélkedőt 2008-ban a nagyváradi Ady-emlékmúzeummal valósítottuk meg. A Bihari Múzeum Baráti Köre által rendezett, Kulturális Örökség-napi kirándulás úticélja is Nagyvárad volt.

Sándor Mária munkájának köszönhetően a kiadás előtt álló a Tájházak és kiállítóhelyek II. kötet készítéséhez, valamint Bihar-kutatás összehangolása érdekében a Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társasággal vettük fel a kapcsolatot.

A 2009-ben alapításának 35. évfordulóját ünneplő múzeumunk munkatársainak fáradhatatlan munkálkodása révén ma már büszkén mutatjuk be, hogyan lett a Bihari Múzeum a bihari múlt méltó őrzője és tükre. A faluváros, Berettyóújfalu legnagyobb költőjének, Nadányi Zoltánnak a szavaival valljuk mi is: *„Él Bihar, élteti szent hite!"*

Álmainkat tovább szőjük, civil szervezeteink tevékenységének kiterjesztésével, s a 2009-ben beadott s remélhetőleg sikeres európai uniós nagypályázataink segítségével sikerül még jobban fejlesztenünk intézményünket, hogy mielőbb teljes egészében megvalósíthassuk stratégiai terveinket, céljainkat.

Irén Kállai– Mária Sándor

Das Biharer Museum zwischen 2006 und 2008

Mit der Jahrtausendwende brach im Leben des Biharer Museums eine neue Epoche an. Im Jahre 2001 fand der Umzug in ein neues Gebäude statt, wodurch sich neue Möglichkeiten boten und genutzt wurden. Die Arbeit konnte auch unter den immer schwierigeren wirtschaftlichen Bedingungen mit großem Elan fortgeführt werden. Im folgenden wird über die Erfolge der vergangenen drei Jahre, die mehr oder weniger großen Sorgen, die ständigen sowie die zeitweiligen Ausstellungen, über Veröffentlichungen und Veranstaltungen berichtet. Darüber hinaus geht es um die Ergebnisse im Bemühen, die Sammlung zu bereichern sowie Kunstgegenstände zu bewahren.

Múzeumok Éjszakája – „Honfoglaló eleink élete" c. programunk 2006-ban

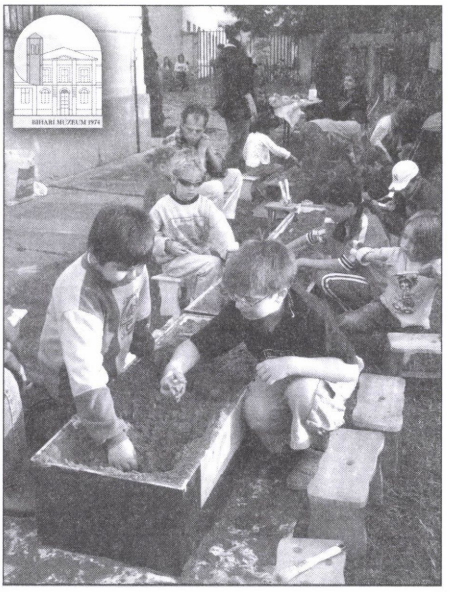

„Régészkedj" – Múzeumok Őszi Fesztiválja 2006-ban

Múzeumok Éjszakája 2008. június 21. – „Retró disco"

Szűrrátét -metszés a Múzeumok őszi fesztiválja programunkon 2007-ben

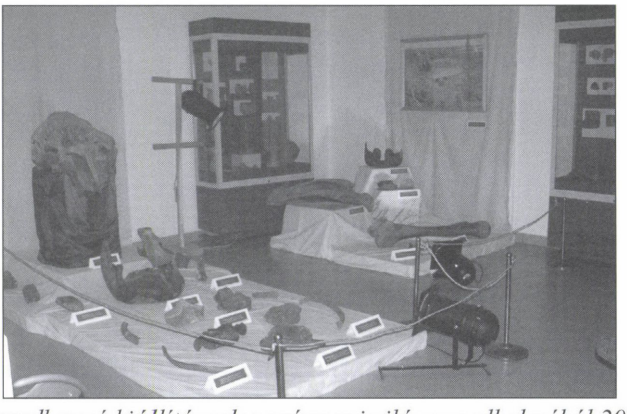

Az első rendhagyó kiállításunk a múzeumi világnap alkalmából 2007-ben: „A jégkorszak óriásai"

A Szódavíz, egy magyar kultuszital c. kiállítás megnyitója 2008-ban

„Múzeumi Mindentudás" – A Magyar Nemzeti Bank Látogatóközpont munkatársának előadása a pénz történetéről

30 éves a Bihari Honsimereti Tábor – jubileumi találkozó 2006-ban

A XXXII. Bihari Honismereti Tábor résztvevői a geszti Tisza-kastély előtt

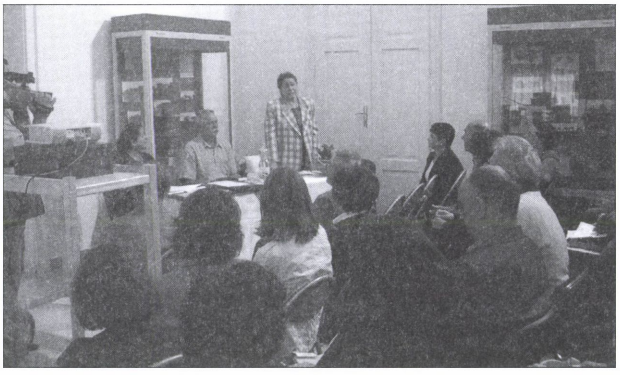

A Pulszky Társaság Kismúzeumi Tagozat szakmai napja a Bihari Múzeumban 2007 őszén

Bemutatóóra az Élet a vízivilágban c. kiállításban az Iskolabarát múzeum szakmai nap keretében 2008. március 27-én

Múzeumpedagógiai foglalkozás a „Séta a faluvárosban" – Berettyóújfalu egykor és ma című időszaki kiállításban